

Paweł Sekuła

CZARNOBYL

Społeczno-gospodarcze,
polityczne i kulturowe konsekwencje
katastrofy jądrowej dla Ukrainy

Бібліотека Фондації св. Володимира
том XXIII

Павел Секула

ЧОРНОБИЛЬ

Соціально-економічні,
політичні та культурні наслідки
ядерної катастрофи для України

Видавництво „Швайпольт Фіоль”
Краків 2014

Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza
tom XXIII

Paweł Sekuła

CZARNOBYL

Spółeczno-gospodarcze,
polityczne i kulturowe konsekwencje
katastrofy jądrowej dla Ukrainy

Wydawnictwo „Szwajpolt Fiol”
Kraków 2014

Publikacja dofinansowana ze środków
Katedry Ukrainoznawstwa
Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redaktor serii „Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza”:
prof. dr hab. Włodzimierz Mokry

Recenzje: prof. dr hab. Tadeusz Steger
dr hab. Jarosław Moklak

Copyright© by Paweł Sekuła, Fundacja św. Włodzimierza
Chrzyciela Rusi Kijowskiej w Krakowie, Kraków 2012

Wydawca: Fundacja św. Włodzimierza
ul. Kanonicza 15, 31-002 Kraków
tel./fax (48-12) 421 99 96
tel. (48-12) 421 92 94
e-mail: fondsw@poczta.onet.pl
www.nestor.cracow.pl

Korekta: Alina Doboszevska

Projekt okładki: Anna Młynarczyk

Skład komputerowy: Oleg Aleksejczuk

ISBN 978-83-62454-09-9

Druk: Wydawnictwo PLATAN, Kryspinów 189

Rodzicom

Przedślowie

W swojej wzbogacającej studia ukrianoznawcze i społecznie potrzebnej książce doktor Paweł Sekuła, wykorzystując bogate źródła, przedstawia rzetelną analizę społeczno-gospodarczych, politycznych i kulturowych konsekwencji katastrofy nuklearnej w 1986 roku w Czarnobylu, której skutki okazały się szczególnie dramatyczne i bolesne przede wszystkim dla Ukrainy oraz dla Białorusi, a także dla Rosji i innych państw półkuli północnej.

Przekonujący i przejrzysty sposób analizowania oraz naświetlania szeroko zakrojonej problematyki tytułowej jest efektem zarówno trafnie dobranej interdyscyplinarnej metody rozprawy, jak i erudycji, dociekliwości oraz predyspozycji badawczych Autora – absolwenta ukończonych w Uniwersytecie Jagiellońskim studiów magisterskich – na Wydziale Historycznym i w Katedrze Ukrianoznawstwa na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, a także Interdyscyplinarnych Studiów Doktoranckich na tymże WSMiP UJ.

Jak podkreślili recenzenci tej dopracowanej i wzbogaconej nowymi informacjami rozprawy doktorskiej – prof. dr hab. Tadeusz Stegner z Uniwersytetu Gdańskiego i dr hab. Jarosław Moklak prof. UJ „niewątpliwego atutu” pracy dr. Pawła Sekuły stanowi jej interdyscyplinarność. Jak konstatuje prof. T. Stegner „Autor sięga do dorobku historii i socjologii literaturoznawstwa, nauk prawnych, kulturoznawstwa, a nawet fizyki, i dość niezłe się w tych wszystkich dziedzinach orientuje. Doceniam trud badawczy doktoranta, przebadanie setek tomów akt, roczników prasy w różnych językach, wprowadzenie do obiegu naukowego nowych materiałów źródłowych, w tym i obcojęzycznych. Omawiana dysertacja posuwa naprzód naszą wiedzę o przemianach w Związku Radzieckim i na Ukrainie w końcu XX wieku. W wielu przypadkach są to badania i ustalenia pionierskie, dla przeciwników i zwolenników energii atomowej będzie to ciekawa lektura, wywołująca kontrowersje”.

Również dr hab. Jarosław Moklak docenia trafność interdyscyplinarnego ujęcia „skutków katastrofy czarnobylskiej dla Ukrainy w aspekcie zmian społeczno-politycznych, gospodarczych i kulturowych [...] Takie

podejście do tematu – zauważa Jarosław Moklak – sytuuje [Autora] w szeregu ambitnych młodych naukowców, mających odwagę poruszać się w obrębie różnych obszarów badawczych, co przemawia na jego korzyść i świadczy o gotowości do podejmowania wyzwań w zakresie nauk humanistycznych i społecznych”.

Przedstawione przez Autora opinie i wnioski – stwierdza zarazem prof. Jarosław Moklak – świadczą, że po pierwsze: „rozumie on przełomowe znaczenie katastrofy czarnobylskiej, która nie tylko doprowadziła do skażenia środowiska naturalnego na znacznym obszarze i nasiliła skalę zachorowań, ale także naruszyła fundamenty ustroju politycznego ZSRS i tradycyjnej sowieckiej postawy psychospołecznej”. Podejmując zaś klasyfikację następstw katastrofy jądrowej wyekspozował Autor pracy „groźne zjawiska zachwiania ogólnoludzkim poczuciem bezpieczeństwa, co uwolniło strach przed globalnym charakterem skutków awarii w elektrowniach jądrowych i zwróciło uwagę całego świata na Ukrainę”. Z drugiej strony podczas refleksji nad wielorakimi konsekwencjami awarii jądrowej w Czarnobylu Autor przywołuje świadectwa gotowości elit, przedstawicieli środowisk akademickich, społecznych i politycznych „do procesów modernizacyjnych oraz dróg do odbudowy więzi moralnych i restauracji godności narodowej przez dziesiątki lat niszczonej przez system komunistyczny” – podkreśla prof. J. Moklak.

Dopowiedzmy w tym miejscu, że refleksja nad skutkami katastrofy czarnobylskiej wyzwoliła działania elit przedstawicieli środowisk twórczych, organizacji społecznych i kulturalnych do aktywizacji działań na rzecz kształtowania postaw obywatelskich, odbudowy więzi rodzinnych, etyki pracy zwłaszcza wśród uczonych nauk technicznych, świadomych potrzeby odpowiedzialności za wykonywaną pracę oraz życia w zgodzie z wartościami chrześcijańskimi i standardami europejskimi.

Na uwagę zasługuje zwłaszcza rzetelna rekonstrukcja wydarzeń w Czarnobylu, mających miejsce bezpośrednio po wybuchu reaktora jądrowego, którą dr Sekuła przeprowadził w oparciu o bardzo liczne, różnorodne źródła oraz sprawdzone informacje. Zebrane przez Autora fakty wymagały szczególnie pogłębionej analizy, porównywania danych z wielu źródeł oraz konfrontowania opinii i sądów o tych samych danych, zaistniałych faktach i wydarzeniach, a przede wszystkim uwzględnienia interpretacji wydarzeń i zestawień liczbowych różnych

autorów z uwagi na często niewiarygodne, tendencyjne, nieprawdziwe informacje o liczbie ofiar i skali skażenia, pochodzące ze źródeł sowieckich.

Czerpiąc wiedzę z wielu, zwłaszcza niezależnych opracowań, dr Paweł Sekuła ujawnia rzeczywiście zaistniałe fakty, a zarazem demaskuje skrywane i sfałszowane przez propagandę sowiecką przyczyny katastrofy, a co najważniejsze koryguje podawane przez komunistyczne władze oficjalne dane o poniesionych ofiarach śmiertelnych, skali zniszczeń i wielorakich katastrofalnych następstw wybuchu jądrowego w Czarnobylu.

Dokonanie przez dr. Pawła Sekułę tej ważnej dla podjętej w niniejszej pracy analizy porównawczej często bardzo rozbieżnych danych i ocen dotyczących – jak już wspomniano – różnych konsekwencji katastrofy czarnobylskiej było możliwe po pierwsze: dzięki wykorzystaniu ogromnej ilości literatury przedmiotu, a po drugie dzięki uwzględnieniu licznych materiałów źródłowych i danych zebranych zarówno podczas kilkukrotnych wyjazdów Autora do Czarnobyla, a zwłaszcza do miasta Sławutyca – gdzie znajduje się Czarnobylskie Centrum Bezpieczeństwa Jądrowego, Odpadów Promieniotwórczych i Radioekologii, a także dzięki kwerendom w archiwach i bibliotekach Lwowa i Kijowa, gdzie mieści się Muzeum Czarnobyla.

Wynikające z analizy zgromadzonego z wielką pieczołowitością obszernego materiału nowe ustalenia zawiera – jak już zasygnalizowano – przedstawiony przez Autora w sposób zwięzły rozwój wydarzeń bezpośrednio po katastrofie. Ukazane zostały tu opłacone ofiarami śmiertelnymi ludzi wysiłki zmierzające do ograniczenia promieniowania radioaktywnego i budowę prowadzoną z zasługującą na podziw i narażeniem życia wielu osób osławionego „sarkofagu”, a także międzynarodowa współpraca Związku Sowieckiego oraz próba określenia medycznych skutków katastrofy.

Kolejnym ważnym walorem rozprawy dr. P. Sekuły jest fakt, że dokonując pogłębionej analizy zebranych dokumentów i materiałów stara się on uzasadnić, iż główne przyczyny tragedii czarnobylskiej należy upatrywać w nieefektywności i niesprawności samego sowieckiego systemu sprawowania władzy. Problemowi temu poświęcona została część pracy, w której Autor przedstawia awarię czarnobylską jako efekt komunistycznej gospodarki planowej oraz wpływy zimnowojennych

stosunków na niewydolność przemysłu nuklearnego, który po stojącym na pierwszym miejscu przemyśle zbrojeniowym stanowił drugorzędną część przemysłu nuklearnego. Uzasadnioną w tej części dysertacji tezę dodatkowo dowodzi dr Paweł Sekuła w kolejnym rozdziale zatytułowanym *Propaganda czarnobylska jako rezultat sowieckiej polityki zarządzania i kontroli*. Propagandę tę widać aż nadto przy analizie form i sposobów informowania o tzw. sukcesach przemysłu jądowego w Związku Sowieckim i jego – jak się okazało – nieefektywnych, niebezpiecznych, wręcz zgubnych efektach, a zwłaszcza o tendencyjnej, najczęściej kłamliwej polityce informacyjnej ZSRS prowadzonej szczególnie w pierwszych dniach po katastrofie w Czarnobylu, zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej, głoszonej konsekwentnie wbrew faktom oraz informacjom podawanym przez niezależne agencje informacyjne w Europie i w świecie bezpośrednio i rok po awarii.

Spółeczno-politycznym konsekwencjom katastrofy poświęcił Autor dwie odrębne części rozprawy, w których omówione zostały opinie wypowiedane zarówno na temat przyczyn katastrofy jądowej w Czarnobylu, jak i na temat jej społecznych, politycznych, kulturowych i gospodarczych konsekwencji. Te przewyżczające dotychczasowy strach reakcje przedstawicieli społeczeństwa i środowisk opozycyjnych – jak przekonuje Autor – stały się impulsem do narodowego i państwowotwórczego odrodzenia Ukraińców, a w dalszej perspektywie prowadziły do radykalizacji nastrojów inspirowanych i organizowanych zwłaszcza przez przedstawicieli zwolnionej z łańcuchów opozycji ukraińskiej. Mobilizowała ona społeczeństwo do coraz odważniejszych prób konfrontacji z nieczułymi na tragedie skorumpowanymi władzami sowieckimi, zarówno centralnymi moskiewskimi, jak i podległymi Kremlowi lokalnymi urzędnikami kijowskimi. W świadomości społeczeństwa ukraińskiego, aktywizującego się do obrony deptanych wartości i godności ludzkiej coraz powszechniej dojrzywało przekonanie, że bezpośrednią winę za wybuch reaktorów jądowych w elektrowni w Czarnobylu ponoszą władze komunistyczne, które w sposób nieprofesjonalny i nieefektywny kierowały funkcjonowaniem całego przemysłu i centralnie zarządzanej gospodarki.

Dzięki prowadzonej przez niezależnych działaczy społecznych, kulturalnych i religijnych, takich jak np. Jewhen Swerstiuk, Iwan Hel, Iryna Kałyneć oraz przedstawicieli przetrwałej w podziemiu ukraińskiej

Cerkwi Greckokatolickiej i Prawosławnej coraz szersze kręgi społeczeństwa ukraińskiego bezpośrednią odpowiedzialnością za katastrofę jądrową w Czarnobylu obarczały reżim komunistyczny doprowadzający kraj do upadku. Coraz powszechniej w tych środowiskach utrwalano się bowiem przekonanie, że władze panującego na Ukrainie systemu komunistycznego, eliminując w sposób systemowy i konsekwentny wartości chrześcijańskie z życia narodu ukraińskiego, wyeliminowały wypływającą z tych wartości etykę i poczucie odpowiedzialności także za jakość wykonywanej pracy, zarówno wśród kadry inżynierskiej, jak i uczonych, pracowników przemysłu nuklearnego. Doprowadziło to do Czarnobyla duchowego, stanowiącego podstawową przyczynę wybuchu jądrowego elektrowni w Czarnobylu.

Innymi słowy studium dr. Pawła Sekuły katastrofę jądrową w Czarnobylu ukazuje jako kolejny, straszliwy efekt, wyniszczania ukraińskich niezależnych elit intelektualnych, zwłaszcza w dziedzinie nauk technicznych i przyrodniczych, a także humanistycznych. Ukraińskie niezależne środowiska twórcze były bowiem bezwzględnie zwalczane z chwilą wprowadzenia na Ukrainie w latach dwudziestych XX wieku dyktatury sowieckiej, kiedy władze deptały prawa człowieka, ograniczały wolność słowa i prawo do decydowania o własnym losie oraz wyboru światopoglądu, co najpierw doprowadziło do zniszczenia niezależnej inteligencji ukraińskiej, która przeszła do historii jako „rozstrzelane odrodzenie”¹. Następnie na początku lat trzydziestych XX wieku władze komunistyczne organizując sztuczny głód² przystąpiły w sposób bezwzględny do fizycznej likwidacji chłopów ukraińskich w wyniku którego Ukraina – jak przypomniał w 2001 roku w Kijowie Jan Paweł II – „spichlerz Europy», nie był w stanie wyżywić własnych dzieci, których miliony umarły”³. Papież świadomie dla podkreślenia

¹ Por. Ю. Лавріненко, *Розстріляне відродження*, Париж 1959, s. 980.

² Por. В.І. Сергійчук. *Голодомор 1932–1933 років як найвідчутніший удар у складовій геноциду українства*. — *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*, Київ 2013; *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie*, red. J.J. Bruski, Warszawa 2008; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.

³ Jan Paweł II, *Przemówienie powitalne na międzynarodowym lotnisku Boryspol Kijów – 23 czerwca 2001 roku*, [w:] W. Mokry, *Apostolskie słowo Jana Pawła II na Ukrainie w 2001 roku*, Kraków 2002, s. 304–306.

straszliwych skutków katastrofy jądrowej w Czarnobylu, przywołał wcześniejsze, pozostawiające za sobą miliony ofiar, plagi dwóch wojen światowych oraz represje ze strony „totalitarnych reżimów, zarówno komunistycznego jak i nazistowskiego, kiedy naród narażony był na niebezpieczeństwo utraty własnej tożsamości narodowej, kulturalnej i religijnej, przeżył wyniszczanie swej elity intelektualnej, obrońcy dziedzictwa narodowego i religijnego. Wreszcie nastąpił wybuch radioaktywny w Czarnobylu, z jego dramatycznymi i bezlitosnymi następstwami dla środowiska i życia tylu ludzkich istnień. Ale to właśnie wtedy – podkreślił Jan Paweł II – rozpoczął się zdecydowany zryw. To apokaliptyczne wydarzenie, które spowodowało, że nasz kraj zrezygnował z broni nuklearnej, pobudziło także obywateli do energicznego przebudzenia, inspirując ich do wkroczenia na drogę odważnej odnowy”⁴.

Nie do przecenienia wydaje się w tym miejscu fakt, że określana jako „apokaliptyczne wydarzenie” katastrofa jądrowa w Czarnobylu tchnęła Ukraińców do dobrowolnej rezygnacji z posiadanej broni nuklearnej, by z myślą o współtworzeniu bezpieczeństwa i pokojowego współżycia narodów i państw zainicjować wycofywanie się państw posiadających nuklearny przemysł z produkcji broni atomowej. W tym kontekście warto zaznaczyć, że idea dobrowolnego zrezygnowania przez Ukrainę z broni atomowej pojawiała się w Kijowie we wrześniu 1989 roku podczas plenarnych obrad Założycielskiego Zjazdu Narodowego Ruchu Ukrainy. W obradach, tego przypominającego atmosferę i cele Pierwszego Zjazdu „Solidarności” w 1979 roku w Gdańsku, Zjazdu Narodowego Ruchu Ukrainy w Kijowie uczestniczyli delegaci z całej Ukrainy, zwolnieni z łagrów dysydenci, a także przyszły prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk, który podpisał decyzję o dobrowolnej rezygnacji Ukrainy z broni nuklearnej. Uczestnicząc wraz z grupą posłów Sejmu Rzeczypospolitej w obradach tego Zjazdu Narodowego Ruchu Ukrainy m.in. mówiłem, że po tylu nieszczęściach, jakich doświadczył naród ukraiński, trudno będzie odrodzić się narodowi ukraińskiemu. „Wiadomo bowiem, że aby istniał naród, musi on mieć wiarę, język i ziemię. Ci, którzy chcieli nas uciemieżyć, wiedzieli, że gdy zniszczą jedną z tych trzech podstaw, to naród będzie przegrywał, jeżeli zniszczą

---

⁴ Tamże.

dwie, pozostanie już bardzo niewiele, a kiedy zniszczą wszystkie trzy podstawy – naród zginie. I wiarę nam zabrano, i język nam zabrano i ziemię nam zniszczył Czarnobyl [...] Myślę, że Czarnobyl w dziedzinie ekologii miał miejsce trzy lata temu, ale Czarnobyl w dziedzinie kultury zrobiono nam wiele lat wcześniej. Jest to nasze największe niebezpieczeństwo. Sądzę, że gdy teraz ogłosicie Ukrainę strefą bez reaktorów atomowych – to świat to usłyszy, zrozumie i poprze”⁵.

Świat rzeczywiście zrozumiał skalę katastrofalnych zniszczeń wybuchu jądrowego w Czarnobylu. Zasadnicza większość państw, organizacji i przedsiębiorstw gospodarczych w Europie i świecie udzieliła Ukrainie wszechstronnej pomocy dla zabezpieczenia przed awarią reaktorów atomowych w kolejnych blokach elektrowni w Czarnobylu oraz likwidacji przynajmniej części najważniejszych skutków katastrofy czarnobylskiej.

Decyzja Ukrainy o dobrowolnej likwidacji broni nuklearnej przyjęta została przez zasadniczą większość państw Europy i świata z najwyższym uznaniem i poczuciem współodpowiedzialności za umacnianie bezpieczeństwa w świecie drogą redukcji broni atomowej.

Najważniejszego wsparcia idei likwidowania broni nuklearnej z myślą o czynieniu świata bardziej bezpiecznym, zapoczątkowanej po katastrofie jądrowej w Czarnobylu udzieliły Ukrainie Wielka Brytania, Francja, Chiny, Stany Zjednoczone, Rosja. Szczególnie istotnego znaczenia z uwagi na rozpoczętą w 2014 roku agresję militarną Rosji na Krym, Donbas i ziemię ługańską, nabiera podpisane w 1994 roku Memorandum Budapeszteńskie, zobowiązujące rządy tych państw do zagwarantowania nienaruszalności terytorialnej, bezpieczeństwa i pokoju państwa ukraińskiego.

Wydana w 2014 roku, roku militarnej agresji Rosji na Krym, Donbas i ziemię ługańską książka dr. Pawła Sekuły przedstawiająca społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe skutki katastrofy jądrowej w Czarnobylu wychodzi naprzeciw coraz większym zainteresowaniom opinii światowej tragicznymi dziejami Ukrainy, do których doprowadziły imperialne władze carskie, stalinowskie i postkolonialne.

---

⁵ Por. W. Mokry, *Wystąpienie Włodzimierza Mokrego na Zjeździe Narodowego Ruchu Ukrainy na rzecz Przebudowy*, „Kwartalnik Ukraiński. Zustriczi” 1990, nr 1, por. także tenże tekst „Między Sąsiadami – Між Сусідами” 1999, nr 9, s. 263–264.

W sytuacji, gdy określany jako „apokaliptyczne wydarzenie [...] wybuch radioaktywny w Czarnobylu, z jego dramatycznymi i bezlitosnymi następstwami dla środowiska i życia tylu ludzkich istnień” spowodował, że Ukraina zrezygnowała z broni nuklearnej i w obliczu militarnej agresji Rosji stała się bezbronna, przedstawione w książce dr. Pawła Sekuły skutki katastrofy czarnobylskiej dostarczają cywilizowanemu światu dodatkowych argumentów i motywacji do wspierania euroatlantyckich dążeń narodu ukraińskiego, który już od ponad roku płaci ogromną cenę za pragnienie godnego życia w bezpiecznej Europie, co także leży w interesie Unii Europejskiej i całego demokratycznego świata. Albowiem bez zintegrowanej z Europą bezpiecznej Ukrainy prowadząca militarną agresję zaborczą, łamiąca wszelkie zobowiązania międzynarodowe Federacja Rosyjska, jako państwo posiadające broń jądrową, stanowi realne zagrożenie dla każdego narodu, pragnącego bezpiecznego życia w pokoju, podobnie jak karana przez zaborcę wyniszczającą wojną Ukraina.

Włodzimierz Mokry

Wstęp

Wieloaspektowe konsekwencje katastrofy jądrowej z 26 IV 1986 r. nie odnoszą się jedynie do Ukrainy, na której terytorium znajdowała się czarnobylska elektrownia, lub Białorusi, która została najmocniej skażona opadem promieniotwórczym. Nie zamykają się również w granicach byłego ZSRS czy nawet państw z tzw. bloku wschodniego. Radioaktywny obłok z czarnobylskiego reaktora w kwietniu i maju 1986 r. przekroczył granice Związku Sowieckiego, dotarł bowiem niemalże do wszystkich zakątków Europy i ostatecznie ogarnął swym zasięgiem znaczną część półkuli północnej.

Percepcja i świadomość skutków katastrofy w poszczególnych republikach sowieckich, samej RFSRS oraz w pozostałych państwach komunistycznych była zupełnie inna niż w Europie Zachodniej. Społeczeństwa państw znajdujących się w strefie dominacji Moskwy były w sposób nierzetelny i nieprawdziwy informowane o okolicznościach wybuchu w Czarnobylu, a później także o jego faktycznych, nieujawnianych konsekwencjach. Również do zachodniej opinii publicznej, wskutek blokady informacyjnej zastosowanej przez władze ZSRS, początkowo docierały jedynie fragmentaryczne, z reguły niewiarygodne wiadomości na temat katastrofy.

Dla przywódców państw demokratycznych Czarnobyl był potwierdzeniem coraz częściej pojawiających się w prasie codziennej i specjalistycznej opinii o pogłębiającym się kryzysie politycznym, gospodarczym, technicznym i organizacyjnym Związku Sowieckiego. Z drugiej strony, dla społeczeństwa zachodniego był to olbrzymi szok, tym bardziej że w zasadniczej części żyło ono w przekonaniu, iż rozwój przemysłu jądrowego gwarantuje niezawodne i ekologiczne źródło energii. Robert Gale, amerykański lekarz i uczestnik akcji ratunkowej w Czarnobylu, po powrocie z ZSRS konkludował „Nasze społeczeństwo okazuje olbrzymią wiarę w technologię, ale nuklearna siła rozciąga tę wiarę do granic możliwości”¹.

¹ Zob. R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl. The Final Warning*, London 1988, s. 169.

Wybuch jądrowy w Czarnobylu wpłynął na postawy proekologiczne w państwach Europy Zachodniej i wzmógł antynuklearne protesty obywateli. S. Parrott i H. Hamman, w pracy opublikowanej rok po katastrofie w Czarnobylu, poświęconej różnorodnym aspektom tragedii jądrowej na Ukrainie, trafnie zauważyli, iż na Zachodzie protesty społeczne miały charakter bardziej antynuklearny niż antysowiecki. Manifestowano nie przeciwko ZSRS, ale przeciw funkcjonowaniu elektrowni jądrowych we własnym kraju². „Pokoju atom” używany w elektrowniach na całym świecie ujawnił nagle przed zachodnią opinią publiczną swoją mroczną stronę, zbierając straszliwe żniwo nie tylko wśród ludzi, ale i w środowisku naturalnym, które doświadczyło niewyobrażalnej dewastacji.

Inaczej w bloku państw socjalistycznych, gdzie niechęć do systemu była powszechna, zatem społeczeństwo na cenzurę wydarzeń w Czarnobylu zareagowało równie źle lub nawet gorzej niż na sam wypadek. Obywatele krajów demokracji ludowej doskonale zdawali sobie sprawę, że pomijanie milczeniem, a później także bagatelizowanie konsekwencji katastrofy było zgodne z oczekiwaniami władz Związku Sowieckiego. W sytuacji, gdy, jak powszechnie uważano, zagrożony był biologiczny byt narodów, ukrywanie wybuchu reaktora jądrowego w Czarnobylu przez władze w Moskwie oraz komunistyczne rządy poszczególnych państw odebrane zostało jako zbrodnia zaniechania. W wielu miastach Europy Wschodniej i Środkowej narastały żywiołowe protesty przeciwko budowie nowych elektrowni jądrowych. W Czechosłowacji protestowano przeciwko budowie elektrowni w Temelinie, w Polsce gwałtownie nasilał się opór przeciwko budowie elektrowni jądrowej w Żarnowcu, potocznie zwanym Żarnobylem³. Organizacja „Wolność i Pokój” oraz regionalne oddziały NSZZ „Solidarność” przeprowadziły szereg akcji protestacyjnych w największych miastach Polski⁴. Wzrost

² H. Hamman, S. Parrott, *Mayday at Chernobyl*, London 1987, s. 247.

³ Przyjęty przez Sejm w 1985 r. rządowy program rozwoju energetyki jądrowej zakładał wybudowanie w Polsce do roku 2000 trzech elektrowni atomowych, m.in. w Żarnowcu i Klempiczu. J. Urbanowicz, „*Tak*” i „*nie*” energetyce jądrowej, „*Zbliżenia*” 1988, nr 26 (474), s. 1, 10; „*Pogląd*” 1986, nr 10 (108), s. 2, 7–8.

⁴ Przy okazji antynuklearnych protestów wysuwano żądania stricte polityczne, np. uwolnienia opozycjonistów przetrzymywanych w więzieniach. „*Pogląd*” 1986, nr 10 (108), s. 2, 7–8; nr 11 (109), s. 8; „*Kos*” 1986, nr 84.

niezadowolenia w społeczeństwie polskim po katastrofie w Czarnobylu przejawiał się m.in. w krytyce Związku Sowieckiego, działań polskiego rządu oraz lokalnej administracji⁵. Także niektórzy polscy specjaliści z Państwowej Agencji Atomistyki (PAA) i Instytutu Energii Atomowej, intensywnie promujący budowę elektrowni jądrowych w Polsce lub bagatelizujący skutki katastrofy, tracili wiarygodność w oczach społeczeństwa⁶.

⁵ E. Kolbowska, K. Nowak, *Spółeczeństwo polskie wobec katastrofy w Czarnobylu*, [w:] *Nazajutrz – reakcje społeczeństwa polskiego na katastrofę w Czarnobylu*, red. A. Siciński, Warszawa 1989, s. 135–138. Ocena stanu potencjalnego zagrożenia radiologicznego Polski po katastrofie jądrowej w Czarnobylu została zawarta w raporcie Komisji Rządowej (czerwiec 1986 r.), której przewodniczył wiceprezes Rady Ministrów PRL Zbigniew Szałajda. Zob. *Raport Komisji Rządowej*, Komisja Rządowa do Spraw Oceny Promieniowania Jądrowego i Działań Profilaktycznych, pod przew. Z. Szałajdy, Warszawa 1986. Rzecznik rządu PRL Jerzy Urban konsekwentnie domagał się realizacji programu nuklearnego dla Polski. Zorganizowana po czarnobylskiej katastrofie przez administrację USA oraz oddziały Caritas akcja wysyłania do Polski mleka w proszku dla dzieci stała się podstawą oskarżeń pod adresem Zachodu ze strony PRL o podsycanie paniki, a Urban cynicznie ocenił, iż „Oferta miała być gestem przyjaźni. Została jednak tak zatruta nieprzyjaźnią jak mleko polskich krów jodem”. „Pogląd” 1986, nr 10 (108), s. 9. Organy prasowe w PRL-u powielały głównie doniesienia sowieckiej agencji prasowej TASS na temat sytuacji radiologicznej panującej w Czarnobylu i w poszczególnych miastach ZSRS, a także o przyczynach i skutkach katastrofy. „Głos Pomorza” 1986, nr 102 (10531) s. 1–2; nr 112 (10541), s. 2; „Głos Wielkopolski” 1986, nr 195 (12 884), s. 1.

⁶ Polska obok ZSRS była jedynym państwem w bloku sowieckim, które posiadało nadwyżkę energii netto. Jednak zarówno państwowe media, jak i propagatorzy energetyki jądrowej ostrzegali, iż pod koniec XX w., na skutek stopniowego wyczerpywania światowych zasobów węgla, gazu i ropy (złoża tej ostatniej według ocen XI Kongresu Światowej Konferencji Energetycznej w Monachium w 1980 r. miały ulec wyczerpaniu jeszcze przed rokiem 2010), Polsce grozi poważne załamanie energetyczne, a społeczeństwo już w 2000 r. będzie musiało wrócić „do łyżki i kominków”. J. Urbanowicz, „Tak” i „nie”..., *op. cit.*, s. 10; zob. też D. R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power in USSR*, Edmonton 1986, s. 64–67; J. Jaśkowski, *Uwagi do referatu „Kształtowanie postaw społecznych wobec rozwoju energetyki jądrowej”. Aspekty prawne i dydaktyczne autorstwa W. Tarasa, J. Mikulskiej*, [w:] *Katastrofa Czarnobyla*, red. J. Kmieciński, J. Gurba, W. Kozak-Zychman, A. Gąsiorowski, Lublin 1998, s. 52; „Pogląd” 1986, nr 10 (108) s. 10; *Katastrofa w Czarnobylu a Polska*, red. J. Jaśkowski, Gdańsk 1992, s. 101–106; J. Paska, *Elektrownie jądrowe*, Warszawa 1990, s. 7.

Liczne protesty miały również miejsce w Jugosławii, na Węgrzech i Niemieckiej Republice Demokratycznej, chociaż ich zasięg oraz siła nie była porównywalna do tych w Polsce⁷. Padraic Kenney, w odniesieniu do przemian społeczno-politycznych w drugiej połowie lat 80. w bloku państw socjalistycznych, stwierdził, iż Czarnobyl wyprowadził ludzi na ulice w całej Europie Środkowej⁸.

Z kolei dla wielu narodów zamieszkujących republiki sowieckie był to także dowód, że ZSRS nie jest ich „wspólnym domem”, a pod pretekstem „narodu sowieckiego” oraz internacjonalizmu Moskwa konsekwentnie realizuje wobec swoich „młodszych braci” kolonialną politykę rusyfikacji i bezwzględnej eksploatacji gospodarczej. Jednocześnie u mieszkańców republik sowieckich pojawiło się poczucie wspólnego losu, jakim było gorzkie doświadczenie ubezwłasnowolnienia wobec komunistycznego reżimu, szczególnie mocno odczuwalne po wybuchu w Czarnobylu.

Wszystkie republiki komunistyczne były także bezpośrednio zaangażowane w zwalczanie skutków czarnobylskiej katastrofy. Do pracy na terenie skażonej strefy sprowadzono obywateli ze wszystkich zakątków Związku Sowieckiego, wielu wbrew ich woli. Według różnych danych liczbę tzw. likwidatorów pracujących w Czarnobylu przy usuwaniu skutków katastrofy w latach 1986–1989 szacuje się w granicach od 600 tys. do ponad miliona osób⁹. Obok mieszkańców Ukrainy, Białorusi i Rosji w pracach dekontaminacyjnych brali udział likwidatorzy z państw bałtyckich¹⁰, Mołdawii oraz duże

⁷ „Pogląd” 1986, nr 11 (109), s. 8–11, 48–49.

⁸ P. Kenney, *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*, Princeton 2002, s. 208.

⁹ D.R. Marples, *The Chernobyl Disaster*, [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson, Detroit 2009, s. 7.

¹⁰ Według tylko oficjalnych danych w usuwaniu skutków czarnobylskiej katastrofy z Litwy brało udział 8 tys. likwidatorów, Łotwy – ponad 6 tys., Estonii – 4 tys. W rzeczywistości liczba uczestników mogła być znacznie wyższa. *Černobīļa arvien mūsu atmiņā*, red. E. Begens et al., Rīga, 2011, s. 15; „Сучасність” 1987, № 2 (310), s. 120; H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 177–179; W. Łarionow, *Raport o łotewskich ofiarach Czernobyla*, [w:] *III Międzynarodowe Bałtyckie Forum Ekologiczne w Gdańsku: materiały naukowe zjazdu, Gdańsk 8–10 XI 1991*, red. J. Jaśkowski, Gdańsk 1991, s. 182–184; E. Repšs, *Černobīļa 1986. Dokumentāls fotostāsts*, Rīga 2013, s. 13. Wśród łotewskich

grupy wojskowych i ochotników z azjatyckich republik sowieckich i Kaukazu¹¹.

Autokratyzm władz komunistycznych oraz instrumentalne traktowanie sojusznicznych republik obrazuje historia rozwoju sowieckiego przemysłu nuklearnego na przestrzeni dziesięcioleci po zakończeniu drugiej wojny światowej. Jej kontekst i tragiczny finał w Czarnobylu połączył tak zupełnie różne kraje z całego ZSRS, jak Ukraina, Kazachstan, Kirgistan, a także państwa bałtyckie.

Ludność poszczególnych republik poniosła ogromne koszty (materialne i ludzkie) w czasie kilkudziesięcioletniej podległości Moskwie i po dziś dzień odczuwa skutki komunistycznych eksperymentów, umotywowanych jedynie chęcią podniesienia prestiżu i szybkiego zysku. W warunkach sowieckiego państwa doświadczenia z energią jądrową i próby rozwoju nuklearnej infrastruktury podyktowane były nie tyle przyczynami ekonomicznymi, co nade wszystko wojenno-politycznymi¹². Głównym celem komunistycznego przemysłu wojennego po kapitulacji III Rzeszy było stworzenie własnej broni atomowej, a później jej dalsze udoskonalanie¹³. Miało to szczególne znaczenie w okresie „zimnej wojny” i zaostrażającej się rywalizacji między Związkiem Sowieckim a Stanami Zjednoczonymi, której głównym przejawem był postępujący wyścig zbrojeń¹⁴. Wobec olbrzymiego wysiłku, jaki wkładał ZSRS w rozwój military imperium, kwestie ochrony środowiska naturalnego, bezpieczeństwa personelu elektrowni jądrowych, lokalnej

---

likwidatorów znalazł się także późniejszy prezydent Łotwy w latach 2001–2007 Valdis Zatlers, odznaczony w 2011 r. przez prezydenta Ukrainy Orderem Wolności za osobisty wkład w likwidację skutków czarnobylskiej katastrofy. Указ Президента України від 26.04.2011 N 502/2011, *Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав*.

¹¹ Ю. Щербак, *Что запретил Чернобыль*, „Литературная газета” 1987, № 36 (5154), s. 2.

¹² *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, ред. В.Б. Нестеренко, Д.С. Фирсова, Минск 1993, т. 1, s. 14–16.

¹³ T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Boulder 1995, s. 21–24.

¹⁴ A. Besançon, *Anatomia widma. Ekonomia polityczna realnego socjalizmu*, Warszawa 1991, s. 25–26.

ludności czy nawet losy całych narodów zeszyły w oczach sowieckich naukowców i kierowników państwa na dalszy plan¹⁵.

W latach 40. XX wieku w sztolniach uranowych na terenie republiki Kirgistanu rozpoczęto intensywną eksploatację rud tej cennej kopaliny. Następnie jako paliwo pierwiastek uranu został użyty w pierwszej sowieckiej instalacji do rozszczepiania jąder atomu, będącej prototypem późniejszego reaktora typu czarnobylskiego RBMK – Reaktor Kanałowy Dużej Mocy (ros. Реактор Большой Мощности Канальный, Реактор Большой Мощности Канальный). Model ten został zaprojektowany przez sowieckich naukowców do masowej produkcji plutonu – niezbędnego składnika bomby atomowej, a niezaprzeczalną zaletą RBMK była duża łatwość w jego pozyskiwaniu. Przetopiony w eksperymentalnym reaktorze uran został użyty do produkcji pierwszej sowieckiej bomby plutonowej zdetonowanej na poligonie w Semipałatyńsku (Kazachstan), na którym z polecenia Moskwy w latach 1949–1990 przeprowadzano większość sowieckich prób z bronią masowego rażenia¹⁶. Później ten sam typ reaktora zainstalowano w wielu elektrowniach ZSRS, w tym w elektrowni jądrowej w Ignalino na Litwie. Planowano także dalszy ich rozwój.

¹⁵ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 14–16.

¹⁶ Poligon w Semipałatyńsku (18,5 tys. km²) jako część Wojskowo-Przemysłowego Kompleksu ZSRS był miejscem większości przeprowadzonych w Związku sowieckim prób z bronią masowego rażenia (470 próbnych eksplozji, 90% wszystkich wybuchów podziemnych w ZSRS, w celach militarnych). Trwały one nieprzerwanie od 1949 aż do 1990 r. W 1949 r. miał miejsce test pierwszej bomby plutonowej, 1951 – bomby uranowej, 1955 – bomby termojądrowej. Wojskowi i uczeni sowieccy forsowali tezę, iż próby z bronią jądrową są całkowicie nieszkodliwe dla zdrowia ludzi i kondycji środowiska naturalnego. Ludność żyjąca wokół poligonu nie była informowana o zagrożeniach wynikających z próbnymi wybuchów. Nie podejmowano zapobiegawczych środków przeciwko promieniowaniu jonizującemu, a mieszkańcy nie byli uprzedzani o planowanych eksplozjach. Wysoki wskaźnik promieniotwórczego skażenia doprowadził do licznych zachorowań i patologii wśród zwierząt oraz ludzi. M. Абишев, *Движение „Невада-Семипалатинск”*, <http://prstr.narod.ru>, 11 IV 2008; В. Якимец, *Ядерные полигоны планеты*, [w:] *Ядерная Энциклопедия*, ред. А. А. Ярошинская, Москва 1996, s. 137; Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП. Последствия Чернобыля*, Киев 1995, s. 94.

Kirgistan był w tym czasie najbiedniejszą republiką Związku Sowieckiego i najbardziej zależną ekonomicznie od republiki rosyjskiej¹⁷. W czasach sowieckich 45% przemysłu kirgiskiej SRS związane było z produkcją na potrzeby militarne¹⁸. Kilkudziesięcioletni okres rządów Sowietów doprowadził ten niewielki kraj do gospodarczej i społecznej zapaści. Klasycznym przykładem pozostaje miejscowość Mailuu-Suu (25 tys. mieszkańców), gdzie w czasach ZSRS eksploatowano na wielką skalę złoża uranu (szczególnie intensywnie w latach 1946–1967). Ekologiczny stan miasta powszechnie uważa się za krytyczny, a dwa miliony metrów sześciennych radioaktywnych odpadów zagraża całej Azji Centralnej¹⁹. W samym mieście promieniotwórcze odpady są dzisiaj powodem licznych zachorowań miejscowej ludności m.in. na raka żołądka, raka kości, białaczkę oraz znacznych deformacji noworodków lub poronień²⁰. Radioaktywna spuścizna po ZSRS uczyniła Mailuu-Suu kirgiskim Czarnobylem.

W Kazachstanie już w latach 50. nastąpiła fala masowych zachorowań wśród ludności zamieszkującej obszary wokół poligonu w Semipałatyńsku. Kierownictwo ZSRS nie chciało potwierdzić szkodliwości próbnych wybuchów jądrowych w obawie przed zakłóceniem dalszych prac nad bronią masowego rażenia (w sumie na poligonie przeprowadzono 459 wybuchów atomowych²¹). Prezydent Kazachstanu Nursułtan Nazarbajew, odnosząc się do tematu prób jądrowych na terenie Semipałatyńska, stwierdził: „Dla systemu, w którym człowiek postrzegany jest nie jak wyższa wartość, ale jako tani surowiec, osiągnięcie militarnej przewagi usprawiedliwiało wszystkie środki. Co dla władzy, która w krwawych stalinowskich represjach zniszczyła miliony swoich obywateli, znaczyło kilkaset tysięcy ludzi żyjących w pobliżu poligonu. Ich po prostu nie brało się w rachubę”²².

¹⁷ R. Antczak, M. Dąbrowski, *Economic reforms in Kyrgyzstan*, „Studies & Analyses” 2002, nr 28, s. 4.

¹⁸ К. Клёц, *Реорганизация и ликвидация государственных промышленных предприятия в Кыргызстане*, „Studies & Analyses” 1996, nr 100, s. 9.

¹⁹ *The World's Worst Polluted Places*, Blacksmith Institute, New York 2007, s. 46.

²⁰ <http://www.irinnews.org/report.aspx?reportid=28580>, 04.2009.

²¹ N. Nazarbajew, *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997, s. 67.

²² http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf, 14.04.2008.

Kilka lat po katastrofie w Czarnobylu w Kazachskiej SRS w 1989 r. narodził się antyjądrowy ruch „Newada-Semipałatyńsk”, domagający się zamknięcia poligonu w Kazachstanie. Do analogicznych wydarzeń dochodziło na Ukrainie, gdzie po katastrofie w Czarnobylu na znak protestu przeciwko polityce komunistycznych władz w największych miastach republiki powstały liczne organizacje o charakterze ekologicznym i społecznym, a później także politycznym z wykrystalizowanym programem niepodległościowym. Wielu z tych, którzy wsparli ruch Newada-Semipałatyńsk, kilka lat wcześniej w Czarnobylu osobiście mogło zobaczyć tragiczne skutki promieniowania jonizującego (od 1986 do 1989 roku w likwidacji skutków awarii w Czarnobylu brało udział około 32 tys. obywateli Kazachskiej SRS)²³. Semipałatyńsk i Czarnobyl zjednoczył Kazachów w walce przeciwko totalitarnemu reżimowi i jego niehumanitarnej polityce wobec obywateli KRSR²⁴. Masowe protesty ludności w Kazachstanie uwięzione zostały sukcesem w sierpniu 1991 r., gdy władze ZSRS pod presją społeczną zdecydowały o zamknięciu poligonu w Semipałatyńsku. Według Nazarabajewa ziemia kazachstańska „powoli leczy się ze skutków uczynionego jej gwałtu”²⁵.

Również w państwach bałtyckich po wypadkach w Czarnobylu na fali pierestrojki pojawiły się liczne organizacje proekologiczne. Coraz częściej dochodziło także do masowych protestów pod hasłem ochrony przyrody²⁶. Na Łotwie społeczeństwo wstrząśnięte rozmiarami katastrofy czarnobylskiej oraz sowiecką polityką ekologiczną w łotewskiej SRS (a raczej jej brakiem) domagało się samodzielności gospodarczej i ochrony środowiska naturalnego²⁷.

W miejscowości Ignalino na Litwie działała elektrownia jądrowa typu czarnobylskiego. Obawy Litwinów budziło również to, że została ona zaprojektowana i wybudowana przez sowieckich specjalistów. Masowe demonstracje przeciwko ignalińskiej elektrowni rozpoczęły

²³ „Kazachstańska Prawda” <http://www.kazpravda.kz>, 11.04.2009.

²⁴ „Человек, Энергия, Атом” 2009, № 2 (4) s. 4.

²⁵ N. Nazarabajew, *U progno...*, *op. cit.*, s. 67.

²⁶ „Nationalities Papers” 1995, vol. 23, nr 1, s. 246.

²⁷ Była to jedna z przyczyn powstania w 1988 r. łotewskiego Frontu Narodowego, który ogłosił postulat suwerenności kraju. J. Krawulski, *Estonia, Litwa, Łotwa. Przeobrażenia polityczne i gospodarcze*, Warszawa 1996, s. 24.

się już w lipcu 1986 r. i pod koniec lat 80. przyniosły rezultat w postaci moratorium na budowę kolejnych energobloków (numer 3 i 4)²⁸.

Na Białorusi sytuacja narodowościowa wyglądała znacznie gorzej niż w pozostałych europejskich republikach ZSRS. Elity białoruskie były już w tym czasie mocno zrusyfikowane, a aparat władzy jeszcze bardziej skostniały i reakcyjny, niż to miało miejsce np. na Ukrainie czy tym bardziej w państwach bałtyckich. Mimo to nawet tam katastrofa czarnobylska wywołała wielki ferment w społeczeństwie i podważyła zaufanie Białorusinów do władz w Moskwie, którego już nigdy nie udało się odbudować²⁹.

Chociaż radioaktywny pył z Czarnobyli osiadł na terytorium większości państw Europy, a w samym ZSRS w likwidację skutków katastrofy włączyła się ludność ze wszystkich republik Związku Sowieckiego, to jednak, jak zauważył ukraiński historyk Serhy Yekelchyk, Ukraińcy identyfikowali się z tą tragedią najmocniej³⁰. Pięć lat po wybuchu w Czarnobyli przedstawiciele ukraińskiego życia politycznego i kulturalnego podczas jednego z wielu mityngów organizowanych z okazji kolejnych rocznic katastrofy oświadczyli „Czarnobylska awaria stała się nie tylko najtragiczniejszym rozdziałem w bogatej w nieszczęścia współczesnej historii Ukrainy, ale także symbolem ekologicznego zagrożenia dla całego świata (...). Czarnobyl pozostaje jednak przede wszystkim narodowym dramatem Ukraińców, niezagojoną raną”³¹. Ukraina poniosła ogromne straty zasobów ludzkich i materialnych, a ludność cywilna doznała wielu cierpień wynikających zarówno ze zdrowotnych kon-

²⁸ T. Sterner, *Economic Policies for Sustainable Development*, Dordrecht 1996, s. 127. Protestujący przeciwko budowie nowego bloku w ignalińskiej AES otoczyli elektrownię żywym pierścieniem, trwając tak przez kilka dni. „Всесвіт” 1990, № 2, s. 180.

²⁹ Na Białorusi w drugiej połowie lat 80. zaczęły pojawiać się nieformalne organizacje o charakterze patriotycznym i ekologicznym, a w październiku 1988 r. powstał Białoruski Front Ludowy – Odrodzenie z programem separatystycznym w stosunku do Moskwy. Jednym z postawionych przez działaczy BFL zadań była likwidacja skutków katastrofy nuklearnej w Czarnobyli. Zob. E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 211–213, 222.

³⁰ S. Yekelchyk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, s. 256.

³¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України у Києві (ЦДАГО), Ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 100–104.

sekwencji katastrofy, jak i prowadzonych przez kilkadziesiąt lat ewakuacji i wysiedleń z terenów promieniotwórczo skażonych. Czarnobyl był także kolejnym tragicznym doświadczeniem narodu ukraińskiego w ciągu wielowiekowej okupacji rosyjskiej (carskiej), a później bolszewickiej. Po okresie prześladowań i prób wynaradawiania Ukraińców w czasach caratu (ukaz emski³², rusyfikacja szkolnictwa, zesłania), sztucznie wywołanym Wielkim Głodzie 1932–1933, który pochłoniął kilka milionów ofiar³³, Wielkim Terrorze w czasach stalinowskich czystek, a także prześladowaniach opozycji w okresie rządów Chruszczowa i Breżniewa – katastrofa w Czarnobylu przywołała upiory przeszłości i na nowo uzmysłowiła Ukraińcom ich tragiczne położenie na własnej ziemi, we własnym domu. W pierwszej kolejności zaś wymusiła na przedstawicielach wszystkich warstw społecznych zajęcie określonego stanowiska względem tej „nienaturalnej” tragedii. Było to dopiero preludium dalszych wydarzeń na Ukrainie.

³² Ukaz emski z 1876 r. wydany przez cara Aleksandra II zabraniał używać nazwy „Ukraina” oraz drukowania książek i przekładów w języku ukraińskim, jako że za słowami Ukazu: „Nic tak nie jednocy pokonanych narodów ze zwycięzcami jak język”, В. Мокрий, *РУХ на Україні, „Сучасність”* 1989, № 12 (344), s. 8.

³³ Według różnych danych liczba ofiar sztucznego głodu 1932–1933 na Ukrainie (zwanego też Wielkim Głodem lub Hołodomorem) waha się w granicach od 2,5 do nawet 10 mln osób. Z opracowań dostępnych w Polsce poruszających problematykę Wielkiego Głodu godne polecenia są: J.J. Bruski, *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933*, [w:] *Polska. Ukraina. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85 rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska i O. Hnatiuk, Lublin 2007; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005; idem, *Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008; R. Conquist, *Żnywa Skorboty*, Kijów 1993; Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin 2005; S. Kulczycki, *Hołodomor: Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo: Problem świadomości*, Wrocław 2008; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 7: *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, wybór dokumentów i red. nauk. D. Bojko i in., Warszawa–Kijów 2008.

1. Cele pracy

Tematem niniejszej pracy jest katastrofa nuklearna w Czarnobylu w 1986 r. oraz jej społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturowe skutki w okresie przemian zachodzących w społeczeństwie ukraińskim od prawie trzydziestu lat.

Analizie poddano politykę ówczesnych władz Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS), w tym Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS) wobec ludności poszkodowanej w rezultacie katastrofy jądrowej oraz wszystkich obywateli USRS. Szczególną uwagę poświęcono następującym aspektom: dostępności i propagowaniu informacji na temat katastrofy czarnobylskiej w okresie przemian gorbaczowowskiej pierestrojki, próbom politycznego wykorzystania awarii w Czarnobylu przez komunistyczne władze ZSRS, stosunkowi totalitarnego reżimu do organizacji ekologicznych i społecznych na Ukrainie wyrosłych na bazie narodowego sprzeciwu wobec polityki rządu sowieckiego po katastrofie w Czarnobylu, konfrontacji ukraińskiej opozycji patriotycznej z komunistycznymi władzami Ukrainy i Rosji, społecznym i gospodarczym aspektem katastrofy dla Ukrainy, także w kontekście jej percepcji przez samych Ukraińców, oraz polityce społeczno-socjalnej państwa ukraińskiego po 1991 r.

Katastrofa czarnobylska jest rozpatrywana jako konsekwencja prawie siedemdziesięcioletniej polityki kolonialnej władz ZSRS w jego republikach na przykładzie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, tak w wymiarze ideologicznym, gospodarczym, jak i społecznym. Ukazano także odbiór społeczny katastrofy w Czarnobylu na Ukrainie na wczesnym etapie ukraińskiej niepodległości odzyskanej po rozpadzie ZSRS.

Ramy czasowe niniejszej pracy w swej zasadniczej części obejmują okres od wybuchu w czarnobylskiej elektrowni (1986) do 2013 r. Niemniej dla ukazania złożonych źródeł, które sformowały okoliczności sprzyjające wywołaniu katastrofy, a także wpłynęły na sposób jej oddziaływania w społeczeństwie ukraińskim, konieczne było odwołanie się do wydarzeń mających miejsce kilkadziesiąt lat przed wybuchem w Czarnobylu.

Pracę podzielono na sześć rozdziałów. Rozdział pierwszy wprowadza w problematykę i zawiera opis przebiegu najważniejszych wydarzeń

po wybuchu w elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz okoliczności powstania tzw. czarnobylskiego sarkofagu. Przedstawiono także różne oceny i opinie niezależnych ekspertów, międzynarodowych organizacji oraz instytutów badawczych na temat skutków medycznych katastrofy w Czarnobylu, a zwłaszcza liczby osób poszkodowanych i przypadków śmiertelnych.

Rozdział drugi koncentruje się na analizie sowieckiego systemu sprawowania władzy jako czynnika sprawczego tragedii w Czarnobylu, zwłaszcza w kontekście sowieckiej polityki zimnowojennej. Uwzględniono również takie kwestie jak: problem etyki i odpowiedzialności pracy w ZSRS, gospodarka planowa, wpływ zimnowojennych stosunków na niewydolność przemysłu jądrowego ZSRS.

W rozdziale trzecim ukazano mechanizmy propagandy sowieckiej oraz sposób ich funkcjonowania po katastrofie czarnobylskiej, tak na obszarze Związku Sowieckiego, jak i na forum międzynarodowym. Propagandę sowiecką ukazano jako część sowieckiej polityki zarządzania i kontroli.

W rozdziale czwartym omówiono straty ekonomiczne ZSRS w rezultacie wybuchu w elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz wydatki poniesione przez państwo ukraińskie oraz instytucje międzynarodowe na likwidację skutków katastrofy jądrowej. Ukazano również społeczne następstwa katastrofy czarnobylskiej, a zwłaszcza próby adaptacji ewakuowanej społeczności w nowych miejscach osiedlenia na terenie byłej USRS i Ukrainy.

W rozdziale tym przedstawiono także najważniejsze wydarzenia z historii ukraińskiego miasta Sławutycz, zbudowanego po awarii nuklearnej dla personelu eksploatacyjnego czarnobylskiej elektrowni jądrowej. Na przykładzie losów jego mieszkańców ukazane zostały różnorakie problemy, w tym społeczne i gospodarcze, których doświadczyła ludność poszkodowana w rezultacie katastrofy.

Rozdział piąty dotyczy politycznego rozmiaru katastrofy w Czarnobylu. Wiele uwagi poświęcono roli ukraińskiej inteligencji twórczej, jej walce o tożsamość narodową Ukraińców, obronę ukraińskiej tradycji, języka i historii. Tragedia w Czarnobylu rozpatrywana jest jako impuls do narodowego odrodzenia Ukraińców. Szczególną uwagę skoncentrowano na konfrontacji komunistycznych władz ze zaktywizowanymi po wybuchu w Czarnobylu ukraińskimi środowiskami niepodległościo-

wymi, które dążyły do gruntownych przemian na Ukrainie w duchu jawności i poszanowania praw narodowych Ukraińców, a także na społecznym odbiorze tej konfrontacji w USRS.

Analizie poddano wpływ ukraińskich środowisk twórczych na sposób postrzegania katastrofy przez szerokie masy społeczne. Ze szczególną uwagą przyjrano się zagadnieniu reakcji ówczesnych przedstawicieli życia kulturalnego USRS: poetów, prozaików, publicystów, na wydarzenia związane z samą katastrofą, jak też próbom przewyciężenia jej skutków.

W rozdziale szóstym przeanalizowano ukraińskie utwory literackie (wiersze, poematy, eseje i powieści), a także inne dzieła twórców ukraińskich.

Wnioski płynące z oceny społeczno-gospodarczych, politycznych i kulturowych konsekwencji katastrofy jądrowej w Czarnobylu dla Ukrainy zaprezentowano w zakończeniu pracy.

Przedstawiona w rozprawie problematyka wymagała interdyscyplinarnego ujęcia z wykorzystaniem takich nauk społecznych i humanistycznych jak: historia, socjologia, nauki prawne, antropologia kultury, literaturoznawstwo. Zastosowano następujące metody badawcze: indukcyjną, dedukcyjną, porównawczą, statystyczną, socjologiczną i inne.

Dysertacja opiera się na zróżnicowanym materiale badawczym. Jej podstawę źródłową stanowią: materiały archiwalne, akty prawne, dokumenty państwowe, czasopisma fachowe, raporty organizacji międzynarodowych, prasa codzienna i periodyczna, utwory literackie oraz literatura przedmiotu.

Oprócz analizy dokumentów ukraińskiej KGB, CK Komunistycznej Partii Ukrainy, rządu USSR oraz amerykańskiej CIA bardzo wiele istotnych informacji wniosła analiza treści sowieckich i ukraińskich aktów prawnych, które regulują również współczesny porządek jurydyczny terytorium skażonego w rezultacie czarnobylskiej katastrofy, a także status osób poszkodowanych na Ukrainie.

Cenne źródło informacji stanowi prasa, zarówno archiwalna, jak i współczesna, która jest nie tylko miejscem rejestracji bieżących zjawisk i wydarzeń, ale również potężnym medium opiniotwórczym. Zestawienie informacji prasowych z faktami ujawnia szerokie spektrum metod sowieckiej propagandy, a ich interpretacja pomaga lepiej zro-

zumieć realia tamtego okresu i łączyć ze sobą niektóre wydarzenia.

Przeprowadzono analizę krytyczną rezultatów badań zawartych w raportach, czasopismach fachowych i branżowych oraz literaturze przedmiotu, zrealizowanych przez różne instytucje i ośrodki naukowe, a także niezależnych badaczy i ekspertów. Duże znaczenie miało porównanie wyników badań różnych podmiotów poruszających dany temat.

W dalszej kolejności cennym źródłem informacji, zwłaszcza na temat reakcji ukraińskiej inteligencji twórczej na nuklearny wybuch w Czarnobylu, były utwory literackie ukraińskich poetów, prozaików i dramaturgów. Analizie poddano także dokumenty audiowizualne oraz źródła internetowe – głównie oficjalne strony rządowe Ukrainy i Rosji, a także organizacji międzynarodowych.

Wymienione materiały wykorzystano w językach: angielskim, niemieckim, polskim, rosyjskim, ukraińskim i innych.

2. Terminologia

W marcu 1966 r. Ministerstwo Energetyki i Elektryfikacji ZSRS wyznańczyło miejsce pod budowę Centralno-Ukraińskiej Elektrowni Jądrowej w rejonie wioski Kopaczki na Polesiu (Ukraina). Niecały rok później Centralny Komitet Komunistycznej Partii Ukrainy podjął decyzję o zmianie nazwy na Czarnobylska Elektrownia Jądrowa z uwagi na położone nieopodal (14 km na południe) miasteczko ze średniowiecznym rodowodem o tej samej nazwie³⁴.

Już samo użycie terminu „Czarnobyl” wymaga rzetelnego wyjaśnienia. Polski czytelnik w literaturze przedmiotu poświęconej katastrofie nuklearnej na Ukrainie może spotkać się z różnymi określeniami odnoszącymi się do miejsca tego wydarzenia. W czasach PRL-u dość powszechnie stosowaną nazwą był Czernobyl. Również w opraco-

³⁴ Czarnobylska Elektrownia Jądrowa im. W. Lenina nie znajdowała się zatem w samym Czarnobylu, a jej personel zamieszkał w powstającym równocześnie z elektrownią miasteczko Prypeć, oddalonym o ok. 4 km od reaktora. *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, Міністерство внутрішніх справ України, ред. В.В. Дурдинц, В.М. Миколіук, Київ 2006, s. 8.

waniach po 1989 r. możemy spotkać się z określeniami: Czernobyl, czernobylska katastrofa, awaria w Czernobylu etc.

Stosowanie transkrypcji przez „e” jest kalką leksykalną rosyjskiej nazwy miasta obowiązującej w czasach Rosji carskiej i ZSRS, która w języku rosyjskim brzmi Czernobyl (ros. Чернобыль). W chwili gdy Czarnobyl z pojęcia geograficznego stał się synonimem największej tragedii jądrowej na świecie, obowiązywała jego rosyjska nazwa i dlatego w wielojęzycznych opracowaniach zastosowano transkrypcję z języka rosyjskiego z pisownią przez „e”. I tak, w języku angielskim w odniesieniu do nuklearnej katastrofy najczęściej używa się nazwy Chernobyl, w języku niemieckim Tschernobyl, francuskim – Tchernobyl itd.³⁵

Zanim miasto zyskało międzynarodowy rozgłos po katastrofie nuklearnej, na kartach polskiej i ukraińskiej historii zapisało się już dawno. Nazwa miejscowości pojawia się w najstarszych kronikach ruskich: w latopisie kijowskim z XII w., zachowanym następnie w kronice hipackiej z XV w., oraz latopisie hustyńskim z 1670 r.³⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z 1880 r. podaje nazwę Czarnobyl i opierając się na materiałach źródłowych, przytacza jego bogatą przeszłość³⁷. Ojciec historiografii ukraińskiej Mychajło Hruszewski w swoim monumentalnym dziele *Historia*

³⁵ Natomiast w języku białoruskim występuje pisownia przez „a” – Czarnobyl.

³⁶ Pod rokiem 1193 znajdziemy informację, że książę Ruryk (Rościszawicz) przebywał w Czarnobylu na łowach. *Ипатіевская лѣтопись*, [w:] *Полное собрание русских лѣтописей*, т. II, Санктпетербургъ 1843, s. 142; *Latopis hustyński*, tłum. H. Suszko, Wrocław 2003, s. 170; *Latopis kijowski 1159–1198*, tłum. E. Goranin, Wrocław 1994, s. 255.

³⁷ „Czarnobyl należąc do rzędu tych królewskich włości, które były »chlebem zasługi«, przeznaczony też bywał dla wysłużonych żołnierzy. Ludziom okaleczonym w bojach, lub co w posłudze wojennej siły swe stargali, wedle stopnia zasługi ich i stanu, rozdawano też już domy w mieście z gruntem i ulice całe, już dochody z włości, nie dożywociem wszakże, ale dzierżawą, na lat dwa, co najwięcej [...]. Ostatnim dzierżawcą Czarnobyla był Filon Kmita, ale zarazem był on i pierwszym właścicielem jego. W 1566 r. król Zygmunt August przez zamianę na Lityń darował mu Czarnobyl [...]. Pierwszy zaczął się pisać Kmitą Czarnobylskim”. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880, s. 751–752.

Ukrainy-Rusi wielokrotnie przytacza historię miasta nad rzeką Prypecią i podaje jego ukraińską nazwę: Czornobyl³⁸.

Stosowanie w polskiej pisowni nazwy Czernobyl to rusycyzm, natomiast zapisywany przy użyciu samogłoski „a” Czarnobyl jest najbardziej poprawnym i tradycyjnym nazewnictwem miasta. Używa się go również w odniesieniu do nuklearnej katastrofy z 1986 r. Tak też postępował autor w niniejszym opracowaniu.

Inną nazwą, z którą czytelnik również może się zetknąć, zwłaszcza w publikacjach obcojęzycznych, jest pisownia przez „o”, tj. Czornobyl. Jest to transkrypcja współczesnej (obowiązującej na Ukrainie) nazwy miasta w języku ukraińskim – „Czornobyl” (Чорнобиль). Także w języku angielskim, oprócz powszechnie używanej nazwy Chernobyl, nierzadko można spotkać się z wersją Chornobyl. Zawiloci w nazewnictwie powinny być brane pod uwagę przy ewentualnym wyszukiwaniu źródeł i materiałów na temat katastrofy.

W dysertacji stosowana jest nazwa Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich zamiast Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich lub Związek Sowiecki zamiast Związek Radziecki i odpowiednio przymiotnik „sowiecki” zamiast „radziecki”, a także skróty ZSRS (zamiast ZSRR) oraz KPZS (Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego) w miejsce KPZR.

W polskiej literaturze przyjęło się używać zamiennie terminów „elektrownia atomowa” oraz „elektrownia jądrowa” (podobnie „energia jądrowa” oraz „energia atomowa”). Tymczasem zachodzi tu pewna różnica, ponieważ pojęcie „jądrowa” jest formą poprawną tylko w odniesieniu do obiektów, gdzie wytwarzana jest energia elektryczna dzięki procesowi rozszczepienia jąder atomu (np. uranu), zaś termin „elektrownia atomowa” odnosi się do każdej elektrowni, w której zachodzą reakcje na poziomie atomu (również elektrowni węglowej). Natomiast w elektrowni jądrowej reakcje zachodzą na poziomie jądra atomu³⁹. Biorąc jednak pod uwagę, że w polskiej literaturze fachowej dość powszechnie używa się zamiennie tych dwóch pojęć (podobnie

³⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків* т. VI, Київ 1907, s. 52, 147; *Історія України-Руси. Козацькі часи – до р. 1625*, т. VII, Київ 1909, s. 35, 37, 53, 257, passim.

³⁹ G. Jezierski, *Energia jądrowa wczoraj i dziś*, Warszawa 2005, s. 9.

jak niegdyś w Związku Sowieckim i obecnie w nauce rosyjskiej⁴⁰), na potrzeby niniejszej pracy również oba terminy stosowano przemianie w odniesieniu do czarnobylskiej elektrowni im. W. I. Lenina oraz pozostałych elektrowni wykorzystujących paliwo jądrowe do produkcji energii elektrycznej. Podobnie wymiennie posługiwano się pojęciami „jądrowy” i „nuklearny”.

Kolejną kwestią jest pochodzący z języka rosyjskiego skrót AES, który oznacza elektrownię jądrową (ros. атомная электростанция – атомная электростанция), także w języku ukraińskim (atomna elektростанція – атомна электростанція). Istnieją też polskie skróty: AE – atomowa elektrownia, EJ – elektrownia jądrowa. Ze względu na powszechność stosowania abrewiatury AES, także w publikacjach międzynarodowych poświęconych katastrofie w Czarnobylu 1986 r., skrót ten został użyty w niniejszym opracowaniu w odniesieniu do elektrowni jądrowych w ZSRS i państwach postsowieckich, natomiast w innych przypadkach zastosowano skrót EJ. Aby określić pełną nazwę elektrowni jądrowej w Czarnobylu, posługiwano się w pracy skrótem CzAES. Pojawiający się w publikacjach podobny skrót CAES jest kojarzony raczej z elektrowniami ekologicznymi do magazynowania dużych ilości energii (ang. Compressed Air Energy Storage)⁴¹.

Uczestników likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylu zwykło nazywać się likwidatorami (ros. ликвидаторы). Początkowo kolokwialne, a następnie oficjalne określenie osób cywilnych, wojskowych oraz funkcjonariuszy mundurowych pracujących przy zniszczonym reaktorze przyjęło się już w Związku Sowieckim. Wśród nich można wyróżnić kilka kategorii likwidatorów:

- a) żołnierze rezerwiści w wojskach Obrony Cywilnej (ros. Гражданская оборона), tzw. partyzanci, skierowani do Czarnobyla przez wojskowe komendy uzupełnień (ros. военкомат),
- b) żołnierze zasadniczej służby wojskowej (ros. срочники),
- c) zawodowi żołnierze, służby specjalne, milicja i strażacy,

⁴⁰ *Краткая Энциклопедия. Атомная Энергия*, ред. В. С. Емельянов, Москва 1958, s. 535.

⁴¹ A. Ter-Gazarian, *Energy Storage for Power Systems*, London 1994, s. 100–103; J. Andrews, N. Jolley, *Energy Science: Principles, Technologies, and Impacts*, Oxford 2007, s. 284–286; J.R. Fanchi, C.J. Fanchi, *Energy in the 21st Century*, Singapore 2011, s. 235–236.

- d) cywilni specjaliści z różnych dziedzin (fizycy, biolodzy, lekarze itp.),
- e) niemundurowi pracownicy fizyczni (kierowcy, budowlańcy itp.),
- f) reprezentanci władz i aktywiści społeczni,
- g) artyści oraz pracownicy mediów,
- h) personel elektrowni w Czarnobylu.

Formalnie wśród likwidatorów skierowanych do pracy w skażonej strefie znaleźli się zarówno ochotnicy, jak i osoby posłane tam w ramach pełnionych obowiązków służbowych.

Na skutek katastrofy czarnobylskiej terytorium Ukrainy zostało silnie skażone radioaktywnymi izotopami ponad przedawaryjny poziom, co może wywołać u zamieszkującej je ludności napromieniowanie większe niż 1 mSv na rok. W związku z powyższym, w zależności od stopnia nagromadzenia radionuklidów (Ci/km²) oraz ich oddziaływania na ludzkie zdrowie, tereny te zostały podzielone na cztery podstawowe kategorie. Jest to: strefa alienacji (zamknięta) – terytorium o najwyższym skażeniu promieniotwórczym, z którego ewakuowano ludność w 1986 r., strefa przymusowego (obowiązkowego) wysiedlenia, strefa dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia oraz strefa zwiększonej radiologicznej kontroli⁴².

Na określenie 30-kilometrowego obszaru wokół elektrowni w Czarnobylu, sięgającego pogranicza białorusko-ukraińskiego, przyjęło się używać różnych określeń: „strefa zamknięta”, „strefa zakazana”, „strefa alienacji”, „strefa odosobnienia”, „strefa czarnobylska”, a niekiedy także „martwa strefa” (analogicznie z wyrazem „zona”). Autor dysertacji używa wymiennie tych pojęć w odniesieniu do utworzonej w 1986 r. strefy alienacji o promieniu 10 km, poszerzonej następnie do 30 km o ogólnej powierzchni 2044 km². W następnych latach utworzono strefę obowiązkowego wysiedlenia, której część (obwód kijowski, rejon poleski) od 1996 r. wraz z 30 km strefą zamkniętą stanowi jeden obszar (Strefa Alienacji i Strefa Bezwarunkowego [Obowiązkowego] Wysiedlenia) o powierzchni 2600 km² wspólnie zarządzany przez ukraińską Agencję Państwową ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą (PAZS).

---

⁴² *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивногозабруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, Закон України від 28.02.91, N 795–XII, ст. 12–13.*

Działalność PAZS koordynuje Rada Ministrów Ukrainy przez Ministra Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy⁴³.

Ważną kwestią pozostają użyte w pracy nazwy jednostek oraz pojęcia związane z promieniowaniem jonizującym. Ilościowa ocena promieniowania jonizującego jest wyrażana za pomocą dawek i aktywności. Dawka promieniowania to ilość promieniowania jonizującego pochłoniętego przez organizm żywy. Moc dawki określa się przedziałem czasu, w którym została otrzymana. Jednostką czasu jest na ogół jedna godzina (h). Najczęściej stosowaną w Czarnobylu jednostką dawki (tzw. ekspozycyjnej) promieniowania jonizującego był rentgen (R), który – używany powszechnie w państwach Układu Warszawskiego – wywodził się z terminologii wojskowej⁴⁴.

Szkodliwe działanie promieniowania jądrowego na materiał żywy lub martwy nie jest współmierne do natężenia promieniowania lub dawki ekspozycyjnej, dlatego do wyrażenia ilości pochłoniętego przez człowieka promieniowania używano radów (ang. *radiation absorbed dose*), a obecnie grejów (Gy)⁴⁵. Aby określić biologiczne skutki pochłoniętego przez organizm promieniowania tzw. dawki skutecznej⁴⁶,

⁴³ Do 25 kwietnia 2013 r. oprzez Ministra Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади*, Указ Президента України від 09.12.2010, N 1085/2010, ст. 1–8; *Про внесення змін до Указів Президента України від 6 квітня 2011 року N 393 та від 13 квітня 2011 года N 452*, Указ Президента України від 17.04.2013, N 221/2013.

⁴⁴ Militaryny aspekt zastosowania rentgena jako jednostki pomiaru napromienienia wiązał się z ewentualnością użycia broni jądrowej na polu walki w przypadku nuklearnego konfliktu między blokiem komunistycznym a państwami NATO. Zob. Ł. Panufnik, *Jak chronić się przed działaniem broni atomowej*, Warszawa 1957, s. 77.

⁴⁵ Z. Celiński, *Energetyka jądrowa a społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 21.

⁴⁶ Wśród rodzajów dawek promieniowania jonizującego rozróżnia się: dawkę równoważną – dawka promieniowania pochłonięta w danej tkance lub narządzie; dawkę skuteczną – suma ważonych dawek równoważnych od zewnętrznego i wewnętrznego napromieniania tkanek i narządów z uwzględnieniem masy ciała napromienianego; dawkę pochłoniętą – dawka promieniowania jonizującego uśredniona w tkance lub narządzie. Zob. *Prawo atomowe*, ustawa z dnia 29 listopada 2000 r., art. 3 pkt. 4, 5 i 6. (Dz. U. 2001.03.18). Także: *Obwieszczenie marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 czerwca 2004 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo atomowe*, Dz. U. 2004, nr 161, poz. 1689, s. 11396.

w Związku Sowieckim powszechnie posługiwano się jednostką ber (biologiczny ekwiwalent rentgena)⁴⁷, gdy tymczasem poza ZSRS stosowano jednostkę rem (1 rem = 1 ber). Obecnie legalną jednostką tejże dawki jest siwert (ang. sievert) oznaczany skrótem Sv. Moc dawki skutecznej wyrażaną w mSv/h – należy rozumieć jako milisiwert na godzinę, zaś $\mu\text{Sv/h}$ to mikrosiwert na godzinę. Ponieważ siwert jest jednostką względnie dużą (1Sv = 100 rem), częściej stosuje się jednostki mSv oraz μSv .

$$1 \text{ Sv} = 1 \text{ Gy (grej)}^{48}$$

$$1 \text{ mSv} = 0,001 \text{ Sv}$$

$$1 \mu\text{Sv} = 0,000001 \text{ Sv}$$

zatem:

$$1 \text{ mSv} = 100 \text{ mrem} = 0,1 \text{ rem}$$

$$1 \mu\text{Sv} = 0,1 \text{ mrem}$$

$$1 \text{ rem} = 0,01 \text{ Sv} = 10 \text{ mSv}$$

Zarówno dla ogółu ludności, jak i pracowników z racji zawodu narażonych na oddziaływanie promieniowania jonizującego wielkość dawek granicznych⁴⁹ (nieuwzględniających narażenia na promieniowanie naturalne), wyrażonych jako dawka skuteczna-efektywna, określają odpowiednie akty prawne poszczególnych państw⁵⁰, naj-

⁴⁷ *Краткая Энциклопедия. Атомная Энергия, op. cit., s. 62.*

⁴⁸ Obecnie legalną jednostką miary dawki pochłoniętej jest Grej o oznaczeniu Gy (mGy – miligrej) 1 Gy = 1 kJ pochłonięty w 1 kg masy materiału. 1 rad = 0,01 Gy. *Obwieszczenie marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 czerwca 2004 r., op. cit., s. 62–63.*

⁴⁹ Dawka graniczna – planowe ograniczenie indywidualnej wartości dawki promieniowania otrzymanej z nienaturalnych źródeł promieniowania. *Руководство для пользователей международной шкалы ядерных и радиологических событий (ИНЕС) 2008, s. 211.*

⁵⁰ W Polsce na podstawie przepisów Unii Europejskiej dla ogółu ludności obowiązuje dawka graniczna 1 mSv w ciągu roku kalendarzowego, jako dawka równoważna: 15 mSv dla soczewek oczu i 50 mSv dla skóry jako wartość średnia dla dowolnej powierzchni 1 cm² napromieniowanej części skóry, dla osób zawodowo narażonych na działanie promieniowania jonizującego wynosi 20 mSv/rok. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 stycznia 2005 r. w sprawie dawek granicznych promieniowania jonizującego, Dz. U. 2005, nr 20, poz. 168, s. 1342; Council Directive 96/29/Euratom of 13 May 1996 laying down basic safety standards for the protection of the health of workers and the*

część przyjęte według zaleceń Międzynarodowej Komisji Ochrony Radiologicznej (IRCP)⁵¹.

Wielkość skażenia radioaktywnego przekraczającego naturalny poziom promieniotwórczej aktywności środowiska określa się jako aktywność substancji promieniotwórczej na jednostce powierzchni, np. w bekerelach (Bq). Substancja ma aktywność 1 Bq, gdy na sekundę rozpada się jedno jądro atomowe: 1 Bq = 1 rozpad/1 s. Starszą jednostką aktywności promieniotwórczej jest kiur (Ci)⁵². Również skażenie powietrza, wody lub innych materiałów wyraża się w jednostkach aktywności w odniesieniu do jednostki objętości lub masy materiału skażonego⁵³.

3. Stan badań

Współcześnie liczba publikacji poświęconych katastrofie w Czarnobylu jest ogromna. Wynika to po części z faktu, że następstwa wybuchu czwartego reaktora elektrowni czarnobylskiej miały zasięg globalny i wywołują do dzisiaj silne emocje wśród badaczy całego świata. Jednak tylko niektóre z nich poruszają w różnym stopniu problem społeczno-politycznych, gospodarczych lub kulturowych konsekwencji katastrofy dla Ukrainy. Nie sposób przedstawić wszystkich publikacji na temat Czarnobyla, ale wybrano te, które są szczególnie istotne z punktu widzenia niniejszej dysertacji.

---

general public against the dangers arising from ionizing radiation. Dz. Urz. WE L 159 z 29.06.1996, s. 1–12.

⁵¹ *1990 Recommendations of the International Commission on Radiological Protection*. IRCP Publication 60, International Commission on Radiological Protection, Oxford 1990, s. 46. W 1927 r. Międzynarodowy Kongres Radiologiczny powołał Międzynarodową Komisję Ochrony Radiologicznej (International Commission on Radiological Protection, IRCP), do której celów należało sformułowanie zasad i praktyki ochrony przed stosowanym w medycynie promieniowaniem X. Następnie działania komisji objęły wszystkie zastosowania promieniowania jonizującego, również w energetyce jądrowej. Zob. J. Liniecki, *Zasady systemu ochrony radiologicznej*, [w:] *Człowiek i promieniowanie jonizujące*, red. A.Z. Hryniewicz, Warszawa 2001, s. 173.

⁵² 1 Ci = 3.7×10^{10} Bq.

⁵³ J. Emilianowicz, J. Kocur, *Podstawy radiobiologii i ochrony radiologicznej*, Łódź 1994, s. 50.

W Polsce ukazała się stosunkowo niewielka liczba pozycji na temat katastrofy w Czarnobylu, jej konsekwencji oraz okoliczności. Żadna z publikacji w polskojęzycznej literaturze nie porusza (lub zaledwie fragmentarycznie) podstawowych zagadnień zawartych w temacie niniejszej pracy.

Niemal od razu po czarnobylskiej katastrofie w Związku Sowieckim, Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej powstało bardzo wiele wartościowych prac, z których część do dzisiaj pozostaje ważnym zbiorem informacji oraz punktem wyjścia do poznania złożonych okoliczności nuklearnego wybuchu na Ukrainie. Należy w tym miejscu rozróżnić publikacje powstające na Zachodzie oraz te wydawane w ZSRS i tzw. bloku państw socjalistycznych. Te ostatnie, jakkolwiek zawierające bardzo ciekawy materiał faktograficzny i źródłowy, powstawały w warunkach sowieckiej cenzury (choć nieco złagodzonej polityką głośności wprowadzanej przez Gorbaczowa), nie mogły więc w pełni rzetelnie i obiektywnie przedstawić wszystkich wydarzeń związanych z katastrofą. Wszelkie publikacje na temat awarii w Czarnobylu 1986 r. drukowane w ZSRS musiały być ideologicznie poprawne, a co za tym idzie, polityczna ocena tych wydarzeń prezentowała ogólną linię aprobowaną przez władze sowieckie. Ich treść miała niekiedy wymiar czysto propagandowy. Klauzula tajności dotyczyła zwłaszcza zróżnicowanych przyczyn awarii, działań podejmowanych po wypadku przez komunistyczne władze oraz medycznych i ekologicznych konsekwencji katastrofy. Powstające wówczas publikacje nie mogły w żaden sposób zagrozić perspektywom rozwoju nuklearnego ZSRS lub tym bardziej podważyć międzynarodowego prestiżu państwa. Jeżeli wziąć pod uwagę, że cały kompleks nuklearny w ZSRS podlegał w istocie militarnej polityce tajności i kontroli, to obraz ograniczeń, z którymi musieli liczyć się sowieccy autorzy, będzie pełny.

Do zalet ówczesnych publikacji należy zaliczyć natomiast to, że niejednokrotnie opierały się one na wspomnieniach i relacjach naocznych świadków, w tym likwidatorów następstw awarii w Czarnobylu, przesiedleńców, członków personelu CzAES lub osób związanych z komunistycznym establishmentem, do których nie zawsze uzyskiwali dostęp (lub nie w takim zakresie) badacze zachodni.

Jedną z najwcześniejszych tego typu publikacji była dokumentalna powieść ukraińskiego pisarza, z zawodu lekarza medycyny,

Jurija Szczerbaka, który jako jeden z pierwszych próbował dotrzeć do informacji nieprzekazywanych przez oficjalną propagandę. Początkowo publikowana w odcinkach w miesięczniku „Юность” (1987 r.), została następnie wydana w formie druku zwartego: Юрий Щербак, *Чернобыль. Документальная повесть* (Moskwa 1988), a różnie przetłumaczona na wiele języków, np. angielski: J. Shcherbak, *Chernobyl. A Documentary Story* (Edmonton 1989). Autor dobrowolnie brał udział w likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylu, jego utwór – nie pozbawiony głębokich i ciekawych refleksji autora – jest przede wszystkim rzetelnym zapisem przeżytych doświadczeń, zeznań świadków tragedii oraz solidną analizą dokumentów.

W latach 80. wydano w ZSRS szereg opracowań na odrębne tematy związane z katastrofą w Czarnobylu. Większość z nich zawierała duży ładunek propagandowy lub była „ideologicznie poprawna”, np. nakładem wydawnictwa Ministerstwa Obrony ZSRS: *Солдаты Чернобыля*, ред. Ю.И. Аляев (Ленинград 1987). Niemniej na przełomie lat 80. i 90. wraz z osłabieniem cenzury możliwe stało się bardziej krytyczne ujęcie problematyki czarnobylskiej, które odbiegało od oficjalnego nurtu uznanych faktów. Warto tutaj wymienić pozycje: А.В. Иллеш, А.Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля. Записки Очевидцев. Комментарии. Размышления* (Moskwa 1987). Autorami publikacji byli specjaliści korespondenci gazety „Wieści”, którzy od końca kwietnia 1986 przez pół roku przebywali w Prypeci. Reportaż zawiera notatki i komentarze dziennikarzy na temat wybuchu, ewakuacji Prypeci i Czarnobyla oraz sytuacji w Kijowie. *Чернобыль, дни испытаний*, ред. В.П. Сидоренко (Киев 1988), to publikacja złożona z utworów dokumentalnych i artystycznych, rosyjskich oraz ukraińskich pisarzy, a także dziennikarzy największych sowieckich gazet. Na uwagę zasługują także: *Чернобыль: события и уроки*, ред. Е.И. Игнатенко (Moskwa 1989); Н.Д. Тараканов, *Чернобыльские записки или раздумья о нравственности* (Moskwa 1989); А. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль – каким его увидел мир* (Киев 1989); *Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред*. ред. Ю.А. Израэль, С.М. Бакуловский, В.А. Ветров, В.Н. Ветров, Ф.Я. Ровинский, Е.Д. Стукин (Moskwa 1990).

Jedną z pierwszych, do której dostęp zyskał polski czytelnik, była książka Waldemara Siwińskiego *Czernobyl* (Warszawa 1989). Autor

jako polski dziennikarz obserwował proces wytoczony w 1987 r. założycielowi oraz kierownikowi elektrowni w Czarnobylu. Publikacja zawiera interesujące materiały, w tym wywiady z mieszkańcami skażonych rejonów, likwidatorami skutków awarii, działaczami politycznymi, związkowymi itp. Część faktów została jednak przedstawiona przez autora dość jednostronnie, zgodnie z obowiązującą w PRL-u zasadą poprawności politycznej.

W okresie kiedy w krajach socjalistycznych nałożono cenzurę na część tematów związanych z katastrofą w Czarnobylu, na Zachodzie powstawały monografie, których autorów nie ograniczały względy ideologiczne lub polityczne. Niejednokrotnie zawierały one trafne spostrzeżenia na temat kondycji przemysłu jądrowego ZSRS oraz różnorodnych skutków wypadku nuklearnego, w tym ekologicznych, społecznych i gospodarczych. Jedną z pierwszych rozpraw tego typu napisali autorzy amerykańscy, próbujący dociec, jakie były rzeczywiste przyczyny awarii w Czarnobylu oraz jakie konsekwencje na przyszłość mogły one nieść ze sobą – N. Hawkes, G. Lean, D. Leight, R. McKie, P. Pringle, A. Wilson, *The Worst Accident in the World. Chernobyl: the End of Nuclear Dream* (London 1986).

Na osobną uwagę zasługują kapitalne prace (jedne z pierwszych na Zachodzie), których autorem jest David R. Marples: *Chernobyl and Nuclear Power in USSR* (Edmonton 1986) oraz *The Social Impact of the Chernobyl Disaster* (London 1988). W pierwszym przypadku autor osadził katastrofę czarnobylską w kontekście sowieckiego programu nuklearnego i polityki energetycznej państwa, zwłaszcza z uwzględnieniem takich kwestii, jak centralne planowanie w gospodarce ZSRS, bezpieczeństwo obiektów jądrowych i ochrona środowiska naturalnego, wykazując się przy tym dużą znajomością zagadnień z dziedziny energetyki w państwach Bloku Wschodniego. Druga praca zawiera szczegółową analizę konsekwencji czarnobylskiego wybuchu (społecznych, medycznych, gospodarczych) w okresie pierwszych dwóch lat, a także koncentruje się na międzynarodowej debacie wokół przyszłości sektora jądrowego w Związku Sowieckim. Większość hipotez postawionych przez autora w latach 80. znalazło potwierdzenie w materiałach archiwalnych dotyczących katastrofy, upublicznionych już po upadku Związku Sowieckiego. Marples jest również autorem licznych artykułów w czasopismach fachowych oraz prasie codziennej (np. „Bulletin of

the Atomic Scientists”, „The Ukrainian Weekly”), a także poszczególnych rozdziałów wielu monografii naukowych np. D.R. Marples, *The Chernobyl Disaster* [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History* (Detroit 2009).

Jednymi z pierwszych autorów na Zachodzie, którzy umieścili Czarnobyl w szerszym międzynarodowym kontekście, byli Henry Hamman i Stuart Parrott. Badacze prześledzili proces rozwoju sowieckiego przemysłu nuklearnego, jak również poprzedzających czarnobylską katastrofę wypadków w elektrowniach jądrowych na całym świecie. Dużą wartość pracy stanowi udana próba przedstawienia okoliczności, w jakich światowe mocarstwa i międzynarodowe organizacje wykorzystywały katastrofę w celach politycznych: H. Hammann, S. Parrott, *Mayday at Chernobyl* (London 1987).

Istotne znaczenie w pierwszym okresie po awarii w Czarnobylu miały wspomnienia amerykańskiego lekarza Roberta P. Gale’a, który w ZSRS przeprowadzał transplantację szpiku kostnego u pacjentów z Czarnobyla: R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl: The final warning* (London 1988).

Próbą osadzenia katastrofy w szerokim politycznym kontekście była praca *Something in the Winds: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson (London 1988). Autorzy podjęli również staranie by dokonać znacznie głębszej analizy przyczyn tragedii nuklearnej z 26 kwietnia 1986 r., sięgając daleko w głąb historii ZSRS. Praca zawiera zbiór powiązanych ze sobą artykułów, których autorzy wnieśli wiele światła do poznania historii tragedii czarnobylskiej oraz jej reperkusji międzynarodowych. Wśród nich znalazło się m.in. studium Żoresa Miedwiediewa – rosyjskiego historyka, biologa i politycznego dysydenta, który nagłośnił katastrofę nuklearną w Kysztymie, tzw. Czelabińsk 65 (Ural, ZSRS) w 1957 r.⁵⁴. Niedługo później Miedwiediew napisał kompleksową pracę poświęconą tragedii w Czarnobylu: Z.A. Medvedev, *The Legacy of Chernobyl* (Oxford 1990). Dzieło Miedwiediewa wyjaśnia wieloaspektowe przyczyny, które stały za wybuchem w Czarnobylu oraz odkrywa kulisy sowieckiej polityki nuklearnej. Jest to także rzeczowa analiza ekonomicznych konsekwencji katastrofy dla Związku Sowieckiego i Ukrainy.

⁵⁴ Z.A. Medvedev, *Nuclear Disaster in the Urals*, New York 1979, s. 21–32.

Warto wymienić także prace: C. Zelenko, *The Chornobyl. Nuclear Disaster* (London 1986); B. Knabe, *Der Reaktorunfall im Kernkraftwerk Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien” 1986, nr 52; B. Knabe, *Das „neue” Denken, glasnost und Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien” 1987, nr 48.

Rozpad Związku Sowieckiego w 1991 r. sprawił, że na światło dzienne wyszły nieznane wcześniej materiały przechowywane w archiwach na Ukrainie, Białorusi i Rosji. Brak politycznej cenzury umożliwił publikację dokumentów kluczowych dla poznania wydarzeń związanych z katastrofą nuklearną w Czarnobylu.

Istotny wkład w badania nad wieloaspektowymi konsekwencjami katastrofy wniosły prace ukraińskich, rosyjskich i białoruskich badaczy, a zwłaszcza Lubow Kowalewskiej: Любов Ковалевская, *Чернобыльский дневник* (Kiew 1990); Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП. Последствия Чернобыля* (Kiew 1995); Л. Ковалевська, *Не приватна справа. До всесоюзної наради з проблем постачання* („Сучасність” VI 1986, nr 6). Pracę na temat zakulisowych działań władz sowieckich wydała dziennikarka i działaczka społeczna Ałła Jaroszyńska. Autorka ujawniła tajne dokumenty nieznane wcześniej opinii publicznej: Алла Ярошинская, *Чернобыль. Совершенно секретно* (Moskwa 1992); *Философия ядерной безопасности* (Moskwa 1996). Zbiór wywiadów oraz osobistych relacji świadków jądrowego wybuchu, uczestników likwidacji skutków awarii, a także osób ewakuowanych ze skażonej strefy zawiera ustna historia Czarnobyla autorstwa białoruskiej pisarki *Swiełłany Aleksijewicz*: Светлана Алексиевич, *Чернобыльская молитва (хроника будущего)* (Moskwa 1997). Publikacja ta, przetłumaczona na wiele języków, ukazała się również w wydaniu polskojęzycznym: S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla* (Warszawa 2000).

Warte uwagi są również publikacje Adi Roche, znanej działaczki na rzecz ratowania dzieci z Ukrainy i Białorusi – ofiar tragedii czarnobylskiej. Zawierają one m.in. cykl reportaży będących rezultatem wizyty autorki w pierwszej połowie lat 90. XX wieku na tych obszarach Białorusi i Ukrainy, które najmocniej ucierpiały na skutek skażenia radioaktywnego: A. Roche, *Children of Chernobyl: Human Cost of the World's Worst Nuclear Disaster* (London 1996).

Krokiem milowym do poznania wieloaspektowych przyczyn wypadku jądrowego, jego przebiegu, a także postępowania władz ZSRS

była seria publikacji pt. „Чернобыльская тетрадь” niegdysiejszego pracownika elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz świadka wydarzeń, które rozegrały się po katastrofie – Grigorija Miedwiediewa. Artykuły po raz pierwszy ukazały się w czasopiśmie „Nowy świat” (ros. „Novyj Mir”) w 1989 r., a następnie zostały przedrukowane w periodykach: „Sztandar”, „Zmiana” i in. Praca Miedwiediewa, przetłumaczona na wiele języków, została wydana także na Zachodzie: G. Medvedev, *The Truth About Chernobyl* (New York 1989), nieco później ukazała się ona również w Polsce: G. Miedwiediew, *Raport z Czarnobyla* (Warszawa 1991). Po kilku latach Miedwiediew napisał jeszcze jedną monografię, tym razem prawie w całości poświęconą funkcjonowaniu mechanizmów komunistycznej propagandy po katastrofie czarnobylskiej: G. Medvedev, *No Breathing Room* (New York 1993). W pracy przedstawiono metody działania cenzury sowieckiej w warunkach gorbaczowowskiej „przebudowy” i „jawności”, a także przeanalizowano biurokratyczny aparat ZSRS w kontekście ukrywania informacji na temat zdrowotnych i ekologicznych konsekwencji wybuchu nuklearnego w Czarnobylu.

Ważny przyczynek do badań nad katastrofą wnosi publikacja byłego zastępcy naczelnego inżyniera elektrowni w Czarnobylu i bezpośredniego świadka wydarzeń z 26 kwietnia 1986 r. w czarnobylskiej AES – Anatolija Diatłowa: A.C. Дятлов, *Чернобыль. Как это было* (Киев 1995). Jednym z powodów powstania tej kontrowersyjnej pracy – poddanej przez wielu ekspertów miazdzącej krytyce – była chęć samousprawiedliwienia się autora, powszechnie uznanego za jednego z głównych winowajców katastrofy jądrowej. Przewodnim tematem publikacji jest punkt widzenia Diatłowa na przyczyny wybuchu w czarnobylskiej AES.

Do procesu zrozumienia, jakie konsekwencje katastrofa w Czarnobylu przyniosła Ukrainie, bardzo wiele istotnych faktów wniosły materiały wydane w Mińsku: *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, т. 1, под ред. В.Б. Нестеренко, Д. С. Фирсовой, (Минск 1993); *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Медико-биологические и генетические последствия чернобыльской катастрофы*, т. 2 под ред. Е.Б. Бурлаковой (Минск 1993); *Чернобыльская катастрофа причины и последствия*.

Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Республики Беларусь, т. 3, под ред. В.Б. Нестеренко (Минск 1993), а zwłaszcza: *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Украины и России*, т. 4, под ред. В.Б. Нестеренко, Е.А. Яковлева, А.Г. Назарова (Минск 1993).

Trudną do przecenienia wartość ma drugie wydanie zbiorów dokumentów archiwalnych oraz wspomnień świadków i uczestników minimalizacji skutków katastrofy wydrukowane nakładem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy. Publikacja zawiera bogate materiały ilustrujące działalność organów spraw wewnętrznych Ukrainy, wojska i milicji w Czarnobylu: *Чернобыльська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, Міністерство внутрішніх справ України, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколюка (Київ 2006).

Spśród współczesnych ukraińskich badaczy trzeba wymienić także autora bardzo licznych publikacji poświęconych katastrofie w Czarnobylu, Ołeha Husiewa. Nie zawsze spełniają one walory pracy naukowej, jednak zawierają przeogromny materiał faktograficzny, który jest rezultatem zarówno osobistego uczestnictwa autora w wydarzeniach związanych z katastrofą, jak i jego wieloletnich poszukiwań źródeł, przeprowadzonych wywiadów itp.: Олег Гусев, *Атомний синдром Чорнобиля* (Київ 2001); *Кайдани Чорнобиля* (Київ 2006); *Чорнобыль серед нас* (Київ 2004); *Розмикаючи кайдани Чорнобиля* (Київ 2008).

Wyjątkowo bogaty materiał antropologiczny – klucz do poznania społecznych i innych skutków katastrofy jądrowej – zawiera publikacja Adriany Petryny: A. Petryna, *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl* (Princeton 2000). Zakres pracy obejmuje także analizę politycznych i ekonomicznych konsekwencji transformacji obywateli postsowieckiej Ukrainy widzianej z perspektywy katastrofy czarnobylskiej.

Stosunkowo niedawno ukazały się także: *Chernobyl – Catastrophe and Consequences* ed. J.T. Smith, N.A. Beresford (Chichester 2005); *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson (Detroit 2009); A. Roche, *Chernobyl Heart, 20 Years On* (Dublin 2006); A. Yaroshinskaya, *Chernobyl: Crime without punishment* (New Brunswick 2011).

Polscy czytelnicy mogli też zapoznać się ze stosunkowo nową publikacją, głównie na temat ekologicznych, a częściowo także społecznych skutków katastrofy: M. Mycio, *Piołunowy las. Historia Czarnobyla* (Poznań 2006) oraz zbiorem reportaży: M. Hilbk, *Czarnobyl Baby. Reportaże z pogranicza Ukrainy i Białorusi* (Warszawa 2011). W 2012 r. wznowiono książkę S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości* (Warszawa 2012).

Spośród publikacji opracowanych na zlecenie organizacji międzynarodowych, stowarzyszeń oraz instytutów rządowych należy wymienić raporty, m.in.: Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, Światowej Organizacji Zdrowia, Międzynarodowego Centrum Czarnobylskiego, Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, Banku Światowego: *20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Балоба (Київ 2006); *20 лет чернобыльской катастрофы. Итоги и проблемы преодоления ее последствий в России 1986–2006*, Министерство Российской Федерации по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий, ред. С.К. Шойгу, Л.А. Большова (Москва 2006); *Радіологічний стан територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша (Київ 2008); *Про стан подолання наслідків чорнобильської катастрофи в Україні за 2006–2007 роки. Щорічна національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша, О.М. Єдвін, Г.В. Перепелятников, Н.В. Ткаченко (Київ 2008); *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балоба, (Київ 2011); *INSAG-7 Чернобыльская авария: дополнение к INSAG-1. Доклад международной консультативной группы по ядерной безопасности*, МАГАТЕ, No. 75-INSAG-7 (Вена

1993); *Integrating Environment into Agriculture and Forestry Progress and Prospects in Eastern Europe and Central Asia. Ukraine: Country Review*, vol. 1, (The World Bank 2007), *The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, UNDP (United Nations Development Programme); *Community Development Centres for social and psychological rehabilitation in Belarus, Russia and Ukraine: achievements and prospects*, UNESCO Chernobyl Programme 1996; UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund 2002); *Chernobyl: Looking back to go forward*, IAEA (International Atomic Energy Agency) (Vienna 2008).

* * *

W tym miejscu pragnę złożyć serdeczne podziękowania mojemu opiekunowi naukowemu i promotorowi Panu prof. dr. hab. Włodzimierzowi Mokremu, którego wszechstronna pomoc oraz cenne uwagi, dotyczące koncepcji i sposobu ujęcia tematu, umożliwiły powstanie dysertacji w obecnym kształcie.

Wyrazy wdzięczności składam także Panu prof. dr. hab. Tadeuszowi Stegnerowi oraz Panu dr. hab. Jarosławowi Moklakowi, prof. UJ, których wnikliwe wskazówki pomogły mi w końcowej redakcji niniejszej pracy.

Rozdział 1.

Tragedia w Czarnobylu 1986 roku.

Uwagi ogólne

1. Skróty wydarzeń

Wszystkie zakłady i elektrownie związane z sowieckim przemysłem jądrowym stanowiły istotną, ale drugorzędną część składową nuklearnej maszyny wojennej ZSRS i jako obiekty o znaczeniu strategicznym dla sowieckiej gospodarki podlegały ścisłemu nadzorowi sowieckich służb specjalnych. Ten sam schemat dozoru i zaostrożonej kontroli już od momentu rozpoczęcia eksploatacji pierwszego reaktora w 1977 r. dotyczył największej na Ukrainie elektrowni jądrowej im. W.I. Lenina w Czarnobylu¹.

Oficerowie KGB mieli wolny wstęp na terytorium czarnobylskiej AES, a także wgląd w dokumentację elektrowni. Sporządzone przez nich tajne protokoły potwierdzają, że od momentu uruchomienia pierwszego energobloku w Czarnobylu regularnie dochodziło do serii niebezpiecznych uszkodzeń reaktora, które stwarzały realne zagrożenie dla zdrowia i życia personelu oraz okolicznych mieszkańców². Wszystko wskazuje na to, że owe raporty były całkowicie ignorowane przez władze komunistyczne, aż do 26 kwietnia 1986 r., gdy w czwartym bloku CzAES doszło do eksplozji, której zasięg i konsekwencje przewyższyły wszystkie poprzednie awarie w sowieckich elektrowniach jądrowych.

Wybuch nastąpił tuż po północy, w trakcie przeprowadzania przez personel elektrowni ryzykownego i niedostatecznie przygotowanego eksperymentu na reaktorze, którego celem było, obok aspektów czy-

---

¹ Była to pierwsza w USRS elektrownia atomowa o mocy 2 mln kilowatów. Державний архів Служби безпеки України у Києві (ДА СБУ), Ф. 65, спр. 1, т. 5, арк. 2–9; D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, op. cit., s. 116.

² ДА СБУ, Ф. 65, т. 5, арк. 126–129.

sto technicznych³, uzyskanie akceptacji i zadowolenie zwierzchników politycznych w Kijowie i Moskwie. Test nie został ukończony⁴.

Według raportu kijowskiego KGB z 26 kwietnia 1986 r. w trakcie eksperymentu o godz. 1:23 w pomieszczeniach czwartego energobloku CzAES doszło do dwóch eksplozji, w rezultacie których całkowicie rozpadły się dach i ściany budynku, zapaliły się także grafitowe bloki wokół osi rdzenia reaktora⁵. Sam reaktor, w którym znajdowało się 200 ton uranu, uległ kompletnemu zniszczeniu. Według jednej z wersji bezpośrednią przyczyną dwóch potężnych wybuchów był gwałtowny wzrost objętości pary wodnej i ciśnienia, a także nagromadzenie łatwopalnego wodoru⁶.

Po kilku godzinach jałowych spekulacji i bezczynności kierownictwa elektrowni do świadomości członków załogi zaczął docierać fakt, że stopieniu uległ także rdzeń reaktora i konieczne będzie podjęcie nadzwyczajnych środków, aby sprostać rozmiarom katastrofy. Do atmosfery przedostały się olbrzymie ilości cząstek radioaktywnych, które niesione górnymi masami powietrza, w pierwszej kolejności ogarnęły rozległe obszary ZSRS (Ukrainy, Białorusi i Rosji) oraz dalszych państw kontynentu europejskiego. W kolejnych dniach i tygodniach

---

³ Przeprowadzane przez personel CzAES doświadczenie miało dać odpowiedź, czy w przypadku przerwy w dostawie energii elektrycznej z sieci do reaktora (przy wyłączonym układzie automatycznego uruchamiania awaryjnego chłodzenia rdzenia) turbogenerator pod wpływem siły bezwładności będzie w stanie wytworzyć na tyle dużo energii, by utrzymać pracę pomp na odpowiednio wysokim poziomie przez pewien czas. Ryzykowne manipulowanie mocą reaktora ujawniło jego wielką niestabilność i doprowadziło do stanu niekontrolowanego „rozbiegu” reaktora. Ogromna ilość ciepła wytworzona w prętach paliwowych doprowadziła do ich rozpadu, a zetknięcie z wodą wywołało gwałtowne parowanie i ciśnienie, które po wybuchu gazów (głównie wodoru) ostatecznie rozerwało reaktor i doprowadziło do pożaru 2000 ton łatwopalnego grafitu. Paliwo uranowe uległo stopieniu. Z. Celiński, *Energetyka jądrowa...*, op. cit., s. 107–108; G. Jezierski, *Energia jądrowa...*, op. cit., s. 427.

⁴ Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear Energy Programme: The Road to Chernobyl*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988, s. 40–44.

⁵ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 34, арк. 2–3.

⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 11.

radioaktywna chmura pojawiła się nad większością terytorium półkuli północnej⁷.

Ponieważ pożar opanovał oprócz czwartego bloku także dach trzeciego reaktora i wciąż rozprzestrzeniał się, grożąc całkowitą dewastacją kompleksu nuklearnego, na miejsce wypadku wezwano dyżurny oddział strażaków z elektrowni oraz jednostki straży pożarnej z Prypeci, Kijowa i innych miast Ukrainy. Trafne decyzje podjęte przez dowódcę pierwszej brygady Wołodymyra Prawyka zapobiegły przeniesieniu się ognia na pozostałe budynki elektrowni do momentu przybycia kolejnej zmiany⁸. Do godziny szóstej rano oddziały straży, których dowodzenie przejął major Leonid Telatnikow, opanowały sytuację w zniszczonym energobloku oraz na dachu trzeciego reaktora⁹. Do pracy w warunkach podwyższonej radioaktywności strażacy byli jednak niewystarczająco przygotowani, nie posiadali odzieży ochronnej i przyrządów dozymetrycznych, stąd dawki promieniowania, które otrzymali podczas gaszenia płomieni, dla większości z nich okazały się śmiertelne¹⁰.

Brak profesjonalizmu w pierwszych godzinach po awarii przejawiał się na każdym szczeblu władz i stwarzał niebezpieczeństwo dla funkcjonowania pozostałych reaktorów, jak również dla życia wielu ludzi¹¹.

⁷ J. Jagielak, M. Biernacka, D. Grabowski, J. Henschke, *Zmiany sytuacji radiologicznej środowiska Polski w okresie 10 lat po awarii w Czarnobylu*, Warszawa 1996, s. 10–11.

⁸ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 32, спр. 2944, арк. 68–69,73.

⁹ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 33, арк. 2–4. Major Telatnykow był jedynym strażakiem z oddziału, który przeżył katastrofę.

¹⁰ W państwach Europy Zachodniej standardowym wyposażeniem strażaków pracujących w warunkach potencjalnego zagrożenia promieniowaniem radioaktywnym był ekwipunek składający się z odzieży ochronnej (przed promieniowaniem), masek tlenowych oraz dozymetrów. Takiego wyposażenia nie posiadali strażacy w Prypeci, którzy dodatkowo cierpieli na skutek inhalacji cząsteczek radioaktywnych oraz poparzeń skóry. Również wezwani na miejsce awarii milicjanci i pracownicy służb specjalnych nie mieli odpowiednich zabezpieczeń. Z.A. Medvedev, *The Legacy of Chernobyl*, Oxford 1990, s. 43, 48.

¹¹ Na przykład przewodniczący Rady Ministrów ZSRS Borys Szczerbina jako przewodniczący Komisji Rządowej do spraw likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylu chciał gasić reaktor wodą, nie rozumiejąc, że ognia atomowego nie da się ugasić wodą, bo wówczas powiększy się skażenie. G. Miedwiediew, *Raport z Czarnobyla*, Warszawa 1991, s. 148–150.

Dopiero po upływie 12 godzin na terenie elektrowni i przylegającej przestrzeni udało się zorganizować odpowiednią kontrolę dozymetryczną¹². W momencie wybuchu w stacji znajdowało się około 400 osób, głównie załoga elektrowni. Większość z nich w ciągu pierwszej doby trafiła do szpitali w Prypeci i Kijowie. Część ofiar, chorych na ostrą chorobę popromienną, przetransportowano samolotem do słynnej kliniki nr 6 w Moskwie, której personel ambulatorium pod kierownictwem Angeliny Guskowej miał już spore doświadczenie w leczeniu chorób popromiennych¹³.

Do likwidacji skutków awarii ściągnięto oddziały milicji, Obrony Cywilnej¹⁴, żołnierzy MSW¹⁵ i Armii Sowieckiej (m.in. jednostki wojsk chemicznych), a także formacje KGB. „Militaryny” skład likwidatorów uzupełniali pracownicy cywilni przysyłani przez zakłady pracy oraz lekarze, pielęgniarki, naukowcy, a nawet studenci. Użyto także ogromnych ilości sprzętu (traktorów, ciężarówek, wozów opancerzonych BRDM¹⁶ i helikopterów), co nadawało całej operacji charakteru mobilizacji wojennej¹⁷. Dostęp do terenu elektrowni został zablokowany przez oddziały milicji MSW i funkcjonariuszy KGB. Na granicy strefy wokół CzAES ustanowiono punkty kontroli (KPP, ros. Контрольно-пропускной пункт), a dopiero później także miejsca dezaktywacji ludzi

¹² *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 173.

¹³ Doświadczenie to zostało zebrane w trakcie leczenia ofiar wypadków w innych elektrowniach jądrowych w ZSRS, które miały miejsce przed katastrofą w Czarnobylu. *Чернобыльская катастрофа: Причины*, *op. cit.*, s. 21; R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 52–53.

¹⁴ Do zadań i obowiązków Głównego Sztabu Obrony Cywilnej ZSRS należała m.in. obrona ludności cywilnej przed skutkami użycia broni masowego rażenia, a także likwidowanie skutków katastrof w elektrowniach jądrowych. B. Potyrała, R. Fudali, *Od zwycięstwa do upadku. Siły Zbrojne Związku Radzieckiego 1945–1991*, Warszawa 2009, s. 433; *Военный энциклопедический словарь*, *нач. ред.* Ю.Я. Кишин, Москва 1986, s. 210.

¹⁵ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRS; Ministerstwo Wnutriennych Del SSSR (ros. Министерство внутренних дел СССР).

¹⁶ Opancerzony Pojazd Rozpoznawczo-Patrolowy; Bronirowannaja rozwiadywatielno-dozornaja maszyna (ros. Бронированная разведывательно-дозорная машина).

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2996, арк. 6–10; *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 137.

i transportu, tzw. PuSO (Punkt Specjalnej Obróbki, ros. Пункт специальной обработки)¹⁸. Ponieważ sytuacja radiologiczna w położonej nieopodal reaktora Prypeci uniemożliwiała bez narażenia zdrowia i życia mieszkańców nawet krótszy pobyt w mieście, 29 kwietnia na kwaterę główną sztabu akcji ratunkowej wybrano znajdujący się kilkanaście kilometrów na południe od reaktora Czarnobyl¹⁹.

Zanim zdołano określić sposoby likwidacji zagrożenia jądrowego, władze w Moskwie wydały polecenie o zatajeniu przed opinią publiczną jakichkolwiek informacji o wybuchu w CzAES²⁰. Dopiero stanowcza reakcja przedstawicieli szwedzkiego rządu, który jako pierwszy zareagował na katastrofę, oraz fakt, że tragedii na skalę globalną nie dało się utrzymać w ścisłej tajemnicy, zmusił rząd ZSRS do podania w oględnej formie informacji o wypadku. Wiadomość o awarii w Czarnobylu opublikowano dopiero trzy doby po wybuchu i osiem godzin po oficjalnym ogłoszeniu przez Szwecję alarmu w związku z podniesionym poziomem promieniowania²¹.

Na pierwszych decyzjach dotyczących bezpieczeństwa, oprócz polityki tajności, zaważyła również zwyczajna kalkulacja kosztów. Z tego powodu dwa reaktory w Czarnobylu (nr 1 i 2) pracowały bez przerwy od momentu eksplozji przez całą dobę, kiedy praca wszystkich energobloków ostatecznie została zawieszona²².

Od dnia, w którym opinia publiczna na świecie dowiedziała się o tragedii, do ZSRS skierowano liczne oferty pomocy z Zachodu, lecz większość z nich została przez władze sowieckie kategorycznie odrzucona. Na początku maja zakazano importu stabilnego jodu z zagranicy,

¹⁸ Punkty PuSO lokalizowano przy głównych drogach wjazdowych do 30-kilometrowej strefy w pobliżu źródeł wody, a w ich skład wchodziły: post-runki kontroli radiometrycznej, miejsca likwidacji skażeń sprzętu technicznego, oraz zabiegów sanitarnych (dezaktywacji ludzi). *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 25–28; 574.

¹⁹ *Ibidem*, s. 426.

²⁰ J. Shcherbak, *Chernobyl. A Documentary Story*, Edmonton 1989, s. 73.

²¹ 28 kwietnia o godz. 21.00 informację podała rządowa agencja informatyczna TASS. D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, op. cit., s. 1.

²² Ponowne uruchomienie pierwszego reaktora w Czarnobylu zaledwie kilka miesięcy później pokazało, jak ważną rolę z ekonomicznego punktu widzenia odgrywała elektrownia w Czarnobylu i jak niewiele liczono się ze względami bezpieczeństwa. H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, op. cit., s.131.

jako że uznano go za zbyt cenny. Odrzucono również propozycję pomocy ze strony Światowej Organizacji Zdrowia²³.

Jednym z nielicznych wyjątków było przyjęcie pomocy ze strony amerykańskiego chirurga – eksperta w dziedzinie transplantacji szpiku kostnego – Roberta Gale’a²⁴. Przeszczep szpiku był ostatnią deską ratunku dla wielu pacjentów cierpiących na ostrą chorobę popromienną. Rychło jednak okazało się, że dla Moskwy obecność Gale’a stanowiła przede wszystkim dowód na rzekomą otwartość Związku Sowieckiego na pomoc ze strony Zachodu i instytucji międzynarodowych, a w samym ZSRS miała się przyczynić do odbudowania atmosfery zaufania²⁵.

Tymczasem Sowieci przystąpili do likwidacji skutków katastrofy tylko wewnętrznymi siłami. Wczesnym rankiem 26 kwietnia powołano Komisję Rządową ds. Likwidacji Skutków Awarii w CzAES, na czele której, za aprobatą premiera rządu ZSRS Nikołaja Ryzkowa, stanął wicepremier Borys Szczerbina. Utworzono także (28 kwietnia) specjalną grupę operacyjną (GO) Politbiura KC KPZS, która z polecenia Ryzkowa miała zbadać okoliczności wypadku. Tym samym kontrolę nad wypadkami w Czarnobylu już pierwszego dnia katastrofy przejęły bezpośrednio władze w Moskwie²⁶. W składzie GO Politbiura znaleźli się przedstawiciele MSW ZSRS, Prokuratury Generalnej, członkowie KC KPZS oraz rosyjscy naukowcy i specjaliści²⁷. Powołano GO i sztaby operacyjne (SzO) w poszczególnych ministerstwach i resortach, a także państwowe komisje ds. likwidacji skutków katastrofy w poszczególnych republikach.

Eksperci stanęli przed koniecznością rozwiązania szeregu problemów, z których najważniejsze było określenie skali promieniowania oraz obniżenie temperatury jądra reaktora, gdyż wciąż wyrzucał on w powietrze olbrzymie ilości substancji radioaktywnych (zwłaszcza jodu-131, cezu-137, cezu-134, strontu-90 oraz różnych izotopów

²³ P.P. Read, *Czarnobyl. Zapis faktów*, Warszawa 1996, s. 200–201.

²⁴ R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 31–32.

²⁵ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 137–140.

²⁶ B. Knabe, *Der Reaktorunfall im Kernkraftwerk Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien” 1986, nr 52, s. 14.

²⁷ *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 99–100.

plutonu). W tym celu na żarzący się grafit w rdzeniu uszkodzonego reaktora przy użyciu wojskowych helikopterów Mi-8 zrzucono tony piasku, dolomitu i ołowiu, których łączna masa wyniosła ok. 5000 t²⁸. W ciągu pierwszych dni załogi śmigłowców wykonywały setki przelotów nad płonącym reaktorem bez niezbędnej ochrony, często z otwartymi drzwiami, bowiem tylko bezpośredni kontakt wzrokowy zwiększał trafność zrzutów do „gardzieli” reaktora²⁹. Jednak nawet przysypane szczątki rdzenia stanowiły wciąż olbrzymie niebezpieczeństwo, tym bardziej że żaden z przysłanych do Czarnobyla sowieckich ekspertów nie był w stanie określić dokładnie, jakie reakcje chemiczne zachodziły w jądrze reaktora pod metrową warstwą piasku oraz jaka była temperatura paliwa jądrowego. Obawy naukowców wiązały się także z ryzykiem wystąpienia tzw. chińskiego syndromu, czyli stopienia fundamentu reaktora i uwolnienia paliwa jądrowego do środowiska, przy czym ewentualny kontakt z wodami gruntowymi groził ponowną eksplozją³⁰.

Wokół elektrowni wytworzyła się szczególnie skomplikowana sytuacja radiologiczna, gdyż w rezultacie wybuchu zostało rozrzuconych wiele promieniotwórczych fragmentów reaktora, grafitu oraz cząsteczek paliwa, a znajdujący się w pobliżu strażacy i likwidatorzy narażeni byli na ekstremalnie duże dawki promieniowania. W poszczególnych miejscach natężenie promieniowania gamma wynosiło nawet kilka tysięcy R/h³¹.

Już 6 maja rozpoczęto prace dekontaminacyjne budynków CzA-ES. Jednym z najpilniejszych zadań było usunięcie z dachu trzeciego bloku radioaktywnego grafitu, a także wspomnianych fragmentów reaktora. Ponieważ wysoki poziom promieniowania uniemożliwił regularną pracę wyspecjalizowanych robotów, kierownictwo sowieckie zdecydowało o wysłaniu na dach trzeciego reaktora ludzi, którzy rę-

²⁸ G. Jezierski, *Energia jądrowa...*, op. cit., s. 429.

²⁹ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, op. cit., s. 10.

³⁰ Termin „Chiński syndrom” został spopularyzowany za sprawą thrillera fantastycznonaukowego z 1979 r. w reżyserii Jamesa Bridgesa o takim samym tytule. Film zyskał znaczny rozgłos, gdy zaledwie dwanaście dni po jego premierze wydarzył się największy jak dotąd wypadek jądrowy w historii Stanów Zjednoczonych, w elektrowni Three Mile Island (Pensylwania).

³¹ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, op. cit., т. 1, s. 154

kami lub łopatami zbierali żarzący się grafit³². Tylko w związku z oczyszczaniem dachu trzeciego bloku ponad 3 tysiące likwidatorów zostało napromieniowanych dawką znacznie przekraczającą dopuszczalne normy, gdyż poziom promieniowania wynosił tam 500, a w niektórych miejscach nawet kilka tysięcy R/h³³.

Załogi likwidatorów pracujących przy usuwaniu skutków katastrofy w 30-kilometrowej strefie często nie posiadały żadnych zabezpieczeń przed promieniowaniem. Nie udostępniono im kombinezonów lub indywidualnych przyrządów dozymetrycznych (część dozymetrów przekazanych do użytku była niesprawna), najpopularniejszy środek ochronny (przed napromieniowaniem wewnętrznym) stanowiły jednorazowe maski przeciwpyłowe przeznaczone dla górników do pracy w kopalniach, ale kiepsko sprawdzające się w warunkach znacznego skażenia promieniotwórczego³⁴. Braki w wyposażeniu dotyczyły także osób, które „odbywały służbę” bezpośrednio w cieniu „kipiącego” reaktora³⁵. W licznych przypadkach wśród załóg likwidatorów nie prowadzono także profilaktyki jodowej³⁶. Generałowie i pułkownicy, ignorując zagrożenie, aby „dodać ducha” żołnierzom, pojawiali się na krótko w zwykłym mundurze przed zniszczonym reaktorem, narażając siebie, ale przed wszystkim swoich podwładnych na śmiertelne dawki promieni jonizujących. Władze jednak, ze względu na „nadzwyczajną sytuację”, milcząco godziły się na ponadnormowe napromieniowanie likwidatorów. Również warunki bytowe uczestników minimalizacji skutków katastrofy bywały skrajnie trudne. Większość z nich mieszkała na skażonym promieniotwórczo terenie, w wojskowych namiotach, także w okresie późnej jesieni 1986 r. Część likwidatorów przebywała w przystosowanej na tę okazję dzielnicy Czarnobyla, gdy jednocześnie pozostałe rejony miasta uznano za „martwą strefę”³⁷.

³² *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 17.

³³ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 40, Выписка из докладной записки по оперативной обстановке в районе Чернобыльской АЭС, арк. 118–119.

³⁴ Powszechnie używano półmaskę filtrującą, model Lepiestok-200. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 201.

³⁵ D.R. Marples, *The Decade of Despair*, „Bulletin of the Atomic Scientists” 1996, nr 3, s. 23.

³⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 296.

³⁷ D.R. Marples, *The Social Impact of the Chernobyl Disaster*, London 1988, s. 180, 214.

Z ekonomicznego punktu widzenia sięgnięcie po nieograniczone (jak się wydawało) zasoby ludzkie było dla władz sowieckich rozwiązaniem korzystniejszym niż stosowanie nowoczesnej, ale jednak drogiej i często zawodnej technologii. A ponieważ likwidatorzy mogli wykonywać zadania nawet tam, gdzie roboty odmawiały posłuszeństwa, więc i efektywność działań sowieckich przy usuwaniu skutków katastrofy okazała się dużo lepsza, niż przy użyciu kapitalistycznej techniki.

Dopiero w połowie maja udało się znacznie ograniczyć poziom promieniowania z wnętrza reaktora. Czasowe „stłumienie” uszkodzonego rdzenia tonami zrzuconego piasku nie likwidowało zupełnie problemu emisji promieniotwórczych izotopów. W dalszej kolejności należało trwale zabezpieczyć zrujnowany reaktor oraz podjąć niezbędne prace dekontaminacyjne.

Do zadań postawionych przed załogami uczestników likwidacji skutków katastrofy należały także: ochrona miast Prypeć i Czarnobyl oraz pozostałych miejscowości na terenach silnie skażonych, prowadzenie akcji ewakuacyjnej i wysiedleńczej mieszkańców strefy alienacji oraz czasowego wysiedlenia, walka z przestępczością, poprawa bezpieczeństwa przeciwpożarowego, prace kontrolno-radiometryczne³⁸.

Nie zawahano się także przed stosowaniem pracy przymusowej, co dotyczyło zwłaszcza żołnierzy służby czynnej oraz rezerwistów, którzy nie mogli odmówić wyjazdu do skażonej strefy³⁹. Decyzje o oddelegowaniu do Czarnobyla podejmowane przez pracowników cywilnych były w wielu przypadkach efektem silnej presji wywieranej przez ich bezpośrednich przełożonych⁴⁰. Jednak wobec członków Partii stosowano już inne standardy. Za uchylanie się od służby w Czarnobylu często groziła im „sroga nagana” z wpisaniem do karty ewidencyjnej członka KPZS, ewentualnie zwolnienie z zajmowanego stanowiska służbowego⁴¹.

³⁸ *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit., s. 97.*

³⁹ Niewykonanie lub odmowa wykonania rozkazu podlegała karze pozbawienia wolności do lat pięciu. *Об уголовной ответственности за воинские преступления* от 25.12.1958, ВВС СССР, 1959, N. 1, ст. 10.

⁴⁰ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.* s. 32; „Сучасність” 1987, № 2 (310), s. 120–121.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 4657, арк. 138.

W pierwszych dniach po wybuchu sytuacja pogarszała się również dlatego, że do atmosfery przedostawały się radionuklidy, które nie występują w normalnych warunkach. Nie tylko najbliższe okolice podlegały szkodliwemu oddziaływaniu promieniowania jonizującego, opad radioaktywny skażył ponad dopuszczalne normy także tereny położone w znacznych odległościach od elektrowni w Czarnobylu. Na początku maja 1986 r. Ministerstwo Ochrony Zdrowia Ukrainy powiadomiło członków Centralnego Komitetu KPU, że sytuacja w republice w dalszym ciągu jest trudna. Służby epidemiologiczne zarejestrowały zwiększenie promieniowania gamma w okręgach tarnopolskim, czernihowskim, donieckim, wołyńskim, nikołajewskim, iwanofrankowskim i chmielnickim. W Kijowie promieniowanie w niektórych rejonach przewyższało normalne tło nawet stukrotnie. Skażenie dotknęło również glebę i roślinność na wielu obszarach USRS⁴². Ponieważ wybuch w CzAES miał miejsce w okresie wegetacyjnym, doszło do masowego wręcz skażenia warzyw i owoców, ale też nabiału. W okręgach: kijowskim, odeskim, chmielnickim, iwanofrankowskim, rówieńskim, winnickim i czernihowskim odkryto radioaktywne izotopy jodu, a także rutenu, beru, cyrkonu, cezu i ceru w mleku, jajkach, warzywach i owocach⁴³.

Jednym z najniebezpieczniejszych pierwiastków uwolnionych z czwartego reaktora w Czarnobylu był radioaktywny jod-131, którego specyfika polega na tym, że gromadzi się w narządach tarczycy, imitując jod naturalny. Szczególnie narażone były dzieci, ponieważ ich gruczoły tarczycy mają wysokie zdolności absorpcyjne jodu. Na początku maja radioaktywny jod odkryto także w mleku dostępnym w kijowskich sklepach, miejskiej trawie oraz owocach, jarzynach itp.⁴⁴. Kilka tygodni później, kiedy krótkotrwałe izotopy radioaktywnego jodu ulegały rozpadowi, główne zagrożenie stwarzały długotrwałe izotopy promieniotwórcze. W mleku pochodzącym z owruckiego kombinatu mleczno-konserwowego odkryto cały szereg takich niebezpiecznych radioizotopów: cer-141, 144, ruten-103, rod-106, cyrkon-95, niob-95 oraz cez-137, wielokrotnie przekraczające wszelkie dopuszczalne normy⁴⁵.

⁴² *Ibidem*, op. 25, спр. 2996, арк. 11–12.

⁴³ *Ibidem*, op. 25, спр. 2999, арк. 10.

⁴⁴ *Ibidem*, op. 25, спр. 2995, арк. 31–33.

⁴⁵ *Ibidem*, op. 25, спр. 2996, арк. 29.

Prawdziwe niebezpieczeństwo zawisło nad kijowskim Zbiornikiem Wody na Dnieprze, źródłem wody pitnej dla 2,5 miliona mieszkańców ukraińskiej stolicy. Przepływająca opodal Czarnobyla rzeka Prypeć niosła ze sobą część pierwiastków radioaktywnych wprost do Zbiornika. Istniało poważne ryzyko, że substancje radioaktywne zostaną rozproszony w Dnieprze przez wody podziemne i strumienie dopływowe, które przecinały skażoną strefę. Władze sowieckie podjęły kroki mające przeciwdziałać przedostaniu się większej ilości radionuklidów do ujęć wody pitnej. Rozpoczęto budowę zapór podwodnych i tam filtracyjnych⁴⁶. By wykluczyć ewentualność skażenia Dniepru wodami gruntowymi i potokami deszczu, wokół CzAES wybudowano betonowy mur osadzony w ziemi na głębokości 40 metrów, aż do warstwy nieprzepuszczalnej gliny⁴⁷. Jednak zabiegi te okazały się niewystarczające lub podjęto je zbyt późno, skoro specjaliści z Ukraińskiej Akademii Nauk ustalili, że w maju 1986 r. zawartość radioaktywnego jodu w niektórych miejscach na Dnieprze kilkusetkrotnie przewyższyła dopuszczalne normy⁴⁸.

Dyrektor elektrowni jądrowej w Czarnobylu Wiktor Briuchanow mógł w porę zareagować na niebezpieczeństwo i podjąć decyzję o ewakuacji miasta Prypeć położonego najbliżej miejsca katastrofy (jako dyrektor elektrowni miał do tego prawo, choć tego typu rozporządzenie musiałyby zostać zatwierdzone przez odpowiednią jednostkę centralną w Moskwie⁴⁹). Już kilka godzin po wybuchu było oczywiste, że sytuacja radiologiczna w mieście wymaga natychmiastowej ewakuacji jego mieszkańców. Na dalszym rozwoju sytuacji zaważyły jednak względy polityczne⁵⁰. Briuchanow po konsultacji uległ presji sekretarza komitetu miejskiego partii w Prypoci Wołodymyra Wołoszki, który powoływał się na objęcie wypadku tajemnicą państwową. Poza tym

⁴⁶ A.T. Hopkins, *Unchained reactions: Chernobyl, glasnost and nuclear deterrence*, Washington 1993, s. 24.

⁴⁷ В.М. Журбенко, В.И. Кудряшов, *Участие вооруженных сил СССР в ликвидации последствий взрыва на чернобыльской атомной электростанции*, „Военно-исторический журнал” 2004, № 4, s. 29–34.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, с. 34–36.

⁴⁹ В. Knabe, *Das „neue„ Denken, glasnost und Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien” 1987, nr 48, s. 12–13.

⁵⁰ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 171–172.

Wołoszko najbardziej obawiał się kompromitacji w oczach przełożonych i Zachodu⁵¹. Sowieccy naukowcy przyznali później, że swoje ocalenie w pierwszych dniach po wybuchu CzAES mieszkańcy Prypeci zawdzięczali szczęśliwemu przypadkowi: wiatr w dolnych partiach atmosfery uniósł radioaktywny obłok w kierunku przeciwnym i chwilowo uwolnił miasto od wielkiego zagrożenia⁵². Nie uchroniło ich to jednak od otrzymania nadliczbowych dawek promieniowania.

Gdy ostatecznie władze zdecydowały o ewakuacji prawie 50-tysięcznego miasta, przez megafony nadano komunikat o konieczności czasowego opuszczenia Prypeci, powrót do domów miał nastąpić w ciągu trzech dni. Po upływie prawie 40 godzin od wybuchu, 27 kwietnia o godz. 14:00 rozpoczęła się ewakuacja. Trwała cztery godziny. W tym czasie niemal wszystkich rezydentów Prypeci wywieziono podstawionymi wcześniej pod każdy budynek 1200 autobusami. Cała akcja przebiegła spokojnie, nie było oznak paniki⁵³. Jeszcze zanim doszło do wysiedlania mieszkańców, niektórzy na własną rękę – samochodami, motocyklami lub pociągami – uciekli z miasta. Większość z nich w ostatnich dniach kwietnia przybyła do stołecznego Kijowa⁵⁴.

Nie tylko ewakuacja Prypeci odbyła się z opóźnieniem. W bezpośrednim zasięgu promieniującego reaktora (do 15 km) znajdowały się wioski, które zostały ewakuowane dopiero kilka tygodni po wybuchu w CzAES⁵⁵. Miejscowości położone dalej wysiedlano etapami w kolejnych miesiącach 1986 roku. Akcje ewakuacyjne kontynuowano także w następnych latach.

Dla uczestników likwidacji skutków katastrofy władze sowieckie ustaliły awaryjną maksymalną dawkę napromieniowania 25 ber (biologiczny ekwiwalent rentgena), po otrzymaniu której likwidatorzy mieli być wycofani z rejonu objętego pracami dezaktywacyjnymi. Dla ludności cywilnej zamieszkującej skażone obszary Ministerstwo

⁵¹ *Ibidem*, s. 116–117.

⁵² *Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред*. red. Ю.А. Израэль, С.М. Бакуловский, В.А. Ветров, В.Н. Петров, Ф.Я. Ровинский, Е.Д. Стукин, Москва 1990, s. 12.

⁵³ А.В. Иллеш, А.Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля. Записки Очевидцев. Комментарии. Размышления*, Москва 1987, s. 25.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2996, арк. 6.

⁵⁵ В. Knabe, *Das „neue“ Denken...*, op. cit., s. 13.

Zdrowia ZSRS ustaliło w 1986 r. maksymalną dopuszczalną dawkę 10 ber w ciągu pierwszego roku (wewnętrznego i zewnętrznego napromieniowania), w 1987 r. – 3 ber, a w latach 1988–1989 – 2,5 bera⁵⁶. Później jednak okazało się, że spełnienie wymogów przewidzianych zasadami radiologicznego bezpieczeństwa przy ustalonych wartościach wymaga dużych nakładów finansowych na prowadzenie prac dekontaminacyjnych lub zmusiłoby władze do ewakuacji ogromnej liczby obywateli (ponad 1,5 mln⁵⁷) i ponadto jeszcze bardziej nadszarpnęłoby prestiż Moskwy na arenie międzynarodowej. Odstąpiono więc od corocznej kontroli napromieniowania ludności i zaproponowano, wbrew obowiązującym normom bezpieczeństwa radiologicznego sprecyzowanym przez Komitet Naukowy ONZ ds. Skutków Promieniowania Atomowego (UNSCEAR), wprowadzenie maksymalnej indywidualnej dawki napromieniowania człowieka (zewnętrznego i wewnętrznego) w ciągu całego życia (70 lat). Jej wartość ustalono na 35 ber (35 remów)⁵⁸. Tym samym w stosunku do poszkodowanej ludności Związku Sowieckiego zastosowano podwyższone standardy obowiązujące przed katastrofą tylko mieszkańców terenów bezpośrednio przyległych do AES w warunkach normalnej pracy reaktora⁵⁹. W praktyce koncepcja 35 ber nie uwzględniała oddziaływania promieniowania jonizującego rozłożonego w czasie (godzinach, miesiącach, latach), stwarzając wrażenie, że otrzymanie dawki 35 ber w krótkim okresie jest równoznaczne z napromieniowaniem w ciągu 70 lat życia⁶⁰. Ponadto największą część dawki promieniowania ludność cywilna otrzymała w kwietniu–maju 1986 r., a ta wskutek niedostatecznej kontroli dozymetrycznej pozostała w zasadzie nieznana⁶¹. Koncepcja 35 ber posłużyła do manipulowania

⁵⁶ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 149.

⁵⁷ А. Ярошинская, *Ложь на весах Чернобыля „Зеркало недели”* 15.06. 2006; <http://gazeta.zn.ua.2011.03.07>.

⁵⁸ Dopiero Parlament niepodległej Ukrainy dostosował przepisy radiacyjne do panujących w Europie Zachodniej standardów radioekologicznego bezpieczeństwa, zmniejszając górną granicę indywidualnej dawki promieniowania do 1 mSv na rok w ciągu 70 lat. *Про правовий режим території...*, *op. cit.*, N 795–XII, ст. 1–2; ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198.

⁵⁹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 26–27.

⁶⁰ А. Yaroshinskaya, *Chernobyl: Crime without Punishment*, New Brunswick 2011, s. 100.

⁶¹ *Чернобыльская катастрофа: Причины...* *op. cit.*, т. 1, s. 150.

maksymalnie dopuszczalnymi dawkami dla osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy. Zignorowano również fakt niejednakowej wrażliwości na promieniowanie organizmu człowieka w zależności od wieku (np. u dorosłych i dzieci). Tymczasem osoby, które w dalszym ciągu pozostawały na skażonych terenach (nawet według zawyżonych sowieckich standardów), często nie otrzymywała należytej opieki ze strony władz, m.in. pojawiły się trudności przy zaopatrywaniu mieszkańców w nieskażoną żywność oraz wodę pitną⁶².

Z analizy danych Ministerstwa Zdrowia USRS (marzec 1987) na temat radiologicznej sytuacji panującej w republice (środowiska naturalnego i produktów spożywczych) wynikało, iż w pierwszym półroczu 1986 r. natężenie promieniowania gamma od powierzchni gruntu było na poziomie od 9,1 do 230 $\mu\text{R}/\text{h}$, zatem 2,2 razy większe w porównaniu z pierwszym półroczem 1985. Wchłonięcie strontu-90 do organizmu człowieka zwiększyło się 4,7 razy, cezu-137 aż 75 razy⁶³.

1.1. „Sarkofag” czarnobylski

Po realizacji najpilniejszych zadań mających na celu zminimalizowanie skutków wybuchu wciąż istniało realne niebezpieczeństwo, że pierwiastki promieniotwórcze doprowadzą do silnego skażenia wielu rejonów, zwłaszcza Kijowa i okolic⁶⁴. 19 maja 1986 r. autorzy raportu ukraińskiego KGB z Czarnobyla donosili swoim zwierzchnikom w Moskwie: „Przyjęte środki mające na celu dezaktywację stacji i okolicznych terenów nie przyniosły dostrzegalnych rezultatów”⁶⁵, w związku z tym zalecano: 1) stworzenie projektu osłaniającej budowli dla zniszczonego reaktora, 2) budowę drogi dla przywozu niezbędnych materiałów, 3) zabezpieczenie rzek Prypeć i Dniepr przed dostawaniem się do nich substancji radioaktywnych, 4) zebranie i przechowanie silnie radioaktywnych odpadów po wybuchu oraz dezaktywację skażonych miejsc, zwłaszcza położonych w pobliżu CzAES⁶⁶. Zaznaczono, iż dla realizacji

⁶² *Чернобыль: радиоактивное загрязнение...*, *op. cit.*, s. 14.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 37.

⁶⁴ Спеціальне повідомлення начальника ОГ КДБ УРСР у м. Чорнобилі №31 голові КДБ УРСР 11 травня 1986 р., арк. 2–3, http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/3/index.php?5, 28.03.2009.

⁶⁵ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1., т. 33, арк. 144–146.

⁶⁶ *Ibidem*.

tych projektów potrzeba ogromnej liczby specjalistów z różnych ministerstw i wydziałów wchodzących w skład poszczególnych grup operacyjnych.

Chwilowe powstrzymanie promieniowania przez zasypianie reaktora piaskiem, borem, gliną i ołowiem nie rozwiązywało problemu. Konieczne było dalsze zabezpieczenie zrujnowanego reaktora. Po wykonaniu pierwszych prac w obrębie czwartego energobloku, które tylko warunkowo dawały sowieckiemu kierownictwu czas na podjęcie kolejnych decyzji, w maju 1986 r. Biuro Polityczne Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego zdecydowało o stworzeniu projektu konstrukcji, która zminimalizowałaby radiację emitowaną przez zniszczony reaktor. Przy powstawaniu projektu wykorzystano wielką liczbę prac i raportów badawczych, zaangażowano przedsiębiorstwa budowlane, organizacje zrzeszające inżynierów i architektów, wygospodarowano dodatkowe środki z budżetów ministerialnych i skwapliwie skorzystano z niemałych funduszy napływających z Zachodu. Niebawem Rada Ministrów ZSRS podjęła pakiet uchwał, które określały szczegóły konstrukcyjne i wskazały, kto ma się podjąć tego przedsięwzięcia (początkowo zaproponowano 18 wariantów rozwiązania problemu)⁶⁷.

Oprócz zasypiania reaktora piaskiem z zewnątrz i przzerwania emisji szkodliwych radioizotopów do atmosfery okazało się, że konieczne będzie także zabezpieczenie gleby oraz wód gruntowych przed zagrożeniem wycieku radioaktywnego, jak również schłodzenie rozgrzanego reaktora. Obawiano się, że w przypadku kontaktu stopionego paliwa z dużą ilością wody gruntowej może dojść do potężnej eksplozji wodnorodowej. Zadanie wykonały załogi górników sprowadzone specjalnie w tym celu z Ukrainy (głównie z Donbasu) oraz zespół konstruktorów metra z Kijowa, którzy wykopali odpowiedniej długości kanały chłodzące pod fundamentami reaktora⁶⁸.

⁶⁷ *Україна та світ: випробування чорнобилем*, Міністерство закордонних справ України, Славутич 2006, s. 26; А.В. Иллеш, А.Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля*, *op. cit.*, s. 92–93. Wśród propozycji znalazł się m.in. projekt wybudowania olbrzymiego hangaru-osłony nad zrujnowanym reaktorem. Sposób rozwiązania problemu jest do pewnego stopnia porównywalny z obecnym projektem nowej osłony starego „sarkofagu”. Nie został on jednak wówczas zaakceptowany.

⁶⁸ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.* s. 32–33; H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 139.

Kiedy w połowie maja udało się w znacznym stopniu ograniczyć emisję radioaktywnych pierwiastków do atmosfery, a później zabezpieczyć także podłoże pod reaktorem, grupa sowieckich specjalistów, naukowców i członków państwowej komisji z profesorem Walerijem Legasowem na czele mogła myśleć o realizacji kolejnego etapu likwidowania skutków awarii, którego nadrzędnym celem było zabezpieczenie uszkodzonego reaktora od zewnątrz. Odizolowanie go od otoczenia polegało głównie na wybudowaniu nad reaktorem betonowej konstrukcji minimalizującej promieniowanie wydostające się z wnętrza zniszczonego reaktora⁶⁹. Nowa budowla miała połączyć fragmenty struktury czwartego energobloku z konstrukcją wzniesioną po awarii. Decyzję podjęło Biuro Polityczne Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, a na wybór tego projektu wpłynęła spodziewana szybkość prac, albowiem spośród wszystkich innych opcji budowy osłony, ta mogła zostać zrealizowana w najkrótszym czasie, dzięki czemu przedostawanie się do atmosfery substancji promieniotwórczych zostałoby prędkiej zminimalizowane⁷⁰.

Plan pracy podzielono na trzy etapy, z których każdy miał zająć mniej więcej dwa miesiące. Pierwszy trwał od 20 maja do 15 lipca i zakładał wykonanie prac zabezpieczających plac budowy, wytworzenie głównych elementów osłony, wzniesienie warsztatów mieszających beton, przystosowanie sieci komunikacyjnej, rozwinięcie sieci kolejowej, przygotowanie infrastruktury niezbędnej do życia codziennego. Drugi, ciągnący się od 16 lipca do 15 września, miał przynieść realizację zasadniczej części przedsięwzięcia, czyli budowy całości osłony reaktora (m.in. ścian oraz górnej pokrywy). Natomiast trzeci etap to przeprowadzenie robót montażowych i zakończenie budowy, co nastąpiło ostatecznie 30 listopada 1986 r.⁷¹. W taki właśnie sposób narodził się czarnobylski „sarkofag”, czyli swoisty grobowiec dla resztek czwartego reaktora, znany również jako „Ukrytie” (ros. Укрытие;

⁶⁹ В. Губарев, М. Одинец, *Соловьи над Припятью*, „Правда” 1986, № 146, s. 3.

⁷⁰ *Вспоминаем 1986. Строительство Саркофага*, „Insight” 2006, № 17, s. 4–5.

⁷¹ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1., Т. 33, арк. 144–146.

kryjówka, ukrycie), przedstawiany później w prasie sowieckiej jako symbol „sowieckiego zwycięstwa nad atomem”⁷².

Konstrukcja zabezpieczająca odegrała kluczową rolę w wyeliminowaniu następstw katastrofy. Grupa specjalistów i naukowców wchodzących w skład Komisji Rządowej ds. Skutków Katastrofy doskonale zdawała sobie sprawę, że uszkodzony czwarty reaktor musi zostać w pełni odizolowany od otoczenia. Uświadamiano sobie również, jak olbrzymie trudności się z tym wiążą. Obok potężnego promieniowania jonizującego trzeba było zaliczyć do nich jeszcze: brak wiarygodnych informacji co do poziomu zniszczeń, stanu konstrukcji reaktora i brak jakiegokolwiek doświadczenia w postępowaniu przy tego typu katastrofach⁷³.

Głównym wykonawcą projektu został Wszechzwiązkowy Naukowo-Badawczy Instytut Inżynierii Energetycznej. Proponowany projekt zakładał zbudowanie długiej na 50 metrów osłony, wykorzystującej jako podpory nienaruszone przez wybuch ściany wewnętrzne elektrowni. Spośród 18 zgłoszonych planów wybrano ten najbardziej ryzykowny, ale też stosunkowo prosty w realizacji i niewymagający zużycia zbyt dużych ilości materiałów. Zbudowanie takiej konstrukcji bez przeprowadzenia wcześniejszych badań pomocniczych było bezprecedensowe w dotychczasowej praktyce inżynierskiej.

Do głównych funkcji przewidzianych dla przyszłego sarkofagu należała:

- ochrona personelu pracującego w CzAES i okolicznego środowiska naturalnego przed napromieniowaniem,
- ograniczenie przedostawania się do atmosfery promieniotwórczych produktów rozszczepienia,
- kontrola stanu masy paliwowej w ruinach reaktora,
- zapobieżenie samoczynnej reakcji łańcuchowej i innym niebezpiecznym sytuacjom⁷⁴.

⁷² „Красная Звезда”, 11.11.1986, s. 3. „Sarkofag” stał się także prawdziwym grobowcem dla jednego z członków personelu CzAES – Walerego Hodemczuka, którego ciała po wybuchu 26 kwietnia nie udało się odnaleźć w zgliszczach zniszczonego reaktora.

⁷³ А.В. Иллеш, А.Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля*, *ор. сѣт.*, s. 93–98.

⁷⁴ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 44, арк. 140–145.

Szefem ekipy budowlanej, składającej się ze specjalistów niemal wszystkich gałęzi nauki, został mianowany w imieniu Instytutu Aleksiej Byckij, który osobiście gromadził wszelkie niezbędne informacje. Byckij relacjonował: „Nie było długoterminowego planu, żadnych zatwierdzonych harmonogramów. Zadanie było jasne – zrobić coś natychmiast”. Trudności techniczne przy budowie sarkofagu były przeogromne, jeśli zważyć, iż bez możliwości obserwowania prac z bliska (stosowano wideokamery umieszczone na żurawiach, lornetki i obserwację ze śmigłowców), trzeba było ustawiać duże elementy konstrukcyjne (o długości ponad 70 metrów, szerokości 7 metrów) z dokładnością do 15–20 cm. Szczególnie trudnym zadaniem był montaż ramowej konstrukcji z metalowych belek o masie 165 ton na dachu reaktora w celu jego ostatecznego przykrycia⁷⁵.

Do najważniejszych członków zespołu należeli m.in.: Władimir Kurnosow – członek Międzynarodowej Akademii Ekologii i doktor nauk technicznych; Jewgienij Curikow – naczelny inżynier Wszechzwiązkowego Naukowo-Badawczego Instytutu Inżynierii Energetycznej, który projektował poszczególne elementy osłony i odpowiadał za szacowanie kubatury i pojemności całej budowli; Iwan Moisiejew, przewodzący grupie 25 architektów pracujących nad fizycznym kształtem konstrukcji (oni także przygotowali projekt kolumn i belek, w tym najdłuższej z nich zwanej „Mamutem”); oraz Michaił Zawadskij – przewodniczący Technicznego i Ekonomicznego Departamentu Szacunkowego, który później zdecydował o uruchomieniu reaktora nr 3 i konieczności ewakuacji miasta Prypeć.

Władimir Kurnosow relacjonował później: „Zarówno podczas projektowania, jak i w czasie konstruowania osłony szczególnie trudno pracowało się w warunkach niezwykle potężnej radiacji. Podczas większej części prac projekty były tworzone za pomocą zdjęć wykonywanych każdego dnia przez pilotów. Proces projektowania przedłużył się do pięciu i pół miesięcy, czyli trwał tyle, ile cała budowa »sarkofagu«. Na miejscu wprowadzano setki różnego rodzaju korekt i zmian, co sprawiło, że projekt ten był unikatowy. Świat jeszcze nigdy tak nie eksperymentował i mamy nadzieję, że już nigdy nie będzie musiał”⁷⁶.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 101–102.

⁷⁶ „Insight” 2005, nr 14, s. 8–9.

„Sarkofagu” nie projektowano jako obiektu całkowicie szczelnego. Zawiera on ok. 600 różnej wielkości otworów dla wentylacji i celów technologicznych. Otwory wiercono wewnątrz „sarkofagu”, aż do miejsc o najwyższym poziomie promieniowania, w celu zdobycia większej ilości informacji o uszkodzonym rdzeniu. Wszystkie otwory zaopatrzone są w śluzę. Później uszczelniono powierzchnię sarkofagu, pokrywając go nieprzepuszczalnymi foliami, a następnie arkuszami blachy⁷⁷.

Ośłona została wzniesiona w wyniku wytężonej pracy tysięcy ludzi ze wszystkich republik byłego Związku Sowieckiego. Prace trwały 24 godziny na dobę w systemie brygadowym. Liczba pracowników w brygadzie sięgała 10 tysięcy (w sumie zatrudniono 90 tys. pracowników). Każda dodatkowa minuta pracy przy zniszczonym reaktorze narażała życie pracowników na śmiertelne niebezpieczeństwo, zwłaszcza że na ogół nie posiadali oni odzieży przeciwpromiennej. Dla władz liczył się efekt i jak najszybsze wykonanie projektu. W ciągu doby wylewano 6 tys. ton betonu, – w sumie zużyto 400 tys. ton betonu oraz 7 tys. ton konstrukcji stalowych. Przeciętna grubość ścian osłony przekracza 6 metrów, a wysokość sięga ponad 60 metrów⁷⁸.

Z powodu wysokiego poziomu promieniowania niemożliwe było prowadzenie robót ludzkim nakładem pracy w bezpośrednim otoczeniu reaktora. Zastosowano więc sprzęt, m.in. dźwigi, dzięki którym można było zachować dystans, ale nie pozwalały one na dokładny montaż urządzeń i kontrolę jakości prac. Nie dało się także sprawdzić wytrzymałości niektórych elementów metalowych konstrukcji uszkodzonego energobloku⁷⁹. 11 października 1986 r. Komisja Rządowa podała, że „w związku z prowadzeniem budowy osłony na bazie zniszczonej konstrukcji reaktora czwartego i konieczności prowadzenia prac w warunkach silnego promieniowania nie mamy możliwości dokładnego określenia wiarygodnych danych dotyczących wytrzymałości konstrukcji”⁸⁰. Także wówczas podano do publicznej wiadomości, że ze względu na postępującą korozję i szerokość warstw zabezpieczających

⁷⁷ А.В. Иллеш, А.Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля*, *op. cit.*, s. 102–104.

⁷⁸ *Україна та світ*, *op. cit.*, s. 26–27.

⁷⁹ В. Ярошенко, *В ці дні 25 років тому*, „Вісник Чорнобиля” 2011, № 36 (1703), s. 6–7.

⁸⁰ *Вспоминаем 1986*, *op. cit.*, s. 6–7.

żywołność rur wyniesie ok. 40 lat, a belek nie więcej niż 30. A warto dodać, że wysoka wilgotność panująca wewnątrz sarkofagu sprzyja korozji metalowych i betonowych elementów konstrukcji⁸¹.

Od początku betonowy schron dla zniszczonego bloku numer 4 nie był przewidziany jako budowla długotrwała, a raczej tymczasowe rozwiązanie problemu nadmiernej radioaktywności wydobywającej się z wnętrza stopionego reaktora. Warunkowe obniżenie poziomu promieniowania miało pozwolić na prowadzenie dalszych prac dekontaminacyjnych wokół elektrowni oraz w innych miejscach strefy. Już w 1988 r. komisja sowiecka potwierdziła liczne mankamenty sarkofagu, które w dalszej perspektywie mogły zaważyć na jego bezpiecznym funkcjonowaniu, wśród nich: liczne dziury w poszyciu budowli, znaczne obciążenie konstrukcji czwartego bloku, osiadanie północno-zachodniej ściany konstrukcji i odchyły rzędu 12–13 mm⁸².

Na początku lat 90. delegacja ekspertów Komisji Europejskiej zauważyła, że „sarkofag” został zbudowany z wybrakowanych materiałów i ze względu na jego kiepski stan techniczny powinien zostać zastąpiony nowym obiektem ochronnym znacznie wcześniej niż za 30 lat, deklarowane przez sowieckich naukowców⁸³.

2. Międzynarodowa współpraca ZSRS a ocena medycznych skutków katastrofy

Pośród różnorodnych konsekwencji jądrowej tragedii 1986 roku najwięcej emocji wzbudzają aspekty medyczne. Zagadnienie oddziaływania na zdrowie i samopoczucie człowieka pierwiastków promieniotwórczych uwolnionych z czarnobylskiego reaktora było podnoszone przez organizacje międzynarodowe, instytuty badawcze, niezależnych ekspertów

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 44, Об объекте „Укрытие” на Чернобыльской АЭС, арк. 140–145.

⁸³ *Community Development Centres for social and psychological rehabilitation in Belarus, Russia and Ukraine: achievements and prospects*, UNESCO Chernobyl Programme 1996, s. 10. W latach 2005–2007 wykonano na obiekcie „Ukrycie” prace stabilizacyjne, które przedłużyły żywotność czarnobylskiego „sarkofagu” o kolejne 5 lat. В. Ярошенко, *В ці дні...*, *op. cit.*, s. 7.

oraz władze poszczególnych państw. Dają się zaobserwować olbrzymie rozbieżności w ocenie rozmiarów zjawiska, które są przyczyną niekiedy skrajnie różnych oszacowań.

Ekspozycja ciała człowieka (poszczególnych organów i tkanek) na różne dawki promieniowania wywołuje niejednakowe dolegliwości zdrowotne. Do szkodliwych skutków oddziaływania promieniowania jonizującego na organizm ludzki zalicza się efekty somatyczne (ujawniające się od kilku dni do nawet kilku lat) oraz genetyczne, które mogą wystąpić dopiero w kolejnych pokoleniach. Skutki somatyczne można podzielić na stochastyczne (białaczka, guzy nowotworowe), które mogą się pojawić po dłuższym okresie od momentu ekspozycji, oraz niestochastyczne, zachodzące przy wchłonięciu dużych dawek promieniowania, zwłaszcza przekroczeniu norm granicznych (zmiany w tkankach są w tym przypadku rezultatem śmiertelnego uszkodzenia określonej liczby komórek). Skażenie promieniotwórcze ciała człowieka może odbyć się drogą z zewnątrz lub od wewnątrz (w procesie inhalacji lub poprzez przewód pokarmowy)⁸⁴.

Zdiagnozowanie skali negatywnego oddziaływania promieniowania jądrowego na organizmy biologiczne (skutków bezpośrednich i pośrednich) oraz określenie stopnia prawdopodobieństwa wystąpienia chorób w zależności od otrzymanej dawki promieniowania wymaga pozyskania szeregu istotnych informacji, takich jak: czas ekspozycji (dawki zewnętrzne i wewnętrzne), wielkość i moc dawki, rodzaj promieniowania, stopień skażenia atmosfery, przedmiotów itd.

Zasadniczym problemem przy docieraniu do wiarygodnych danych i materiałów dowodowych na temat wielorakich konsekwencji katastrofy był fakt, że miała ona miejsce na terytorium ZSRS, gdzie przemysł jądrowy podlegał najwyższym obostrzeniom pod względem tajności⁸⁵. Opinii publicznej w Związku Sowieckim i na Zachodzie nie informowano o wcześniejszych wypadkach w sowieckich AES. Zgodnie z zarządzeniem Ministra Energetyki i Elektryfikacji Anatolija Majoreca zabronione było udostępnianie informacji dotyczących negatywnych

⁸⁴ Z. Celiński, *Energetyka jądrowa...*, *op. cit.*, s. 23–24; J. Paska, *Elektrownie...*, *op. cit.*, s. 101.

⁸⁵ O sowieckim przemyśle jądrowym jako części sektora wojennego zob. rozdz. III i IV.

skutków oddziaływania obiektów energetycznych na człowieka i środowisko naturalne⁸⁶.

Władze ZSRS starały się za wszelką cenę ukryć sam fakt wypadku w elektrowni czarnobylskiej i dopiero pod presją międzynarodowej opinii publicznej oraz nacisków rządów państw zachodnich sowieccy przywódcy musieli przyznać, że taka awaria rzeczywiście miała miejsce. Wówczas na polecenie KC KPZS rozpoczęła się polityczna oraz propagandowa bitwa o interpretację medycznych skutków katastrofy. Sowieckie władze, niekiedy przy wsparciu zachodnich przedstawicieli przemysłu jądrowego, zanegowały możliwość wystąpienia poważnych konsekwencji dla ludzkiego zdrowia⁸⁷. Starano się także ukryć dowody wskazujące na prawdziwą przyczynę wydarzeń w Czarnobylu, a wśród nich katastrofalny stan sowieckiej gospodarki, za który w pierwszej kolejności odpowiadało najwyższe kierownictwo Związku Sowieckiego. Uniemożliwienie międzynarodowym ekspertom dostępu do miejsca tragedii zaowocowało powstaniem na Zachodzie szeregu spekulacji i pogłosek, na podstawie których trudno było ustalić rzeczywiste konsekwencje tragedii⁸⁸.

W ZSRS podjęto środki mające na celu utrudnienie rozpoznania faktycznych skutków zdrowotnych promieniowania jonizującego zarówno przez marginalizowanie przypadków śmiertelnych, jak i świadome fałszowanie danych na temat liczby zachorowań. Zmanipulowane informacje miały pomóc kierownictwu KPZS uspokoić opinię publiczną i wyeliminować ze społecznego obiegu „tendencyjne pogłoski”⁸⁹.

Władze ZSRS zabiegały również o to, by wiadomości o skali i konsekwencjach katastrofy jądrowej nie podważyły prestiżu państwa i nie podkopały nuklearnej przyszłości kraju⁹⁰. Toteż zwołana wkrótce po awarii Komisja Rządowa ds. Skutków Katastrofy przy opracowaniu

⁸⁶ G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 20.

⁸⁷ Y. Shcherbak, *The Strategic Role of Ukraine. Diplomatic Addresses and Lectures (1994–1997)*, Cambridge 1998, s. 41–46.

⁸⁸ L. Mackay, M. Thompson, *Introduction: Chernobyl and Beyond*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988, s. 6–7.

⁸⁹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 9; I. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 73.

⁹⁰ Więcej o propagandzie ZSRS po wybuchu w Czarnobylu zob. rozdz. IV.

raportu na temat wypadku w Czarnobylu za punkt wyjścia przyjęła kilka kluczowych założeń:

1. Decyzje Partii oraz kierownictwa w Moskwie, szczególnie podczas pierwszych dni po wypadku, były przedstawiane jako prawidłowe, zarówno wobec własnych obywateli, jak i społeczności międzynarodowej.
2. Pokojowe wykorzystanie energii nuklearnej w żaden sposób nie mogło być podane w wątpliwość. Ryzyko dla środowiska naturalnego i zdrowia człowieka związane z funkcjonowaniem elektrowni jądrowych zostało przedstawione jako minimalne (a zyski maksymalne).
3. Ze względu na prestiż państwa, jako odpowiedzialnych za katastrofę należało wskazać osoby zajmujące możliwie najniższy szczebel w hierarchii kierownictwa⁹¹.

Przyjęcie wyżej wymienionych warunków przełożyło się na praktyczne działania władz ZSRS od razu po wybuchu w CzAES, co skutecznie uniemożliwiało określenie rozmiarów katastrofy, w tym liczby przypadków śmiertelnych, a także rzeczywistej skali zachorowań wśród personelu elektrowni, likwidatorów i ludności cywilnej. Należało do nich:

1. W stosunku do uczestników likwidacji skutków katastrofy⁹²:
  - a) zanizanie danych na temat otrzymanych dawek promieniowania – zapisywanie liczb powyżej dopuszczalnej normy było niedozwolone;
  - b) zakaz łączenia przypadków ostrych chorób somatycznych i innych chronicznych zachorowań z oddziaływaniem promieniowania

⁹¹ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.*, s. 54.

⁹² Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 8–14; „Новий Мир” 1989, № 4, s. 192; „The Economist” 1991, vol. 319, nr 7704, s. 22; A. Petryna, *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*, New Jersey 2002, s. 139; *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 124, 127, 130–154; *Testimony of Z. Matkivsky, [w:] Effects of the Accident at the Chernobyl Nuclear Power Plant. Hearing before the Subcommittee on Nuclear Regulation of the Committee on Environment and Public Works, United States Senate, One Hundred Second Congress, Second Session, July 22, 1992, Washington 1992*, s. 54; *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 142, 268, 388, 484, 549.

- jonizującego, z wyjątkiem ostrej choroby popromiennej ARS (ang. acute radiation syndrom⁹³);
- c) celowe niszczenie kartotek likwidatorów (z wykazem otrzymanych dawek) po ukończeniu ich pracy w strefie czarnobylskiej;
  - d) przypadki nierejestrowania żołnierzy pracujących przy usuwaniu skutków katastrofy;
  - e) wpisywanie przyczyn zgonu innych niż choroba popromienna;
  - f) brak indywidualnego monitoringu dozymetrycznego (powszechne w pierwszych dniach katastrofy) lub prowadzony nieregularnie⁹⁴;
  - g) deficyt aparatury radiometrycznej i dozymetrycznej lub stosowanie urządzeń niesprawnych i przestarzałych;
  - h) obliczanie sumarycznych dawek otrzymanych przez likwidatorów na podstawie dawek otrzymanych drogą napromieniowania zewnętrznego, bez szacowania dawek promieniowania narażenia wewnętrznego (drogą oddechową bądź pokarmową);
  - i) stosowanie pomiarów zewnętrznego promieniowania jonizującego tylko dla promieni gamma;

---

⁹³ Ostra choroba popromienna może trwać od dwóch do nawet trzech miesięcy i składa się z kilku etapów: pierwszy to pierwotna reakcja na napromieniowanie, drugi etap to utajony okres lub okres pozornie dobrego samopoczucia, w trzecim występuje apogeum choroby i wreszcie koniec choroby z pełnym albo częściowym wyzdrowieniem, lub śmierć wskutek białaczki bądź też niewydolności szpiku kostnego. *1990 Recommendations of the International Commission...*, *op. cit.*, s. 104. Duże dawki promieniowania rzędu 5 Sv pochłonięte w krótkim czasie (tzw. LD ang. Lethal Dose) powodują śmiertelność u ponad 80% napromieniowanych osób. Występują wówczas m.in. wymioty w ciągu kilku godzin, zmiany we krwi, utrata owłosienia, prawdopodobna śmierć. Z. Celiński, *Energetyka jądrowa...*, *op. cit.*, s. 27. Warto w tym miejscu zauważyć, że brak zezwolenia na diagnozowanie choroby popromiennej w powiązaniu z Czarnobylem obowiązywał jeszcze przez kilka lat, praktycznie do upadku ZSRS.

⁹⁴ W rezultacie niedoboru indywidualnych przyrządów dozymetrycznych (najczęściej stosowanych DKP-50, DKP-0,2, ID-11) stosowano jedynie pomiary natężenia promieniowania (rentgenoradiometr DP-5, rentgenometr DP-5b i DP-5w). Indywidualnych dozymetrów nie posiadali także likwidatorzy pracujący na dachu trzeciego reaktora przy usuwaniu fragmentów grafitu, zapisywano jednakowe dawki dla całej grupy. Zob. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 139.

- j) stosowanie nieprecyzyjnych metod grupowych dla obliczenia dawek promieniowania otrzymanych przez likwidatorów (natężenie promieniowania razy czas ekspozycji)⁹⁵.
- 2. W stosunku do ludności cywilnej⁹⁶:
  - a) brak organizacji kontroli dozymetrycznej (powszechne w pierwszych tygodniach katastrofy) wśród ludność wysiedlonej oraz przebywającej stale na terenach skażonych;
  - b) mało efektywne sposoby określania dawek zewnętrznego oraz wewnętrznego napromieniowania otrzymanych przez poszkodowaną ludność na podstawie przybliżonych (uśrednionych) wyliczeń (zamiast rzadko stosowanego badania instrumentalnego), zaakceptowanych ogólnie przez sowieckie organy i instytucje państwowe;
  - c) obliczanie dawek zewnętrznego napromieniowania na podstawie pomiarów mocy dawki (ekspozycyjnej) w poszczególnych miejscowościach, tylko promieniowania gamma;
  - d) niewłaściwe stosowanie metody retrospektywnej (gdy miała miejsce) przy obliczaniu dawek otrzymanych drogą wewnętrznego napromieniowania (bez uwzględnienia radionuklidów o krótkim okresie rozpadu)⁹⁷;

⁹⁵ Według ocen niektórych specjalistów wielkości dawek promieniowania określone tą metodą mogły różnić się od rzeczywiście otrzymanych przez likwidatorów nawet o 100 i więcej procent. Zob. *ibidem*, s. 138.

⁹⁶ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 8–14; „Новий Мир” 1989, № 4, s. 192; „The Economist” 1991, vol. 319, nr 7704, s. 22; А. Петрына, *Life Exposed*, *op. cit.*, s. 139; *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 124, 127, 130–154; *Testimony of Z. Matkiwsky*, *op. cit.*, s. 54; *Чернобыльська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 142, 268, 388, 484, 549.

⁹⁷ Obliczanie dawek wewnętrznego napromieniowania polegało na bezpośrednim zbadaniu zawartości promieniotwórczych izotopów w organizmie za pomocą Licznika (Spektrometru) Napromieniowania Człowieka (ros. Счетчик Излучений Человека; СИЧ). Prowadzone sporadycznie, również wśród personelu CzAES i likwidatorów, badanie spektrometryczne (tylko promieniowania gamma) przy zastosowaniu metody retrospektywnej nie uwzględniało radionuklidów o krótkim czasie połowicznego zaniku. O wiele lepsze rezultaty mogło przynieść upowszechnienie retrospektywnej dozymetrii biologicznej (polegającej na obserwacji aberracji chromosomów).

- e) powszechne przypisywanie przypadków zachorowań wśród ludności przebywającej na skażonych terenach zjawisku tzw. radiofobii, czyli strachu przed promieniowaniem.

Metodyka pracy sowieckich naukowców opierała się przede wszystkim na wiedzy zebranej podczas próbnych wybuchów jądrowych przeprowadzanych na sowieckich poligonach doświadczalnych (głównie w Semipałatyńsku). Nie odpowiadała ona jednak o wiele bardziej złożonym warunkom radiologicznym, które zaistniały na skażonych terenach Ukrainy, Białorusi i obwodu briańskiego (Rosja).

Nawet przychylni Sowieci eksperci musieli przyznać, że próba określenia skali zanieczyszczenia radionuklidami poszczególnych obszarów ZSRS na podstawie pomiarów tylko promieniowania gamma była niedostateczna i mogła zawierać nawet pięćdziesięcioprocentowy błąd, polegający na umniejszeniu zasięgu oraz intensywności skażenia radioaktywnego. W Czarnobylu wystąpiły wszystkie rodzaje promieniowania jonizującego α , β , γ , X oraz promieniowanie neutronowe (n). Gdy w późniejszym okresie zdecydowano się na przeprowadzenie bardziej miarodajnych pomiarów skażenia gleby, wody oraz roślin, władze sowieckie nie publikowały zebranych danych aż do 1989 r., kiedy rozpadowi uległy krótkotrwałe izotopy i sytuacja się nieco poprawiła⁹⁸.

Ponieważ w Czarnobylu pracownicy często nie posiadali indywidualnych dozymetrów, do ustalenia dawek promieniowania stosowano metodę obliczeniową, która uwzględniała poziom skażenia promieniotwórczego w miejscu pracy (tylko promieniowania gamma) oraz czas przebywania w nim likwidatorów. Nie brano pod uwagę napromienowania drogą wewnętrzną oraz faktu, że sytuacja radiologiczna w strefie czarnobylskiej bardzo szybko się zmieniała, a jednocześnie brakowało specjalistów, którzy potrafiliby przeprowadzić właściwe rozpoznanie radiometryczne⁹⁹. Używano niedoskonałych metod grupowych dla obliczenia dawek otrzymanych przez likwidatorów, którzy przebywali w podobnych warunkach radiologicznych, również tych występujących na dachu trzeciego reaktora. Wówczas dozymetry indywidualne otrzymywało 1–2 pracowników w grupie¹⁰⁰. W rzeczywistości metody

⁹⁸ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. 77, 81.

⁹⁹ *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 266, 571.

¹⁰⁰ Dozymetry ID-1 oraz DKP-50 okazały się mało efektywne i cechowała je słaba wytrzymałość na wstrząsy. *Ibidem*, s. 276, 238.

grupowe mogą być zastosowane tylko do ogólnej oceny w przypadku równomiernego skażenia promieniotwórczego danego terytorium, zatem w warunkach nie odpowiadających sytuacji radiologicznej wynikłej w rezultacie czarnobylskiej katastrofy.

Nie prowadzono stałej kontroli dozymetrycznej (jedynie wybiórczo) wśród obywateli zamieszkujących najbardziej skażone obszary. Taki system kontroli zaprowadzono dopiero w 1987 r., gdy tymczasem największe dawki promieniowania miejscowa ludność otrzymała jeszcze w 1986 roku. W 1990 r. przeprowadzono wśród mieszkańców wybranych miejscowości spóźnione badania poziomu wewnętrznego i zewnętrznego napromieniowania.

Na szczególną uwagę zasługuje m.in. decyzja z września 1987 r. specjalnej Komisji Rządowej (na czele z wicepremierem ZSRS Borysem Szcerbiną) powołanej przez władze sowieckie dla wyjaśnienia okoliczności wypadku w Czarnobylu. Zawiera ona wykaz informacji o katastrofie podlegających utajnieniu:

1. Informacje o poziomie skażenia radioaktywnego w poszczególnych miejscowościach, które przekracza dopuszczalne normy.
2. Informacje o poziomie skażenia promieniotwórczego oraz koncentracji radionuklidów w wodzie, glebie, powietrzu, produktach spożywczych, florze i faunie, które przekraczają dopuszczalne normy.
3. Informacje o wynikach badań na temat strat ekonomicznych poszczególnych gospodarstw poniesionych wskutek skażenia radioaktywnego.
4. Informacje o kosztach przedsięwzięć agrotechnicznych, agrochemicznych, weterynaryjnych oraz technologii przeróbki poszczególnych surowców mających na celu obniżenie poziomu radionuklidów w produkcie końcowym.
5. Informacje o koncentracji radionuklidów w produktach rolnych pochodzących ze strefy zamkniętej oraz poza jej granicami.
6. Informacje o przypadkach zgonów zwierząt hodowlanych lub dzikich w rezultacie promieniowania radioaktywnego.
7. Informacje o faktycznym uszkodzeniu lasów wskutek opadu radioaktywnego.
8. Informacje o prowadzonych przedsięwzięciach antyradiacyjnych i profilaktyce ekspozycji wewnętrznej na promieniowanie w rejonach wcześniej niewymienionych.

9. Informacje o wskaźnikach pogorszenia fizycznej zdolności do pracy, utracie zawodowych umiejętności personelu czarnobylskiej AES lub osób zatrudnionych przy likwidacji skutków awarii¹⁰¹.

Dodatkowymi czynnikami, które uniemożliwiły ustalenie medycznych konsekwencji katastrofy były:

1. Brak sprecyzowanych przepisów oraz strategii postępowania w zakresie ochrony personelu elektrowni i ludności cywilnej na wypadek dużej katastrofy jądrowej.
2. Bierna postawa rządu sowieckiego w pierwszych godzinach i dniach po wybuchu w elektrowni czarnobylskiej, przejawiająca się m.in. niepoddaniem kontroli medycznej ludności z terenów wokół AES oraz ograniczoną skalą badań dozymetrycznych mogących określić stopień napromieniowania mieszkańców obszarów skażonych.
3. Wadliwość lub brak dostatecznej liczby aparatury, która umożliwiłaby dokładną detekcję promieniowania jądrowego i zapewniła ochronę wszystkim uczestnikom likwidacji katastrofy.
4. Brak wykwalifikowanego personelu medycznego, poinstruowanego o sposobie postępowania w przypadkach zagrożeń wynikających z oddziaływania promieniowania jonizującego.
5. Nieadekwatne działania lokalnych władz oraz partyjnych funkcjonariuszy różnego szczebla w stosunku do poszkodowanej ludności.
6. Utrudniony monitoring medyczny osób zatrudnionych przy usuwaniu skutków awarii po powrocie do stałych miejsc zamieszkania (w różnych częściach ZSRS).
7. Brak zainteresowania władz pracownikami-likwidatorami po odbytej służbie w strefie CzAES¹⁰².

Wskazane działania kierownictwa ZSRS i USRS wpłynęły na drastyczne zmniejszenie liczby ofiar śmiertelnych w statystykach, zaniżano także samą liczbę uczestników minimalizacji skutków awarii. Opisane praktyki dowolnego manipulowania danymi dotyczyły również przekazywanych likwidatorom informacji na temat otrzymanych dawek.

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 173–175.

¹⁰² *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, op. cit., т. 1, s. 124, 127; Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, op. cit., s. 10–15; S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, Warszawa 2000, s. 156; H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, op. cit., s. 122–131; *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 426; B. Knabe, *Das „neue“ Denken...*, op. cit., s. 15.

Z zasady podawano bowiem znacznie korzystniejsze wartości niż wynikało z rzeczywistych odczytów¹⁰³. Już chociażby te fakty powinny budzić zastrzeżenia co do wiarygodności niektórych danych udostępnionych później na forum międzynarodowym przez ZSRS.

Po wybuchu w Czarnobylu w Związku Sowieckim ukuto pojęcie „radiofobii”, tj. strachu przed promieniowaniem. Autor terminu, profesor biofizyki Leonid Iljin, publicznie wyraził pogląd, że osoby ewakuowane lub przebywające na skażonych terenach, które odczuwają różnego rodzaju dolegliwości zdrowotne, są jedynie ofiarami radiofobii. Miało to oznaczać, że „Osoba, która zachorowała, obawia się, że promieniowanie jest przyczyną tej dolegliwości, a to wywołuje stres, który wyolbrzymia nawet najprostsze choroby”¹⁰⁴. W ten oto sposób wyjaśniono obywatelom przyczyny ich problemów. Nie negując roli stresu i jego wpływu na zdrowie ludzi, należy zaznaczyć, że tłumaczenie większości chorób stanem permanentnego napięcia i strachu było mechanizmem obwiniania samych ofiar za ich dolegliwości, co w dalszej perspektywie mogło jedynie pogorszyć ich sytuację. Dlatego jakiegokolwiek spekulacje na temat radiofobii czy wynikającego z niej po części tzw. mitu Czarnobyla, a także możliwego wyolbrzymiania efektów zdrowotnych powinny być rozpatrywane w kontekście sowieckich działań prowadzonych przez sześć lat w celu zamaskowania faktycznych rozmiarów katastrofy czarnobylskiej, w tym fałszowania historii choroby ofiar Czarnobyla¹⁰⁵.

Osobną kwestią pozostawało przekonanie własnych obywateli oraz – przynajmniej do pewnego stopnia – międzynarodowej opinii publicznej do sowieckiej oceny wydarzeń w Czarnobylu i ich konsekwencji medycznych. Rząd ZSRS po ujawnieniu katastrofy dokładał starań, by jak najszerzej przedstawić na arenie międzynarodowej swoje wysiłki zmierzające do zintensyfikowania ponadpaństwowej współpracy w obszarze pokojowego wykorzystania energii nuklearnej. Przykład dał sam I sekretarz KC PZPR Michaił Gorbaczow w przemówieniu

¹⁰³ А. Наумов, *Вся информация о чернобыльских болезнях со 2 мая 1986 года была под грифом „секретно”*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, układ. О. Криштопа, Харьков 2011, s. 220–221.

¹⁰⁴ L. Hewka, D.R. Marples, *Chornobyl and Glasnost: All the News that's Fit to Print*, „Ukrainian Weekly” 1987, nr 28, s. 15.

¹⁰⁵ *Testimony of Z. Matkiwsky, op. cit.*, s. 55.

z 14 maja 1986 r., gdy zaproponował podjęcie współdziałania różnych państw rozwijających własny przemysł jądrowy w celu zapewnienia bezpieczeństwa nuklearnego na świecie pod egidą Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (MAEA)¹⁰⁶. Miało to uspokoić społeczność międzynarodową i pokazać rzekomą otwartość ZSRS na szereg problemów związanych z wykorzystaniem „pokojuowego atomu”.

Konsekwencją przyjętej metody postępowania kierownictwa sowieckiego było nawiązanie współpracy ZSRS z wymienioną wyżej Międzynarodową Agencją Energii Atomowej. Gdy jeszcze trwały prace nad usuwaniem skutków katastrofy, na zaproszenie Sowietów w maju 1986 r. do Czarnobyla przybyła pierwsza grupa ekspertów z MAEA.

Obok Organizacji Narodów Zjednoczonych, której trybuna była często używana do propagandowych wystąpień przywódców ZSRS, obecność sowieckich przedstawicieli w organizacjach typu MAEA czy Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) mogła na zewnątrz wywoływać wrażenie, że komunistyczne władze w Moskwie rzeczywiście będą dążyły do wyjaśnienia przyczyn i różnorodnych następstw wypadku w Czarnobylu. Werdykt dyrektora generalnego MAEA miał olbrzymie znaczenie dla opinii publicznej i mógł doprowadzić do powstrzymania spadającego prestiżu ZSRS – a nawet do jego wzrostu – zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w kraju¹⁰⁷. W obliczu kryzysu zaufania sowieckiego społeczeństwa do władz państwowych sam fakt nawiązania takiej współpracy stanowił ukłon w stronę własnych obywateli oraz zadawał kłam zachodnim oskarżeniom o próbę maskowania katastrofy przed opinią światową.

Podczas śledztwa prowadzonego w Czarnobylu przez przedstawicieli MAEA rząd sowiecki mógł być przynajmniej pewien pozytywnego nastawienia tej organizacji do samego faktu wykorzystania energii jądrowej (i tym samym być może łagodniejszej oceny wydarzeń w Czarnobylu) – co w przypadku innych specjalistów nie było takie oczywiste. Potwierdzeniem tych przypuszczeń stało się pierwsze oświadczenie na temat katastrofy wydane przez ekspertów MAEA, które w zasadniczej części opierało się na danych pochodzących od sowieckich specjalistów, w szczególności z moskiewskiego Instytutu Kurczatowa¹⁰⁸.

¹⁰⁶ „Советская культура” 1986, № 58 (6158), s. 1.

¹⁰⁷ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, op. cit., 47–49.

¹⁰⁸ В. Жуковский, *Дозиметри показывают одинаково*, „Україна” 1987, № 17,

Ówczesny dyrektor generalny MAEA Hans Blix dwukrotnie odwiedzał strefę w Czarnobylu i za każdym razem pracownicy Agencji potwierdzali, że obszary znajdujące się poza 30-kilometrową strefą są „zupełnie czyste” i nie stanowią zagrożenia dla ludzkiego zdrowia. Morris Rosen – szef departamentu bezpieczeństwa w MAEA – oświadczył, że wkrótce będzie można ponownie uruchomić blok nr 3 elektrowni czarnobylskiej (w drugiej połowie roku 1987)¹⁰⁹. W tym samym czasie pomiary przeprowadzone w CZAES przez służby sowieckie wykazały, że poziom promieniowania radioaktywnego przekracza kilkunastokrotnie dopuszczalny poziom we wszystkich trzech blokach (1, 2 i 3)¹¹⁰. 15 stycznia 1987 r. Blix wystąpił w sowieckiej telewizji, gdzie zapewniał, że sytuacja jest stabilna i bezpieczna. Natomiast włączenie w ponowną eksploatację dwóch energobloków w Czarnobylu (nr 1 i 2 w listopadzie 1986 r.) nazwał „wielkim osiągnięciem energetyki jądrowej Związku Sowieckiego”¹¹¹. Niecałe dwa lata po katastrofie w Czarnobylu Blix publicznie wyraził pogląd, że „W ZSRS informacje [o katastrofie – P.S.] były nieco spóźnione, niepełne, ale jednak wiarygodne”¹¹².

Zachowanie władz MAEA nie tylko nie stwarzało zagrożenia dla sowieckiej polityki tajności, ale jeszcze uwiarygodniło działania ZSRS na arenie międzynarodowej. Zdaniem Blixa media wyolbrzymiły katastrofę w Czarnobylu, a środki bezpieczeństwa podejmowane w innych elektrowniach jądrowych, które miały zapobiegać podobnym wypadkom w przyszłości, rozwijały się we właściwym kierunku¹¹³. Tym samym szef MAEA i jej przedstawiciele umożliwili sowieckim władzom wyjście obronną ręką z niezręcznej i dość kompromitującej opresji, jaką dla Sowietów był sam fakt, że próbowali zataić nuklearny wypadek przed światem.

---

s. 17–18. Jeszcze przed ukończeniem śledztwa MAEA ogłosiła, że nie ma powodów do wszczynania alarmu w państwach spoza ZSRS. „Głos Pomorza” 1986, nr 102 (10531), s. 1–2.

¹⁰⁹ В. Жуковский, *Дозиметри...*, *op. cit.*, s. 17–18.

¹¹⁰ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 41, Об обстановке на Чернобыльской АЭС и в ее окружении, арк. 101–111.

¹¹¹ *Чернобыль: события и уроки*, red. Е.И. Игнатенко, Москва 1989, s. 228.

¹¹² „Литературная газета” 1988, № 8, s. 12.

¹¹³ H. Blix, *The post-Chernobyl Outlook for Nuclear Power*, „IAEA Bulletin” 1986, vol. 28, nr 3, s. 9–12.

Okazało się, że Związek Sowiecki nie popełnił błędu, zapraszając ekspertów organizacji międzynarodowej. Był to zręczny krok taktyczny komunistycznych kierowników państwa, który umocnił nadszarpniętą wiarygodność ZSRS i potwierdził, że dla propagowania informacji korzystnych z punktu widzenia Moskwy można wykorzystywać także zachodnie środki masowego przekazu. Rosyjski dysydent, ekspert od zagadnień związanych z sowieckim przemysłem jądrowym, Żores Miedwediew zwrócił uwagę, że władze sowieckie minimalizowały medyczne konsekwencje katastrofy, ale leżało to również w interesie przedstawicieli przemysłu jądrowego i niektórych państw, którzy „znali lub mogli odkryć prawdę”¹¹⁴.

Według dyrektora Instytutu Higieny i Ekologii Akademii Nauk Medycznych Ukrainy Andrija Serdiuka główne zastrzeżenia odnośnie Czarnobyla to:

- niedoszacowanie rozmiarów tragedii,
- brak informacji na temat sytuacji radiologicznej w pierwszym okresie po wybuchu w CzAES,
- niedostateczna kontrola dozymetryczna w trakcie prac w CzAES,
- wykorzystanie jako podstawowego kryterium do określenia sytuacji radiologicznej nie dawki, a gęstości zabrudzenia gleby cezem-137¹¹⁵.

Dopiero w 1988 r. sowieccy naukowcy opracowali metodologię obliczania ilości dawek pochłoniętych przez ludność cywilną zamieszkującą tereny skażone, przy tym wzięto pod uwagę zewnętrzne napromieniowanie (gamma) ciała człowieka od powierzchni ziemi oraz drogą wewnętrzną na podstawie zawartości radionuklidów (cezu i strontu) w produktach konsumpcyjnych. Przy wyliczeniach dawki promieniowania zewnętrznego uwzględniono gęstość skażenia powierzchni ziemi radionuklidem cezu-137 i strontu-90 z wliczeniem okresu 1986–1988. Zlekceważono tym samym fakt, że w maju–czerwcu 1986 r. pozostałych izotopów było kilka razy więcej niż cezu-137 i cezu-134 razem wziętych. Ale jeszcze w 1990 roku kontrola w wielu miejscowościach była prowadzona tylko na podstawie detekcji natężenia promieniowania gamma¹¹⁶.

¹¹⁴ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. 3.

¹¹⁵ В. Прицкер, *Жизнь после большой лжи*, „Зеркало недели” 2006, № 12 (591), [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, *op. cit.*, s. 229.

¹¹⁶ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 150.

Podobnie jak w latach 80., również w okresach późniejszych MAEA przedstawiła zbliżony punkt widzenia na problem zachorowań wśród ludności dotkniętej skutkami awarii, których głównym powodem miał być stres, odpowiadający za medyczny przypadek zwany radiofobią¹¹⁷. Ustalenia ekspertów z ZSRS, w tym L. Iljina, określające stopień skażenia terenów dotkniętych opadem radioaktywnym oraz liczbę dawek promieniowania pochłoniętych przez ludność ZSRS (mniejszych od dopuszczalnych norm wskutek „efektywnych środków ostrożności” podjętych przez państwo sowieckie) zostały zaakceptowane przez Międzynarodową Agencję Energii Atomowej¹¹⁸.

W sierpniu 1986 r. na konferencji w Wiedniu MAEA zaakceptowała raport strony sowieckiej, który stwierdzał, że fundamentalną przyczyną awarii w Czarnobylu był wysoce nieprawdopodobny zbieg okoliczności, a główna odpowiedzialność za katastrofę spada na personel elektrowni¹¹⁹. A zatem MAEA przyczyniła się do rozsiewania dezinformacji prawie w takim samym stopniu jak ZSRS¹²⁰. Sowieci twierdzili, że na dzień 1 stycznia 1988 r. liczba ofiar śmiertelnych wyniosła 30 osób (z tego 28 umarło wskutek ARS). Jednej osoby (mieszkańca Prypeci) nie zaliczono w poczet ofiar awarii, gdyż zdaniem specjalistów umarł na zawał serca w czasie pomiędzy awarią a ewakuacją miasta¹²¹. Aż do upadku ZSRS prominentni sowieccy naukowcy niezmiennie powtarzali, że żaden mieszkaniec Związku Sowieckiego (z wyjątkiem personelu

¹¹⁷ *Chernobyl's Legacy: Health, Environmental and Socio-economic Impacts and Recommendations to the Governments of Belarus, the Russian Federation and Ukraine*, The Chernobyl Forum: 2003–2005, s. 21; 36.

¹¹⁸ L.A. Ilyin, O.A. Pavlovskij, *Radiological Consequences of the Chernobyl Accident in the Soviet Union and Measures Taken to Mitigate their Impact*, „IAEA Bulletin” 1987, vol. 29, nr 4, s. 17–24.

¹¹⁹ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power...*, *op. cit.*, s. 182–183.

¹²⁰ Stanowisko MAEA co do przyczyn awarii zmieniło się dopiero po rozpadzie ZSRS i upływie 5 lat od wypadku. INSG (Międzynarodowa Grupa Doradcza ds. Bezpieczeństwa Jądrowego) opublikowała kolejny raport, który zasadniczo różnił się od poprzednich, wciąż jednak wzbudzał sporo kontrowersji. *INSAG-7 Чернобыльская авария: дополнение к INSAG-1. Доклад международной консультативной группы по ядерной безопасности*, МАГАТЕ No. 75-INSAG-7, Вена 1993, s. 8, 22, 26.

¹²¹ *Чернобыль: события и уроки*, *op. cit.*, s. 103; 171.

elektrowni i ratowników) nie zginął w wyniku awarii czarnobylskiej i nawet nie zachorował na ostrą chorobę popromienną¹²².

Na tych właśnie danych w dużej mierze oparła swoje publikacje MAEA, której wyliczenia pokrywały się w zasadzie z cyframi przytaczanymi przez zespół sowiecki; wiele zachorowań wśród ludności wspomniany wyżej raport przypisał radiofobii. Gdy eksperci zachodni w ślad za sowieckimi kolegami starali się przekonać opinię publiczną o znikomej liczbie ofiar i ustabilizowanej sytuacji radiologicznej w republice ukraińskiej, w tajnych dokumentach Ministerstwa Zdrowia ZSRS (1989) znalazły się informacje o wzrastającej zachorowalności mieszkańców skażonych rejonów i osób ewakuowanych, które pracownicy Ministerstwa wiązali bezpośrednio z oddziaływaniem promieniowania jonizującego¹²³.

W tym samym czasie, gdy „gotowość” strony sowieckiej do udzielania jakichkolwiek informacji o katastrofie wywołała zaskoczenie światowej opinii publicznej, wielu zachodnich specjalistów oceniło 400-stronicowy raport sowieckich specjalistów w Wiedniu jako sztuczkę władz ZSRS, aby „uczestników konferencji wiedeńskiej uczynić współsprawcami”¹²⁴.

Anatolij Diatłow – jedna z ważniejszych postaci do poznania historii katastrofy w Czarnobylu – stwierdził, że w Wiedniu eksperci MAEA „zostali ofiarami [sowieckiej – P.S.] dezinformacji”¹²⁵. Zwrócił on uwagę, że raport stworzony przez Międzynarodową Grupę Doradczą ds. Bezpieczeństwa Jądrowego (INSG) powołaną przez MAEA w 1986 r. był kopią referatu specjalistów sowieckich. „Nie służy on [raport INSG – P.S.] dochodzeniu do prawdy. Rewelacje profesora W. Legasowa i A. Abagjana¹²⁶ na tyle spodobały się ekspertom MAEA, że postanowili sami nie myśleć”¹²⁷.

Nie można również nie docenić faktu, że zachodnia opinia publiczna po dotychczasowej polityce izolacji stosowanej przez Związek Sowiecki

¹²² *Чernобыль: радиоактивное загрязнение...*, *op. cit.*, s. 19.

¹²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2671, арк. 66–69; 71.

¹²⁴ В. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.*, s. 76.

¹²⁵ А.С. Дятлов, *Чернобыль. Как это было*, Киев 1995, s. 67.

¹²⁶ Armen Abagjan, dyrektor Instytutu Badań Eksploatacji Elektrowni Atomowych w ZSRS.

¹²⁷ А.С. Дятлов, *Чернобыль*, *op. cit.*, s. 71.

z entuzjazmem przyjęła sowieckie „novum” informacyjne na temat katastrofy, co wpłynęło na przychylniejsze traktowanie ZSRS na arenie międzynarodowej. Było to tym bardziej zdumiewające, że przecież dopiero w czerwcu 1986 r. zezwolono na wstęp do zamkniętej strefy zagranicznym korespondentom akredytowanym przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych ZSRS¹²⁸. Jednocześnie część zachodniej opinii publicznej nastawiona sceptycznie wobec „rewelacji” sowieckich poszukiwała przyczyn kontrowersyjnej postawy specjalistów MAEA.

Grono niezależnych ekspertów zwracało uwagę, że MAEA była żywotnie zainteresowana ekspansją energii jądrowej na świecie (w jej statucie zapisano, że „Agencja stara się przyspieszyć i zwiększyć rozwój energii jądrowej dla zapewnienia pokoju, zdrowia i dobrobytu na całym świecie”)¹²⁹. Opinia MAEA oraz organizacji od niej zależnych (np. Forum Czarnobylskie) w debacie na temat liczby ofiar Czarnobyla nie powinna być, zdaniem wielu badaczy, traktowana jako pogląd suwerennych specjalistów, lecz co najwyżej strony sporu, gdyż służy przemysłowi nuklearnemu, a także wywiera naciski na lekarzy, którzy sprzeciwiają się selektywnym danym przedstawionym przez Agencję¹³⁰.

Rezultaty badań zaprezentowane przez MAEA za pośrednictwem Forum Czarnobylskiego określają całkowitą i potencjalną liczbę ofiar śmiertelnych sytuowaną w granicach 4000. Przy tym w 1986 r. zmarło 31 osób, tj. spośród 134 pracowników, u których zdiagnozowano ostrą chorobę popromienną (ARS), umarło 28, dwie osoby poniosły śmierć wskutek obrażeń fizycznych bez związku z promieniowaniem, 1 na zakrzep tętnicy wieńcowej. Dalszych 19 osób zmarło do roku 2004 (z zastrzeżeniem, że ich śmierć nie musiała być efektem nadmiernego promieniowania). Wzięto również pod uwagę (jako rezultat awarii w Czarnobylu) śmiertelne przypadki wśród dzieci wywołane nowotworami tarczycy – to liczba 9. Pozostałe 3941 przypadków to osoby, które mogłyby umrzeć na śmiertelne nowotwory wywołane promieniowaniem (rezultaty badań dla likwidatorów, przesiedleńców i rezydentów najbardziej skażonych terytoriów)¹³¹.

¹²⁸ „Литературная газета” 1988, № 8, s. 12.

¹²⁹ <http://www.iaea.org/About/statute.html>, 10.05.2011.

¹³⁰ A. Roche, *Children of Chernobyl: Human Cost of the World's Worst Nuclear Disaster*, London 1996, s. 13.

¹³¹ *Chernobyl's Legacy ...*, op. cit., s. 14–15.

Także raport WHO z 2006 r. zawiera dane o objawach ARS u 134 osób-likwidatorów, co u 28 pacjentów zakończyło się śmiercią. Dalsze 19 osób zmarło w latach 1987–2000 z różnych przyczyn. Przypadki śmiertelne powiązane z katastrofą w Czarnobylu wywołał także rak tarczycy na poziomie mniej niż 1% spośród 4000 dzieci na terenach Ukrainy, Białorusi i Rosji¹³². Indywidualnych przypadków śmiertelnych (innych niż ARS i rak tarczycy) nie można z całkowitą pewnością powiązać z katastrofą w Czarnobylu¹³³, niemniej potencjalna liczba zgonów w rezultacie awarii czarnobylskiej została zaktualizowana przez ekspertów WHO do 9000 osób¹³⁴.

W odniesieniu do ogólnej liczby zachorowań MAEA potwierdziła, że u ludności zamieszkanej w rejonach silnie skażonych promieniotwórczymi izotopami zaobserwowano wzrost zachorowań na raka tarczycy, zwłaszcza wśród dzieci, i jest to jedyny potwierdzony poważny przykład schorzeń będących efektem katastrofy nuklearnej¹³⁵. Raport nie stwierdzał przypadków białaczki oraz jakichkolwiek zachorowań na nowotwory wywołanych promieniowaniem czarnobylskim¹³⁶.

Według specjalistów MAEA wzrost zachorowalności (np. chorób serca) na obszarach w większym bądź mniejszym stopniu dotkniętych skażeniem to wynik występującej w społeczeństwie radiofobii, a także ubóstwa, niezdrowego trybu życia i innych problemów społecznych, z których najważniejsze to alkoholizm i narkomania¹³⁷.

Również przedstawiciele WHO stwierdzili brak ostatecznych dowodów na to, że katastrofa w Czarnobylu spowodowała inne nowotwory niż rak tarczycy u likwidatorów bądź osób zamieszkujących skażone tereny Rosji, Białorusi i Ukrainy¹³⁸. Na przykład choroby serca i układu krążenia wywołane promieniowaniem przypisuje się jedynie osobom,

¹³² *Health Effects of the Chernobyl Accident and Special Health Care Programmes*, World Health Organization, red. B. Bennet, Z. Carr, Geneva 2006, s. 106–107.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2006/pr20/en/index.html>, 12.10.2011.

¹³⁵ *Десять лет после Чернобыля, что мы действительно знаем*, МАГАТЕ/ВОЗ/ЕК, Вена 1996, s. 11.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 12.

¹³⁷ *Chernobyl's Legacy...*, *op. cit.*, s. 37.

¹³⁸ *Health Effects of the Chernobyl...*, *op. cit.*, s. 62–66.

które w przeszłości przebyły ARS, a inne przypadki (w tym śmiertelne) uznawane są za wynik niezdrowego trybu życia i związanych z nim nałogów (alkoholizm) u likwidatorów oraz ludności ze skażonych obszarów. Nie stwierdzono także związku między napromieniowaniem ludności po katastrofie jądrowej a przypadkami bezpłodności u mężczyzn i kobiet¹³⁹.

Podobnie raport UNSCEAR z 2006 r. stwierdzał, że dla ogólnej populacji główną niekorzystną konsekwencją zdrowotną, którą zaobserwowano, był dramatyczny wzrost częstotliwości zachorowań na raka tarczycy wśród ludzi, którzy otrzymali wysokie dawki promieniowania, zwłaszcza dzieci w 1986 r.¹⁴⁰. Jednak z 6000 zarejestrowanych przypadków raka tarczycy w okresie 1991–2005 tylko 15 okazało się śmiertelnymi¹⁴¹.

Nie jest natomiast możliwe powiązanie z całą pewnością innych specyficznych przypadków śmierci z wpływem promieniowania po Czarnobylu¹⁴². Podobnie innych zachorowań, np. sercowo-naczyniowych, nie można powiązać z niskimi dawkami promieniowania będącymi rezultatem katastrofy czarnobylskiej¹⁴³.

Opinie MAEA (np. raport „Forum Czarnobyla” z 2005 r.) wywołały społeczne protesty nie tylko na Ukrainie, Białorusi i Rosji, ale także w wielu państwach Zachodu, w tym Wielkiej Brytanii, Niemczech i Stanach Zjednoczonych. Zostały także zanegowane przez niezależnych ekspertów i organizacje międzynarodowe¹⁴⁴. Jedną z nich było stowarzyszenie „Lekarze Przeciw Wojnie Nuklearnej” (IPPNW) (ang. International Physicians for the Prevention of Nuclear War), międzynarodowe zrzeszenie organizacji medycznych, których celem jest zapobieganie zagrożeniom związanym z rozpowszechnianiem broni nuklearnej. IPPNW założone zostało w 1980 r. przez lekarzy amerykańskich i sowieckich, którzy w dobie zimnej wojny postanowili podjąć

¹³⁹ *Ibidem*, s. 76–77.

¹⁴⁰ *Effects of Ionizing Radiation, United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation UNSCEAR 2006. Report to the General Assembly, with Scientific Annexes*, United Nations, New York 2008, vol. 1, s. 2.

¹⁴¹ *United Nations Report of the United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation*, United Nations 2008, A/63/46, s. 27.

¹⁴² *Effects of Ionizing Radiation ...*, *op. cit.*, s. 2.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 4.

¹⁴⁴ O. Гусев, *Розмикаючи кайдани Чорнобиля*, Київ 2008, s. 199.

działania zapobiegające wojnie atomowej¹⁴⁵. Krytycznie do raportów MAEA odniosło się Ministerstwo Zdrowia Białorusi, Ministerstwo Ochrony Zdrowia Ukrainy, pracownicy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy i Białorusi, liczne stowarzyszenia i organizacje z Ukrainy, Białorusi oraz Rosji, a także grupy niezależnych ekspertów. Ich zdaniem zarówno MAEA, jak i państwa, w których energetyka jądrowa zajmuje naczelne miejsce, nie są zainteresowane publikowaniem informacji na temat negatywnych skutków katastrofy w Czarnobylu, a nawet świadomie i cynicznie dezawuuują rozmiary tragedii¹⁴⁶. Zwrócono uwagę, że raporty MAEA mają charakter w gruncie rzeczy polityczny, a Agencja jako instytucja wspierająca rozwój energii atomowej nie powinna występować w roli bezstronnego uczestnika debaty na temat konsekwencji katastrofy nuklearnej¹⁴⁷.

Również w odpowiedzi na raport „Forum Czarnobyla” (MAEA, WHO, UNDP) z 2005 r. przy Parlamencie Europejskim powstał alternatywny „Inny Raport o Czarnobylu” (ang. *The Other Report on Chernobyl*, TORCH) opracowany przez angielskich naukowców w 2006 r. Autorzy TORCH Report odnieśli się bardzo krytycznie do wyników badań Agencji Atomowej.

Podstawowe zarzuty stawiane przez oponentów MAEA i zależnym od niej instytucjom to:

- 1) bazowanie na oficjalnych danych i rezultatach badań udostępnionych przez stronę sowiecką;
- 2) nieuwzględnienie w wyliczeniach nowych metod pomiarów stosowanych przez różne grupy ekspertów z poszczególnych państw (ignorowanie badań innych specjalistów niż z MAEA);
- 3) eksponowanie nieprecyzyjnych danych statystycznych opartych na przybliżonych bądź uśrednionych wartościach liczbowych;
- 4) przypisywanie wzrostu zachorowań wśród ludności przebywającej na terenach skażonych zjawisku tzw. radiofobii;
- 5) nieuwzględnianie przy przeprowadzeniu badań dodatkowych czynników np. wpływu tzw. gorących cząstek¹⁴⁸;

¹⁴⁵ <http://www.ippnw.org/history.html>, 10.05.2011.

¹⁴⁶ О. Гусев, *Розмикаючи кайдани...*, *op. cit.*, s. 163–164.

¹⁴⁷ „Українське Слово” 1991, № 2577, s. 4.

¹⁴⁸ „Gorące cząstki” – silnie promieniotwórcze obiekty będące fragmentem jądrowego paliwa (uran). Takie cząstki, zdaniem niektórych ekspertów, spadły

- 6) ograniczenie zakresu badań głównie do skażonych obszarów Ukrainy, Białorusi i Rosji;
- 7) brak kompleksowych badań, które w całości objęłyby stan zdrowia najwyższej grupy ryzyka, tj. minimum 800 tys. likwidatorów z Czarnobyla;
- 8) celowe zaniżanie danych i pomniejszanie rozmiarów katastrofy¹⁴⁹.

Zwraca się uwagę, że zarówno ZSRS, jak i MAEA przy ocenie skutków medycznych brały pod uwagę wysoki poziom promieniowania (gamma), ignorując wpływ małych dawek promieniowania (emanującego z gleby, żywności, budynków), których działanie ma charakter kumulacyjny i przy długotrwałej ekspozycji, zdaniem wielu badaczy, również mogą one wywołać szereg zachorowań, w tym na nowotwory, a zwłaszcza białaczkę¹⁵⁰. Według ogólnie znanej w środowisku naukowym liniowej hipotezy skutków promieniowania jonizującego (*The linear no-threshold model*, LNT) istnieje ścisła zależność między dawką a jej negatywnym wpływem na organizm człowieka. To znaczy, że nie ma całkowicie bezpiecznego progu promieniowania radioaktywnego. Z drugiej strony teoria ta także ma wielu krytyków.

Twórca LNT, amerykański biolog John Gofman, po katastrofie w Czarnobylu określił, że zachorowania nowotworowe wystąpią

---

w różnych miejscach na terytorium całej Europy m.in. w Polsce. А.В. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, *Чернобыль: Последствия катастрофы для человека и природы*, Санкт-Петербург 2007, s. 39.

¹⁴⁹ *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Медико-биологические и генетические последствия чернобыльской катастрофы*, red. Е.Б. Бурлакова, т. 2, Минск 1993, s. 77–80; A. Rosen, *Literature Review: Effects of the Chernobyl Catastrophe*, Düsseldorf 2006, s. 3; www.ipnw.org/ResourcesLibrary/Chernobyl20rosen.pdf; О. Гусев, *Розмикаючы кайданы...*, *op. cit.*, s. 163–166, 241; А.В. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, *Чернобыль*, *op. cit.*, s. 55; *The Other Report on Chernobyl (TORCH)*, I. Fairlie, D. Sumner, Brussels 2006, s. 5. Część badaczy podkreśla, że stosowanie przy obliczeniach średnich liczb odnośnie dawek promieniowania otrzymanych przez daną populację (np. UNSCEAR) zawsze zaniża jej rozmiary. Zob. R. Erskine, P. Webber, *Accidents, Risks and Consequences*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988, s. 67–68.

¹⁵⁰ A. Rosen, *Literature Review*, *op. cit.*, s. 4; R. Erskine, P. Webber, *Accidents...*, *op. cit.*, s. 70.

u ponad pół miliona osób w całej Europie (na terenach byłego Związku Sowieckiego ponad 400 tys.) w ciągu 70 lat. Krytycy Gofmana zauważają, że zdecydowanie zawyża on ryzyko niskich dawek promieniowania¹⁵¹.

Spora grupa ekspertów z Ukrainy, Białorusi, Rosji i innych państw podkreśla znaczenie badań statystycznych w odniesieniu do skażonych rejonów. O ile powiązanie jednostkowych przypadków zachorowań w z katastrofą w Czarnobylu może być przedmiotem dyskusji, to zwiększenie zachorowalności na terenach skażonych w przypadku braku takiej tendencji na obszarach „czystych” (podobnych pod względem socjalno-ekonomicznym, etnicznym itd.) jest, zdaniem naukowców, znaczące. Wskazują oni również na konieczność prowadzenia obserwacji zmian patologicznych w konkretnych organach z instrumentalnym mierzeniem stopnia inkorporowania w nich radionuklidów¹⁵².

Badacze różnych specjalizacji z Akademii Nauk Białorusi, Ukrainy oraz Rosji podkreślają, że w odniesieniu do terenów skażonych radionuklidami we wszystkich trzech republikach zaobserwowano znaczny wzrost zapadalności na choroby, zwłaszcza endokrynologiczne, układu trawiennego, nerwowego, sercowo-naczyniowego oraz oddechowego. Widoczne są również zaburzenia układu odpornościowego, a także nieprawidłowości genetyczne. Zwiększyła się też liczba problemów onkologicznych. Wśród małoletnich ze skażonych rejonów (oprócz najlepiej rozpoznawalnego raka tarczycy) zarejestrowano nasilenie ostrych dolegliwości dróg oddechowych (wzrost dwukrotny), zwłaszcza u dzieci, których matki w momencie awarii w Czarnobylu były w ciąży¹⁵³.

Zespół lekarzy z Instytutu Chorób Dziedzicznych w Mińsku twierdzi, że współczynnik występowania wad wrodzonych jest o 12% wyższy na terenach silnie skażonych promieniotwórczością niż średnia krajowa¹⁵⁴. Według danych zgromadzonych przez Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych można obserwować zwiększoną śmiertelność niemowląt na terenach skażonych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, w efekcie

¹⁵¹ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 169–170.

¹⁵² A.B. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, *Чернобыль*, *op. cit.*, s. 56.

¹⁵³ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 2, s. 82–84.

¹⁵⁴ A. Petryna, *Life exposed*, *op. cit.*, s. 10.

m.in. chorób układu oddechowego oraz warunków objawiających się podczas życia prenatalnego i wrodzonych anomalii. Na podstawie dostępnych danych przypuszcza się, że napromieniowanie radioaktywne uwarunkowuje nie tylko wzrost śmiertelności niemowląt, ale także zmiany w strukturze jej przyczyn. Najczęściej różnego rodzaju zmiany patologiczne wykazują organizmy dzieci, których biologiczni rodzice sami w dzieciństwie zostali ewakuowani 27 kwietnia 1986 r. z Prypeci lub 30-kilometrowej strefy alienacji, a także dzieci mieszkańców stref najbardziej skażonych promieniotwórczością, których rodzice w momencie wypadku byli małoletni oraz mieszkali i nadal mieszkają w skażonych zonach¹⁵⁵.

Według danych opublikowanych przez Organizację Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) w 1996 r. na Ukrainie, 8 lat po katastrofie jądrowej, zanotowano dziesięcioprocentowy wzrost zachorowalności na raka tarczycy wśród dzieci. Oprócz możliwych zachorowań nowotworowych wymieniono inne zaburzenia zdrowotne, jak: obniżoną odporność, anemię, krwawienie z nosa, wymioty, silne bóle głowy i depresję¹⁵⁶.

Tamara V. Belookaya z Instytutu Medycyny Radiacyjnej w Mińsku dowodzi, że w latach 1976–1985 śmiertelność w rejonie Homla była niższa niż w całej republice białoruskiej. W latach 1990–2000 daleko przewyższała średnią krajową, zwiększyła się tam również w porównaniu do reszty kraju zachorowalność na nowotwory. W całej republice, wg Ministerstwa Zdrowia Białorusi, w porównaniu z rokiem 1985 śmiertelność wzrosła nawet czterokrotnie¹⁵⁷.

Edmund Lengfelder twierdzi, że wzrost zachorowalności na raka tarczycy jest szczególnie wysoki na najbardziej skażonych terenach, w tym w rejonie Homla, i dotyczy zwłaszcza dzieci w przedziale 0–18 lat. Pojawiły się tutaj zastanawiające rezultaty badań: w latach 1973–1985 na 100 000 osób stwierdzano 7 przypadków raka, natomiast w latach 1986–1998 już 407 – to 58-krotny wzrost¹⁵⁸.

¹⁵⁵ *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи Безпека майбутнього. Національна доповідь України, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балага, Київ 2011, s. 139–140, 205.*

¹⁵⁶ *Community Development Centres...*, *op. cit.*, s. 9.

¹⁵⁷ T.V. Belookaya, *Dynamics of Children's Health State in Belarus in Modern Ecological Situation*, [w:] *Katastrofa Czarnobyla, op. cit.*, s. 120–124.

¹⁵⁸ A. Rosen, *Literature Review, op. cit.*, s. 6.

Również Belookaya przytacza dane, według których rezultaty badań dzieci zamieszkujących Białoruś potwierdzają niezaprzeczalny związek katastrofy w Czarnobylu ze wzrostem zachorowalności na raka tarczycy – dotyczy to zwłaszcza terenów Polesia silnie skażonych opadem radioaktywnym¹⁵⁹. Zdaniem badaczki zwiększył się również wskaźnik zapadalności na choroby ogólnosomatyczne i onkologiczne we wczesnej fazie dzieciństwa. W porównaniu z okresem „przedczarnobylskim” nawet 2- i 3-krotnie wzrosła liczba przypadków białaczki wśród dzieci (okręg Homla, Mohylewa, Brześcia, Mińska)¹⁶⁰.

Z kolei grupa rosyjskich ekspertów (A.W. Jabłokow, W.B. Nesterenko, A.W. Nesterenko) wskazuje, że tylko wśród ludności ewakuowanej odsetek zdrowych dorosłych zmniejszył się z 67% (1988) do 22% (2002)¹⁶¹. Potencjalną liczbę zachorowań rakowych (oprócz białaczki) na terytorium całej Europy i w pozostałych częściach świata szacują na prawie 500 tys. osób (Ukraina, Rosja i Białoruś ponad 200 tys.)¹⁶². Ogólną liczbę ofiar śmiertelnych Czarnobyla badacze określają na ok. 1 milion osób¹⁶³.

W raporcie Greenpeace, opierając się na badaniach białoruskich i ukraińskich ekspertów, podkreślono, że rak tarczycy to jedna z wielu patologicznych zmian w organizmie człowieka powstałych pod wpływem promieniowania, które wywołuje cały zestaw chorób układu endokrynologicznego. Przytoczono również dane, według których między rokiem 1990 a 2000 został udokumentowany na Białorusi ogólny wzrost zachorowań na nowotwory o 40%, przy czym wskaźnik ten był o wiele wyższy na terytoriach silnie skażonych wokół Homla (52%), a mniejszy (32%) na terytoriach mniej zanieczyszczonych. Z kolei na Ukrainie w rejonie Żytomierza, na silnie skażonych terenach, wzrost zachorowalności na raka był trzykrotnie wyższy¹⁶⁴. Inne nowotwory i choroby związane z negatywnymi skutkami katastrofy w Czarno-

¹⁵⁹ T.V. Belookaya, *Dynamics of Children's...*, *op. cit.*, s. 120–124.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ A.B. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, *Чернобыль*, *op. cit.*, s. 21, 62.

¹⁶² *Ibidem*, s. 206.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 231.

¹⁶⁴ *The Chernobyl Catastrophe. Consequences on Human Health*, Greenpeace Report 2006, s. 11.

były to m.in. białaczka, rak żołądka, płuc, piersi, osłabienie układu immunologicznego, bezpłodność, wreszcie aberracje chromosomów i zaburzenia genetyczne (znacznie częstsze na skażonych terytoriach Rosji, Białorusi i Ukrainy niż średnia światowa)¹⁶⁵.

Statystyki zachorowalności u likwidatorów awarii są kilkakrotnie wyższe niż u pozostałych obywateli (zasada ta dotyczy także dzieci likwidatorów). Rezultaty badań przeprowadzonych metodą elektronowego rezonansu paramagnetycznego (EPR) na wybranej grupie uczestników zwalczania skutków katastrofy czarnobylskiej w Instytucie Medycyny Radiacyjnej w Kijowie i Uniwersytecie Utah (USA) wykazały, że dawki pochłonięte przez likwidatorów oscylowały od 287 mGy do nawet 2220 mGy. Wyniki zatem znacznie przekraczały podstawową dawkę określoną w oficjalnych komunikatach sowieckich tj. 110 mGy¹⁶⁶.

Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy (2006) ogólna zachorowalność wśród likwidatorów MSW od 1987 r. wzrosła 3,3 razy (częstotliwość występowania przypadków nowotworów zwiększyła się 19-krotnie). Wskaźnik śmiertelności likwidatorów od 1987 r. wzrósł 5-krotnie. Wśród przyczyn przedwczesnych zgonów pierwsze miejsce zajmują choroby sercowo-naczyniowe (48,3%), następnie nowotwory (23,1%) i choroby żołądkowo-jelitowe (10,9%)¹⁶⁷.

W 1997 r. pracownicy białoruskiej Akademii Medycznej przebadali dzieci likwidatorów i nie-likwidatorów urodzone w 1987 r. w Mińsku (dzieci dopasowano pod względem tego samego wieku, proporcji płci, wagi i wzrostu). Okazało się, że aktywność enzymów antyoksydacyjnych u dzieci likwidatorów wynosi przeciętnie 79%, co jest znakiem rozpoznawczym destrukcyjnych procesów zachodzących w ich ciałach, które mogą doprowadzić do zmian genetycznych. U potomstwa nie-likwidatorów było to 29%¹⁶⁸.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 12–17.

¹⁶⁶ EPR przeprowadzono na szkliwie zębów pacjentów. V. Chumak, I. Likhtarev, S. Sholom, L. Pasalskaya, Y. Pavienko, *Retrospective Reconstruction of Radiation Doses of Chernobyl Liquidators by Electron Paramagnetic Resonance*, Scientific Center of Radiation Medicine Academy of Medical Sciences, Ukraine, Kiev 1997, Pub. Armed Forces Radiobiology Research Institute Bethesda, Maryland, USA. Department of Defense Documents (USA), s. 34. www.paperlessarchives.com.

¹⁶⁷ *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 472.

¹⁶⁸ A. Rosen, *Literature Review*, op. cit., s. 8.

Według innych badań przeprowadzonych na terytorium całej Białorusi wskaźnik umieralności wywołany pogorszeniem zdrowia ludności (m.in. choroby układu krążenia i układu oddechowego) wzrósł znacznie po katastrofie w Czarnobylu w całym kraju (co niekoniecznie należy wiązać tylko z katastrofą nuklearną), jednak na terenach skażonych radioizotopami był on znacznie wyższy niż w pozostałych rejonach¹⁶⁹.

Raport TORCH potwierdza dwukrotny wzrost zapadalności na raka piersi u kobiet przebywających na terenach skażonych¹⁷⁰. Raport WHO potwierdza związek katastrofy w Czarnobylu z niektórymi problemami zdrowotnymi innymi niż rak, np. choroby oczu (katarakta) występującymi u likwidatorów oraz ich dzieci.

Zdaniem ekspertów Greenpeace śmiertelność wywołana awarią w Czarnobylu dla Ukrainy, Białorusi i Rosji pomiędzy rokiem 1990 a 2004 może wynosić nawet 200 tysięcy przypadków. Kolejne setki tysięcy odczuwają dolegliwości zdrowotne¹⁷¹.

Według danych Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, z wyjątkiem przypadków nowotworów, w latach 1988–2002 odsetek zdrowych osób wśród likwidatorów awarii zmniejszył się z 67,6% do 7,2%, a chronicznie chorych wzrósł z 12,8% do 81,4%. Są to głównie choroby układu krążenia, trawiennego i oddechowego¹⁷². Zwraca się także uwagę na choroby układu kostno-mięśniowego oraz zaburzenia systemu reprodukcyjnego¹⁷³.

¹⁶⁹ O.V. Marfina, *Length of human life of the population of Belarus on the territory contaminated by radionuclotides*, [w:] *Katastrofa Czarnobyla*, op. cit., s. 115–117.

¹⁷⁰ *The Other Report ...*, op. cit., s. 56, 78.

¹⁷¹ *The Chernobyl Catastrophe ...*, op. cit., s. 26.

¹⁷² *20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України*, МіністерствоУкраїни з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, red. В.І. Балог, Київ 2006, s. 74.

¹⁷³ Przy porównywaniu zachorowań likwidatorów i pozostałej populacji Ukrainy, Białorusi oraz Rosji należy zaznaczyć, że pracownicy sprowadzeni do likwidacji skutków awarii w Czarnobylu byli ludźmi w większości młodymi, o dobrym zdrowiu i kondycji fizycznej. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, op. cit., т. 2, s. 21.

Zarówno schorzenia somatyczne, jak i rakowe są też przyczyną wzrastającej śmiertelności ludności w najbardziej skażonych okręgach Ukrainy (kijowskim, żytomierskim, czernihowskim), która znacznie przewyższa wskaźnik umieralności na terenach „czystych”¹⁷⁴.

Według raportu TORCH nawet 60 tys. dodatkowych zgonów z powodu nowotworów może być efektem katastrofy w Czarnobylu¹⁷⁵. Wśród likwidatorów i mieszkańców mocno skażonych terenów zanotowano znaczny wzrost zapadalności na białaczkę. Obok nierakowych zachorowań dobrze udokumentowane są przypadki katarakty, a także problemy sercowo-naczyniowe¹⁷⁶. Autorzy TORCH zwracają uwagę, że promieniowanie jonizujące po awarii w Czarnobylu może doprowadzić u poszkodowanych do zmian w układzie chromosomów, których efektem są różnego rodzaju mutacje genetyczne¹⁷⁷.

Cień podejrzenia padł na rezultaty badań zaprezentowane przez Światową Organizację Zdrowia. Przytacza się artykuł traktatu pomiędzy MAEA a WHO z 1959 r., który wyraźnie stanowi, że WHO nie wolno publikować żadnych badań (wchodzących w zakres działalności MAEA) niezaakceptowanych przez Agencję¹⁷⁸. Również w UNSCEAR pracują specjaliści niewybrani przez ekspertów międzynarodowych czy stowarzyszenia, ale przez 21 państw, które wykładają olbrzymie środki na badania nad rozwojem energii nuklearnej. Są to więc raczej decyzje polityczne, a nie naukowe¹⁷⁹.

Według danych strony ukraińskiej (Ministerstwo Ochrony Zdrowia i Akademia Nauk Medycznych Ukrainy) wskutek awarii na samej tylko Ukrainie ucierpiało 3,5 mln ludzi, z czego ponad 600 tys. to dzieci. Katastrofa przyczyniła się do śmierci setek tysięcy osób, do 2004 r. było to już ponad 0,5 mln dorosłych i prawie 70 tys. dzieci¹⁸⁰.

Nawet opierając się na danych sowieckich o napromieniowaniu ludności ZSRS, IPPNW wyliczył, że statystycznie można oczekiwać

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 87.

¹⁷⁵ *The Other Report ...*, *op. cit.*, s. 53, 73.

¹⁷⁶ *Ibidem*, s. 10.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 58.

¹⁷⁸ A. Rosen, *Literature Review*, *op. cit.*, s. 11; *The Other Report ...*, *op. cit.*, s. 5.

¹⁷⁹ A. Rosen, *Literature Review*, *op. cit.*, s. 10–11.

¹⁸⁰ *Україна та світ*, *op. cit.*, s. 13–14; O. Гусев, *Розмикаючи кайдани...*, *op. cit.*, s. 199.

ponad 250 tys. przypadków śmiertelnych z powodu samych tylko nowotworów¹⁸¹.

Sekretarz Generalny ONZ Kofi Annan w 2000 r. stwierdził, że największym niebezpieczeństwem dla ofiar Czarnobyla (również w następnych pokoleniach) byłoby lekceważenie wielowymiarowych skutków katastrofy nuklearnej na Ukrainie. „Czarnobyl to słowo, które chcielibyśmy wszyscy wymazać z naszej pamięci. Otworzyło puszkę Pandory niewidzialnych wrogów i nienazwanych lęków w ludzkich umysłach, ale o których większość z nas prawdopodobnie myśli teraz jak o bezpiecznie odsuniętych w przeszłość. Mimo to są dwa istotne powody, dla których ta tragedia nie może być zapomniana. Po pierwsze, jeśli zapomnimy Czarnobyl, zwiększymy ryzyko podobnej katastrofy technicznej i ekologicznej w przyszłości. Po drugie, ponad siedem milionów naszych bliźnich nie może pozwolić sobie na luksus zapomnienia. Oni wciąż cierpią, codziennie (...). Tak naprawdę dziedzictwo Czarnobyla nie przestanie nas prześladować, nas i naszych potomków jeszcze przez wiele następnych pokoleń”¹⁸².

W rezultacie katastrofy czarnobylskiej miliony ludzi w różnych krajach na świecie zostało narażonych na oddziaływanie promieniowania radioaktywnego. Najwyższe dawki otrzymali pracownicy elektrowni, likwidatorzy skutków awarii oraz ludność z terenów najbardziej skażonych izotopami promieniotwórczymi. Kolejne setki tysięcy Ukraińców, Białorusinów oraz Rosjan każdego dnia naraża swoje życie i zdrowie na wielkie niebezpieczeństwo, zamieszkując obszary, które są obecnie skażone radionuklidami o długim okresie aktywności promieniotwórczej¹⁸³.

Jeszcze bardzo wiele kwestii związanych z interpretacją danych na temat katastrofy czarnobylskiej pozostanie przedmiotem polemik i licznych dyskusji. Zwłaszcza pytanie o rozmiary potencjalnych zachorowań i przedwczesnych zgonów wskutek opadu promieniotwórczego z czarnobylskiej AES wzbudza silne emocje i prowadzi do zaostrzenia konfliktu między różnymi grupami uczonych. Jest to nie tylko spór

---

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² „Nuclear Monitor” 2006, nr 645–646, s. 1.

¹⁸³ J.E. Kenigsberg, E.E. Buglova, *Health Consequences*, [w:] *Chernobyl? Catastrophe and Consequences*, ed. J.T. Smith, N.A. Beresford, Chichester 2005, s. 232.

o liczby, ale również o współczesną kondycję zdrowotną i społeczną mieszkańców najbardziej skażonych terenów Europy Wschodniej.

Analizując z dzisiejszej perspektywy skutki katastrofy w Czarnobylu, trzeba zwrócić uwagę na ów istotny aspekt: ZSRS w walce o odbudowanie prestiżu i wiarygodności tak na arenie międzynarodowej, jak i w oczach własnych obywateli, posiadał bardzo wpływowych sojuszników. Na świecie MAEA, a wraz z nią i inne organizacje związane z przemysłem atomowym, przerażone możliwością gwałtownego załamania energetyki jądrowej po tragedii w Czarnobylu, zdecydowały się na udzielenie wsparcia dla sowieckich działań, których celem nie było przecież rzetelne wyjaśnienie wszystkich okoliczności wypadku. Wywarło to bezpośredni wpływ na ocenę medycznych konsekwencji katastrofy w Czarnobylu. Z całą pewnością, gdyby polityka informacyjna władz sowieckich była bardziej otwarta, zarówno na poziomie lokalnym, jak i międzynarodowym, a także pojawiła się możliwość weryfikacji różnych danych, liczba ofiar tragedii byłaby łatwiejsza do określenia i być może raporty MAEA, UNSCEAR itp. stałyby się mniej arbitralne.

Rozdział 2.

Sowiecki system sprawowania władzy jako główna przyczyna tragedii czarnobylskiej

Na temat bezpośrednich przyczyn, które 26 kwietnia 1986 r. doprowadziły do wybuchu w czarnobylskiej elektrowni, istnieje bardzo wiele hipotez. Na ich poparcie odwoływano się już do rezultatów badań prowadzonych nieprzerwanie od drugiej połowy lat 80. po dzień dzisiejszy przez różnego rodzaju komisje państwowe, organizacje międzynarodowe i niezależne grupy ekspertów. Wśród przyczyn, które wprost doprowadziły do katastrofy jądrowej, najczęściej wymienia się: błędy personelu w trakcie przeprowadzania testu i naruszenie regulaminu eksploatacji, źle opracowany plan eksperymentu, brak profesjonalizmu i niski poziom kultury pracy dyrekcji CzAES oraz osób zatrudnionych w Ministerstwie Energetyki i Elektryfikacji ZSRS, wady konstrukcyjne reaktora typu RBMK-1000, a także decyzje polityczne wysokich funkcjonariuszy partyjnych i państwowych. Celem niniejszego rozdziału nie jest próba określenia, który z wymienionych punktów (bez wątplenia zaistniały wszystkie) w największym stopniu zadecydował o biegu wydarzeń w CzAES w nocy 26 kwietnia, gdyż badacze i historycy biorący udział w dyskusji na ten temat wciąż nie osiągnęli konsensusu. Istotne będzie zdefiniowanie przyczyn w szerszym kontekście komunistycznej polityki zarządzania państwem i kontroli społeczeństwa, a także czynników wynikających z samej istoty funkcjonowania Związku Sowieckiego jako głównej siły sprawczej na drodze do największej w historii technogenicznej katastrofy.

1. Awaria czarnobylska jako efekt komunistycznej gospodarki planowej

W początkowym okresie po zwycięstwie rewolucji październikowej w Rosji Lenin uważał, że gospodarka komunistyczna sama upora się

z kapitalizmem, nawet bez interwencji państwa. Ale jak pokazała rzeczywistość, ludzie niechętnie rozstawali się z ideą kapitalizmu, w związku z czym Lenin zdecydował o likwidacji jakichkolwiek przejawów wolnego rynku, uznając, że na tak „wykarczowanym” polu ziarno socjalizmu nie tylko będzie mogło, ale wręcz musiało wzrastać¹. Pod koniec 1921 r. Lenin wyjaśnił, jak wyobraża sobie przyspieszoną budowę komunizmu: „Postanowiliśmy, że chłopci dostarczą według rozdzielnika potrzebne nam ilości chleba, a my rozdzielimy go na fabryki i zakłady pracy – i w ten sposób uzyskamy komunistyczną produkcję i podział” (przemówienie wygłoszone 17 października 1921 r.)². Lenin odkrył ogromną moc planowania, która miała przyspieszyć budowanie socjalizmu. Tak rozpoczęła się epoka planowej gospodarki sowieckiej, a czas rozczłonkowano na kolejne odcinki odmierzające drogę do socjalizmu, a potem komunizmu („pięciolatki”, „sześciolatki” itd.). Ergo wskaźnik realizacji planu dowodził zbliżania się do z góry założonych celów. W 1920 r. opracowano pierwszy plan gospodarczy: zbudowanie trzydziestu elektrowni rejonowych. Magiczna formuła socjalizmu brzmiała odtąd: „władza rad plus elektryfikacja”. Z czasem nastąpił okres „plus industrializacji”³, „plus kukurydzyzacji”, „plus chemizacji”⁴, by wreszcie w latach 70. i na początku 80. nadeszła era „plus rozwoju energetyki jądrowej”⁵.

¹ A. Besançon, *Anatomia widma*, op. cit., s. 12.

² M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988, s. 46.

³ Nieodzownym warunkiem industrializacji było zresztą budowanie nowych elektrowni oraz hydroelektrowni, które mogły dostarczać energię elektryczną na potrzeby sowieckiego przemysłu. Kluczową rolę w stalinowskim projekcie energetycznym w latach 30. odgrywała Dnieprowska Elektrownia Wodna (największa w Europie) o mocy 650 megawatów (MW). Z.A. Medvedev, *Chernobyl. A Catalyst for Change*, [w:] *Milestones in Glasnost and Perestrojka: Politics and People*, red. E.A. Hewett, V.H. Winston, Washington 1991, s. 19–30.

⁴ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 47; R.A. Medvedev, Z.A. Medvedev, *Khrushchev. The Years in Power*, New York 1976, s. 57–61.

⁵ O wielkiej przyszłości atomistyki w ZSRS jeszcze w latach 70. pisał kierownik Państwowego Komitetu do Spraw Wykorzystania Energii Atomowej w ZSRS A. Petrosjanc: „Energetyka jądrowa przyspiesza elektryfikację. Więcej, jest jądrem wieku atomowego, a jego podstawą jest energetyka atomowa”. Zob. A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy atomistyki w ZSRR*, Warszawa 1980, s. 635.

Stalin, pozostając wierny idei swego poprzednika, również walczył z handlem, własnością, pieniądzem i ogólnie z gospodarką niesocjalistyczną, planowanie zaś umieścił w samym centrum sowieckiego życia. Na początku lat 30. stwierdził, że władza sowiecka jest niezbędna w torowaniu narodowi drogi do pomyślnej przyszłości – również gospodarczej⁶. Ekonomia socjalistyczna została wchłonięta przez politykę, a ekonomię polityczną socjalizmu zastąpiono polityką ekonomiczną socjalizmu. Zadawało to już wówczas kłam tezie, że socjalizm jest naturalnym etapem w rozwoju ludzkości, skoro ludzie w sposób naturalny nie chcieli do niego dążyć. Ale rozwiązano ten problem w sposób prawdziwie sowiecki: „nie umiecie – nauczymy, nie chcecie – zmusimy”⁷.

Modelowym okazał się pierwszy plan pięcioletni zatwierdzony w 1929 r. Ekonomiści przygotowali projekt w wariantach wyjściowym i optymalnym, jako że byli specjalistami jeszcze z poprzedniej epoki i używali liczb jako łącznika z rzeczywistością. Stalin miał jednak odmienny stosunek do znaków arytmetycznych. Mimo że na początku zatwierdzono plan optymalny, niezwłocznie go jednak zmieniono, jako że hamował szybki marsz naprzód. W związku z tym wprowadzono pojęcie „przekroczyć plan”. Każdy wskaźnik musiał być przewyższony, a jeśli ktoś oponował, nazywano go „ogranicznikiem” (w późniejszym etapie byli to już „sabotażyści”). I tak, pierwszą pięcioletkę zrealizowano w cztery lata, a z niektórych gałęzi przemysłu docierały wieści, że udało się to uczynić nawet w dwa lata. Stalin wprowadził podstawową zasadę gospodarki planowej: „Najważniejsze jest tempo!”. Partia zapanowała nad czasem, który od teraz był odmierzany według kolejnych uchwał KC⁸.

Planowa gospodarka typu sowieckiego nie była techniką prognozowania rozwoju ekonomicznego, lecz narzędziem modyfikacji

⁶ Władza KC nie może być zagrożona, jako że daje ona szansę na zwycięstwo gospodarki socjalistycznej nad kapitalistyczną. Zatem prawowitość władzy zasadzała się na przyszłej wizji świata, w którym socjalizm zastąpi tępiony i nienawidzony kapitalizm. Ale sztuka polegała na tym, by nie pójść w tym za daleko, bo wówczas unicestwi się i partię, i KC – z czego ten ostatni sobie doskonale zdawał sprawę. A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 20.

⁷ *Ibidem*, s. 13.

⁸ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 47–48.

świadomości człowieka, kreującym fakty i byty, które w rzeczywistości nie istniały. Podobnie jak język, gospodarka planowa miała tworzyć papierowy świat poprzez słupki, wykresy i statystyki. Wiedzy obiektywnie opisującej rzeczywistość nie mieli nawet najwyżsi decydenci, z generalnym sekretarzem na czele, jako że wszystkie dane były fałszowane. Dlatego też Nikita Chruszczow, chcąc uzyskać prawdziwe dane na temat gospodarki ZSRS, uciekał się do lektury raportów amerykańskiego wywiadu CIA, które prezentowały większą wartość, gdyż były wolne od warstwy ideologicznej⁹.

„Planowanie i panowanie nad czasem nęciło w latach entuzjazmu i nadziei szybkim dojściem do celu oraz miało dawać precyzyjne, naukowo uzasadnione dane na temat ostatecznego przystanku – komunizmu”¹⁰. I tak, pierwszy plan pięcioletni pozwolił teoretykom autorytatywnie stwierdzić, że za piętnaście lat, tj. w 1944 r., nastanie socjalizm. A już w 1961 r. Chruszczow oświadczył, że za równo dwadzieścia lat komunizm będzie faktem. Gdy proroctwo się nie spełniło, Jurij Andropow poinformował, że „kraj stoi u progu... długiego etapu historycznego”, a opóźnienie wynikało z pewnego „przeostoj”. Zastrzegł sobie jednak prawo określenia, kiedy ów moment nastanie – posiadał on zatem moc władania czasem i ruchem. Uzurpowana władza nad czasem sprawiła, że planowanie stało się również kategorią etyczną¹¹.

Cała gospodarka sowiecka oparta była na sztuce kamuflażu, a jej „osiągnięcia” miały udowodnić światu, że socjalistyczna utopia została w Związku Sowieckim zrealizowana¹². Nierzadko myśl techniczna nie była już nawet odtwórcza czy zapożyczona, bo to zakłada pewien stopień rozumienia. ZSRS kradł bez namysłu i nie sprawiło problemów, że myśl pochodziła ze „złego” Zachodu. Pozwalało to tworzyć utudę konkurencyjności mimo zupełnie innego standardu wyprodukowanych sprzętów. Stalin utrzymywał, że kapitalizm jest formą grabieży słabszych przez silniejszych, również na poziomie narodowo-państwowym. Bogactwo dóbr w socjalizmie zależało od tego, czy ich produkcję można było przypisać wciąż utrzymującemu się kapitalizmowi, czy zagrożonemu socjalizmowi¹³. Produkcję oddzielono od konsumpcji,

⁹ A. Besançon, *Anatomia widma*, op. cit., s. 40.

¹⁰ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 49.

¹¹ *Ibidem*.

¹² A. Besançon, *Święta Ruś*, Warszawa 2012, s. 11.

¹³ A. Besançon, *Anatomia widma*, op. cit., s. 14.

jako że dobra wytwarzano według dyrektywy administracyjnej, a nie potrzeb rynku¹⁴.

Planowanie było jednak przede wszystkim kategorią polityczną. A ponieważ wielki kryzys lat trzydziestych – w mniemaniu komunistów – został spowodowany przez niekontrolowany rozwój kapitalizmu, Sowieci postanowili oprzeć się na wyższej formie gospodarczej niż wolny rynek, czyli planowaniu¹⁵. W 1921 r. powstał Gosplan (Państwowa Komisja Planowania), który postanowił podzielić kraj nie wedle proberza narodowościowego, uznanego za przestarzałe kryterium, lecz podług „racjonalnych ekonomicznych podstaw”.

Planowanie pozwala kontrolować wszelkie elementy działalności człowieka, a przez to kształtować jego postępowanie. „Plan stał się prawem. Planowaniu podlega wszystko i wszędzie. Obok planu pięcioletniego, który jest ideologiczną częścią życia, istnieją plany roczne, miesięczne: każde przedsiębiorstwo, każda fabryka ma swój plan. Szkolnictwo ma plan, mają swoje plany szpitale, restauracje, kawiarnie, stołówki, straż pożarna, milicja, instytuty naukowo-badawcze itd.”¹⁶.

Ponieważ wszystkie plany gospodarcze w Związku Sowieckim były kolejnymi etapami na drodze do tworzenia materialno-technicznej bazy pod budowę komunizmu, to nie dziwił fakt, że planowy, a także centralnie zarządzany był przemysł jądrowy, szczególnie istotny dla gospodarki sowieckiej. Chociaż energetyka jądrowa, jak każda nowa gałąź gospodarki, potrzebowała czasu, by rozwinąć odpowiednią technologię i wykształcić wyspecjalizowany personel, to ambicje polityczne przywódców sowieckich patronowały kolejnym, coraz ambitniejszym planom rozwoju energii nuklearnej, które miały wprowadzić Kraj Rad w XXI wiek¹⁷. W 1954 r. uruchomiono pierwszą na świecie cywilną elektrownię jądrową w Obnińsku, a okoliczności związane z tym faktem przez najbliższe lata utrzymywane były (ze względów militarnych) w całkowitej tajemnicy¹⁸. W 1958 r. uruchomiono Syberyjską

¹⁴ *Ibidem*, s. 21.

¹⁵ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 50.

¹⁶ *Ibidem*, s. 50–51.

¹⁷ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power...*, *op. cit.*, s. 73–74.

¹⁸ Ze względu na ścisłe powiązanie energetyki cywilnej z przemysłem wojennym Obnińsk do rozpadu ZSRS pozostawał miastem zamkniętym, pod ścisłym nadzorem wojska oraz służb specjalnych. Jego lokalizacja była utrzymywana w tajemnicy, więc do końca lat 50. miejscowość nie była zaznaczana na

Elektrownię Jądrową (Troick) o mocy elektrycznej 100 MW, następnie elektrownię Biełojarską im. W. Kurczatowa (100 i 200 MW)¹⁹. Szczególny rozwój elektrowni jądrowych w ZSRS nastąpił w latach 70. (w okresie 1971–1979 uruchomiono kolejnych 19 bloków jądrowych) i pierwszej połowie lat 80. (w 1985 r. pracowało 29 bloków RBMK i 19 bloków WWER)²⁰.

Pomimo tych wysiłków ZSRS wciąż pozostawał w tyle za USA, a później także Francją. Planiści sowieccy postulowali zatem przyspieszenie budowy następnych energobloków zgodnie z uchwałami cyklicznych Zjazdów KPZS, na których wyznaczano kolejne pięciolatki, by ostatecznie „Rozwiązać wszystkie podstawowe zagadnienia związane z techniką i ekonomiką elektrowni jądrowych”²¹. Wydawało się wręcz, że tempo powstawania nowych elektrowni atomowych jest szybsze od czasu potrzebnego na wykształcenie kadry specjalistów, która będzie je obsługiwać²². Nie miało to jednak większego znaczenia w kraju, którego obywatele byli twórcami wszelkiego postępu, jak głośniła propaganda sowiecka²³.

Sowiecki przemysł nie był w stanie sprostać technologicznym wyzwaniom stojącym przed współczesną energetyką jądrową, decydowano się zatem na wdrażanie nierealnych planów bez uwzględnienia

---

mapach. Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear...*, *op. cit.*, s. 14–15. Jeszcze pod koniec lat 50. sowieckie encyklopedie podawały rok powstania pierwszej elektrowni jądrowej bez nazwy miejsca. *Краткая Энциклопедия. Атомная Энергия*, *op. cit.*, s. 535.

¹⁹ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, *op. cit.*, s. 181–185.

²⁰ G. Jezierski, *Energia jądrowa*, *op. cit.*, s. 489. WWER reaktor wodno-ciśnieniowy (ros. Wodo-Wodianoj Eniergietyczeskij Rieaktor) na Zachodzie znany powszechnie jako PWR (ang. Pressurized Water Reactor). Popularne były zwłaszcza dwie wersje reaktorów wodno-ciśnieniowych WWER-440 (MW) i WWER-1000 (MW). Zarówno moderatorem, jak i chłodziwem rdzenia reaktora WWER jest woda pod ciśnieniem, w odróżnieniu od reaktora RBMK, gdzie moderatorem jest grafit. Jednak oba typy konstrukcyjne należą do tzw. reaktorów lekkowodnych (ang. Light Water Reactor). Rozwijano także nowoczesną generację reaktorów na neutronach prędkich typu BN-350 i BN-600. Zob. J. Paska, *Elektrownie...*, *op. cit.*, s. 40; M. Lech, *Elektrownie jądrowe*, Wrocław 1992, s. 101–104.

²¹ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, *op. cit.*, s. 637.

²² D.R. Marples, *Chernobyl and nuclear power...*, *op. cit.*, s. 108.

²³ O. Thomson, *Historia propagandy*, Warszawa 2001, s. 368.

zasad bezpieczeństwa, ochrony środowiska naturalnego czy potencjału naukowego kraju. Problemy charakterystyczne dla gospodarki planowej, które w innych gałęziach przemysłu mogły doprowadzić do poważnych trudności i ekonomicznych zawirowań, w energetyce jądrowej groziły powstaniem skrajnie niebezpiecznej sytuacji. Zawsze jednak z uporem naciskano na realizację (najlepiej przedterminową) kolejnych planów gospodarczych. Jeszcze na początku 1986 r. w czarnobylskiej AES trwała budowa piątego i szóstego bloku, których oddanie do użytku przewidywano odpowiednio w 1986 i 1988 r. Tym samym elektrownia jądrowa w Czarnobylu miała stać się najpotężniejsza na świecie. Mimo wyraźnych opóźnień w budowie, wywołanych szeregiem różnych przyczyn²⁴, energia, którą w przyszłości miał wypracować blok piąty w CzAES, już została wliczona do planu dwunastej pięciolatki²⁵.

Świat widziany oczyma ekonomistów i statystyków socjalistycznych w żaden sposób nie przystawał do otaczającej ich rzeczywistości. Ale idei gospodarki planowej dał się uwieść także Zachód, gdzie pojawiały się wcale nierzadkie publikacje naukowe dowodzące sukcesów gospodarki socjalistycznej, która w niedługim czasie miała nadrobić wszelkie zaległości. Wszak tuż po wojnie wystrzelono sputnika, stworzono pierwszą sowiecką bombę atomową, postawiono pierwszą elektrownię jądrową na świecie i zbudowano lodołamacz o napędzie atomowym²⁶.

Gospodarka sowiecka dzieliła się na trzy sektory. Pierwszy zajmował się produkcją dóbr tworzących sowiecką mocarstwowość. Wydzielono potęgę wewnętrzną i zewnętrzną. Do tej drugiej zaliczano produkcję na potrzeby wojska, badania zbrojeniowe, ale także projekty podnoszące prestiż ZSRS na arenie międzynarodowej, jak lotnictwo za Stalina czy loty kosmiczne za Chruszczowa²⁷. Produkcja dla sektora pierwszego była absolutnie priorytetowa, a jej poziom wyznaczano w stosunku do produkcji zrealizowanej w krajach zachodnich. Dlatego nierzadko poświęcano równowagę całej gospodarki, zwłaszcza wewnętrznej, aby osiągnąć sukces międzynarodowy. Oficjalne dane

²⁴ Zob. rozdz. III.

²⁵ Л. Ковалевська, *Не приватна справа. До всеоюзної наради з проблем постачання*, „Сучасність” 1986, № 6 (302), s. 64, 69.

²⁶ A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 5–6.

²⁷ *Ibidem*, s. 22.

dotyczące wydatków na zbrojenia kwalifikowały się na poziomie 12% ogólnego budżetu państwa – Andriej Sacharow podawał liczbę 40%²⁸. Ale przemysł zbrojeniowy, nawet uwzględniając zakłamanie, dało się jeszcze ująć „w widełki”²⁹.

Sektor drugi różnił się od pierwszego tylko formalnie. Obejmował on produkcję towarów i usług w ramach reżimu gospodarki socjalistycznej, czyli planowej. Niszczył zatem kapitalizm, budując socjalizm. Sektor ten, nie osiągając stawianych celów, był poddawany modernizacji, wzrostowi uprzemysłowienia, dlatego co jakiś czas mówiło się o reformach, które sprowadzały się do jeszcze bardziej wytężonego i skrupulatnego... planowania, gdyż brak realizacji planu czy wszelkie niepowodzenia musiały – w mniemaniu KC – wynikać z braku planów. Nikt w dziejach ludzkości nie był w stanie precyzyjnie przewidzieć konsumpcji danego produktu – ale sowiecka władza uznała, że taką wiedzę dysponuje³⁰.

Sektor drugi stanowił również zaplecze logistyczne dla pierwszego, tym samym uczestnicząc w jego produktywności. Ale również sektor pierwszy wspierał drugi i gdy np. nierentowna fabryka czołgów swoją produkcją budowała prestiż ZSRS, to ratowało się ją za wszelką cenę³¹. Oba te sektory zatem niejako się dopełniały. Należy też pamiętać, że przekroczenie planu zawsze wiązało się z premią i orderami. Wszelkoczesność planowania decydowała o zachowaniu ludzi. Kapitan trawlera W. Łysenko, uzyskawszy azyl w Szwecji, opowiedział, jak pewnego razu dowódca nie nadał sygnału SOS, bo awaria oznaczała obniżenie wskaźników i niewypełnienie normy³².

Sektor trzeci to całość towarów i usług wytwarzanych poza sferą socjalistyczną. Produkcja odbywała się swobodnie jako wynik dobrowolnej współpracy w celu zaspokojenia popytu. Sektor ów nie uczestniczył więc explicite w budowaniu socjalizmu. Natomiast działki przyzagrodowe, które się do tego sektora zaliczały, pozwalały rolnikom w miarę normalnie egzystować, a nawet czasem coś sprzedać czy

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 136.

³⁰ A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 31.

³¹ *Ibidem*, s. 25–26.

³² M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 52.

wymienić³³. Składy rzemieślnicze dostarczały usług i towarów, których nie mogły zapewnić przedsiębiorstwa z sektora pierwszego i drugiego. Sektor trzeci pozwalał zachować względny spokój i stabilność polityczno-gospodarczą. Władza sowiecka, będąc tego świadoma, pozwalała na funkcjonowanie pewnej ograniczonej działalności prywatnej, która nie tylko chroniła władze przed buntem, ale, co ważniejsze, lud od śmierci głodowej. Aczkolwiek w przypadku ewentualnej katastrofy dla KC najgorsza nie byłaby tragedia ludzka, ale brak rąk do pracy w branży ważnej z prestiżowego punktu widzenia – na takie ryzyko nie mógł sobie pozwolić żaden sekretarz generalny³⁴. Dlatego władza pozwalała na umiarkowaną działalność prywatną, ale wszystko, co znajdowało się poza nieoficjalną linią przyzwolenia, choćby było potrzebne branży zbrojeniowej, przykładnie tępiono³⁵.

Kiedy w 1977 r. sowieckim przemysłem energetycznym wstrząsnął poważny kryzys, władze natychmiast zareagowały przerwaniem środków i pieniędzy, by rozwiązać ten problem. Sytuacja powtórzyła się jeszcze w 1983 r., ale pod koniec istnienia ZSRS „tradycyjne” metody nie mogły już zapobiec ogólnemu krachowi sowieckiej gospodarki³⁶. Ponadto konkurencję między sektorami uniemożliwiała logika socjalistyczna. Sektor pierwszy zmierzał do maksymalizacji, jako że produkcja ukierunkowana na prestiż była najważniejsza. Granicę jego możliwości wyznaczał wewnętrzny kryzys, natomiast międzynarodowy już nie zawsze. Sektor pierwszy i drugi miały za zadanie wprowadzenie socjalizmu, a następnie komunizmu. Ale wraz z ich rozwojem wzmacniał się również sektor trzeci, którego granicę wyznaczała logika władzy: sektor ten miał zminimalizować napięcia społeczne związane z budowaniem socjalizmu, ale jednocześnie nie można było dopuścić do rozwoju kapitalizmu³⁷. Choć aż 25% ludności sowieckiej oficjalnie pracowało w kołchozach i sowchozach, nie byli oni w stanie wyżywić ZSRS. Dla porównania, w tym samym czasie w Stanach Zjednoczonych w rolnictwie zatrudnionych było 2,5% ludności, której produkcja pozwalała jeszcze na eksport³⁸.

³³ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, Wrocław 1989, t. 2, s. 213.

³⁴ A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 37.

³⁵ *Ibidem*, s. 27.

³⁶ „The Economist” 1991, vol. 319, nr 7702, s. 81.

³⁷ A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 28.

³⁸ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 235.

Sowiecki system centralnego planowania wykazał całkowitą niezdolność do kontrolowania jakości produkcji. Z jednej strony ZSRS był w stanie (przy maksymalnej koncentracji środków) wystrzelić w przestrzeń kosmiczną sztuczne satelitę, z drugiej – masowo produkował wybrakowane artykuły, które od razu po wypuszczeniu na rynek nie nadawały się do użytku. Przemysł notorycznie cierpiał na brak materiałów i części zapasowych, jednak największym problemem była przestarzała technologia. Biurokratyczna inercja nie tworzyła sprzyjającego klimatu do powstawania innowacyjnych projektów³⁹.

Chociaż sowiecki przemysł jądrowy zajmował prestiżowe miejsce w gospodarce komunistycznej właśnie ze względu na tworzenie owej mocarstwowości ZSRS, doświadczał on, podobnie jak inne gałęzie sowieckiej gospodarki, absurdalności planowego zarządzania energią atomową. Przykładowo, Minister Energetyki i Elektryfikacji Anatol Iwanowicz Majorec zmniejszył częstotliwość remontów urządzeń na AES i tym samym podniósł współczynnik wykorzystania mocy, jako że plany gospodarcze były wyśrubowane. I nie zważył, że rzadsza konserwacja sprzętu jest niestety skorelowana ze zwiększonym niewspółmiernie ryzykiem katastrofalnej awarii, ślepo wierząc, że to nie plan stawia poprzeczkę nazbyt wysoko, lecz „sabotażyści” odmawiają jego wykonania. Z kolei wiceprzewodniczący Rady Ministrów ZSRS Borys Szczerbina narzucił budowniczym AES twarde i trudne do wykonania terminy uruchomienia bloków energetycznych, a następnie, gdy się w nich nie mieszczono, oskarżał o „niedotrzymanie podjętych zobowiązań”⁴⁰. Po awarii w Czarnobylu 26 kwietnia 1986 r. okazało się, że nikt nie dysponuje dozymetrem o odpowiednio dużej skali, ponieważ jedyna aparatura została pogrzebana pod gruzami. A tłumaczono się faktem, że „zdarzyła się awaria nieprojektowa. Stało się coś nie do pomyślenia...”⁴¹. W mentalności obywateli sowieckich wydarzenia nieuwzględnione w statystykach czy planach nie mogły mieć miejsca w rzeczywistości socjalistycznej. Problem w tym, że wypadku w Czarnobylu nie można było zignorować, jak większości innych „faktów niesocjalistycznych”. Również Ministerstwo Ochrony Zdrowia Ukrainy, podobnie jak Białorusi i Federacji Rosyjskiej, było zupełnie nieprzy-

³⁹ H. Hamman. S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 55–56.

⁴⁰ G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 21.

⁴¹ *Ibidem*, s. 138.

gotowane do katastrofy tego rozmiaru. „Zakładali oni bowiem, a tak twierdzono powszechnie, że sowieckie reaktory jądrowe są bezpieczne i w związku z tym nie przygotowali planów awaryjnych na wypadek zagrożenia ludności promieniowaniem”⁴².

Jeszcze w 1976 r. na XXV Zjeździe KPZS, nie bacząc na to, że poziom energetyki jądrowej na ówczesnym etapie wymagał czasu na zdobycie doświadczenia, rozwoju technologii, kadr itp., arbitralnie podjęto decyzję o „charakterze i rozwoju” dziesiątej pięcioletki w ZSRS. Wedle założeń Zjazdu przyspieszony rozwój m.in. jądrowego przemysłu ZSRS do roku 1980 zapewnić miał państwu całkowite wykonanie planu produkcji energii elektrycznej (rzędu 1340–1380 TWh⁴³). W tym celu planowano uruchomienie kolejnych elektrowni jądrowych z reaktorami o mocy jednostkowej 1500 MW⁴⁴.

Z gospodarką planową powiązany był określony model kadrowy, skutkujący zatrudnianiem ludzi zupełnie niekompetentnych, ale posłusznych i odpowiednio ukształtowanych ideologicznie. Od kwalifikacji kandydata na dane stanowisko ważniejsze było, aby „mieć swojego człowieka”, któremu w zamian za lojalność szef oferował protekcję. Politolog Ken Jowitt zwrócił uwagę, że „Sowiecki system rządzenia był personalistyczny i »patrymonialny«, co oznacza traktowanie instytucji jak lenna, którego wartość jest nierozzerwalnie związana ze statusem i siłą tego, kto nim zarządza”⁴⁵. Dotyczyło to również tak newralgicznych gałęzi sowieckiej gospodarki jak przemysł jądrowy. Polityka kadrowa w elektrowni czarnobylskiej, będąc jednym z ważnych czynników tragedii, stanowiła zarazem przykład typowego podejścia do składu osobowościowego załogi przedsiębiorstw w ZSRS. Minister Energetyki i Elektryfikacji Aleksiej Makuchin, wybierając Wiktora Briuchanowa na kierownika przyszłej elektrowni czarnobylskiej, kierował się nie tylko jego cechami charakterologicznymi, jak odpowiedzialność i ambicja, ale przede wszystkim postrzegał Briuchanowa jako oddanego członka partii⁴⁶. Dlatego jego brak doświadczenia w zakresie energetyki jądrowej

⁴² P.P. Read, *Czarnobyl, op. cit.*, s. 168–169.

⁴³ 1 TWh (terawatogodzina) = 1.000.000 MWh (megawatogodzin).

⁴⁴ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, s. 376.

⁴⁵ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, Kraków 2012, s. 45.

⁴⁶ Wiktor Briuchanow z wykształcenia i praktyki turbinista, wyróżnił się w Elektrowni EC (opalanej węglem), gdzie znakomicie sobie poradził z rozruchem

wej nie okazał się najmniejszą przeszkodą na drodze do dyrektorskiego fotela w czarnobylskiej AES⁴⁷. Tymczasem Briuchanow był typowym kierownikiem średniego szczebla, który znakomicie przyswoił sobie panujące w tej grupie biurokratyczno-centralistyczne nawyki. Zatrudniał ludzi według klucza nieuwzględniającego ich profesjonalnych umiejętności (odnosił się nieufnie do fachowców w dziedzinie energetyki jądrowej, skoro sam do nich nie należał). Zamiast tego kierował się osobistą sympatią oraz stopniem ich uległości. Podobnie sam był nauczony bezkrytycznie wykonywać polecenia swoich zwierzchników i nie brać odpowiedzialności za swoje czyny. Jego działania motywował strach przed „górami” i nawet (jak się później okazało) gotów był wystawić swój organizm (innych osób również) na dodatkowe dawki promieniowania, byle tylko nie stracić uznania w oczach przełożonych⁴⁸.

Dyrektor Briuchanow, znajdując się pod ciągłą presją przełożonych, był zmuszony zaakceptować nierealny termin uruchomienia pierwszego reaktora w 1975 r. (w rzeczywistości 1977 r.) i to mimo braku podstawowych komponentów do jego skonstruowania. Sprzyjało to improwizacji, powszechnie stosowanej w tym typie gospodarki. W związku z powyższym Briuchanow często zlecał domorosłym ślusarzom wyprodukowanie do reaktora podzespołów, których nie można było uzyskać w sposób legalny i oficjalny⁴⁹. A że podczas wprowadzania w życie planu pięcioletniego decydenci z KC mieli monopol na władzę, nieomyślność, a nawet na prawa fizyki, więc Briuchanow nie miał najmniejszej możliwości zmiany narzuconego planu, gdyż musiał przyznawać, że partia zawsze ma rację. Okazało się wówczas, że w ZSRS możliwe są rzeczy z pozoru niewykonalne, np. wybudowanie i otwarcie elektrowni jądrowej bez niezbędnych urządzeń.

Nie było zatem w ZSRS ekonomii, bo nie było ani „oikos” (grec. – dom), ani „nomos” (grec. – prawo). Była tylko a-ekonomia, anty-

---

bloku. „Niemal nocował na budowie, pracował operatywnie, fachowo. [...] Ale kłopot w tym – że nie jądrowiec. Mimo to nadzorujący sławińską EC wiceminister Ministerstwa Energetyki Ukrainy zauważył Briuchanowa i awansował na dyrektora w Czarnobylu”. G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 37.

⁴⁷ P.P. Read, *Czarnobyl*, *op. cit.*, s. 57, 64.

⁴⁸ Н.Д. Тараканов, *Чернобыльские записки или раздумья о нравственности*, Москва 1989, s. 52.

⁴⁹ P.P. Read, *Czarnobyl*, *op. cit.*, s. 60.

ekonomia⁵⁰. Ekonomia polityczna zmuszała za każdym razem politykę ekonomiczną do powrotu w ramy ekonomii socjalistycznej⁵¹.

2. Wpływ zimnowojennych stosunków na niewydolność przemysłu jądrowego ZSRS

Przyczyny tzw. zimnej wojny tkwiły w ideologii. Dlatego też jej antecedenca sięga aż czasów rewolucji rosyjskiej w 1917 r., która zapoczątkowała późniejszą rywalizację polityczną między ZSRS a USA oraz innymi państwami kapitalistycznymi⁵². W samym uzasadnieniu celowości powstania Związku Sowieckiego również znajduje się casus belli, gdyż utworzenie ZSRS 30 grudnia 1922 r. było skutkiem „dobrowolnego zjednoczenia równoprawnych narodów”, które miało stanowić jednolity front wobec kapitalistycznego zagrożenia⁵³. Najważniejsza była zatem teza o konieczności nieuchronnej i definitywnej zagłady kapitalizmu, stąd walka z państwami reprezentującymi ten ustrój. Doszło do mariażu celów wynikających z doktryny marksistowsko-leninowskiej z tradycyjną ekspansją rosyjską. Jednak po niepowodzeniu interwencji zbrojnej w 1920 r. środki militarne zastąpiono restrykcyjną polityką handlową i finansową.

Zimną wojnę charakteryzowała intensywna rywalizacja na poziomie poniżej statusu otwartego konfliktu, acz zdecydowanie nie był to stan pokoju. Odznaczała się permanentną wrogością, ciągłym napięciem, ostrą konfrontacją na granicy wojny, wyścigiem zbrojeń, prowadzeniem polityki z pozycji siły, globalną i wielopłaszczyznową walką między dwoma przeciwstawnymi sobie systemami społecznymi i gospodarczymi pomiędzy Związkiem Sowieckim i Stanami Zjednoczonymi. Prowadzono zimną wojnę przez wzajemne odstraszenie i równowagę sił, a stopień jej natężenia był zmienny, poczynawszy od osłabienia antagonizmu i osiągnięcia krótkotrwałego odprężenia, aż do konfrontacji mogącej skutkować wojną⁵⁴.

⁵⁰ A. Besançon, *Anatomia widma, op. cit.*, s. 62.

⁵¹ *Ibidem*, s. 63.

⁵² J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990, s. 136.

⁵³ *Ibidem*, s. 14.

⁵⁴ W. Malendowski, *Zimna Wojna, sprzeczności, konflikty i punkty kulminacyjne w radziecko-amerykańskiej rywalizacji*, Poznań 1994, s. 7.

Terminu „zimna wojna”, w kontekście najlepiej znanym opinii publicznej, po raz pierwszy użyto w przemówieniu przygotowanym przez Herberta Bayarda Swope. Wygłosił je jednak 16 kwietnia 1947 r. amerykański finansista i doradca prezydenta USA, przewodniczący Komisji Atomowej, Bernard Baruch⁵⁵. W tym samym roku pojęcie spopularyzowano w artykułach i książce Waltera Lippmanna *The Cold War. A Study U.S. Foreign Policy*. Zimną wojnę określano jako stan otwartej i permanentnej wrogości w dwubiegunowej rywalizacji, nacechowanej w wysokim stopniu napięciem i konfrontacją między dwoma mocarstwami, dwiema koncepcjami społeczno-polityczno-gospodarczymi, nieprzekraczającej jednak progu konfliktu zbrojnego. Utożsamiano ją z konfliktem rosyjsko-amerykańskim, jak i kapitalizmu z socjalizmem. Odzwierciedleniem tego była formuła: „Ameryka przeciwko Rosji, Zachód przeciwko Wschodowi”⁵⁶.

Francuski teoretyk wojskowości i generał André Beaufre wymienił cztery poziomy strategii wojskowej, wyróżniając wśród nich zimną wojnę jako formę niemilitarnej walki pomiędzy państwami, która stała się straszniejsza wskutek napięcia ideologicznego i odstraszenia jądrowego⁵⁷. Definiując zimną wojnę, często podnosi się aspekt polityki krajów zachodnich w stosunku do ZSRS i jego satelitów, której istotą było izolowanie i osłabianie wpływów sowieckich, a w konsekwencji likwidacja systemu państw socjalistycznych przy zastosowaniu całego wachlarza środków oddziaływania pozamilitarnego, to jest propagandowego, ekonomicznego i politycznego. USA, nie mogąc powstrzymać przeobrażeń dokonujących się w świecie, przystąpiły do zwalczania wpływów ZSRS i socjalizmu, prowadząc politykę kontroli i wspierania procesów narodowo-wyzwoleńczych, umacniając zarazem kapitalizm⁵⁸. Zimna wojna oznaczała zaostrzenie sytuacji międzynarodowej, odejście od zasady pokojowego współistnienia państw o różnym ustroju społeczno-politycznym, natężenie działalności propagandy, tworzenie bloków polityczno-wojskowych, dywersję ideologiczną,

⁵⁵ P. Matera, R. Matera, *Stany Zjednoczone i Europa. Stosunki polityczne i gospodarcze 1776–2004*, Warszawa 2007, s. 194.

⁵⁶ A. Beaufre, *Wstęp do strategii. Odstraszanie i strategia*, Warszawa 1968, s. 132.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 144.

⁵⁸ W. Malendowski, *Zimna Wojna, op. cit.*, s. 19.

blokadę państw socjalistycznych, wojnę psychologiczną i wzmożoną działalność wywiadowczą.

Sowiecki politolog Grigorij Arbatow definiował zimną wojnę jako napięcie wyłącznie w stosunkach międzynarodowych. Ideologiczny konflikt oraz napięcie na tle ekonomicznym wywodził z imperialnej polityki USA, która jako zbyt ekspansywna była nastawiona na zdobywanie wpływów i rynków przez wdzieranie się do innych krajów i próbę ich ujarznienia, czym USA zyskały sobie miano imperialistycznych grabieżców. Arbatow twierdził, że jest to wynik szeroko zakrojonej działalności dywersyjnej przeciwko krajom socjalistycznym. „I taka polityka jest dużym niebezpieczeństwem dla pokoju, zwłaszcza w dobie broni atomowej. W atmosferze strachu ryzyko nie do końca zamierzonej wojny jest duże. Jest ona bardziej namiastką wojny niż pokoju, gdyż opiera się na sile militarnej”⁵⁹.

Janusz Stefanowicz zimną wojnę określał jako stan „stosunków między mocarstwami i grupami państw o przeciwstawnych ustrojach, w którym nad elementami porozumienia przeważają czynniki konfliktu i zła wola. Celem polityki zagranicznej staje się wówczas nie współpraca ani nawet nie unikanie sporów, lecz ich prowokowanie z zamiarem osłabienia i przynajmniej częściowego pokonania partnera, bez intencjonalnego użycia siły zbrojnej, lecz z dopuszczeniem takiej możliwości”. Zimna wojna była strategią walki niejako „na punkty”, nie mając na celu kompletnego unicestwienia przeciwnika⁶⁰.

Zimna wojna była bardzo złożonym i wielopłaszczyznowym zjawiskiem, składającym się z wielu stadiów rozwoju, kształtującym się od jednego punktu kulminacyjnego do drugiego. Rozliczne daty i wydarzenia, które można uznać za jej początek, dowodzą tylko tezy o wieloaspektowości i wielowektorowości tego konfliktu.

Po zakończeniu II wojny światowej Józef Stalin oczekiwał podziału powojennego łupu według kryterium krwi i wkładu pieniężnego w pokonanie nazistów. Posługując się takim probierzem, najwięcej na pokonaniu nazistów niemieckich skorzystałby ZSRS, a dodatkowym profitem miałyby być przyłączenie nowych terenów, zagrabionych

⁵⁹ G. Arbatow, *Walka ideologiczna a współczesne stosunki międzynarodowe*, „Ideologia i Polityka” 1972, nr 2, s. 59.

⁶⁰ J. Stefanowicz, *Europa powojenna 1945–1975*, Warszawa 1975, s. 69.

Niemcom⁶¹. I przynajmniej tę część planu – terytorialną – udało się Stalinowi zrealizować. Wschodnią część Polski, Besarabię z Bukowiną, Karielię, kraje nadbałtyckie wchłonął Związek Sowiecki. ZSRS uzyskała też ogromne powojenne reparacje⁶².

Problem ZSRS tkwił jednak w zbytnim wykrwawieniu narodu i gospodarki podczas II wojny światowej – mówiąc wprost, kraj ten nie miał już negocjacyjnej siły przebicia. Dlatego też liczył na rychły konflikt państw kapitalistycznych, co spowodowałoby równie szybki kryzys gospodarczy na Zachodzie, który stałby się ogromnym rynkiem zbytu dla ZSRS. Celem ostatecznym Stalina nie było przywrócenie równowagi na świecie, ale całkowite go zdestabilizowanie, a następnie zdominowanie⁶³. Twierdził, że „trzeba dogonić i prześcignąć znienawidzony Zachód – zgnieść go, złamać jego arogancką potęgę”⁶⁴.

Jednak USA w 1945 r. opracowały bombę atomową, której skuteczność w tym samym roku przetestowały na Japonii. Wraz z tym krokiem Związek Sowiecki jako sojusznik w II wojnie światowej przestał odgrywać istotną rolę⁶⁵. W historii najnowszej znany jest cały szereg faktów i wydarzeń traktowanych jako początek zimnowojennej rywalizacji, jednak zrzućenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki⁶⁶ w sierpniu 1945 r. zapoczątkowało „diplomację atomową” zastosowaną po raz pierwszy na konferencji w Poczdamie.

Gdy w 1948 r. wybuchł kryzys berliński (w Zachodnich Niemczech wprowadzono reformę walutową, na którą Sowietci się nie godzili i dokonali trzystudniowej blokady Berlina), Stany Zjednoczone zorganizowały jeden z większych mostów powietrznych w historii, wysyłając również do Republiki Federalnej Niemiec bombowce B-29, przenoszące bomby jądrowe. Był to pierwszy punkt kulminacyjny zimnej wojny, ale

⁶¹ J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, Kraków 2007, s. 25.

⁶² W. Zubok, K. Pleszakow, *Zimna wojna zza kulis Kremla*, Warszawa 1999, s. 57.

⁶³ J. L. Gaddis, *Zimna wojna, op. cit.*, s. 28.

⁶⁴ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy, op. cit.*, t. 2., s. 203.

⁶⁵ S.S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Warszawa 2004, s. 503.

⁶⁶ Po zrzućeniu bomb na Hiroszimę i Nagasaki wytypowano 20 miast sowieckich do ewentualnego bombardowania, m.in. Moskwa, Leningrad, Gorki, Nowosybirsk, Omsk, Taszkient. Ale były to plany hipotetyczne, bo USA miały wówczas 7 bomb, a celów wyznaczyły sobie 20. W. Malendowski, *Zimna Wojna, op. cit.*, s. 41.

żadna ze stron nie zaryzykowała otwartego konfliktu. ZSRS nie posiadał jeszcze gotowej do użycia bomby atomowej, w związku z czym USA nie tylko chętnie, ale i skutecznie używały jej jako straszaka, zwłaszcza po doświadczeniach w Hiroszynie i Nagasaki. Co prawda sowieccy uczeni jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej podejmowali badania dotyczące wykorzystania energii jądrowej, ale prace szły bardzo niemrawo, w czym była „zasługa” również samego Stalina, który nie doceniał doniosłości i znaczenia nowego rodzaju broni⁶⁷. Nawet gdy poinformowano go o zaawansowanych badaniach amerykańskich naukowców w ramach Projektu Manhattan (ang. Manhattan Project), nie udzielił on maksymalnego wsparcia sowieckim naukowcom, chociaż jeszcze w trakcie konferencji w Poczdamie nakazał zintensyfikowanie badań nad nową bronią⁶⁸. Dopiero gdy Stany Zjednoczone w sierpniu 1945 r. przeprowadziły atak atomowy na Hiroszimę⁶⁹, na jego polecenie zapewniono nieograniczone środki finansowe dla badań, które natychmiast nabrały rozpędu⁷⁰. Jeszcze w 1943 r. utworzono w Moskwie specjalne laboratorium do badań nad energią jądrową, przekształcone następnie w Instytut Energii Atomowej. Budowę sowieckiej bomby atomowej nadzorował sam szef NKWD Ławrientij Beria⁷¹, natomiast na czele zespołu badawczego stanął młody i obiecujący fizyk sowiecki, członek Akademii Nauk Igor Wasiljewicz Kurczatow, którego nazwiskiem nazwano później Instytut⁷².

Dopiero po zintensyfikowaniu badań w 1946 r. sowieckim uczonym z Kurczatowem na czele udało się wybudować reaktor atomowy (w zamkniętym mieście o nazwie Czelabińsk-65), który wytwarzał pluton

⁶⁷ D.F. Duke, *The Development of the Soviet Nuclear Industry*, [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D. E. Nelson, Detroit 2009, s. 32.

⁶⁸ A. Tyszecki, *Atomowy syndrom*, Warszawa 1989, s. 18.

⁶⁹ Ów fakt na samym Stalinie, wedle relacji jego córki S. Allilujewej, wywarł ogromne i przynębiające wrażenie. S. Allilujewa, *Dwadzieścia listów do przyjaciela*, Łódź 1996, s. 142.

⁷⁰ T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb*, *op. cit.*, s. 23.

⁷¹ Beria do wydobycia i obróbki uranu – niezbędnego „paliwa” do produkcji broni atomowej – użył więźniów z sowieckich łagrów. Według różnych danych pierwsza faza produkcji bomby sowieckiej mogła pochłonąć nawet 100.000 ofiar. D. F. Duke, *The Development...*, *op. cit.*, s. 23.

⁷² A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy*, *op. cit.*, s. 44.

na potrzeby pierwszej sowieckiej bomby atomowej⁷³. Typ reaktora okazał się na tyle efektywny w przetwarzaniu jądrowego paliwa (uranu), że postanowiono skorzystać z jego wzoru przy budowie kolejnych, aczkolwiek służących już „pokojuwym celom” jako wyposażenie elektrowni atomowych w ZSRS. Był to zatem prototyp późniejszego czarnobylskiego reaktora – RBMK (reaktor dużej mocy kanałowy)⁷⁴.

Jakkolwiek zespół sowiecki odniósł pewne sukcesy (np. odkrycie samorzutnego podziału jądra uranu), to jednak w najbliższych latach dorównanie osiągnięciom międzynarodowego zespołu amerykańskiego, na którego czele stanął profesor Robert Oppenheimer zatrudniony przy Projekcie Manhattan, byłoby prawdopodobnie niemożliwe, gdyby nie znacznie większe niż sowieckich fizyków sukcesy wywiadu zagranicznego ZSRS (NKGB). Sowiecki wywiad zwerbował kluczowych agentów w USA (najczęściej były to osoby powiązane lub sympatyzujące z ruchem komunistycznym), którzy przez długi czas przekazywali tajne informacje dotyczące projektu Manhattan. Sam Kurczatow, będąc pod ogromnym wrażeniem informacji uzyskanych przez sowieckich szpiegów w Stanach Zjednoczonych (osobiście przekazał mu je W. Mołotow), naciskał sowieckie kierownictwo, by zintensyfikowano prowadzenie akcji wywiadowczej w USA, gdzie prace nad nową bronią masowego rażenia były o wiele bardziej zaawansowane niż w ZSRS⁷⁵. Opierając się na wyliczeniach Amerykanów, uczeni sowieccy mogli zaledwie trzy lata po USA, a dokładnie 29 sierpnia 1949 r. na poligonie w Semipalatyńsku w Kazachstanie, przeprowadzić z sukcesem pierwszą próbę z własną bombą atomową, za co Kurczatow i jego koledzy otrzymali tytuły Bohaterów Związku Sowieckiego⁷⁶.

⁷³ T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb...*, *op. cit.*, s. 55; *ibidem*, s. 39.

⁷⁴ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 41; В. Лісіцин, *За вибух на ЧАЕС, виявляється, засудили зовсім не тих людей*, „Чорнобыль Нагадує”, 30 IV 2001, № 1 (19) s. 4.

⁷⁵ Wedle wspomnień samego Mołotowa I. Kurczatow miał się zachwycić danymi amerykańskimi dostarczonymi przez sowieckich szpiegów, twierdząc, że są one „właśnie tym, czego nam [Sowietom – P.S.] brakowało”. T.B.Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb...*, *op. cit.*, s. 21–24.

⁷⁶ Nowa broń otrzymała nazwę RDS-1, tzn. Rosja robi sama (ros. Rossiya dielajet sama; Россия делает сама), *ibidem*, s. 27.

Od tej pory najbardziej „prestżowym” przejawem zimnowojennego wyścigu zbrojeń był rozwój arsenałów broni atomowej w ZSRS i USA. Andranik Petrosjanc, jeden z czołowych fizyków sowieckich i propagator rozwoju energii jądrowej, w przedmowie do wydanej w 1976 r., publikacji poświęconej problemom atomistyki w ZSRS nie omieszkał stwierdzić, że skonstruowanie bomby atomowej i rozwój energetyki jądrowej na świecie jest zasługą nie tylko uczonych z USA, ale także naukowców sowieckich, którzy wnieśli nieoceniony (i niedoceniony) wkład do badań nad fizyką jądrową⁷⁷. Autor uzasadniał ów pogląd faktem, że monopol USA na posiadanie broni atomowej trwał zaledwie trzy lata, a „źródła sowieckiego cudu” upatrywał „w samej idei Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”⁷⁸.

Rozwój arsenału broni nuklearnej miał w Związku Sowieckim zapewnić nie tylko równowagę sił między Wschodem a Zachodem, ale nabierał szczególnie prestiżowego znaczenia, jakiego nie nadawano mu nawet w USA, gdyż w ZSRS był równocześnie potwierdzeniem, że pierwsze na świecie państwo robotniczo-chłopskie stworzyło odpowiednie warunki dla intelektualnego rozwoju narodu, nieustępujące w niczym zachodnim standardom. ZSRS jako leninowska Nowa Rosja był krajem postępu technicznego i naukowych osiągnięć godnych zabiegów samego ojca rewolucji październikowej, twórcy podstaw elektryfikacji ZSRS⁷⁹.

Splendor związany z rozwojem nuklearnego przemysłu ZSRS, podbudowany marksistowsko-leninowską ideologią, nazaczył kolejną fazę rozwoju sowieckich badań nad energią atomową, gdy tzw. nuklearna równowaga strachu pomiędzy ZSRS i USA pozwoliła przystąpić do badań także nad pokojowym wykorzystaniem atomu, z którą to inicjatywą wyszedł oficjalnie w 1953 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Dwight Eisenhower⁸⁰. Jednak w Związku Sowieckim „pokojowy atom” zrodził się z piętnem militarnej rywalizacji z Zachodem, które uniemożliwiło wykorzystanie energii atomowej w innym kontekście niż tylko zimnowojenny. Umysły polityków sowieckich, wywierających bezpośredni wpływ na poczynania naukowców, nie mogły wyzwolić

⁷⁷ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, op. cit., s. 10.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 11.

⁸⁰ A. Tyszecki, *Atomowy syndrom*, op. cit., s. 19.

się z zakłętą kręgów współzawodnictwa i podnoszenia rangi państwa za wszelką cenę. Głównym zadaniem komunistycznego kierownictwa było ciągłe udoskonalanie arsenału jądrowego oraz przygotowania do zakrojonych na szeroką skalę działań militarnych z prawdopodobnym użyciem broni atomowej⁸¹.

Wybuch w Czarnobylu nie mieści się zatem tylko w granicach pojęcia „pokojoyej katastrofy”, czyli nie wywołanej operacjami militarnymi, był on przecież efektem zimnowojennej taktyki ZSRS i postępującego wyścigu zbrojeń.

2.1. Etapy zimnej wojny

Nie tylko wiele wydarzeń można uznać za casus belli zimnej wojny, ale równie wiele zdarzeń służy jej periodyzacji. Zazwyczaj za etapy przełomowe uznaje się cezury w kontaktach amerykańsko-sowieckich – co nie zawsze jest słuszne⁸². Zbigniew Brzeziński podkreśla, że periodyzując zimną wojnę, należy uwzględnić przewagę jednej ze stron w sferze inicjatywy politycznej, wspartą przejrystą strategią i zwieńczoną określonym postępowaniem. Biorąc powyższe pod uwagę, należy pamiętać o międzynarodowej pozycji antagonistów, ich potencjale ekonomicznym i militarnym oraz o celowości polityki zagranicznej. Janusz Stefanowicz dokonał następującej periodyzacji: faza wstępna 1945–1948, apogeum czyli faza ostrego konfliktu, acz nie zbrojnego 1949–1955, powolny i cząstkowy proces odprężenia 1956–1979 i ponowne zaostrzenie w latach 1980–1984, aż do złagodzenia klimatu w latach 1985–1989⁸³.

W dniach 27–29 września 1947 r. w Szklarskiej Porębie zadeklarowano oficjalnie, że wraz z narastaniem zimnowojennego konfliktu nastąpiła era bipolarnego świata. Pod deklaracją podpisali się wówczas przedstawiciele Jugosławii, Polski, Węgier, Czechosłowacji, Włoch, Bułgarii, Rumunii i ZSRS. Powołano do życia Kominform, tj. Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych. Andriej Żdanow w przemówieniu inauguracyjnym zapowiedział, że istnieją dwa obozy:

⁸¹ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 124.

⁸² Czasem kryzys się zaostrzał w związku z sytuacją w którymś z krajów bloku, jak kryzys berliński, czy kryzys kubański.

⁸³ J. Stefanowicz, *Czy zimna wojna może się powtórzyć?*, Warszawa 1992, s. 120.

imperialistyczny nastawiony antydemokratycznie oraz jego przeciwieństwo, czyli obóz antyimperialistyczny i demokratyczny. Na czele imperialistycznego obozu stanęły USA wraz z Wielką Brytanią, Francją, Belgią, Holandią, Turcją i Grecją, a także strefami uzależnionymi pod względem politycznym i ekonomicznym, jak Bliski Wschód i Ameryka Południowa. Antyimperialistyczny obóz to ZSRS, Rumunia, Węgry, Finlandia, kraje nowej demokracji, a w przyszłości dołączyły Chiny, Wietnam i Indonezja⁸⁴.

Bez wątpienia ważnym polem zimnowojennych zmagani były mass media i ich instrumentalne traktowanie przez polityków, zarówno w celach propagandowych, jak i w kategoriach „soft power”⁸⁵. Zachód stworzył cały szereg ośrodków medialnych do walki z komunizmem. Poczawszy od rodzimych, jak Głos Ameryki (1942) i założonej w 1922 r. British Broadcasting Corporation (BBC), która również brała czynny udział w walce z komunistyczną ideologią, oraz powstałego w 1953 roku w RFN Deutsche Welle, a skończywszy na międzynarodowych, jak Radio Wolna Europa (przy powołanym w 1949 r. Komitecie Wolnej Europy), nadające audycje do państw socjalistycznych. Ponadto w 1953 roku w USA utworzono United States Information Agency – Agencję Informacyjną Stanów Zjednoczonych o zasięgu globalnym. Natomiast pierwsze audycje w języku rosyjskim nadano na tereny ZSRS w 1953 na antenie Radia Swoboda, działającego przy Amerykańskim Komitecie

---

⁸⁴ *Ibidem*, s. 32.

⁸⁵ Pojęcie wprowadzone przez Josepha Nye; *soft power* opiera się na zdolności kształtowania preferencji innych. „Przywódcy polityczni od dawna już rozumieją siłę, która pochodzi z przyciągania. Jeśli mogę sprawić, byś pragnął tego, czego ja pragnę, wtedy nie muszę używać kija i marchewki, by sprawić, byś to zrobił. Podczas gdy przywódcy w krajach autorytarnych mogą używać przymusu i wydawać rozkazy, to politycy w demokracjach muszą polegać w większym stopniu na atrakcyjności i zachęcie. *Soft power* jest główną materią codziennej polityki w krajach demokratycznych. Zdolność do ustanawiania preferencji wykazuje tendencje do wiązania się z takimi nienamacalnymi atutami, jak atrakcyjna osobowość, kultura, wartości polityczne, instytucje oraz polityka, która jest postrzegana jako prawomocna lub mająca autorytet moralny. Jeżeli przywódca reprezentuje wartości, za którymi inni pragną podążać, to przywództwo będzie mniej kosztowne”. J. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004, s. 34–35.

Wolności, który powstał dopiero w 1951 r. jako Ośrodek Koordynacji Walki z Bolszewizmem⁸⁶.

ZSRS od lat 40. zagłuszał zachodnie stacje radiowe. Stworzył również swoje stacje, jak Głos ZSRS, a następnie wspierał Radio Niezależna Hiszpania, Radio Wolna Portugalia, tureckie Nasze Radio, Radio Kurier Irański w języku perskim, kurdyjskim i azerskim, a w języku greckim Głos Prawdy. Chronologicznie jednak pierwszym po Radiu Moskwa było Radio Pekin, a obok niego Radio Berlin⁸⁷.

Zimnowojenna rywalizacja toczyła się nie tylko w eterze, na lądzie, pod wodą, ale również w powietrzu. Pod wrażeniem sukcesów kosmicznych Chruszczow zaczął nawiązywać do znanego jeszcze z lat trzydziestych hasła „doścignięcia i prześcignięcia” Stanów Zjednoczonych. Zjawisko to miało, oprócz kulturowego, również psychologiczne podłoże, jako że „kompleks niższości wobec poziomu przodujących krajów zachodnich sublimował się zawsze u Rosjan w megalomańskich rojeniach, decydujących o nierealności wielu planów gospodarczych ZSRR”⁸⁸.

Momentami świat stawał na skraju zbrojnego konfliktu, ale były i elementy odprężenia – Détente. Lenin lubił określać „pokojowe współistnienie” czy „osłabienie napięć międzynarodowych” – trawestując Clausewitza – jako kontynuację wojny innymi środkami. Bo sowiecka polityka „łagodzenia napięć międzynarodowych” wynikała przede wszystkim z potrzeby własnej, jako że na przełomie lat 60. i 70. ZSRS przeżywał szereg niepowodzeń⁸⁹. Zachód z kolei nie był w stanie zrozumieć, że każde działanie sowieckie ma charakter polityczny⁹⁰.

Lenin wyróżnił trzy czynniki sytuacji rewolucyjnej:

- gdy „doły nie chcą, a władza nie może” tak dalej żyć;
- kiedy bieda klas uciskanych gwałtownie się zaostrza;
- gdy zwiększa się aktywność mas, które są popychane przez kryzys do działania.

Jeśli realia spełniają te trzy warunki, a do tego „doły” są nastawione rewolucyjnie i skłonne do samoorganizacji, to przy właściwej

⁸⁶ W. Malendowski, *Zimna Wojna*, *op. cit.*, s. 43–45.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 172–173.

⁸⁸ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 215.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 273.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 280.

analizie i sprawnych ruchach politycznych można zapobiec rewolucji, przeprowadzając ją w sposób sterowany i odgórny – zanim wybuchnie oddolnie⁹¹. Gorbaczow próbował doprowadzić do rewolucji odgórnie sterowanej poprzez przebudowę, która miała za zadanie zmienić fasadę, pozostawiając fundamenty nietknięte. Jednak katastrofa nuklearna w Czarnobylu 26 kwietnia 1986 r., która wydarzyła się niejako „po drodze” do komunistycznego rajy, obnażyła bezlitośnie wszystkie słabości takiego postępowania. Okazało się, że rewolucja bolszewicka, jak każda inna, pożarła swoje dzieci, by w 1991 r. przyznać laur zwycięstwa kapitalistycznemu Zachodowi.

3. Mentalność homo sovieticus a problem etyki i odpowiedzialności pracy

Rewolucja październikowa 1917 r. uczyniła z Rosji ojczyznę socjalizmu, który rzucił wyzwanie całemu kapitalistycznemu światu. Przekształciła ona rosyjski religijno-imperialny mesjanizm, w którym postrzegano Moskwę jako „Trzeci Rzym”, w socjalistyczny ekspansjonizm szermujący hasłem internacjonalistycznej rewolucji proletariatu. Z kolei współdziałanie w zwycięstwie nad nazizmem pozwoliło rozwinąć skrzydła propagandzie ZSRS⁹². W pierwszej połowie XX wieku władza bolszewicka zaaplikowała swoim obywatelom nad wyraz radykalne metody, mające na celu wyeliminowanie z życia wszystkiego, co mogłoby doprowadzić do sytuacji nieprzewidywalnej, do kryzysu. Stosując przemoc, niszczone wszelkie przejawy indywidualizmu, spontaniczności, dowolności, wreszcie wszystko, co można by uznać za własne. Świadomie starano się regulować życie, stwarzając bariery doktrynalne zamykające je w z góry określonych ramach. W tej gonitwie za osiągnięciem stanu ponadnaturalnego Rosja rzeczywiście zajęła pierwsze miejsce na świecie.

„Ideologia [sowiecka – P.S.] już dawno przestała być systemem poglądów, doktryną filozoficzną, dawno przemieniła się w technikę obrabiania ludzkiej świadomości, przekształcania człowieka w Sowiec-

⁹¹ M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blaski i nędza Michała Gorbaczowa*, Lublin 1993, s. 79.

⁹² J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, Warszawa, 2005, s. 9.

kiego Człowieka”⁹³. Sowiecki agronom Trofim Łysenko wystąpił z teorią o możliwości przekazywania przez rośliny i zwierzęta następnym generacjom cech nabywanych pod wpływem otoczenia i hodowli. Stalin stosował tę teorię z najwyższą powagą, w nadziei na kształtowanie ludzkich zachowań, a przez to na stworzenie nowych typów ludzkich, absolutnie posłusznych i kompletnie dyspozycyjnych⁹⁴. Fizjolog Iwan Pawłow, który nie ukrywał swej nienawiści do komunistów, a ponadto był człowiekiem głęboko wierzącym, nie trafił do obozu pracy tylko z jednego powodu. Dostrzeżono mianowicie, że jego doświadczenia dotyczące teorii warunkowania dają ogromne szanse w zakresie tworzenia nowego sowieckiego człowieka⁹⁵. Celem bolszewików było stworzenie wręcz nowego gatunku ludzkiego, a z ZSRS – pierwszej na świecie ojczyzny człowieka pracy, istoty wyższego rzędu – homo sovieticus. Ideał, do jakiego miał dążyć homo sovieticus, zwany również homososem czy sow-człkiem, nakreślił sam Stalin – miał on być śrubką w maszynie państwowej⁹⁶. Cała filozofia władzy sowieckiej opierała się na nadrzędności celów kolektywnych, wspólnotowych nad jednostkowymi i redukowaniem człowieka do roli maleńkiego trybika. Przekonanie o plastycznej naturze człowieka jako „ludzkiego materiału”, jego podatności na impulsy z zewnątrz i obawa przed wykluczeniem z grona sow-człków była wręcz dogmatem w partii bolszewickiej⁹⁷.

Autorem metaforycznych analiz człowieka sowieckiego, to jest homo sovieticus, w książce pod tym samym tytułem, był Aleksander Zinowiew. Opisał on homososa jako człowieka akceptującego zniewolenie i zjawisko totalitarnego sowietyzmu – uznając je za naturalną, chociaż budzącą grozę, formę ludowładztwa. Sow-człek był istotą nieposiadającą pogłębionego życia psychicznego, za to cechującą się zawiścią, złością i zniecierpliwieniem. Do tego był miałki, trywialny,

⁹³ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 2, s. 293.

⁹⁴ Stopień naukowego dyletantyzmu i ignorancji Łysenki udowodniał chociażby głoszony przez niego pogląd, iż kukułka nie wykluwa się z jaja kukułczego, ale z jaja sikorki karmionej gąsienicami włochatymi. J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 156.

⁹⁵ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 148 – 149.

⁹⁶ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 9– 12.

⁹⁷ J. Smaga, *Rosja...*, *op. cit.*, s. 104.

kochający swoją szarzyznę życia⁹⁸. Jego naturalnym środowiskiem był Związek Sowiecki, który dawał mu poczucie bezpieczeństwa i to mimo opresyjności tamtejszego systemu⁹⁹. Homo sovieticus uważał siebie za prekursora, patrzył z pogardą na gnijący Zachód i rozpieierała go duma z bycia w „awangardzie skrajnego postępu”¹⁰⁰.

Zinowiew umieścił bohaterów swojej powieści za granicą, w Monachium. Nie wykazywali oni tam najmniejszej ochoty do nauki języków ani nie podejmowali żadnej próby asymilacji. Homosos nie miał najmniejszych problemów z prawdomównością, bo i czymże jest prawda? Jak mówił główny bohater, Ja: „Pojęcie szczerości w odniesieniu do świadomości ideologicznej homososa traci wszelki sens. [...] Wszystko zależy od okoliczności, w jakich ujawniają się cechy homososa. Jest on giętki i wyczuwa sytuację. Jego reakcje są zawsze naturalne, choć nie jedynie możliwe. Nie ma w nim niczego, co określić by można jako »prawdziwe«, bowiem »prawdziwość« jest tylko jedną z historycznych możliwości, doprowadzonych w wyobraźni ludzkiej do absolutu. Natomiast wszystko jest w nim naturalne w tym sensie, że adekwatne do warunków jego życia”¹⁰¹. Dla Ja samo pojęcie „kłamstwa” czy „obłudy” odnosiło się do zachowania ludzi z Zachodu. Takie myślenie pozwalało homo sovieticusowi zachować dobre samopoczucie, także podczas współpracy z władzą, która go ciemniżyła.

„Głównym regulatorem postępowania homososów jest konformistyczna postawa, którą nazywam kalkulacją socjalną”¹⁰² – wyznał Ja. Owa kalkulacja socjalna to nic innego jak oportunistyczne dostosowywanie się do sytuacji. Czyniło to człowieka sowieckiego – w jego mniemaniu – osobnikiem dobrze przygotowanym do egzystencji w świecie, także zachodnim. Potrafił być okrutny i podły – gdy nie zachodziło ryzyko kary – i wspaniałomyślny, jeśli można było na tym zyskać aprobatę kolektywu. Homosos był jak płyn, który zawsze dostosuje się do formy, w której aktualnie się znajduje. Dlatego, jak zauważył Ja,

⁹⁸ L. Suchanek, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący zachód*, Kraków 1999, s. 74.

⁹⁹ J. Diec, *Rosyjska myśl filozoficzna i polityczna*, [w:] *Rosjoznawstwo*, red. L. Suchanek, Kraków 2004, s. 366.

¹⁰⁰ A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, Londyn 1980, s. 46.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 22.

¹⁰² *Ibidem*, s. 87.

można z niego i jemu podobnych „ulepić wszelkie pożądane społecznie postacie. Jest uniwersalnym materiałem dla przyszłej, historycznej twórczości rodzaju ludzkiego”¹⁰³. Nieocenionym narzędziem homo sovieticus w ciągłym dostosowywaniu się do sytuacji była dialektyka. Dla Ja stanowiła sposób na „poruszanie się na ślepo, w nieznannej pustej przestrzeni wypełnionej domniemanymi przeszkodami, poruszaniem się bez punktu oparcia, bez oporu, bez celu”¹⁰⁴.

Homosos był istotą nadgorliwą, spełniającą każde, nawet niewypowiedziane życzenie władzy. Największą stratą nie była dla niego utrata bliskich, lecz oderwanie od kolektywu, tego życiodajnego pnia. Od zebrań partyjnych, kołchozów itp., za którymi tęsknił, nawet będąc w Monachium. Homo sovieticus był istotą z gruntu kolektywną i tylko w kontekście zbiorowiska widział swoją osobowość. Tam pożytkował on swoje siły i zarazem otrzymywał życiowe dobra, prestiż, osiągał sukces zawodowy¹⁰⁵. Dlatego największą karą dla homo sovieticusu było wykluczenie z tej wielkiej rodziny, usunięcie go poza nawias społeczeństwa, wyrzucenie z partii. Sow-czek jako człowiek zupełnie zniewolony stawał się posłusznym narzędziem, czyli człowiekiem sowieckim¹⁰⁶.

Homo sovieticus pozostawał świadom niemożności przeprowadzenia i następnie przystosowania się do jakiegokolwiek zmiany otaczającej go rzeczywistości. „Nie jesteśmy w stanie zmienić naszego bagna i nas samych, przystosowanych do życia w bagnie. Potrafimy jedynie wynaleźć ratunkowe kłamstwo o naszym bagnie i wmówić to kłamstwo innym. Ale żeby to kłamstwo było wieczne, musimy zniszczyć materiał porównawczy — przepiękne, życiodajne rzeki, jeziora, morza. Takim wydaje się nam Zachód. Jego istnienie drażni nas i boli. Żeby wznieść się ponad Zachód, musimy poniżyć go i zniszczyć”¹⁰⁷. Dlatego socjalizm stawał sobie za cel nie tylko zniszczenie kapitalizmu, ale całej cywilizacji zachodniej. Już w pierwszej połowie XIX wieku rosyjska ideologia

¹⁰³ *Ibidem*, s. 88.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 27.

¹⁰⁵ L. Suchanek, *Homo sovieticus*, *op. cit.*, s. 144.

¹⁰⁶ A. Rażny, *Zwycięstwo niepokornego. Twórczość Władimira Bukowskiego*, [w:] *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. L. Suchanek, Kraków 1996, s. 210.

¹⁰⁷ A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, *op. cit.*, s. 64.

nacjonalistyczna wysunęła tezę o „gnijącym i upadającym” Zachodzie oraz zdrowej, krzepkiej Rosji¹⁰⁸.

„Stalinowska filozofia władzy opierała się na nadrzędności celów ogólnych nad jednostkowymi i redukowaniu człowieka »prywatnego« do osławionej »śrubeczki« w machinie państwowej”¹⁰⁹. Żadna aktywność zatem nie mogła być elementem spontanicznego działania, pozbawionego impulsu z zewnątrz. Każdy, kto nie przyjmował ideologii za swoją, musiał liczyć się z bardzo surowymi konsekwencjami. Wszak to sowiecka psychiatria stworzyła taką jednostkę chorobową, jak „schizofrenia bezobjawowa”, nazywana również „pełzającą”, którą przypisywano osobnikom niepoprawnym politycznie. Symptomami tej schizofrenii było „szkalowanie otoczenia” i „reformatorski obłąd”. Z kolei nazbyt samodzielne myślenie, chęć opuszczenia kraju lub dociekanie prawdy było w Rosji sowieckiej objawem „rozdwojenia jaźni” i „słabą adaptacją do środowiska społecznego”, co mogło dać sumaryczną diagnozę w postaci: „apatyczna schizofrenia z paranoicznym majaczeniem reformatorskim”. Z czasem stwierdzono jednak, że „zaburzenia psychiczne możliwe są przy braku jakichkolwiek symptomów chorobowych”¹¹⁰. Tak dokręcono ostatnią śrubkę w mechanizmie państwa, zgodnie ze stalinowską regułą: „maksymalnie docisnąć śrubę zarówno partii, jak i w aparacie państwowym, tak żeby wszystko trzeszczało...”¹¹¹.

Partia Lenina, być może jako pierwsza w historii dziejów, postanowiła dokonać na skalę masową wyrobu „nowych ludzi”, stosując do tego metody naukowe. Obróbka człowieka sowieckiego odbywała się na płaszczyźnie bytu i świadomości. Zgodnie z formułą Marksa, że byt określa świadomość, zmiana bytu miała się automatycznie przełożyć na zmianę świadomości ludzi. By umożliwić zmianę bytu, należało najpierw zniszczyć stary świat i jego ład. W tym celu postanowiono unicestwić dotychczasowy system państwowy, społeczny i ekonomiczny¹¹². Pracę również uznano za skuteczne narzędzie w procesie tworzenia człowieka nowego typu. Pozwalała ona nie tylko kreować otaczającą rzeczywistość, lepszy świat, ale zarazem wychowywała – kształtując

¹⁰⁸ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 214.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 125.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 258.

¹¹¹ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 1, s. 200.

¹¹² *Ibidem*, s. 35.

człowieka świadomego socjalistycznie. Ergo, kto źle pracował, ten nie uczestniczył we wspólnym, wielkim wysiłku stworzenia. Praca stała się kategorią moralną, a ponieważ moralne było to, co sprzyjało budowie komunizmu, przyzwoitym człowiekiem był ten, który uczciwie pracował dla komunizmu. Stalinowska konstytucja z 1936 r. definiowała stosunek państwa do pracy następująco: „Praca w ZSRS jest obowiązkiem i sprawą honoru każdego zdolnego do pracy obywatela”¹¹³. Formuła ta była trawestacją najsłynniejszej myśli Stalina: „Praca jest w ZSRS sprawą honoru, sprawą męstwa, sprawą bohaterstwa” – która zdobyła bramy obozów koncentracyjnych.

„Ideologizacja pracy i przekształcenie jej w instrument przeróbki człowieka stanowią o unikalnym charakterze społeczeństwa sowieckiego, a zwłaszcza gospodarki sowieckiej”¹¹⁴. Praca przyjęła charakter wojny, gdzie zunifikowane masy robotnicze walczyły na froncie pracy o lepsze jutro. Armia Sowiecka broniła granic przed wrogiem zewnętrznym, podczas gdy klasa robotnicza zmagiała się na polu wewnętrznym z przyrodą, techniką i szkodnictwem. Od żołnierzy frontu pracy wymagało się dyscypliny, posłuszeństwa i absolutnego oddania sprawie. Dlatego produkcja niskiej jakości mogła ściągnąć na robotnika karę nawet pięciu lat więzienia. Wprowadzono również karę za świadome naruszenie dyscypliny pracy. Wzorując się na hierarchii wojskowej, ustanowiono w przedsiębiorstwach jednoosobowe przywództwo, przyznając dyrektorom zakładu uprawnienia absolutne¹¹⁵.

Obok gróźb i przymusu władza chętnie korzystała również z metody marchewki, obiecując poprawę bytu, lepsze jutro, budząc entuzjazm pracującej klasy robotniczej. W ten sposób zrodził się pomysł „współzawodnictwa socjalistycznego”. W 1929 r. KC WKP(b) uchwalił dekret o „wyższej formie wyrażania aktywności i entuzjazmu mas pracujących”, czyli przodownictwie pracy. Przodownik jawił się jako gorliwy robotnik, przekraczający normy. Zaczął się nowy etap kształtowania człowieka sowieckiego, „przodownika”, który pracował na akord, a równości przydano lekceważące określenie „urawniłowki”. Podczas pierwszej wojny światowej przodownikami nazywano oddziały bojowe przeznaczone do skoncentrowanych uderzeń na wroga. WKP(b) świa-

¹¹³ *Ibidem*, s. 114.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 121, 133.

¹¹⁵ *Ibidem*.

domie użyło tego zwrotu, jako że praca była wojną, wojną o socjalizm. Oczywiście, jak to na wojnie, zdarzali się dezercerzy, którzy opóźniali posuwanie się frontu pracy ku socjalistycznej świetlanej przyszłości – pogardliwie nazywani „maruderami” bądź „pasożytami”¹¹⁶. Mimo to proletariatus okazał się nieskory do wytężonej pracy. Ale że sowiecki system nie znał strajków, to w oficjalnej nomenklaturze klasa robotnicza „warcholiła”, „sabotowała”, „dezercerowała z frontu pracy”.

Było to znakiem dla władzy, że należy zwiększyć „dyscyplinę państwową”, „dyscyplinę planową”, „dyscyplinę produkcji”, „dyscyplinę technologiczną”, a przede wszystkim „dyscyplinę pracy”¹¹⁷. Stalin rzucał krótkie, chwytliwe hasła mające ogromną moc zmieniania rzeczywistości. Kolejno zarządził, że „technika decyduje o wszystkim”, następnie „tempo decyduje o wszystkim”, by na końcu ogłosić, że to „kadry decydują o wszystkim”. W efekcie człowiekowi sowieckiemu „Żyje się lepiej, żyje się weselej”¹¹⁸.

Praca w Związku Sowieckim została także steatralizowana. Industrializacja przybrała charakter wojny, a pracę zmilitaryzowano – robotnicy walczyli z techniką, przyrodą, wrogami zewnętrznymi i wewnętrznymi. Sowiecka prasa prawie codziennie donosiła o kolejnych „przełomach” w walce o wykonanie planu. Fabryki konkurowały ze sobą w ilości (ale nie jakości) wyprodukowanych dóbr. Od żołnierzy „frontu pracy” wymagało się dyscypliny jak od żołnierzy Armii Czerwonej. Propaganda zachęcała pracowników do zwiększonego wysiłku. W nocy z 30 na 31 sierpnia 1935 r. górnik z Donbasu, Aleksiej Stachanow, wyrąbał w czasie zmiany 102 tony węgla, przekraczając plan o blisko 1400%¹¹⁹. Tak zrodziła się wyższa forma przodownictwa – stachanowszczyzna. A ruch stachanowski nazywano „specyficzną sowiecką, socjalistyczną formą pracy”¹²⁰.

Od pierwszych dni po wybuchu w czwartym reaktorze czarnobylskiej elektrowni jądrowej przedstawiane w sowieckiej prasie i telewizji próby ograniczenia radioaktywnego wycieku stwarzały wrażenie wiel-

¹¹⁶ L. Suchanek, *Homo sovieticus*, *op. cit.*, s. 114.

¹¹⁷ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 1, s. 119.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 201–202.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 123.

¹²⁰ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 137; H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 62.

kich socjalistycznych zawodów. Nie brakło również stachanowców, którzy za dodatkową opłatą dobrowolnie przyjmowali zabójcze dawki promieniowania. W opisie sowieckiej „Prawdy” górnicy z Donbasu, którzy przybyli do Czarnobyla, by wykonać jedno z najtrudniejszych zadań, jakim był podkop pod fundamentami płonącego reaktora, idąc za przykładem sławnego współziomka każdego dnia przekraczali wyznaczone normy¹²¹. W tym przypadku jak najszybsze zakończenie prac w warunkach „szalejącej” radiacji akurat miało sens – zwiększało szanse na przeżycie.

Oczywiście wyniki, jakie osiągnęli stachanowcy nie tylko w Czarnobylu, były możliwe tylko przy współdziałaniu całej załogi. Wymagało to starannego przygotowania miejsca pracy i odpowiedniej organizacji, na co musiała się zgodzić administracja, która decydowała, kto zostanie stachanowcem, a zatem dostanie premię, nagrody i order¹²². Administracja posługiwała się przy tym kryterium „ideoowości”. Było czymś oczywistym, że członek partii osiągnie lepsze wyniki w pracy i w razie potrzeby wykaże większe męstwo w obliczu śmiertelnego zagrożenia, jakim było np. śmiertelne promieniowanie w Czarnobylu, niż pracujący z nim ramię w ramię kolega, który był wprawdzie człowiekiem sowieckim, ale nie komunistą. I to członkowie partii, pozbawieni jakichkolwiek kwalifikacji zawodowych, ale oddani sprawie rewolucji, piastowali najbardziej odpowiedzialne funkcje. Jednocześnie wraz z kształceniem kadr funkcję ideologiczną przejęli sekretarze organizacji partyjnych – stali się oni najważniejszymi osobami w dziale administracji; sekretarz partyjny był emanacją władzy partii¹²³.

Człowiek został zredukowany do roli prawdziwie maleńkiej śrubeczki w ogromnej machinie. W 1939 r. „śrubeczki” postanowiono ponumerować, wprowadzając „książeczki pracy” – dokument, bez którego nie można było uzyskać zatrudnienia. Ponadto wpisywano w nim otrzymane nagrody, nagany czy powód odejścia z pracy¹²⁴. „Pracę skolektywizowano całkowicie, człowiek jako indywidualum przestał istnieć, zamienił się naprawdę w »materiał ludzki«”¹²⁵. Zinowiew

¹²¹ В. Губарев, М. Одинец, *Соловьи...*, *op. cit.*, s. 3.

¹²² L. Suchanek, *Homo sovieticus*, *op. cit.*, s. 74.

¹²³ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 1, s. 124.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 127.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 126.

podkreślał, że prymat interesów kolektywu nad jednostkowymi powodował, iż społeczeństwo sowieckie nie było społeczeństwem prawa, lecz normatywnym, w którym wszelkie prawa zostały zastąpione przez instrukcje, wyjaśnienia, deklaracje, co niezmiernie osłabiło poczucie praworządności¹²⁶.

W tak skonstruowanym świecie „Wszyscy udawali: robotnicy, że dobrze pracują, choć wiedzieli, że pracują źle, ale uważali to za przyznany im przywilej, bo nie dość, że im mało płacili, to jeszcze niczego nie mogli kupić za zarobione pieniądze, a jak już się trafił jakiś towar, to złej jakości; »góra«, która interesowała się tylko wykonaniem planu, chociaż wiedziała, że plan jest fikcją, a produkcja złej jakości; kierownictwo kraju, przekonane, że niezbędną dla potrzeb wojskowych produkcję może uzyskać poprzez wielokrotne zwiększenie kontroli w jednostkach przemysłu wojskowego, a lojalność obywateli kupić zezwoleniem na złą pracę”¹²⁷.

Partia uświadomiła sobie, że wraz z przejściem od społeczeństwa przemysłowego do informatycznego utraciła kontrolę nad czasem i informacją – głównymi kolumnami wspierającymi sklepienie świątyni socjalizmu. KC rozumiał jednak, że powstrzymując się od informatyzacji i komputeryzacji ZSRS nie będzie mógł dalej konkurować w dziedzinie zbrojeń. Wobec tego zgodzono się wprowadzić technikę, ale tylko do gałęzi gospodarki budujących prestiż państwa¹²⁸. Z tego samego powodu Siergiej Korolow, wybitny konstruktor rakiet, który spędził w łagrze szesnaście lat, został zeń wypuszczony. 4 października 1957 r. dzięki jego wyczerpanej pracy wystrzelono pierwszego sztucznego satelitę Ziemi. Dwa lata później rakietą sowiecką dotarła do Księżyca, a następnie na statku „Wostok” Jurij Gagarin odbył swój historyczny lot w kosmos¹²⁹.

Równie prestiżowy okazał się projekt rozwoju arsenału jądrowego ZSRS, a podwaliny pod niego położył sam Ławrientij Beria, mianowany przez Stalina szefem programu budowy pierwszej sowieckiej broni atomowej. Jako że wielu zdolnych fizyków od dawna przebywało w obozach pracy, Beria zadecydował początkowo o wybudowaniu dla

¹²⁶ L. Suchanek, *Homo sovieticus*, op. cit., s. 117.

¹²⁷ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, op. cit., t. 1, s. 136.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 136.

¹²⁹ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 213.

nich obozu wewnątrz obozów, otoczonego drutem kolczastym. Mieli oni jednak więcej szczęścia niż „zwykli” więźniowie sowieckich obozów na Uralu, których niewolniczy wysiłek szef NKWD wykorzystał do wydobywania i przetwarzania złóż uranu – materiału rozszczepialnego w bombach i reaktorach jądrowych. Pracowali oni w dosłownie zabójczych warunkach bez jakiegokolwiek ochrony przed promieniotwórczym skażeniem, ale straty ludzkie od początku wpisano w koszty realizacji tego epokowego projektu¹³⁰. Kiedy ZSRS miał już swoją własną broń masowego rażenia, postanowiono dalej inwestować w ten obiecujący sektor gospodarki. Powołano specjalne ministerstwo pod kryptonimem „Ministerstwo Przemysłu Maszyn Średnich” (Minsredmasz), by zachować w tajemnicy jego prawdziwą (i niekontrolowaną) działalność, jaką było w istocie kierowanie całym przemysłem jądrowym w Związku Sowieckim. Tym samym minister Minsredmaszu skupiał w swoim ręku funkcję szefa energetyki cywilnej i militarnej¹³¹.

Doświadczeni pracownicy elektrowni jądrowych w ZSRS nie zawsze podzielali entuzjazm polityków i naukowców co do niezawodności energetyki jądrowej. Na co dzień byli przecież świadkami gorszących sytuacji w ich miejscach pracy: braku etyki, niechlujstwa, nepotyzmu, które w ich mniemaniu mogły doprowadzić do katastrofy¹³². Wiedzieli również, że zwierzchnicy wymagają od nich, by dostosowali się do istniejącej sytuacji, a merytoryczna dyskusja mogła zostać odebrana jako atak na autorytety nauki lub, co gorsza, „antysowiecką propagandę”. Poza tym system sowiecki nie uwzględniał żadnej krytyki w tak prestiżowej gałęzi przemysłu jak sektor jądrowy. Było tam miejsce tylko dla stachanowców przekraczających fikcyjnie normy. Tak rozpoczął się wyścig o „pokojowy atom”, który w 1986 r. doprowadził do największej w dziejach ludzkości katastrofy jądrowej.

¹³⁰ D.F. Duke, *The Development*, *op. cit.*, s. 23.

¹³¹ „Наука і суспільство” 1991, № 9, s. 9. W zakres uprawnień Minsredmaszu (poprzez Specjalistyczny Naukowo-Badawczy Instytut Produkcji Aparatury) wchodziły także kwestie związane z opracowywaniem metod kontroli radiologicznej oraz produkcji przyrządów dozymetrycznych. Zob. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 124.

¹³² G.U. Medvedev, *The Soviet Myth of Safety*, [w:] *Chernobyl. Perspectives...*, *op. cit.*, s. 51–53.

3.1. Autorytet w sowieckim świecie wartości

W komunizmie proletariats tylko do pewnego momentu był bohaterem zbiorowym, ponieważ już w początkowej fazie budowania nowego świata Lenin zmienił pogląd na rolę jednostki w historii¹³³. Po zwycięskiej rewolucji zaczął się kult czołowych liderów partii. Zapoczątkował go oczywiście kult Lenina. W 1918 r. ukazała się pierwsza oficjalna biografia Lenina pióra Zinowiewa. W opinii autora przywódca rewolucji październikowej już za życia był personifikacją świeckiego świętego¹³⁴.

Mechanizm kultu wzbogacił i napuszył do niebywałych rozmiarów językową propagandę. Przyczyniła się ona do ukonstytuowania idei wodza. Uaktywniła się także tkwiąca w społeczeństwie rosyjskim specyficzna religijność, tj. quasi religia utożsamiająca wiarę z władzą państwową. Charakterystyczne połączenie sacrum z profanum ujawniło się najpierw w kolegiatnym, a potem w jednostkowym przywództwie partyjnym. Pojęcie wodza uległo fetyszyzacji. Bolszewizm, zarówno w swoich instytucjonalnych, jak i doktrynalnych ramach, przypominał świecką religię. A religię wszak cechuje skodyfikowane i uświęcone tradycją wyznanie wiary spisane w świętych księgach, mające swoich wyznawców i wąską grupę świętych. Leszek Kołakowski, zwracając uwagę na ten religijny aspekt marksizmu, podkreśla, że jest to jednak „religia karykaturalna i podszyta złą wiarą”¹³⁵.

Kult Lenina zbudowano zatem na wyjątkowo mocnym postumencie, bo religijnym – przygotowując się tym samym do deifikacji wielkiego wodza. Przedstawiając go, używano skojarzeń i porównań religijnych¹³⁶. Proces apoteozy wodza zwierczyła jego śmierć, która pozwoliła nadać autorytetowi wymiar transcendentny¹³⁷. Najważniejszym elementem

¹³³ W kontekście teatralizacji polityki warto zauważyć, że Włodzimierz Uljanow przyjął nazwisko „Lenin”. Podobnie jak Józef Dżugaszwili „Stalin”, które miało pokazywać go jako „człowieka ze stali”, a Wiczesław Michajłowicz Skriabin – „Mołotow”, czyli „człowiek młota”. W. Zubok, K. Pleszakow, *Zimna wojna...*, *op. cit.*, s. 105.

¹³⁴ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 129–131.

¹³⁵ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Paryż 1978, s. 1208.

¹³⁶ L. Suchanek, *Homo sovieticus*, *op. cit.*, s. 101.

¹³⁷ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 70.

tego kultu był leninizm – wyższy stopień marksizmu. W 1924 r. KC uznał leninizm za naukę uniwersalną, zdolną udzielić odpowiedzi na wszelkie pytania. „Winniśmy szeroko wykorzystywać prace Lenina przy rozpatrywaniu wszystkich problemów niezależnie od tematu”¹³⁸.

Zwycięzcą i spadkobiercą po wielkim wodzu został Stalin, który nie tylko zawładnął dziedzictwem Lenina, ale również pomnożył je do monstualnych rozmiarów. Zewnętrznymi oznakami jego kultu były pomniki rozlokowane po całym kraju, wykonane z cennych materiałów, nazywanie jego imieniem ulic, szkół, fabryk, kopalń, szczytów gór, miast itd.¹³⁹. Postać Stalina traktowana była jako bóstwo, nadawano mu nadprzyrodzone cechy. Jego książki tłumaczono na wszystkie języki, niezwykłą popularnością cieszyły się obrazy i zdjęcia z podobizną wodza, znaczki, chorągiewki, plakaty, a nawet medale uznania¹⁴⁰. Lenin oraz Stalin byli wszechobecni poprzez wszędzie wiszące portrety. Figury „bogoLenina” i „bogoStalina” wyznaczały zasadnicze ramy, w jakich funkcjonowała bolszewicka metafora wodza. Opierało się to na fundamencie quasi religijnym, co dodatkowo zwiększało moc perswazyjną¹⁴¹. Zinowiew podkreślał, że „ideologia komunistyczna jest podobna do nauki i do religii. Pretenduje do tego, by być nauką i by wyprzec religię z ludzkiej duszy i zająć jej miejsce”¹⁴².

Monstualny kult wodza rozpoczął się pod koniec lat dwudziestych. Na XIV zjeździe partii w 1925 r. po raz pierwszy powitano Stalina „nie-milknącymi oklaskami przechodzącymi w owację”, a kilka miesięcy później, 10 kwietnia, nadwożański Carycyn przemianowano na Stalingrad¹⁴³. Cztery lata później, 21 grudnia 1929 r.¹⁴⁴, cały kraj obchodził

¹³⁸ *Ibidem*, s. 72.

¹³⁹ W latach 1924–1925 na mapie ZSRS pojawiły się takie miasta jak Leningrad, Trock, Zinowiewsk, Stalingrad.

¹⁴⁰ W. Dziak, *Stalin, stalinizm, stalinowcy*, Warszawa 1990, s. 96.

¹⁴¹ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia*, *op. cit.*, s. 134–135.

¹⁴² А. Зиновев, *Коммунизм как реальность*, Москва 1994, s. 198.

¹⁴³ J. Smaga, *Rosja...*, *op. cit.*, s. 101.

¹⁴⁴ Amerykański biograf Stalina Robert Trucker przypuszcza, że deifikacja wodza zaczęła się w 1931 r., kiedy to w artykule opublikowanym na łamach czasopisma „Proletarskaja rewolucja” Stalin ogłosił się jedynym i ostatecznym interpretatorem spuścizny Marksa i Lenina. Co nie zmienia faktu, że już w 1929 r., nie posiadając jeszcze wszelkich atrybutów najwyższego wodza, potrafił zamieniać słowo w prawo, a sam był przedmiotem kultu. A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 1, s. 200.

hucznie 50-lecie urodzin Józefa Wissarionowicza Stalina. Kult przywódcy szybko stał się elementem socjalistycznego credo. Każda ideologia potrzebuje kapłana-wodza, dlatego wraz z centralizacją władzy szerzył się kult Stalina¹⁴⁵. Obwołano go nowym klasykiem marksizmu, wedle formuły MELS (Marks–Engels–Lenin–Stalin)¹⁴⁶.

Istotną rolę w szerzeniu kultu Stalina odegrały zredagowane na nowo dzieje ruchu bolszewickiego, którego wszystkie triumfy przypisano Stalinowi. Jedyłą dopuszczalną wersję historii opublikowano w *Historii Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, której sam był recenzentem. Umocnienie kultu wodza nasilało się z biegiem lat, czemu służyły grafomańskie panegiryki, a lojalność wobec wodza stała się miarą wierności wobec partii, a zatem i państwa sowieckiego, czyli patriotyzmu¹⁴⁷. Teatralizacja stalinizmu polegała na ubraniu dogmatów i prawd objawionych w szaty teorii naukowych. Fikcja była nazywana rzeczywistością, a kłamstwo prawdą, powstały mity i legendy. Hasłami typu „Stalin to Lenin naszych dni” starano się wywołać automatyczny podziw dla wodza¹⁴⁸.

Stalin wdrożył schemat: absolutna władza pociąga za sobą absolutne posłuszeństwo. Mianował również swoich zastępców i na każdego z nich przelał część swego autorytetu, żądając w zamian całkowitej uległości¹⁴⁹. A że system przywilejów był niezwykle zagmatwany, to obawa przed ich utratą stała się fundamentem państwa¹⁵⁰. Instytucja

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 295.

¹⁴⁶ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 420. Również typowym tematem ówczesnej sztuki był Stalin. Ukazywano go jako postać monumentalną, obdarzoną niemal boskim nimbem. W miarę jak kult Stalina osiągał punkt kulminacyjny, on sam coraz bardziej oddalał się od społeczeństwa. D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2006, s. 202–203. Stalin kreował się na wszechobecną istotę, będącą wszystkim i wiedzącą wszystko. Stąd jego określenia: „natchnienie świata”, „wielki uczonec”, „tytan myśli”, „wybitny językoznawca”. Ówczesne powieści, nowele i wiersze uczyły nowej „moralności”, której najwyższą wartość stanowił Stalin. Celem propagandy było ukazanie Stalina jako wdrażającego realny socjalizm o ludzkiej twarzy. Dlatego jego samego postrzegano jako ludzkiego, bliskiego człowiekowi, dobrego. W. Dziak, *Stalin...*, *op. cit.*, s. 97.

¹⁴⁷ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, *op. cit.*, s. 421.

¹⁴⁸ W. Dziak, *Stalin...*, *op. cit.*, s. 103.

¹⁴⁹ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 72.

¹⁵⁰ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, t. 2, s. 214.

„mini-wodzów” funkcjonowała na każdym szczeblu drabiny partyjnej i zakładowej. Dotyczyła wszystkich dziedzin gospodarki, życia politycznego i utrzymała się (pomimo wprowadzanej przez Gorbaczowa pierestrojki) aż do rozpadu ZSRS. Zawodność takiego systemu była szczególnie widoczna w sytuacjach ekstremalnych, gdy poszczególni kierownicy, sparaliżowani ciężącą na nich odpowiedzialnością, zawsze oczekiwali „ratunku” ze strony najwyższej instancji, jaką w warunkach ZSRS mogło być Politbiuro lub osobiście sam Sekretarz Generalny. Z całego chaosu, niejasności, bezładu pierwszych dni po awarii w Czarnobylu, pogłębianego niezdecydowanymi działaniami poszczególnych naczelników oddziałów i brygad, a także lokalnych liderów partyjnych, wyłaniał się obraz kierownictwa mniejszego i średniego szczebla, ubezwłasnowolnionego mentalnie, które nie potrafiło podjąć żadnych stanowczych decyzji bez jasných wskazówek „z góry”¹⁵¹. Zbyt mocno w sowieckiej rzeczywistości zakorzeniony był kult autorytetu, nierozzerwalnie kojarzony z władzą. Przecież kilkadziesiąt lat wcześniej sowiecki system stworzył tzw. pomazańców – i tak opór wobec Gorkiego w literaturze czy Łysenki w biologii był równoznaczny ze zbrodnią przeciwko państwu. Zresztą sam Łysenko, broniąc swoich pseudonaukowych teorii, odpowiadał oponentom, że jego twierdzenia „zostały zaakceptowane przez Komitet Centralny”¹⁵². Ponadto postrzegano to w kategoriach transakcji związanej, gdyż uszczuplanie autorytetu np. sekretarza generalnego oznaczałoby zarazem podrywanie ich własnego autorytetu, w związku z czym w interesie lokalnych władz leżało stanie na straży dogmatu o wielkości i nieomyślności przywódców¹⁵³.

W dziedzinie fizyki jądrowej takim „pomazańcem” był Igor Kurczatow, ojciec sowieckiej bomby atomowej, a później jego następca Andriej Sacharow (do czasu popadnięcia w niełaskę) i wreszcie Anatolij Aleksandrow, który opracował typ reaktora dla czarnobylskiej elektrowni. Decyzje Aleksandrowa w obszarze jego specjalizacji, czyli rozwoju energetyki jądrowej, traktowano często jak ostateczną wyrocznię. Jego wola, podparta autorytetem wiernego ucznia Kurczatowa, potrafiła przeforsować nawet najbardziej ryzykowne z punktu widzenia bezpieczeństwa projekty. Instytucja „wodzostwa” przenosiła się na

¹⁵¹ Б. Андрушків, *Чорна скрижаль України*, Тернопіль 2001, s. 88.

¹⁵² J. Smaga, *Rosja...*, *op. cit.*, s. 156

¹⁵³ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 73.

pozostałe szczeble władzy, naczelników, dyrektorów elektrowni itd. Jak stwierdził później były prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk, podczas organizowania w Kijowie pierwszomajowego pochodu w 1986 r. Centralny Komitet KPU wydał zbrodnicze polecenie o zatajeniu informacji na temat poziomu promieniowania w mieście, jednak „nikt z podległych nawet nie wyobrażał sobie, że człowiek może zignorować wolę osoby na wyższym stanowisku służbowym”¹⁵⁴. Każdy dyrektor, kierownik lub inny zwierzchnik sprawujący apodyktyczne rządy na wzór komunistycznego wodza dysponował bogatym arsenałem środków, by egzekwować bezwzględne posłuszeństwo od swoich podwładnych. W skrajnych przypadkach należało do nich zastraszanie, ponizanie czy aresztowania, niekiedy wystarczyły zwykłe przekleństwa¹⁵⁵.

Ranga autorytetu została wyniesiona do tak niebotycznych rozmiarów, że próby merytorycznej opozycji wobec powszechnie uznawanych wyroczni politycznych, naukowych itd. mogły zostać uznane za atak na wartości leninizmu lub otwarte podważanie zasad ustroju komunistycznego. Było to wysoce ryzykowne, bo przecież jeszcze Stalin stworzył system, w którym nikt poza nim nie mógł się czuć bezpieczny. W 1937 r. na zebraniu KC Stalin oświadczył, iż wróg jest wszędzie i może nim być każdy człowiek. Apelował o zdwojoną czujność, również wobec szkodników z legitymacją partyjną, bowiem „ani jeden szkodnik nie będzie szkodził cały czas... Wręcz przeciwnie, dzisiejszy szkodnik musi od czasu do czasu wykazać się wynikami swej pracy, gdyż jest to jedyny sposób ukrycia jego dywersyjnej roboty”¹⁵⁶.

Wiarę w magiczne znaczenie słowa świetnie pokazują rozmowy telefoniczne, jakimi Stalin zaszczycił niektórych pisarzy czy naukowców. Telefon od najwyższego wodza był wydarzeniem niesłychanej wagi, a współcześni mu traktowali taką rozmowę jak doznanie niemalże mistyczne. W 1930 r. zadzwonił do Bułhakowa, który się uskarżał na prześladowania. Pozwolił mu pracować jako pomocnik reżysera w teatrze. Dziesięć lat później, gdy autor *Mistrza i Małgorzaty* umierał, jego przyjaciele napisali list do sekretarza Stalina, by ten nakłonił wodza do ponownego telefonu do Bułhakowa, gdyż „Tylko silny, radosny wstrząs

¹⁵⁴ O. Гусев, *Кайдани Чернобиля*, Київ 2006, s. 29.

¹⁵⁵ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne...*, *op. cit.*, s. 43–44.

¹⁵⁶ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 124.

może go uratować”¹⁵⁷. Ta irracjonalna wiara w wielkość wodza była chętnie przyjmowana przez tłumy.

Kres tej praktyce położył etap destalinizacji zapoczątkowany przez Nikitę Chruszczowa. Mówił on: „Po śmierci Stalina Komitet Centralny Partii zaczął ściśle i konsekwentnie prowadzić politykę wyjaśniania, że niedopuszczalne jest i obce duchowi marksizmu leninizmu wywyższanie jednej osoby, przekształcanie jej w jakiegoś nadczłowieka posiadającego cechy ponadnaturalne na podobieństwo boga. Człowiek ten rzekomo wszystko wie, wszystko widzi, za wszystkich myśli, wszystko potrafi zrobić, jest nieomylny w swym postępowaniu. Takie mniemanie o człowieku, a mówiąc konkretnie o Stalinie, kultywowane było u nas przez wiele lat”¹⁵⁸. Ten oficjalny referat Chruszczowa pozostawał w sprzeczności z linią partii, więc dzień później odbyło się kolejne, jeszcze bardziej poufne spotkanie pracowników aparatu ideologicznego, na którym apelowano o wzmożoną czujność, umocnienie zasady partyjności i wymieniono liberałów, których należało otoczyć szczególną troską¹⁵⁹.

Aleksander Sołżenicyn napisał: „Klische narzuconego myślenia, nawet nie myślenia, lecz dyktowanego rozumowania, dzień po dniu wpajane przez magnetyczne radiowe szczekaczki, powielane w tysiącach bliźniaczych gazet, cotygodniowego konspektowanego dla kółek szkolenia politycznego – okaleczyły nas wszystkich, nie pozostawiły niemalże nietkniętych umysłów”¹⁶⁰.

4. Rola języka w kształtowaniu homo sovieticus

Obraz homo sovieticus byłby niepełny bez przedstawienia roli języka, który na mentalność ludzi sowieckich wywarł równie wielki wpływ co leninowsko-marksistowska ideologia, z którą zresztą był nierozdzielnie związany. Według Michaiła Hellera w ZSRS już od momentu

¹⁵⁷ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 76–77.

¹⁵⁸ N. Chruszczow, *O kulcie jednostki i jego szkodliwych następstwach*, [w:] *Wielkie mowy historii. Od Hitlera do Eisenhowera*, oprac. T. Zawadzki, t. 3, Warszawa 2006, s. 280.

¹⁵⁹ L. Suchanek, *Homo sovieticus*, op. cit., s. 68–69.

¹⁶⁰ A. Niekricz, M. Heller, *Utopia u władzy*, op. cit., t. 2, s. 293.

jego powstania „słowa straciły swój pierwotny sens i stały się tylko wydmuszkami”¹⁶¹. Odtąd miały maskować rzeczywistość, tworzyć złudny świat. Sowiecki język był szyfrem, w którym sens znaków zależał od Najwyższej Instancji, a słowo przywódcy uległo sakralizacji. Lubowano się w cytatach, jako że cytat Najwyższej Instancji uniemożliwia pytanie¹⁶². W ogóle język sowiecki wykluczał formę pytającą; język sowiecki stwierdzał – autorytatywna forma twierdząca miała wywołać potrzebny odruch podporządkowania się. Język sowiecki był zawsze monologiem, gdyż druga strona to wróg lub poddany. Nie uznawał również słów o zabarwieniu neutralnym. Każdy wyraz zawierał ładunek emocjonalny i ideologiczny¹⁶³.

Ojcem nowomowy stał się Włodzimierz Lenin. Dlatego też tuż po śmierci wodza rewolucji najlepsi lingwiści sowieccy zabrali się ze zdwojoną energią do studiowania przemówień Ilicza Lenina. Była to beznamiętna analiza, gdyż nie byli jeszcze świadomi, że rozwijają nowy język. Okazało się bowiem, iż swoje polemiki z oponentami Lenin zawsze zaczynał od sporu o... słowo, a pogardzał nie tylko językiem intelektualistów, ale również największych dziejowych rewolucjonistów. Demaskując takie słowa jak „wolność”, „równość”, „naród”, „braterstwo”, „ludowładztwo”, domagał się zarazem ich przewartościowania. Uzurpując sobie prawo do nadania słowom prawdziwego znaczenia, przeciwnikom odmawiał prawa nawet do ich używania. Lingwiści sowieccy nazwali ów styl „darem demaskowania”, nie mniejszym niż „dar przekonywania” wielkiego rewolucjonisty. Zasadał się on głównie na przekształcaniu „ogólnych założeń w hasła, w słowne dyrektywy działania politycznego”. Używał niekomunikujących żadnej treści „formuł-haseł”, które nie miały pełnić funkcji informacyjnej, ale były ukierunkowane na wywołanie pożądanej reakcji tłumu. Najważniejszy element jego pism stanowiły powtórzenia, które również miały ograniczyć pole interpretacyjne przez wyznaczenie granic perspektywy. Dotyczyło to zwłaszcza czasowników. I tak, Lenin zwykł powtarzać: „była, jest i będzie” albo „stosunki się układają, muszą się ułożyć i ułożą się” – taka stylistyka dawała nie tylko poczucie mnogości argumentów, ale również

¹⁶¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 27.

¹⁶² A. Schopenhauer, *Erystyka, czyli sztuka prowadzenia sporów*, Warszawa 2001, s. 92.

¹⁶³ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 239.

dodawała mowie emfazy¹⁶⁴. Przywódca przewrotu październikowego zdawał sobie sprawę, że każda rewolucja rodzi się w umysłach ludzi, w niezgodzie na zastany ład. Ale jako jeden z pierwszych zrozumiał, że tych zmian można dokonać z zewnątrz, implementując je przez przekształcenie frazeologii. Narodziny nowego języka zaowocowały nastaniem epoki nowego człowieka, który rozpoczął marsz ku nowej, świetlanej przyszłości.

Jewgienij Zamiatin, autor pierwszej antyutopii, opisując w 1920 r. Jedyne Państwo w powieści *My*, jako pierwszy zwrócił uwagę, że mieszkańcy państwa przyszłości mówią specjalnym językiem. Słowa oznaczały dokładnie to, czego oczekiwało państwo – i tak narodził się nowy język¹⁶⁵. Czesław Miłosz nazwał ten język logokracją. Alain Besançon napisał: „W ustroju, w którym władza jest »na końcu języka«, stopień rozpowszechnienia mowy-trawy najściślej określa zakres władzy”¹⁶⁶. Kontrola języka pozwalała sterować myśleniem, a nowy język stał się środkiem wyrazu myśli i światopoglądu, który trzeba było następnie wyznawać. I nie należało używać innego języka, ponieważ oznaczałoby to brak prawomyślności i poprawności światopoglądu. Można myśleć tylko w jednym języku. I tak, ów język stał się nowym, wyjątkowo wymyślnym narzędziem represji¹⁶⁷. Od tego momentu państwo nadawało słowom nowy sens, tworząc tym samym krąg, do którego musiał dołączyć każdy, kto chciał rozumieć i być rozumianym w sowieckim świecie¹⁶⁸.

Grigorij Winokur odkrył, że rewolucyjne hasła to zbiór nic nieznających dźwięków, na które wyczulone jest ucho masowego odbiorcy. Za tymi górnolotnymi hasłami wodzów rewolucji nie krył się – nawet głęboko – żaden sens. Pozwalało to na zniszczenie ostatnich elementów logicznego myślenia, umożliwiało stworzenie języka-fasady przesłaniającej rzeczywistość. Język sowiecki nie tyle porzucił funkcję deskryptywną odnoszącą się do rzeczywistości, ale zaczął ją kreować. Ludwik Wittgenstein w swoim *Traktacie logiczno-filozoficznym* podkreśla, że

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 229–231.

¹⁶⁵ E. Zamiatin, *My*, Warszawa 1989, s. 5.

¹⁶⁶ A. Besançon, *Anatomia widma*, *op. cit.*, s. 20

¹⁶⁷ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 227.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 229.

„W języku przedmiotom odpowiadają nazwy, a faktom – zdania”¹⁶⁹. Zatem język, mając moc opisywania rzeczywistości, pozwala człowiekowi widzieć tylko to, na co znajduje odpowiednie określenia. Innymi słowy, granice naszego języka wyznaczają granice naszego świata. System sowiecki zadał kompletny kłam tej teorii, odwracając – nie pierwszy raz – porządek rzeczy i zamieniając moc deskrypcyjną języka na kreacyjną.

Józef Stalin, bez względu na to, czy uznamy że był kontynuatorem dzieła Lenina, czy też je wypaczył, nie ulega wątpliwości, iż w lot pojął potęgę słowa. To Stalin sprawił, że nowomowa stała się powszechnym narzędziem przebudowy świadomości. Podobnie jak jego wielki poprzednik, w walce z wrogami najpierw wymyślał hasło ich etykietujące, a następnie przypisywał mu negatywną treść i tym samym wykluczał owych wrogów. Największego wodza uznawano oczywiście za ostateczną i najwyższą instancję językową. Hasła dotyczyły wszelkich dziedzin życia i zawsze były rozkazem, kategorycznym sądem, jako że słowo wodza miało charakter uniwersalny i totalny. Zawieszono wszelkie prawa obiektywne, a KC partii stał się *sui generis* zakonem decydującym o wszystkim. Ekonomista Stanisław Strumilin pisał, że celem partii nie jest badanie gospodarki, lecz jej zmienianie i „nie obowiązują nas żadne prawa. Nie ma takich twierdzeń, których nie mogliby zdobyć bolszewicy”¹⁷⁰.

Nowomowa, mając moc kreacji myśli i reedukacji, stała się swego rodzaju szyfrem, którego tajniki udostępniano w różnym stopniu – w zależności od stanowiska zajmowanego w hierarchii partyjnej. Istniało zatem pierwsze, drugie i trzecie dno... Informacja stała się propagandą, a propaganda jedyną dostępną informacją. I tak jak w Cesarstwie Rzymskim znajomość łaciny i greki otwierała ścieżki kariery, tak w państwie sowieckim nowomowa była niezbędna, by móc poruszać się w gęstwinie zakazów, nakazów i biurokratycznych regulacji, przy czym teksty polityczne uważano za ważniejsze od literackich, tak jak słowo wodza było ważniejsze od słowa pisarza¹⁷¹.

System sowiecki miał aspiracje, by opierać się na naukowych podstawach, dlatego też hołdował teorii, że wszystko jest mierzalne.

¹⁶⁹ L. Wittgenstein, *Traktat logiczno-filozoficzny*, Warszawa 2000, s. 25.

¹⁷⁰ J. Smaga, *Rosja...*, *op. cit.*, s. 114.

¹⁷¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 235.

W związku z tym statystyka zajęła w tym kraju poczesne miejsce jako królowa nauk, na bazie której język sowiecki roztaczał swe wizje. Ale ten sam sowiecki system w teorii przynosił tylko sowieckie – tj. dobre – owoce. Statystyka zatem nie mogła być nauką neutralną, czyli obiektywną. Statystyka socjalistyczna rejestrowała tylko fakty socjalistyczne. Nie rejestrowała faktów, których system ów nie uznawał, jak bezrobocie, wypadki przy pracy, przestępczość, niskie płace, wypadki lotnicze i kolejowe czy alkoholizm¹⁷². Drugą istotną cechą statystyki socjalistycznej było opatrzenie wartością moralną danych dotyczących produkcji – nikt więc nie mógł być obiektywny przy ustalaniu danych, ponieważ w systemie socjalistycznym każdy odpowiadał za budowanie zbiorowego szczęścia, któremu na imię socjalizm. I ono nie tylko dawało się zmierzyć, ale było nawet precyzyjnie określone, w liczbach, planach do wypełnienia. Oczywiście pracownicy przedsiębiorstw, nie chcąc być posądzeni o sabotaż na polu dziejowej budowy, podawali zawyżone wyniki – co skutkowało wykonaniem planu na papierze. Na podstawie takiego planu tworzono raport i kolejny plan, pięcioletni, jeszcze bardziej niewykonalny. Alain Besançon określił ten rodzaj gospodarki mianem księżycowej¹⁷³.

W świecie, gdzie każde słowo, każda liczba niesie pozytywne lub negatywne konotacje, informacja, że Związek Sowiecki produkuje rocznie 145 milionów ton stali i tym samym klasyfikuje się na pierwszej pozycji spośród potęg hutniczych świata, jest przekazem o wartości państwowotwórczej. I nieważne, że ów Związek produkuje mniej samochodów, a budowniczowie socjalistyczni cierpią na brak sprzętów gospodarstwa domowego. Nie liczy się również, że większość tak mozolnie wyprodukowanej stali jest nieprzydatnym prefabrykatem o niskiej jakości. Ważne są liczby, a te mówią, że ZSRS jest pierwszy. Albo teza, że „ZSRS jest drugą potęgą gospodarczą świata”. Było to hasło brzmiące bardzo nośnie, jeśli przyjąć oficjalny – tzn. nierealny – kurs rubla¹⁷⁴.

Język sowiecki składał się z haseł i frazesów wykluczających wszelkie myślenie i wymuszających absolutne i bezwarunkowe posłuszeństwo.

¹⁷² A. Besançon, *Anatomia widma*, op. cit., s. 16.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 17.

¹⁷⁴ A. Besançon, *Anatomia widma*, op. cit., s. 9. Według kursu na rok 1986: 1 dolar USD = ok. 72 kopiejki.

Mowa sowiecka bazowała na klasykach, autorytetach, którzy swym prestiżem mieli nie tylko rozświetlić, ale i uprawomocnić wygłaszane sądy. Dlatego też Stalin, jako wódz najwyższy, powołał swoich wice-wodzów, jak Puszkina (literatura rosyjska), Gorkiego (literatura sowiecka), Stanisławskiego (teatr), Łysenkę (biologia). I tak, „Pomazańcy Stalina stają się świętymi, a ich słowa objawieniem. [...] Waga słowa zależy od autorytetu osoby, która je wypowiedziała. Można je wypowiadać nie rozumiejąc go, jak zakłęcie”¹⁷⁵.

I. Ziemcow podkreślał, że „semantyka tego języka nie odzwierciedla rzeczywistości socjalnej, lecz ideowe mitotwórstwo”¹⁷⁶. Badacz stworzył kategorię słów-fikcji. Należy do nich zaliczyć takie sformułowania jak „światłana przyszłość”, która w języku ideologów nawiązuje do marksistowsko-leninowskiej idei postępu, podczas gdy w mowie potocznej dawno już to sformułowanie nabrało ironicznej wymowy¹⁷⁷.

„Oszałamiający i bezsporny autorytet wodza wynikał w dużej mierze z tego, że wódz miał prawo nazywać wroga. [...] Określenie wroga miało być ostre i łatwo zapadać w pamięć, w samym brzmieniu zawierać wyrok, a zarazem być nieokreślone, aby mogło objąć każdego, kto się akurat wodzowi nada. Pierwszym genialnym pomysłem Lenina było słowo »mienszewicy«”¹⁷⁸. System sowiecki dysponował całym wachlarzem określeń wykluczających, jak: „szkodnicy”, „wywrotowcy”, „kułacy”, „lewi”, „prawi”, „kosmopolici”, „bumelanci”, „trockiści”, „dysydenci” itd. I tak „kosmopolityzm” w 1954 r. stał się synonimem „reakcyjnej rezygnacji z tradycji patriotycznych, niezawisłości państwowej i kultury narodowej. We współczesnych warunkach agresywny imperializm amerykański usiłuje wykorzystać fałszywą teorię kosmopolityzmu”¹⁷⁹. Prawo definiowania wroga czyni z wodza jedynego i ostatecznego decydenta. Słownictwo zostaje upaństwowione, a cenzura spełnia specyficzną funkcję. Nie tylko zakazuje pisanie pewnych tekstów, ale również wskazuje, co i jak należy pisać. Z kolei słowa potrzebne, ale wymagające pewnej zmiany, przekształcano za pomocą przymiotnika,

¹⁷⁵ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 235.

¹⁷⁶ И. Земцов, *Советский политический язык*, Лондон 1985, s. 7.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 335.

¹⁷⁸ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 236.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 237.

jak „socializm realny”, „ekonomia polityczna”, „humanizm realny” czy „solidarność społeczna”¹⁸⁰.

Język w epoce stalinowskiej odgrywał rolę aranżacji doktrynalnej. Jednak Lenin już w 1917 r. natknął się na problem trudny do wyjaśnienia: skąd „zła” nadbudowa, skoro baza jest „dobra”? Innymi słowy, skąd strajki i niezadowolenie społeczne? Wtedy dokonał prostej konkluzji: winą zawsze można obarczyć innych! Tak powstał „sabotażyści”, „wrogie siły” i „dywersanci”, a strajki przeszły metamorfozę w „sabotaż wrogich sił”. Język stał się wytrychem uwalniającym władzę od niezręczności rzeczywistości. „Nowomowa była narzędziem równie niezbędnym, jak Czeko”¹⁸¹.

Osip Mandelsztam bardzo trafnie ocenił znaczenie słowa w ZSRS, mówiąc, że tylko tam traktuje się poezję śmiertelnie poważnie, bo zabija się poetów¹⁸². Już pierwszy sowiecki kodeks karny uznał naruszenie państwowego monopolu słowa za przestępstwo, ustanawiając art. 58 („przestępstwa kontrrewolucyjne”) o treści: „Propaganda lub agitacja, wzywające do obalenia, naruszenia lub osłabienia władzy sowieckiej [...] a także rozpowszechnianie, sporządzanie lub przechowywanie tekstów tej treści pociągają za sobą pozbawienie wolności na okres nie krótszy od sześciu miesięcy”¹⁸³. W praktyce oznaczało to okres nie krótszy niż dziesięć lat.

Jedną z podstawowych cech sowieckiej ideologii był etos walki. Do środowiska naturalnego odnoszono się w podobny sposób. „Walka z przyrodą” – najpopularniejsze hasło epoki stalinowskiej¹⁸⁴ – miało zmotywować sow-człeka do rywalizacji o palmę pierwszeństwa z Zachodem. Prowadzono ją bez względu na cenę, a wiele projektów rozwijano w sposób urągający podstawowym zasadom bezpieczeństwa.

Ten sam model postępowania miał miejsce w okresie rozwoju przemysłu jądrowego ZSRR. „»Atom dla pokoju« czy też »Pokojuowy atom« przedstawiano szerokiemu kręgowi opinii publicznej jako omal panaceum, jako przykład prawdziwego bezpieczeństwa, czystości

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 238.

¹⁸¹ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 131.

¹⁸² M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 242.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 243–244.

¹⁸⁴ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 330.

ekologicznej i niezawodności”¹⁸⁵. W rzeczywistości cywilna energetyka jądrowa ZSRR podporządkowana została (z naruszeniem zasad bezpieczeństwa) celom militarnym, co zgrabnie, w formie żartu ujął Kurczatow: „Mówimy »energetyka atomowa«, a mamy na myśli bombę, mówimy »pokojowy atom«, a mamy na myśli atomowe łodzie podwodne”¹⁸⁶. Również liczne awarie, które pociągały za sobą nieraz ofiary w ludziach, przemilczano, ponieważ tematykę energii jądrowej wyniesiono do poziomu tajemnicy państwowej. Cenzura działała jak czarodziejska różdżka w rękach władzy. Na jej znak znikali artyści, intelektualiści, na koniec znikły problemy. Grigorij Miedwiediew, jeden z pierwszych badaczy katastrofy w Czarnobylu, przytoczył prorocze słowa szefa budowy zaporoskiej AES, Rema Chenocha, wypowiedziane dwa miesiące przed wybuchem w Czarnobylu: „Na tym polega cała nasza tragedia narodowa. Kłamiemy sami sobie i uczymy kłamać podwładnych. Niczym dobrym to się nie może skończyć”¹⁸⁷. Sowiecka cenzura „kategorycznie zabraniała pisać o klęskach i katastrofach żywiołowych w kraju. Po obróbce przez cenzurę z informacji zostaje wizerunek idealnego państwa, które wytrwale kroczy od socjalizmu do komunizmu. Ten wizerunek miał być jedyną rzeczywistością”¹⁸⁸.

Najlepszym przykładem sowieckiej nowomowy są gorbaczowska pierestrojka i głośność – po dziś dzień pozostają one wielkimi mitami. Wydaje się, że Gorbaczow – urodzony i wychowany w systemie sowieckim (który przecież chciał utrzymać), obracający się w środowisku przesiąkniętym doktrynerskimi teoriami marksistowsko-leninowskimi, nade wszystko zaś będący członkiem uprzywilejowanej elity komunistycznego państwa – po prostu nie był w stanie realnie wyjść poza obszar fikcji tworzonej za pomocą haseł i retoryki pozbawionej logiki¹⁸⁹. W pewien sposób problem ten obrazuje sytuacja, która miała miejsce tuż po katastrofie w Czarnobylu, kiedy Gorbaczow przyjął na audjencji dwóch amerykańskich lekarzy ratujących wraz z sowieckimi specjalistami życie ofiar tragedii hospitalizowanych w moskiewskiej klinice nr 6.

¹⁸⁵ G. Miedwiediew, *Raport, op. cit.*, s. 7.

¹⁸⁶ *Неизвестный Чернобыль: история, события, факты, уроки*, Е.Б. Буракова et al., Москва 2006, s. 258.

¹⁸⁷ G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁸⁸ M. Heller, *Maszyna i śrubki, op. cit.*, s. 244.

¹⁸⁹ D.R. Marples, *Historia ZSRR, op. cit.*, s. 297.

Lekarze Armand Hammer i Robert Gale poczytali to sobie za ogromny zaszczyt. Pierwszy sekretarz zaczął jednak spotkanie od oskarżeń rządu USA o cyniczne i nikczemne wykorzystywanie tragedii w Czarnobylu do zimnowojennej propagandy, powołując się na konkretne tytuły z amerykańskiej prasy. Gorbaczow najzwyczajniej w świecie nie mógł pojąć, że w Stanach Zjednoczonych nie ma kontroli prasy i środków masowego przekazu, że dziennikarze decydują samodzielnie, o czym chcą pisać. To wykraczało znacznie poza jego rozumienie pojęcia „jawności”. Sądził, że Reagan, korzystając z nadarzającej się sposobności, tj. katastrofy w Czarnobylu, osobiście chce nastawić ogół społeczeństwa przeciw ZSRS i odwrócić uwagę opinii publicznej od amerykańskich działań w Zatoce Perskiej¹⁹⁰.

Nic więc dziwnego, że głośność w ZSRS była jedynie iluzoryczna. Oznaczała ona zgodę na oficjalne dysputy nad bolączkami systemu, które tak naprawdę wszyscy od dawna już znali. Wolno było mówić o alkoholizmie, korupcji i narkomanii – która występowała w nikłym stopniu, ale by nie być gorszym od Zachodu, to i z nią postanowiono walczyć¹⁹¹. Wszystkie hasła Gorbaczowa pochodziły z języka Stalina z lat trzydziestych. Jawność (głośność) to stalinowska „krytyka i samokrytyka”, przebudowa (pierestrojka) – to „rekonstrukcja”, a przyśpieszenie (uskorzenie) to „tempo”¹⁹².

„Rosjanie znani są z tego, że od czasów Katarzyny Wielkiej wznoszą tak zwane potiomkinowskie wsie”¹⁹³. W następnym rozdziale postaramy się wykazać, że sowiecką nowomowę już od pierwszych dni po katastrofie nuklearnej w Czarnobylu można uznać za przejaw jednej z największych i najbardziej szkodliwych potiomkinowskich wiosek w dziejach Rosji.

---

¹⁹⁰ N. Hawkes, G. Lean, D. Leight, R. McKie, P. Pringle, A. Wilson, *The Worst Accident in the World*, London 1986, s. 190–192; R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 89.

¹⁹¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 272.

¹⁹² M. Heller, *Sódmy sekretarz*, *op. cit.*, s. 172–173.

¹⁹³ D. Remnick, *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, Warszawa, 1997, s. 85.

Rozdział 3.

Propaganda czarnobylska jako rezultat sowieckiej polityki zarządzania i kontroli

1. Forma i sposób informowania o przemyśle jądrowym ZSRS

Historia katastrofy w Czarnobylu 1986 r. pokazuje, że jej następstwa nie były wywołane jedną poważną przyczyną związaną z funkcjonowaniem czarnobylskiej AES, ale całym szeregiem skomplikowanych zależności i uwarunkowań tkwiących głęboko w sowieckim systemie zarządzania gospodarką oraz państwem w ogóle¹. Powstanie i rozwój energetyki jądrowej w ZSRS ukazuje złożony proces wciąż narastającej ideologizacji ekonomiki Związku Sowieckiego objawiającej się coraz intensywniejszym stapianiem się aparatu partyjno-biurokratycznego z kadrą badaczy komunistycznych sprawujących naukowy nadzór nad rozwojem przemysłu jądrowego w państwie². Owocowało to

¹ Jeszcze w 1986 r. znany historyk i sowietolog David R. Marples zauważył, że przemysł jądrowy w Związku Sowieckim naznaczony jest fundamentalnymi błędami wynikającymi ze sposobu zarządzania w sowieckiej gospodarce, które pośrednio wpłynęły na przyczyny katastrofy. Najważniejsze z nich to centralny (planowy) system zarządzania, brak wykwalifikowanej kadry specjalistów, przestarzała technologia, nierealistyczne założenia i plany rozwoju energetyki jądrowej, minimalizowanie niezbędnych środków bezpieczeństwa. D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 107–108, 110, 180.

² Polityka kadrowa w elektrowni czarnobylskiej odzwierciedlała typowe podejście do składu osobowego załóg w elektrowniach jądrowych w ZSRS. Minister Energetyki i Elektryfikacji Aleksiej Makuchin, wybierając Wiktora Briuchanowa na kierownika przyszłej elektrowni w Czarnobylu, brał przede wszystkim pod uwagę, że był on oddanym członkiem partii. Briuchanow od pierwszych miesięcy obsadzał stanowiska ludźmi z elektrowni ciepłych, ponieważ sam z tej branży się wywodził. Nikołaj Fomin, protegowany elektryk Briuchanowa, awansował do czarnobylskiej elektrowni z zaporozkiej EC (węglowej), mimo oczywistego braku kwalifikacji, co sam w końcu przyznał w trakcie procesu oskarżonych o spowodowanie katastrofy w CzAES w 1987 r. Ponieważ należał do partii, a do tego pełnił funkcję sekretarza organizacji partyjnej, to na zbyt

wykształceniem zamkniętych, klanowych struktur wśród pracowników związanych z energetyką jądrową i sprzyjającym klimatu dla szerzenia się korupcji oraz nepotyzmu³.

Korzenie tego procesu sięgają zimnowojennej rywalizacji między Związkiem Sowieckim a kapitalistycznymi państwami Zachodu. ZSRS miał bowiem ambicję, by stać się światowym liderem nie tylko w zakresie produkcji artykułów rolnych i przemysłowych (zwłaszcza stali i węgla), ale również zaawansowanej technologii. Inwestycje w rozwój energetyki jądrowej wydawały się krokiem we właściwym kierunku, gdyż, obok zwiększania potencjału gospodarczego państwa, mogły odegrać kluczową rolę w realizacji najważniejszych celów strategicznych ZSRS, z czego pragnienie zwycięstwa w wyścigu zbrojeń ze Stanami Zjednoczonymi oraz całym światem kapitalistycznym miało rangę najwyższą.

Po pierwszych sukcesach, czyli pozyskaniu własnej broni atomowej (1946) oraz broni wodorowej (1953), ZSRS wdrożył program tak zwanego pokojowego atomu (ros. мирный атом), czyli rozwoju techniki jądrowej na użytek cywilny. Pierwszą eksperymentalną elektrownię jądrową na świecie wzniesiono w bezimiennym mieście 27 VI 1954 roku⁴. Ponieważ wciąż chorobliwie przestrzegano zasady tajności, fakt ten nie był prawie wcale nagłaśniany w oficjalnej propagandzie, choć zwykle tak czyniono przy okazji innych osiągnięć sowieckiej nauki. Dopiero dwa lata później, po słynnym referacie Chruszczowa, dotychczas tajnemu miastu nadano nazwę Obnińsk, a ojciec sowieckiej bomby atomowej i reaktora jądrowego Igor Kurczatow przestał być nikomu nieznanym naukowcem. Jednak z czasem nawet sam Kurczatow napotkał problemy w dziedzinie rozwijania atomistyki, jako że uznawano

---

skromne kwalifikacje naukowe nie zwrócono uwagi. W biurze generalnego projektanta czarnobylskiej AES za bezpieczeństwo odpowiadał W. Konwiz, doświadczony projektant, ale elektrowni wodnych. Podjąwszy się w latach 70. projektowania AES, Konwiz nie miał wystarczającej wiedzy na temat reaktora jądrowego. Z kolei w ministerstwie faktycznym zwierzchnikiem w dziedzinie energii jądrowej był G. Wierietiennikow, człowiek, który nigdy nie miał nic wspólnego z elektrownią jądrową, za to od 1970 do 1982 r. pracował w Komitecie Państwowym ZSRS ds. Planowania. Zob. G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 32–33; 38; P.P. Read, *Czarnobyl*, *op. cit.*, s. 230.

³ *Ibidem*; D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 171–172.

⁴ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 15.

ją za zbyt drogą. Okazało się, że reaktory jądrowe wcale nie produkują taniej energii (wciąż tańsza była energia węglowa), a sam Kurczatow stał się obiektem ostrej krytyki⁵. Poparcia udzieliło mu jednak potężne lobby atomowe związane z przemysłem wojennym, głównie Ministerstwo Przemysłu Maszyn Średnich, a także Gosplan⁶ i KGB. Kurczatow nie zawahał się także sięgnąć po argument ideologiczny, ponieważ wiedziano już, że Amerykanie opracowują nowy, lepszy typ reaktora, a przecież Związek Sowiecki nie mógł pozostać w tyle⁷. Dyskusja wokół atomu w ZSRS koncentrowała się na dwóch aspektach: finanse i prestiż, natomiast względy bezpieczeństwa miały znaczenie podrzędne. Po licznych konsultacjach z wąskim gronem sowieckich naukowców władze w Moskwie zdecydowały o włączeniu do produkcji uranowo-grafitowych reaktorów typu RBMK (Reaktor Dużej Mocy Kanałowy), których projektowe właściwości pozwalały na pozyskiwanie z paliwa jądrowego sztucznego izotopu plutonu (Pu 239) – pierwiastka niezbędnego do produkcji broni atomowej⁸. Inną zaletą RBMK była możliwość wymiany paliwa jądrowego w trakcie pracy reaktora bez potrzeby jego zatrzymywania⁹. Jefim Sławski, kierujący Ministerstwem Przemysłu Maszyn Średnich (Minsredmasz), pod którego zarządem znajdowały

⁵ Entuzjastą budowania nowych elektrowni atomowych nie był także sam N. Chruszczow, jakkolwiek gorąco orędowną za wykorzystaniem napędu atomowego na statkach i łodziach podwodnych. Z. Medvedev, *The Soviet Nuclear*, *op. cit.*, s. 17.

⁶ Państwowy Komitet Planowania ZSRS (Государственный плановый комитет Совета Министров СССР). Gosplan odpowiadał za tworzenie kolejnych planów gospodarczych w ZSRS i sprawował nad nimi kontrolę.

⁷ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 30.

⁸ T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb*, *op. cit.*, s. 71, 76, 154–155. Występujący naturalnie w przyrodzie pierwiastek uranu (U), służący jako paliwo w reaktorach typu RBMK, nie wywołuje reakcji łańcuchowej, która mogłaby doprowadzić do eksplozji nuklearnej. Taką reakcję może wywołać izotop plutonu Pu-239, wytwarzany w reaktorze jądrowym przez naświetlanie neutronami uranu-238. Dla wytworzenia głowicy jądrowej o mocy wybuchu 20 kiloton potrzeba było około 8 kg 95-procentowego plutonu-239. *Raport Sekretarza Generalnego ONZ o skutkach ewentualnego użycia broni jądrowej oraz o zagadnieniach bezpieczeństwa i konsekwencjach ekonomicznych, wynikających dla państw z posiadania i dalszego udoskonalania tej broni*, tłum. L. Adamski, Warszawa 1968, s. 42.

⁹ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, *op. cit.*, s. 200–201.

się sowieckie elektrownie jądrowe, z entuzjazmem zaakceptował nowy projekt, choć grupa pracowników z Ministerstwa Energetyki i Elektryfikacji (Minenergo) ze względu na niedoskonałości w sferze bezpieczeństwa przyjęła go z pewnymi obawami¹⁰.

Wybór RBMK miał istotne znaczenie dla sowieckiej maszyny wojennej, ale także (jak się później okazało) dla kierunku rozwoju całej energetyki jądrowej w państwie¹¹. „Pokojowy atom” w rzeczywistości służył militarnym ambicjom Sowietów. Zdawał sobie z tego sprawę sam Kurczatow, decydując się na wybór reaktora moderowanego grafitem. Także sowieccy fizycy z Instytutu Energii Atomowej byli tego w pełni świadomi, podobnie jak faktu, że reaktory tego typu nie mają wystarczających zabezpieczeń¹². Produkcji nowej broni atomowej, która mogła konkurować lub prześcignąć osiągnięcia USA, podporządkowano wszystkie cele i zadania związane z funkcjonowaniem gospodarki sowieckiej. Dla kierownictwa partyjnego rozwój energetyki jądrowej pozostawał sprawą prestiżu, demonstracją siły na arenie międzynarodowej. Ścisłe powiązanie propagandy sukcesu ZSRS z progresem atomowym państwa już od momentu powstania pierwszej AES miało wybitnie militarne podłoże i zaważyło na decyzjach podejmowanych przez władze komunistyczne w sektorze nuklearnym dla potrzeb cywilnych¹³.

Był w tym swoisty paradoks, który trudno było zrozumieć ludziom z Zachodu, że państwo wydające ogromną ilość środków na wsparcie różnych kampanii pokojowych prowadzonych prawie na całym świecie jednocześnie używało „pokojowych” elektrowni jądrowych do celów militarnych¹⁴. Postawienie w sowieckim przemyśle jądrowym na taki „wielostronny” typ reaktora wiązało się równocześnie z akceptacją jego licznych wad. Należała do nich duża niestabilność reaktora podczas pracy przy niskich mocach oraz awaryjny system chłodzenia, który był bezradny w przypadku uszkodzenia kilku rur chłodzących naraz. System układu kontroli za pomocą prętów również pozostawał mało efektywny, gdyż wprowadzenie prętów w jądro reaktora powodowało najpierw

¹⁰ *Неизвестный Чернобыль*, *op. cit.*, s. 258.

¹¹ Z. Medvedev, *The Soviet Nuclear ...*, *op. cit.*, s. 15.

¹² Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 41.

¹³ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 171–172.

¹⁴ C. Zelenko, *The Chornobyl. Nuclear Disaster*, London 1986, s. 4.

krótkotrwały wzrost reaktywności, a dopiero później jej spadek. Sam reaktor mógł pracować po odłączeniu jakichkolwiek środków bezpieczeństwa przez operatora (co pozwoliło 25 kwietnia 1986 r. załodze w Czarnobylu na kontynuowanie testu przy wielkiej niestabilności reaktora i znacznie obniżonej mocy). W tym czasie na Zachodzie załogi elektrowni jądrowych nie posiadały tak dużych uprawnień¹⁵. Reaktor był szczególnie niebezpieczny przy niskim stopniu mocy i małym zapasie reaktywności. Maksymalne obniżanie kosztów spowodowało także brak odpowiednio wytrzymałego zbiornika ciśnieniowego dla jądra reaktora (ang. steel pressure vessel) umożliwiającego zatrzymanie substancji radioaktywnych wewnątrz konstrukcji¹⁶. Co więcej, wśród reaktorów RBMK tzw. „pierwszego pokolenia”, działających również w Czarnobylu, brakowało poprawnie funkcjonującego systemu do zlokalizowania miejsca awarii. Całość obrazu funkcjonowania AES dopełniały poważne luki w dokumentacji technicznej reaktorów lub jej niezgodność ze stanem faktycznym¹⁷.

Wady konstrukcyjne RBMK powodowały liczne awarie w sowieckich elektrowniach jądrowych na długo przed katastrofą w Czarnobylu, jednak sowieccy specjaliści konsekwentnie przekonywali o niezwykłych walorach reaktorów uranowo-grafitowych. „Reaktory RBMK mają cały szereg zalet. W odróżnieniu od reaktorów wodnych w RBMK nie ma skomplikowanych i drogich generatorów parowych. Są warunki dla najpełniejszego wykorzystania paliwa jądrowego. Ale bezsporną przewagą reaktora jest jego wysoka pewność i żywotność technologiczna”¹⁸. Ponadto „Korzystanie z reaktorów kanałowo-grafitowych jest tradycją energetyki sowieckiej i ma długą historię”¹⁹. Pewną rolę w wyborze reaktora odegrał więc również czynnik polityczny. RBMK był projektem sowieckim, inne stanowiły jedynie kopie modeli zachodnich, a zatem wybór „ojczyźnianego” modelu reaktora wzmacniał

¹⁵ A. Shlyakher, R. Wilson, *Chernobyl: the Inevitable Results of Secrecy*, „Public Understand of Science” 1992, nr 1, s. 252–253.

¹⁶ *Energetyka jądrowa. Fakty i racje*, oprac. A. Kowalski, Warszawa 1989, s. 50.

¹⁷ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 100; Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear ...*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁸ *Чернобыль: события и уроки*, *op. cit.*, s. 28.

¹⁹ *Ibidem*, s. 34.

poczucie dumy narodowej²⁰. W 1979 r. po awarii elektrowni jądrowej w Three Mile Island²¹ (USA) Anatolij Aleksandrow, dyrektor Instytutu im. I. Kurczatowa, stwierdził, iż w Związku Sowieckim opracowano takie normy i zasady bezpieczeństwa jądrowego przy projektowaniu, budowie i eksploatacji AES, że całkowicie gwarantują one rozwój przemysłu atomowego w ZSRS²². W 1986 r. w Związku Sowieckim działało 14 reaktorów RBMK stanowiących 53% mocy wszystkich elektrowni jądrowych w kraju i wytwarzających prawie 6% ogólnej energii elektrycznej²³.

Sowieckie elektrownie jądrowe funkcjonowały w gruncie rzeczy jako małe strefy militarne o zaostrzonej kontroli sprawowanej przez służby specjalne i armię. Odpowiedzialność za stan sowieckiej energetyki spoczywała na barkach administracji partyjnej, z Politbiurem KC KPZS na czele, uzurpującej sobie prawo do zarządzania i kontroli całego przemysłu jądrowego w ZSRS. Promowanie energetyki jądrowej kosztem innych elektrowni, np. cieplnych, bez jasnej strategii rozwoju długoterminowego doprowadziło do destabilizacji rynku energetycznego ZSRS. Radiobiologia oraz inne nauki z pogranicza fizyki jądrowej i medycyny, zajmujące się oddziaływaniem promieniowania jonizującego, w głównej mierze nastawiono na prowadzenie badań nad zagadnieniami militarnymi na wypadek spodziewanej wojny nuklearnej, poświęcając bardzo niewiele miejsca i uwagi jego aspektom cywilnym w warunkach pokoju. Zapewnienia o bezpłatnej energii w całym ZSRS były jedynie obietnicami bez pokrycia, składanymi przez polityków

²⁰ Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear ...*, *op. cit.*, s. 16.

²¹ 28 III 1979 r. w elektrowni atomowej Three Mile Island (USA, Pensylwania), położonej na wyspie o takiej samej nazwie, miał miejsce wypadek jądrowy. Doszło wtedy do częściowego stopienia rdzenia reaktora i przeniknięcia do środowiska radioaktywnych izotopów (jod, cez). Chociaż nikt nie zginął na miejscu, część badaczy wiąże awarię w TMI z dodatkowymi zgonami niemowląt oraz deformacjami płodów w tej okolicy. Przypadki śmiertelne tylko z powodu zachorowań na raka (w tym białaczki) szacuje się na kilkaset osób. G. Adamson, *We All Live on Three Mile Island: The Case Against Nuclear Power*, Sydney 2000, s. 51–54.

²² С. Ушанов, *Требуются несогласие*, „Литературная газета” 20 VI 1988, № 29 (5199), s. 12.

²³ CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl's Accident*, 1987, s. 11. www.paperlessarchives.com.

sowieckich na fali triumfalizmu z okazji powstawania kolejnych AES. Polityzacja przemysłu jądrowego odbiła się na nim niekorzystnie, stając się przyczyną jego technologicznego zastoju, niskiej efektywności oraz przedkładania kwestii ideologicznych nad bezpieczeństwo. To właśnie względy propagandowe zaważyły nad terminami – zbyt pospieszonymi – oddawania do użytku kolejnych elektrowni, a presja szybkiego „dogonienia Zachodu” uniemożliwiła wykształcenie w tak krótkim czasie odpowiednich kadr do obsługi tej gałęzi energetyki. Powszechne stało się przechodzenie specjalistów z energetyki ciepłej do przemysłu jądrowego, co jeszcze bardziej komplikowało progres całego kompleksu energetycznego ZSRS²⁴. David R. Marples, sowietolog i ekspert ds. polityki nuklearnej ZSRS, zauważył, że tempo rozwoju przemysłu atomowego ZSRS i liczba wciąż powstających fabryk przewyższały liczbę wykształconych kadr, które mogły je obsłużyć, wskutek czego wykwalifikowanych pracowników i specjalistów wysyłano do różnych miejsc w kraju, by doraźnie zapobiegać bieżącym problemom przy budowie bądź eksploatacji obiektów jądrowych²⁵. Najlepsi naukowcy Związku Sowieckiego byli angażowani do prac nad nowymi rodzajami broni masowego rażenia lub innymi projektami w przemyśle zbrojeniowym, co w znacznym stopniu przyczyniło się do drenażu kadr w sektorze cywilnym, w tym w energetyce jądrowej (jakkolwiek i tak związanej z gospodarką militarną ZSRS). Udział w wojskowych przedsięwzięciach wiązał się również z lepszym wynagrodzeniem i możliwością szybszego awansu²⁶. Nie mniej istotny z punktu widzenia bezpieczeństwa energetyki w Związku Sowieckim był brak przejrzystego prawa regulującego omawianą gałąź przemysłu, a co za tym idzie, wskazania odpowiedzialnych za jej rozwój, licencjonowanie i wreszcie nadzór²⁷. Punktem zwrotnym w historii czarnobylskiej katastrofy była decyzja Rady Ministrów o przekazaniu wszystkich elektrowni jądrowych spod nadzoru Minsredmaszu, będącego częścią kompleksu militarne go ZSRS, do Minenergo²⁸, o którym krytyk planowej gospodarki ZSRS

²⁴ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 18–19, 38.

²⁵ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 108.

²⁶ *Неизвестный Чернобыль*, *op. cit.*, s. 357.

²⁷ О. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 243.

²⁸ Po katastrofie w Czarnobylu sowieckie elektrownie jądrowe zostały wyłączone z Minenergo (Минэнерго) i przekazane nowo utworzonemu (jeszcze

Jurij Izmailow wyraził niegdyś opinię, że w pewnym okresie „prawie niemożliwe stało się znalezienie [w Minenergo – P.S.] jądrowca znajdującego się na reaktorach i fizyce atomowej”²⁹.

Powyższe okoliczności zaważyły również na sposobie podejmowania decyzji co do powstania i eksploatacji kompleksu jądrowego w Czarnobylu. Historia budowy i obsługi czarnobylskiej AES obnażyła wszystkie wady sowieckiego systemu kierowania przemysłem w ogóle, a energetyki jądrowej w szczególności. W kontekście problemów z odgórnie sterowaną gospodarką ZSRS znacząca wydawała się wypowiedź prezesa Ukraińskiej Akademii Nauk, prof. Borysa Patona, który stwierdził, że ani miejscowe władze na Ukrainie, ani Ukraińska Akademia Nauk (UAN) nie mogły wprost odnieść się krytycznie do budowy czarnobylskiej AES. Opinie ukraińskich naukowców nie brano również pod uwagę przy realizacji planów budowy obiektów jądrowych oraz ich dalszej eksploatacji. Naukowcy związani z UAN nie mieli prawa wstępu na teren elektrowni i nie mogli prowadzić tam badań. „Ukraińska Akademia Nauk była odsuwana od programu budowy elektrowni atomowych na Ukrainie (USRS). Rada Ministrów ZSRS w 1966 r. zatwierdziła plan wprowadzenia w latach 1966–1977 do eksploatacji nowych elektrowni atomowych, w tym w Czarnobylu, z reaktorami typu RBMK-1000, jednak bez uwzględnienia naukowego potencjału Ukrainy. Tajemnicą były owiane wszystkie prace, od wyboru miejsca pod elektrownie atomowe, aż po ich budowę i eksploatację. Te decyzje podejmowały władze centralne ZSRS, a w republikach miały być niezawodnie wykonywane”³⁰.

Działo się tak pomimo licznych zastrzeżeń ze strony miejscowych specjalistów co do sposobu oraz jakości prac prowadzonych w CzAES³¹. Niekiedy pokrywały się one ze służbowymi (i całkowicie tajnymi)

---

w lipcu 1986 r.) Ministerstwu Energetyki Atomowej (Министерство атомной энергетикки СССР), które faktycznie ciążyło ku Ministerstwu Przemysłu Maszyn Średnich ZSRS (Министерство среднего машиностроения СССР). Decyzją Rady Ministrów ZSRS w 1989 r. połączono Minsredmasz z Minatomenergo w jedno Ministerstwo Energii i Przemysłu Atomowego ZSRS (Министерство атомной энергетикки и промышленности СССР, Минатом).

²⁹ G. Miedwiediew, *Report...*, *op. cit.*, s. 32–33.

³⁰ O. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 56.

³¹ I.V. Діяк, *Україна–Росія*, Київ 2001, s. 178.

raportami oficerów KBG, mających wstęp wolny na terytorium czarnobylskiej AES oraz pełny wgląd do jej dokumentacji.

Jeszcze na długo przed katastrofą w czarnobylskiej elektrowni jądrowej funkcjonariusze ukraińskiego KGB informowali partyjne kierownictwo ZSRS o poważnych usterkach podczas budowy elektrowni, które stwarzały realne zagrożenie dla jej bezpieczeństwa i prawidłowego funkcjonowania.

Już sam projekt przyszłej elektrowni jądrowej w Czarnobylu zawierał wiele kontrowersyjnych założeń, które zwróciły uwagę specjalistów KGB USRS. Opracowany przez nich dokument z września 1971 r., charakteryzujący właściwości techniczno-inżynierskie przyszłej AES, zawierał uwagi o możliwym skażeniu środowiska naturalnego promieniotwórczymi izotopami zarówno w procesie normalnego funkcjonowania elektrowni, jak i w przypadku sytuacji awaryjnych. Te ostatnie były, zdaniem autorów raportu, bardzo możliwe ze względu na cechy szczególne reaktora typu RBMK-1000 przewidzianego do eksploatacji w Czarnobylu. Stwierdzono m.in., że instalacja przy reaktorze jakichkolwiek urządzeń lokalizujących i zabezpieczających jest w zasadzie niemożliwa ze względu na schemat jego konstrukcji³².

Dokumenty sowieckich służb specjalnych pełne są informacji o licznych usterkach technicznych również z okresu budowy poszczególnych bloków elektrowni jądrowej w Czarnobylu. Materiały opatrzone pieczęcią „tajne” były przeznaczone dla wąskiego kręgu osób, w szczególności dla wysokich dygnitarzy z Biura Politycznego KPZS i USRS. Archiwa te są niezwykle nie tylko dlatego, że uświadamiają one rozmiary katastrofy, ale, co równie ważne, wskazują okoliczności i następstwa tej tragedii, która w 1986 r. spotkała Ukrainę.

21 lutego 1979 r. Przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS, późniejszy I sekretarz KC KPZS, Jurij Andropow w raporcie o uchybieniach podczas budowy elektrowni czarnobylskiej potwierdził, że według danych KGB w trakcie wznoszenia drugiego bloku w CzAES odstąpiono od przyjętych wcześniej projektów, a także naruszono zasady prowadzenia prac montażowych i konstrukcyjnych. Raport zaznaczał, że niektóre prace prowadzono bez należytego nadzoru kierownictwa budowy, a uszkodzona izolacja „może doprowadzić

³² ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 5, арк. 2–9.

do przeniknięcia wód gruntowych do pomieszczeń elektrowni i radioaktywnego skażenia środowiska”³³.

W powiadomieniu KGB skierowanym do wyższych organów partyjnych z dnia 17 sierpnia 1976 r. zanotowano, iż turbiny typu K-500-65/3000 dostarczane do CzAES przez charkowską fabrykę turbogeneratorów zawierały wady konstrukcyjne, które w samym 1981 r. doprowadziły do trzech sytuacji awaryjnego zatrzymania turbin. Z kolei dostarczone przez fabrykę im. S. Ordżonikidze w Podolsku specjalne separatory, służące m.in. do regulacji temperatury pary i zapewniania bezpieczeństwa pracy turbogeneratorów, w samym tylko 1979 r. spowodowały 14 sytuacji awaryjnych wskutek obrywania się odprowadzających i modułowych przewodów parowych. Natomiast taganrońska fabryka Czerwony Kotlarz dostarczała wadliwej jakości filtrów, przez które również niejednokrotnie wstrzymywano pracę w trybie awaryjnym³⁴.

Ponadto raport KGB stwierdzał, że w elektrowni czarnobylskiej nie prowadzono dokładnego grafiku przeprowadzonych remontów urządzeń kontrolno-pomiarowych, więc w przypadku awarii nie było możliwości ustalenia, kto ostatni przeprowadzał naprawy lub sprawdzał działanie urządzeń³⁵.

Wykryte niedociągnięcia były doraźnie usuwane, jednak, jak świadczą pojawiające się regularnie powiadomienia służb KGB o uchybieniach i nieprawidłowościach w trakcie budowy i montażu na czarnobylskiej AES, nie wywarło to istotnego wpływu na lekceważące podejście budowniczych i nadzorujących prace do podstawowych zasad bezpieczeństwa.

W raporcie ukraińskiego KGB, zawierającym analizę bezpieczeństwa pracy w poszczególnych energoblokach czarnobylskiej AES, stwierdzono, że systemy bezpieczeństwa w blokach nr 1 i 2 nie były w stanie zlokalizować miejsca wycieku radioaktywnego w przypadku wystąpienia szczelin lub przerw w rurach typu KMPC (kontur mnogokratnoj prinuditelnoji cirkulacji, ros. Контур многократной принудительной циркуляции). Podobnie poziom bezpieczeństwa pracy był niski przez brak odpowiedniej metodyki sprawdzania kanałów technologicz-

³³ *Ibidem*, арк. 30–31.

³⁴ *Ibidem*, арк. 126–129.

³⁵ *Ibidem*.

nych. Wskazano także na zawodność automatyki kierowania samym reaktorem. Przeprowadzone śledztwo wykazało, że 50% awarii tych urządzeń w CzAES zachodziło z winy dostawców, którzy na ogół nie przestrzegali zasad technologii produkcji rekomendowanych przez głównego projektanta. Dużym problemem pozostawały także prace remontowe w istniejących energoblokach, które zdaniem inspektorów prowadzono na bardzo niskim poziomie³⁶.

Jeszcze kilka tygodni przed katastrofą w Czarnobylu, 2 kwietnia 1986 r., w przyjętej przez Radę Ministrów Ukraińskiej SRS ustawie „O środkach zabezpieczenia budowy i wprowadzenia do użytku elektrowni atomowych w latach 1986–1987” zapisano, że elektrownie jądrowe w republice ukraińskiej budowano w sposób niezadowolający. Przyczyny takiego stanu rzeczy upatrywano w niskiej jakości prac, nieodpowiedniej dokumentacji technicznej, uchybieniach w konstrukcji i niekompletnym oprzyrządowaniu. Podkreślono, że uruchomienie elektrowni odbyło się z naruszeniem wyznaczonych terminów. Dalej stwierdzono, że prace prowadzone są bardzo nieprofesjonalnie, szczególnie na tych obiektach, których zleceńodawcą było Ministerstwo Energetyki i Elektryfikacji USRS³⁷.

Ogólnie od roku 1977 do 1981 na samej CzAES zarejestrowano 29 awarii, najczęściej na tle technicznym, choć zdarzały się także błędy personelu. Dochodzenie w tej sprawie potwierdziło, iż w większości wypadków sprzęt elektroniczny, między innymi liczne urządzenia kontrolno-pomiarowe, były złej jakości i nie odpowiadały normom bezpieczeństwa, podobnie jak system zarządzania i ochrony reaktorów typu RBMK-1000. Odnotowano również, że dostawcy wadliwego oprzyrządowania nie reagują na składane reklamacje³⁸.

Chociaż projektanci zapewniali, że elektrownia jądrowa w Czarnobylu jest całkowicie bezpieczna ekologicznie i nie stwarza żadnych zagrożeń dla środowiska naturalnego, to już po roku od wprowadzenia do eksploatacji pierwszego energobloku, na wiosnę 1978 r., w miesiące zwierząt odstrzelonych na terenie przylegającym do CzAES zoologowie

³⁶ *Ibidem*, т. 32, арк. 33–35.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО), ф. 2, оп. 15, спр. 18, арк. 1–22.

³⁸ ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 5, арк. 126–129.

znaleźli radioaktywne izotopy. Również hydrologicy odkryli pierwiastki niebezpieczne dla organizmów żywych³⁹.

9 września 1982 r. miał miejsce poważny wypadek na pierwszym energobloku CzAES. Wskutek awarii (wybuchu w jednym z kanałów technicznych) na odległość kilkunastu kilometrów przedostały się do środowiska promieniotwórcze nuklidy, wśród nich uran, jod-131, bar, cez-134 i 137 oraz wiele innych. Raport kijowskiego oddziału ukraińskiego KGB stwierdzał, że promieniowanie tzw. gorących cząstek, zidentyfikowanych w wielu miejscowościach wokół elektrowni czarnobylskiej, przewyższa dopuszczalne normy nawet sto razy. Radionuklidy te mogły zostać, zdaniem ekspertów KGB, wchłonięte przez człowieka różnymi drogami i wywołać poważne konsekwencje zdrowotne, a nawet śmierć⁴⁰. Kolejne niebezpieczne zdarzenie odnotowano w marcu 1984 r., a dotyczyło ono czwartego bloku energetycznego.

W innym raporcie, z lutego 1986 r., organy KGB informowały, iż według danych specjalistów podczas prac budowlanych w 5 bloku energetycznym elektrowni w Czarnobylu, którego oddanie do użytku zaplanowano na koniec 1986 r., dochodziło do przypadków ostrego pogwałcenia zasad technologii produkcji, które w przyszłości mogły „doprowadzić do poważnych sytuacji awaryjnych, w tym ofiar ludzkich”⁴¹.

Pomimo ostrzegawczych raportów KGB ograniczono się jedynie do półśrodków w zakresie remontu i napraw oraz poczyniono niewielkie zmiany, które nie poprawiły sytuacji w znaczącym stopniu, toteż sprawozdania o niezadowalającym stanie bezpieczeństwa i prowadzonych robót powstawały nieprzerwanie aż do katastrofy 26 kwietnia 1986 r. Wszystko wskazuje na to, że owe raporty były kompletnie ignorowane przez władze komunistyczne, których zachowanie cechowała, jeśli wziąć pod uwagę brzemień spoczywającej na nich odpowiedzialności, irracjonalna beztroska⁴².

W taki sam sposób podchodzono również do budowy i eksploatacji innych elektrowni jądrowych w całym ZSRS. Nie wyciągnięto żadnych

³⁹ О. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 64.

⁴⁰ Promieniowanie w skażonym sektorze 25 X 82 r. wynosiło ponad 1 mikrober/sek. Przy dopuszczalnej maksymalnej normie 0,08 mkber/sek, ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 5, арк. 239–242; ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 5, арк. 243–245.

⁴¹ ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 32, арк. 169–170.

⁴² С. Zelenko, *The Chornobyl*, *op. cit.*, s. 5.

wniosków nie tylko z wcześniejszych awarii w czarnobylskiej AES poprzedzających katastrofę w 1986 r., ale i innych wypadków w elektrowniach jądrowych na terenie całego ZSRS. Np. w 1975 r. w leningradzkiej AES, posiadającej reaktory typu RBMK-1000, doszło do poważnej awarii, w wyniku której substancje radioaktywne przedostały się do środowiska naturalnego, a wśród ofiar były przypadki śmiertelne⁴³. Niemniej, po tym zdarzeniu nie zrobiono nic dla podwyższenia stopnia bezpieczeństwa obiektów nuklearnych w ZSRS. Wypadki w innych elektrowniach dowodziły niezbicie, że zarówno standardy jakości, jak i same metody konstruowania obiektów atomowych należały do przestarzałych, jednak za sprawą powszechnej w Związku Sowieckim polityki tajności fakty te pozostawały nieznanne innym pracownikom elektrowni jądrowych, w tym czarnobylskiej AES. Każdy członek załogi otrzymywał tylko te informacje, które były mu niezbędne do wykonywania pracy w swojej specjalizacji lub na zajmowanym stanowisku. Nie uczono się więc na błędach kolegów po fachu, bo po prostu o nich nie wiadano⁴⁴.

Tymczasem w drugiej połowie lat 70. dobrze zorientowany w sytuacji panującej w większości elektrowni jądrowych na terenie ZSRS sowiecki uczonec Andranik Petrosjanc oficjalnie poinformował, że „wyniki systematycznie przeprowadzanych kontroli wskazują, iż w ciągu całego okresu eksploatacji elektrowni jądrowych nie wykryto zmian w warunkach radiacyjnych ich otoczenia w porównaniu z poprzednim okresem, tj. okresem budowy tychże elektrowni”. Dodał, iż „duże doświadczenie sowieckiego przemysłu i energetyki jądrowej potwierdza, że praca w elektrowni atomowej jest bezpieczna w dowolnych miejscach jej lokalizacji”⁴⁵.

Ukrywanie informacji o rzeczywistym stanie sowieckiego przemysłu nuklearnego zgadzało się z istniejącą w Związku Sowieckim zasadą, że wypadki w elektrowniach jądrowych pozostawały tajemnicą państwa. Minister Energetyki i Elektryfikacji Anatolij Majorec tuż po objęciu swojej funkcji, jeszcze przed awarią w Czarnobylu, wydał rozporządzenie o zakazie publikowania oraz udostępniania jakichkolwiek

⁴³ G.U. Medvedev, *No Breathing Room*, New York 1993, s. 41–42.

⁴⁴ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 21.

⁴⁵ A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy...*, *op. cit.*, s. 312, 315.

wiadomości na temat negatywnych skutków oddziaływania obiektów energetycznych na człowieka i środowisko naturalne⁴⁶.

Kilka lat po katastrofie jeden z pracowników ekipy remontowej na czarnobylskiej AES wskazywał na „niską kulturę projektowania”. Wyliczył on, że na stacji często dochodziło do spięć w instalacji (pożarów). Ponadto projekty nie przewidywały bezpiecznego przechowywania paliwa radioaktywnego, nie było również miejsca na remont aparatury turbin lub oprzyrządowania samych reaktorów⁴⁷.

Pojawiające się regularnie ostrzeżenia w prasie zachodniej odnośnie kondycji i eksploatacji sowieckich elektrowni jądrowych były ignorowane przez kierownictwo ZSRS jako nie pochodzące z wiarygodnego źródła, bo tradycyjnie wrogiemu państwu socjalistycznym. Pomimo fasadowych działań władz komunistycznych nie ulegało wątpliwości, że wszystkie aspekty związane z przemysłem jądrowym podlegały w ZSRS polityce tajności. Ludność zamieszkująca tereny wokół elektrowni atomowych nie wiedziała o szkodliwym wpływie promieniowania jonizującego na zdrowie żywych organizmów. Wiele obiektów powiązanych z przemysłem jądrowym znajdowało się na terytorium stref zamkniętych – ZATO (Zakrytyje Administratywno-Terytorialnyje Obrazowanija, ros. Закрытое административно-территориальное образование) pilnie strzeżonych i zamieszkałych przez tzw. ludzi niewyjezdnych⁴⁸. Stanowiły one 11% terytorium całego Związku Sowieckiego, czyli więcej niż wynosi obszar Europy Zachodniej⁴⁹. Tym samym komunistyczne władze uczyniły z pracowników przemysłu nuklearnego i ich rodzin zakładników atomowych reaktorów.

Sowieckie przepisy o ochronie radiologicznej z 1961 r. opracowane przez Ministerstwo Zdrowia ZSRS oraz Komitet Rady Ministrów ZSRS do Spraw Wykorzystania Energii Atomowej zezwalały na lokalizację pracowni, laboratoriów i wszelkiego typu zakładów, w których stosuje się substancje promieniotwórcze lub inne źródła promieniowania, w miastach i miejscach zaludnionych (pod warunkiem, że nie miesz-

⁴⁶ G. Miedwiediew, *Raport...*, *op. cit.*, s. 20.

⁴⁷ „Новий Мир” 1989, № 4, s. 200.

⁴⁸ „Niewyjezdni” – osoby pozbawione prawa wyjazdu poza granice ZSRS, głównie z racji wykonywanych obowiązków. L. Kuczma, *Ukraina to nie Rosja*, Kraków 2004, s. 283.

⁴⁹ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 21.

czą się w budynkach mieszkalnych)⁵⁰. Elektrownie jądrowe mogły być lokalizowane w odległości 3 km od osad ludzkich oraz 25 km od miast z liczbą mieszkańców powyżej 300 tys.⁵¹. W sąsiedztwie dużych aglomeracji, powyżej 1 miliona mieszkańców, budując elektrownię jądrową o mocy 440 MW i więcej należało zachować odległość 40 km⁵². Prasa sowiecka nigdy nie podważała celowości lokalizowania elektrowni jądrowych na terytorium Ukrainy, ani tym bardziej wyboru technologii, tymczasem istniały poważne przesłanki, że obiekty te wzbudzały strach lub co najmniej obawę ludności mieszkającej w pobliżu⁵³. Lokalizacja czarnobylskiej AES nieopodal Kijowa – prawie 3-milionowego miasta, była tylko jednym z wielu przykładów takiego nieprzemysłanego stawiania elektrowni jądrowych⁵⁴. Słabe zabezpieczenia sowieckich AES wymagały, na wypadek zagrożenia radiologicznego (wycieku substancji promieniotwórczych), stworzenia wokół nich stref sanitarno-ochronnych o największej na świecie powierzchni – 3 km, co było zwyczajnym marnotrawstwem przestrzeni (użytków rolnych, lasów), a i tak nie dawało pełnej gwarancji bezpieczeństwa⁵⁵.

Jednym z problemów szczególnie istotnych dla okolicznych mieszkańców był brak szczelnych kontenerów wokół elektrowni do przechowywania odpadów radioaktywnych, ale zdaniem przewodniczącego Państwowego Komitetu do Spraw Wykorzystania Energii Atomowej ZSRS Andranika Petrosjanca nie było potrzeby ich budowania. W zamian Sowietci rozważali przeróżne i mało realne sposoby pozbywania się radioaktywnych odpadów, jak np. próby wystrzeliwania ich w ko-

⁵⁰ *Nowe radzieckie przepisy ochrony radiologicznej*, „Postępy techniki jądrowej” 1962, nr 8, s. 18.

⁵¹ CIA, SOV87-1001X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 11. www.paperlessarchives.com.

⁵² E. Biderman, *Badania społeczno-ekonomiczne dla celów lokalizacji i budowy elektrowni jądrowych*, [w:] *Energetyka jądrowa, człowiek, środowisko*, red. E. Biderman, Poznań 1989, s. 189.

⁵³ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 100.

⁵⁴ Lokalizowanie sowieckich elektrowni jądrowych w pobliżu „wielkich aglomeracji miejskich było stałą praktyką, np. Mińsk, Smoleńsk, Ryga, Kursk, Leningrad (Sosnowy Bór), Równe itd.

⁵⁵ Dla porównania, w tym czasie strefy sanitarne w USA to 0,65 km, Kanada – 1 km, Włochy – 0,8 km. J. Paska, *Elektrownie...*, *op. cit.*, s. 124–125.

smos⁵⁶. Poza tym lokalizowanie elektrowni jądrowych na obrzeżach miast, zdaniem Petrosjanca, pozwalało na duże oszczędności przy budowie magistrali ciepłych⁵⁷.

Nie tylko tajne protokoły KBG informowały kierownictwo partyjne o niepokojącym przebiegu prac w czarnobylskiej elektrowni jądrowej. Główny inżynier budowy Grigorij Miedwiediew bezskutecznie próbował ominąć zakazy stawiane przez państwową cenzurę i upublicznić informacje na temat fatalnej kondycji przemysłu nuklearnego ZSRS. Manuskrypt jego pracy uznano za akt nieprzyjazny wobec państwa sowieckiego⁵⁸. Z kolei Iwan Żeżerun, członek Instytutu Energii Atomowej im. I. Kurczatowa, znalazł się w ogniu wewnątrzpartyjnej krytyki po tym, gdy wygłosił sceptyczną opinię na temat bezpieczeństwa reaktorów typu RBMK⁵⁹. Nawet sam konstruktor czarnobylskiego typu reaktora, Nikołaj Dolleżał, w 1979 r. wyraził pogląd, że intensywny rozwój energetyki jądrowej w kraju doprowadzi do zmniejszenia arełu pól uprawnych, nadweręży zasoby wodne oraz stworzy poważne zagrożenia ekologiczne w skali globalnej⁶⁰.

Bardziej szczegółowe informacje na temat poważnych zaniedbań w czarnobylskiej AES przedostały się do opinii publicznej zaledwie miesiąc przed katastrofą. 27 marca 1986 r. w „Ukrainie Literackiej” ukazał się artykuł Lubow Kowalewskiej. Ta pochodząca z Prypeci dziennikarka opisała liczne naruszenia regulaminu przy budowie piątego reaktora, usterki techniczne instalacji oraz wybrakowane materiały budowlane⁶¹. Autorka zwróciła uwagę na powszechny brak dyscypliny pracy, zniechęcenie robotników i demoralizację kierownictwa elektrowni⁶². „Krzywdzące i obraźliwe jest dla robotnika poprawianie cudzych błędów, ale to przede wszystkim brak szacunku dla niego. Wychodzi jakaś nieprzyzwoitość: nadeszła konstrukcja, ale do montażu się nie nadaje, a innej nie będzie. Ile trzeba wytrzymałości, siły, nerwów pracownika,

⁵⁶ *Ibidem*, s. 98.

⁵⁷ A.M. Petrosjanec, *Współczesne problemy...*, *op. cit.*, s. 370.

⁵⁸ G.U. Medvedev, *No Breathing...*, *op. cit.*, s. 47, 11–112.

⁵⁹ „Литературная газета” 1988, № 29 (5199), s. 12.

⁶⁰ CIA, SOV87-IOOJ1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl' Accident*, 1987, s. 12. www.paperlessarchives.com.

⁶¹ M.R. David, *Chernobyl: A Reassessment*, „Eurasian Geography and Economics” 2004, nr 8, s. 592.

⁶² C. Zelenko, *The Chornobyl*, *op. cit.*, s. 5.

żeby doprowadzić taką konstrukcję do porządku”⁶³. Kowalewska za swój artykuł została poddana miażdżącej krytyce. „Bałam się, ponieważ ludzie mówili jedną rzecz, ale naprawdę sytuacja wyglądała inaczej [...]. Kiedy zaczęłam się bać? Ludzie raz przyszli do mnie i przynieśli dokumenty, pokazali mi fakty i liczby, materiały, o których po prostu nie miałam pojęcia, ale w tym czasie zdobyłam się na odwagę, by o tym napisać [...]. I bałam się. Cały czas chciałam wyjechać, wziąć moje dziecko daleko stąd. Mam 10-letnią córkę, która nie jest najlepszego zdrowia”⁶⁴.

Również na Zachodzie jeszcze na przełomie lat 70. i 80. wielu ekspertów zauważyło, że kwestie związane z ochroną zdrowia i bezpieczeństwem środowiska naturalnego nie odgrywają żadnej roli w sowieckich planach stworzenia imperium atomowego. D.R. Marples w 1985 r. wśród przeszkód na drodze do bezpiecznego rozwoju sowieckiej energetyki jądrowej wymienił także brak wyspecjalizowanego personelu, chroniczne deficyty zaopatrzenia oraz przestarzały system centralnego sterowania⁶⁵. Negatywny wpływ na efektywność energetyki jądrowej w ZSRS wywarł także system pracy i zasady awansu, a zwłaszcza częste w tym kraju zjawisko przechodzenia wykwalifikowanych specjalistów pracujących przy konstrukcji reaktora do działu zarządzania, co w oczywisty sposób wiązało się z licznymi przywilejami, ale obniżało jakość prac, które były wykonywane przez mniej doświadczonych pracowników⁶⁶.

Związek Sowiecki tradycyjnie bagatelizował ostrzeżenia zachodnich ekspertów, a wewnętrzną krytykę uznawał za akt wrogi wobec państwa, wymierzony w ideowe fundamenty gospodarki socjalistycznej. Zresztą niewiele osób w ZSRS odważyło się publicznie podawać w wątpliwość postanowienia komunistycznych decydentów i doniesienia oficjalnej propagandy, ponieważ miejsca na publiczną dysputę po prostu nie było.

⁶³ Л. Ковалевська, *Не приватна справа*, *op. cit.*, s. 69.

⁶⁴ I. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 21.

⁶⁵ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 109.

⁶⁶ Л. Ковалевська, *Не приватна справа*, *op. cit.*, s. 69.

2. Wpływ polityki informacyjnej ZSRS na społeczeństwo po katastrofie w Czarnobylu

Rozważając pojęcie propagandy, należy podkreślić, że nie jest to termin abstrakcyjny, lecz konkretne działania w określonym miejscu i czasie, w realnych uwarunkowaniach historycznych, społecznych i ekonomicznych⁶⁷. I chociaż samo w sobie jest to zjawisko dość złożone, to jednak podjęto się jego klasyfikacji, biorąc pod uwagę m.in. celowość, polityczną perswazyjność oraz wykorzystywanie propagandy jako środka oddziaływania na masy. Dostrzega się także jej rolę w kształtowaniu postaw społecznych⁶⁸.

Jeden z pierwszych teoretyków propagandy Harold Dwight Lasswell określił ją niegdyś jako „świadome manipulowanie symbolami, półprawdami, czy też nawet kłamstwami, dla osiągnięcia celów zazwyczaj ukrytych przed społeczeństwem”⁶⁹. Z kolei Lindley Frazer definiuje to pojęcie jako: „działalność albo sztukę nakłania innych do zachowywania się tak, jakby się nie zachowywali, gdyby jej nie było”⁷⁰.

Jeśli przyjąć za definicję, że głównymi cechami tzw. czarnej propagandy, nazywanej przez socjologów „wielkim kłamstwem”, jest działanie w celu ukształtowania u zbiorowości lub jednostki fałszywego wyobrażenia rzeczywistości przez dezinformację, brak informacji lub informacje niepełne⁷¹, to z całą pewnością można stwierdzić, iż tzw. czarnobylska propaganda ZSRS wyczerpuje wszystkie jej aspekty, jakkolwiek jej cele i zadania wykraczały daleko poza klasyczną definicję propagandy.

Anatolij Golicyn, były major KGB, a później współpracownik Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA), zauważył, że zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych, gdy władze komunistyczne czują się zagrożone lub skompromitowane, reżimowa propaganda odgrywa tak istotną

⁶⁷ J. Mazurek, *Ideowe i teoretyczne podstawy socjalistycznej propagandy*, Warszawa 1979, s. 19.

⁶⁸ M. Zając, *Propaganda antyżydowska Niemców na łamach „Gońca Krakowskiego” w latach 1939–1945*, Kraków 1998, s. 3.

⁶⁹ S. Kuśmierski, *Propaganda polityczna PPR w latach 1944–1948*, Warszawa 1976, s. 15.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ J. Fras, B. Ociepek, *Teoria i praktyka propagandy*, Wrocław 1997, s. 29–45.

rolę, że sama w sobie staje się głównym narzędziem dezinformacji. W tym celu w ZSRS stosowano rozmaite techniki fałszowania obrazu rzeczywistości, począwszy od ukrywania niewygodnych faktów, przez przyciąganie uwagi do problemów drugorzędnych, umniejszanie bądź wyolbrzymianie poszczególnych danych, maksymalne rozpowszechnianie nieprawdziwych komunikatów, na fałszowaniu lub zablokowaniu informacji skończywszy⁷².

Z ideą propagandy wiąże się także pojęcie „kontrpropagandy”, które szerzej zostało określone w epoce pierestrojki M. Gorbaczowa jako „konkretna forma ideowego przeciwdziałania wpływom burżuazji”. Miała ona dwie odmiany: wewnętrzną – mającą „wywołać u ludzi sowieckich nieprzejednaną postawę w stosunku do wszystkiego wrogiego i obcego” i zewnętrzną – nakierowaną na „upowszechnienie prawdy o socjalizmie oraz demaskację zamysłów imperialistycznej propagandy za granicą”⁷³.

W realizacji propagandowych zadań ogromna rola przypadła sowieckim mediom, których znakomite możliwości docenił sam Leonid Breżniew, kiedy w 1971 r. stwierdził, iż „Media masowej informacji i propagandy – gazety, magazyny, telewizja, radio – pozostają potężnymi narzędziami partii w ważnej i kompleksowej pracy nad tworzeniem nowego człowieka oraz w ideologicznej walce z kapitalistycznym światem”⁷⁴. Organ prasowy CK KPU „Radziecka Ukraina” dwa miesiące po katastrofie w Czarnobylu podkreślił, że „Partia wysoko ceni zbawienną rolę propagandzistów”, chociaż „niestety nauczania propagandzistów jeszcze nie prowadzi się tak, jak wymagają tego nasze czasy”⁷⁵.

Oczywiście możliwości działalności propagandowej w reżimie sowieckim były właściwie nieograniczone, bo jego władze, sprawując absolutną kontrolę nad środkami komunikacji, mogły podawać do publicznej wiadomości dowolne informacje bez obawy o reakcje

⁷² A. Golicyn, *Nowe kłamstwa w miejsce starych, komunistyczna strategia podstępów i dezinformacji*, Warszawa 2007, s. 5, 10, 23.

⁷³ A.A. Волкогоенов, XXVII Съезд КПСС об актуальных вопросах идеологической работы, „Военно-исторический журнал” 1986, № 8, s. 5.

⁷⁴ L.I. Brezhnev, *Report of the CPSU Central Committee to the 24th Congress of the Communist Party of the Soviet Union*. Cyt. za: E.P. Hoffmann, *Nuclear Deception: Soviet Information Policy*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, 1986, nr 1, s. 32.

⁷⁵ „Радянська Україна” 1986, № 155 (19660), s. 1.

dziennikarzy. Korzystały przy tym z potencjału służb wywiadowczych i bezpieczeństwa⁷⁶.

W gruncie rzeczy cele sowieckiej propagandy i wykorzystywanych przez nią mediów pozostawały niezmiennie. Bez względu na aktualne okoliczności należało do nich utwierdzanie społeczeństwa w przekonaniu o niezawodności systemu komunistycznego, mądrości jego przywódców oraz zwalczanie imperialistycznych czyli niesocjalistycznych wpływów na wszystkich frontach. Naczelnym zadaniem było jednak neutralizowanie jakichkolwiek działań (zdarzeń) wymierzonych w stabilność reżimu⁷⁷.

W kontekście polityki fałszu i dezinformacji stosowanej przez władze sowieckie w związku z katastrofą w Czarnobylu tragikomicznie brzmiało stwierdzenie na łamach sowieckiej prasy, że propaganda była dla socjalizmu „formą opowiedzenia o sobie, naszym sposobie życia, planach, osiągnięciach”⁷⁸.

Zapewne ten właśnie „sposób życia” sowieckich przywódców w Moskwie wpłynął na ich pierwszą, natychmiastową decyzję o zatajeniu przed opinią publiczną wszelkich informacji na temat katastrofy w Czarnobylu. Dopiero kiedy dla władz stało się oczywiste, że tragedii na skalę globalną nie da się utrzymać w tajemnicy (tak jak poprzednich wypadków w elektrowniach jądrowych na terenie ZSRS), rząd sowiecki oficjalnie przyznał, że w Czarnobylu uległ uszkodzeniu jeden z reaktorów jądrowych⁷⁹. Nastąpiło to dopiero po kilku dniach milczenia, przerwanej stanowczą reakcją przedstawicieli szwedzkiego rządu („złośliwy” wiatr znad czarnobylskiego reaktora zaniósł radioaktywne cząstki w kierunku terytorium Szwecji), który jako pierwszy zareagował na katastrofę. Wcześniej ambasada sowiecka w Sztokholmie wszystkiemu zaprzeczyła. Początkowo o awarii nie wiedzieli nawet mieszkańcy najbardziej zagrożonych terenów, w tym miasta Prypeć, znajdującego się w bezpośrednim polu radioaktywnego rażenia. Zgodnie z zaleceniami pierwszego sekretarza komitetu partii w Prypeci, Władimira Małomuża, żadna informacja na temat tragedii nie mogła przedostać

⁷⁶ A. Golicyn, *Nowe kłamstwa...*, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 6.

⁷⁸ A.A. Волкогоеонов, *XXVII Съезд КПСС...*, *op. cit.*, s. 5.

⁷⁹ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 37; A. Chojnowski, J.J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006, s. 205.

się do wiadomości mieszkańców. Życie w mieście miało się toczyć normalnym torem⁸⁰. Charakterystyczne, że w tym samym czasie władze Szwecji najpierw ewakuowały wszystkich mieszkańców ze strefy zagrożenia wokół własnej elektrowni, a dopiero później wyjaśniły, że wypadek nie zdarzył się u nich.

Dzień po katastrofie nieświadomi mieszkańcy pracowali, wypoczywali, dzieci chodziły do szkół, zawarto cztery związki małżeńskie. Ludzie, których życie codzienne podlegało bacznej obserwacji ze strony służb specjalnych, odczuwali strach przed otwartym wyrażaniem swoich wątpliwości, nawet jeżeli zaniepokoił ich widoczny z daleka jaskrawy blask nad czarnobylskim reaktorem we wczesnych godzinach porannych 26 kwietnia. Również rankiem tego samego dnia, gdy grupa mieszkańców Prypeci zatrzymała się w pobliżu elektrowni, by oglądać spektakularny pożar czwartego reaktora, nikt nie ostrzegł ich o śmiertelnym niebezpieczeństwie⁸¹. Niepokój mógł też wzbudzić widok postaci w strojach przeciwchemicznych i z maskami gazowymi na twarzy chodzących po ulicach miasta z przyrządami radiometrycznymi⁸². Mimo wprowadzanej od 1985 r. polityki pierestrojki człowiek sowiecki wciąż odczuwał głęboko zakorzeniony i nawet nieświadomiony lęk przed władzą, który po wielu dekadach przemocy i terroru stosowanego przez aparat komunistyczny wobec własnego społeczeństwa był przekazywany kolejnym pokoleniom. Obywatele Kraju Rad byli przekonani, że bezpiecniej zachować milczenie, nawet będąc w posiadaniu wiarygodnych informacji na temat katastrofy. Ta zasada obowiązywała również na wszystkich szczeblach administracji państwowej.

Pomiary promieniotwórczości prowadzone w Prypeci 26–29 kwietnia przez operacyjne grupy MSW wykazały, że znacznie przekraczała

⁸⁰ J. Shcherbak, *Chernobyl, op. cit.*, s. 73; „Юность” 1989, № 6 (409), s. 76. 26 kwietnia o godzinie 10.00 na naradzie w miejskim Komitecie partii W. Małomuż oświadczył: „Nic strasznego się nie stało, co zagrażałoby zdrowiu czy tym bardziej życiu ludzi. Poziom skażenia promieniotwórczego jest w dopuszczalnych normach, wszystkie zaplanowane przedsięwzięcia w mieście nie zostają odwołane”. Świadectwo H. Pominczuk [w:] *Чернобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 208.

⁸¹ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday..., op. cit.*, s. 130.

⁸² Były to oddziały wojsk chemicznych z Kijowa pod dowództwem gen. Władimira Pikałowa przybyłe na miejsce wydarzeń 26 kwietnia przed godz. 13. Z.A. Medvedev, *The Legacy..., op. cit.*, s. 67.

ona dopuszczalne normy i wynosiła od 300 mR/h do 1 R/h⁸³. Dalsze ukrywanie awarii przez rząd ZSRS zostało przerwane wskutek nacisków międzynarodowej opinii publicznej zaalarmowanej wieściami płynącymi ze Sztokholmu⁸⁴, a także zdjęciami wykonanymi przez amerykańskiego satelitę, z których jasno wynikało, że w elektrowni czarnobylskiej dach nad jednym z reaktorów został kompletnie zrujnowany⁸⁵. Władze ZSRS w dalszym ciągu zachowywały się tak, jak gdyby nic poważnego się nie wydarzyło. Ponieważ jednak wypadku w Czarnobylu nie można było dłużej ignorować, a dalszy rozwój sytuacji na czarnobylskiej AES wywoływał ogólnoswiatowe zaniepokojenie, zostały one zmuszone do zajęcia jakiegoś stanowiska oraz do udzielenia przynajmniej ograniczonych informacji na temat wypadku. Przystąpiono zatem do zakrojonych na szeroką skalę działań propagandowych, których celem było nie tylko ukrycie istotnych faktów związanych z wybuchem w CzAES, ale również zniwelowanie niekorzystnych dla Związku Sowieckiego reperkusji wynikłych z awarii, przy czym największe znaczenie miał upadek prestiżu i wiarygodności ZSRS, tak na arenie międzynarodowej, jak i w oczach własnych obywateli. Do świadomości aparaczków partyjnych z trudem przebijał się fakt, że Czarnobyl oznacza koniec marzeń o ZSRS jako mocarstwie nuklearnym. Poprzez zręczną manipulację starano się odwrócić uwagę od prawdziwych problemów i skierować ją na tematy zastępcze. Już 27 kwietnia 1986 roku w utajnionym protokole CK KPU polecono podjęcie odpowiednich działań, by nie dopuścić do rozpowszechnienia „panicznych słuchów i tendencyjnych informacji”⁸⁶.

Od tego momentu sowiecka machina propagandowa, na czele której stał Aleksander Jakowlew – zwolennik pierestrojki i liberalizacji cenzury (sic!) – ruszyła pełną parą. Rozpoczęto szeroko zakrojoną akcję przy użyciu wszelkich dostępnych środków (prasa, radio, telewizja) w postaci agresywnej ofensywy propagandowej na forum między-

⁸³ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit., s. 256.*

⁸⁴ W radioaktywnej chmurze, która przemierzała niebo nad Szwecją, stwierdzono obecność pierwiastków rutenu, których temperatura topnienia wynosi 2250 °C, gdy tymczasem wykorzystywany w reaktorze uran topi się przy temperaturze 1132 °C. Mogło to świadczyć, że zaistniał najgorszy z możliwych wypadków w AES – stopienie rdzenia reaktora. Zob. Z.A. Medvedev, *The Legacy..., op. cit., s. 2.*

⁸⁵ „New Scientist” 1987, nr 1557, s. 34.

⁸⁶ О. Гусев, *Кайдани..., op. cit., s. 227.*

narodowym, a także w samym ZSRS. Równocześnie pracowano nad zafałszowaniem rzeczywistego obrazu tragedii, zarówno w kontekście jej przyczyn, rozmiarów, jak i skutków.

Władze ZSRS starały się za wszelką cenę ukryć dowody na to, że przyczyną awarii w Czarnobylu, podobnie jak wielu innych AES w ZSRS, był katastrofalny stan gospodarki sowieckiej i przeżarty przez korupcję system jej zarządzania, a odpowiedzialność za ten stan rzeczy ponosiły w pierwszej kolejności najwyższe władze ZSRS z KC KPZS na czele.

Michaił Gorbaczow tłumaczył później, że brak reakcji ze strony Moskwy na awarię w Czarnobylu był rezultatem opóźnionego dopływu informacji z miejsca zdarzenia, jakoby w Moskwie nie zdawano sobie na początku sprawy z powagi sytuacji⁸⁷. Biorąc pod uwagę trzydniowe milczenie ZSRS na forum międzynarodowym oraz ewakuację Prypeci dopiero po upływie 40 godzin od wybuchu, można było wnioskować, że błogi stan nieświadomości nie opuszczał przywódców sowieckich przez dłuższy czas. Nie była to jednak prawda, gdyż już 26 kwietnia w Moskwie utworzono specjalną komisję rządową z wicepremierem rządu sowieckiego Borysem Szczerbiną na czele, aby zbadać okoliczności wypadku, do czego natychmiast przystąpiła. Tego samego dnia do Czarnobyla ściągnięto specjalistyczne oddziały wojskowe oraz masę sprzętu technicznego⁸⁸. Rzeczowe raporty agentów KGB z miejsca wypadku sygnowane datą 26 kwietnia musiały trafić do członków Biura Politycznego lub Rady Ministrów ZSRS. Oznaczone klauzulą tajności pozostawały wiarygodnym źródłem informacji i zawierały dość suchych faktów, by uświadomić rozmiary katastrofy jądrowej.

Od samego początku śledztwa prowadzonego przez władze (komisja Szczerbiny, operacyjna grupa A. Mieszkowa) uczyniono założenie, że awaria nie mogła być wynikiem wcześniejszych decyzji lub zaniechań ze strony rządu sowieckiego, by nie podważyć w przyszłości nuklearnej potęgi państwa. Brano natomiast pod uwagę mniej lub bardziej wiarygodne scenariusze, takie jak sabotaż, atak terrorystyczny czy trzęsienie ziemi. W trakcie dochodzenia władze stwarzały pozory maksymalnej przejrzystości, ale rzeczywistość pokazała, że było wprost przeciwnie. Do opinii publicznej docierały tylko fragmenty ustaleń ekspertów

⁸⁷ Wersję tę Gorbaczow powtarzał wiele razy, także już po upadku ZSRS, np. w filmie *The Battle of Chernobyl* (2006).

⁸⁸ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 35–36.

i funkcjonariuszy KGB i to wyłącznie te, które mogły potwierdzić oficjalną linię propagandową co do przyczyn awarii.

Kierownictwo KPZS liczyło, że zmanipulowane dane pomogą „ostudzić” emocje i przekonają obywateli, iż rozmiary awarii nie zagrażają ich zdrowiu i życiu, a sytuacja w Czarnobylu pozostaje cały czas pod kontrolą rządu. Strach przed promieniowaniem próbowano przedstawić jako nieadekwatny do rzeczywistej skali niebezpieczeństwa i tym sposobem powstrzymać ludzi przed ucieczką ze skażonych rejonów, a także zmusić ich do regulaminowej pracy⁸⁹. Jeszcze 6 maja 1986 r., gdy w czarnobylskiej AES wciąż możliwy był rozwój czarnego scenariusza wypadków, łącznie z powtórnyim wybuchem, władze zorganizowały w Moskwie konferencję prasową, na której B. Szczerbina, A. Petrosjanc i zastępca dyrektora Państwowego Komitetu Hydrometeorologii J. Siedunow zapewniali, że poziom promieniowania w rejonie awarii wynosi 10–15 milirentgenów na godzinę, nie wspominając nawet słowem, że w wielu miejscach osiągał on nawet 1000 R/h⁹⁰.

30 maja 1986 r. Centralny Komitet Komunistycznej Partii Ukrainy wydał szereg zaleceń, jak należało prowadzić „informacyjno-wyjaśniającą i wychowawczą pracę” wśród ludności ewakuowanej z terenów skażonych radioaktywnością oraz wśród zatrudnionych w strefie zamkniętej. Jednym z pierwszych zadań postawionych przez Biuro Polityczne KPU było wysłanie pracowników aparatu Komunistycznej Partii Ukrainy, Rady Ministrów USRS itd. w skażone rejony oraz do miejsc tymczasowego przebywania wysiedleńców. Następnie zapewniono ciągłe dostawy prasy na tereny prac likwidacyjnych wokół Czarnobyla, tj. gazety „Trybuna Energetyka”, podległej komitetowi partii, oraz gazety „Prawda”, wreszcie udzielono pomocy redaktorom czarnobylskiej gazety „Sztandar Zwycięstwa”. Ponadto zalecano „Organizować występy w prasie, radiu i telewizji kierowników okręgowych, miejskich organizacji, uczonych, pracowników partyjnych i komsomolskich działaczy”, a także przeprowadzić w Czarnobylu zajęcia na temat „wewnętrznej i zewnętrznej polityki KPZS, państwa sowieckiego oraz postanowień XXVII zjazdu KPZS”⁹¹. Aby wzmocnić postawy patriotyczne obywateli,

⁸⁹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 9.

⁹⁰ Г.У. Медведев, *Дозы правды и совести*, „Новый Мир” 1990, № 7 (787), s. 265–267.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 2–5.

a zwłaszcza mieszkańców Czarnobyla, organizowano wystawy w muzeach, publikowano plakaty i pocztówki z wyróżniającymi się żołnierzami, pracownikami milicji i straży pożarnej⁹².

Standardem stały się lakoniczne komunikaty o katastrofie zaopatrzone w zawsze podobnie brzmiącą formułkę, z której wynikało, że prace przy usuwaniu skutków awarii prowadzone są w sposób zorganizowany, z zastosowaniem koniecznych środków, oraz że sytuacja jest stabilna. Sprawozdania TASS lub RATAU⁹³ donosiły o stale malejącym poziomie promieniowania. Upewniano czytelników, że „podjęto decyzje o dodatkowych sposobach mających na celu przyspieszenie prac”⁹⁴. Po upływie miesiąca od wypadku korespondenci „Prawdy” zawiadamiali, że minister zdrowia USRS zezwolił na kąpiele w Dnieprze, a nawet oni sami właśnie pływali w rzece, „zatem dajemy mieszkańcom Kijowa dobrą radę: Dniepr jest wciąż wspaniały, nie odmawiajcie sobie przyjemności, by w cieplej wodzie wykąpać się dla zdrowia”⁹⁵. W grudniu 1986 r. Rada Ministrów ZSRS ogłosiła: „Jak wiadomo, społeczeństwo sowieckie było informowane o przyczynach awarii, rezultatach badań, środkach bezpieczeństwa, pełnej niezawodności elektrowni atomowych”⁹⁶. Natomiast Oddział Agitacji i Propagandy CK KPU stwierdzał: „Przeprowadza się pracę ideowo-wychowawczą oraz informacyjno-propagandową w warunkach likwidacji skutków awarii w CzAES. Oddziały CK KPU podjęły środki, by zorganizować wzorzec pracy z ludźmi i zwiększyć odpowiedzialność kadr za ich czyny”⁹⁷.

Nieautoryzowane publikacje na temat Czarnobyla były zakazane. Władze zapewniały, że mleko, warzywa i owoce z okolic przylegających do 30-kilometrowej strefy są całkowicie bezpieczne, a najlepszą rekomendacją ministra zdrowia dla przerażonych obywateli było „uspokoić się i prowadzić normalne życie”⁹⁸. Tymczasem w tajnych raportach KGB

⁹² *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 430.

⁹³ RATAU-Radio-Telegraficzna Agencja Ukrainy.

⁹⁴ *Чернобыль дни испытаний*, red. В.П. Сидоренко, Киев 1988, s. 36.

⁹⁵ *Aftermath Of Chernobyl Nuclear Power Plant Accident*, USSR Report. Political and Sociological Affairs, JPRS-UPS-86-038. U.S. Department of Commerce, National Technical Information Service, vol. 1, s. 241, www.paperlessarchives.com.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 257.

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1372, арк. 1– 2.

⁹⁸ „Литературная газета” 1986, № 21 (5087), s. 10.

donoszono, że sytuacja radiologiczna poza granicami strefy zamkniętej także pozostaje trudna i w szeregu miejscowości przylegających do strefy skażenia cezem-137 przekracza dopuszczalne normy (ustalone przez sowieckie kierownictwo). I tak np. w wiosce Szewczenkowo skażenie wynosiło 87 Ci/km², w Jaseniu nawet 120 Ci/km² (przy maksymalnie dopuszczalnych 15 Ci/km²)⁹⁹.

Cały szereg przyczyn – od obsesji tajności, korupcji aparatu urzędniczego, błędnych założeń dotyczących wdrażania programu energetycznego w państwie, aż po luki w projektach dotyczących sytuacji awaryjnych w elektrowniach atomowych, a także brak jednolitego centrum zarządzania energetyką jądrową – sprawił, że ZSRS był kompletnie nieprzygotowany na duży wypadek w przemyśle nuklearnym, a zatem nie mógł zapewnić dostatecznej ochrony swoim obywatelom. Polityczni liderzy i osoby odpowiedzialne za rozwój gospodarki jądrowej Związku Sowieckiego były zupełnie zaskoczone rozwojem sytuacji po wybuchu w czwartym energobloku CzAES. Ich brak przygotowania potwierdziły wydarzenia już w pierwszych dniach po katastrofie, kiedy nie znaleziono nawet podstawowych przyrządów do określenia stopnia promieniowania radioaktywnego¹⁰⁰.

Można przypuszczać, że jednym z obranych przez sowieckie władze sposobów rozwiązania problemu wysokiego skażenia promieniotwórczego na rozległych obszarach południowo-wschodniego Polesia była strategia polegająca na czekaniu, aż sytuacja poprawi się sama, tj. minie największa aktywność krótko istniejących radionuklidów, a deszcze oraz śnieg względnie ograniczą natężenie tła promieniotwórczego. Opcja taka jawiła się jako najtańsze rozwiązanie w przeciwieństwie do kosztownych przedsięwzięć dekontaminacyjnych oraz wymagających nowego stylu zarządzania prac przyspieszających rekultywację przynajmniej części terenów rolniczych. Tym można tłumaczyć, że władze zwlekały z publikacją map skażenia promieniotwórczego aż do

⁹⁹ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 43, арк. 159–161.

¹⁰⁰ 26 kwietnia 1986 r. w elektrowni czarnobylskiej pracowało ok. 400 osób, z których żadna nie posiadała (poza osobistymi dozymetrami z maksymalną skalą do 2 rentgenów) urządzeń awaryjnej kontroli dozymetrycznej przy promieniowaniu setki razy przekraczającym dopuszczalne normy. Takich dozymetrów nie miały często służby medyczne i ratownicze. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 127.

1989 r., a także unikały odpowiedzi na podstawowe pytania o kwestię ochrony radiologicznej wymienionych obszarów oraz przebywającej na nich ludności¹⁰¹.

Dwa dni przed pierwszą rocznicą katastrofy w Czarnobylu, 24 kwietnia 1987 r., agencja TASS podała informację o tym, że „męstwem i odpowiedzialnością” była podyktowana decyzja kierownictwa ZSRS, by z maksymalną otwartością informować nie tylko sowiecką, ale i międzynarodową społeczność o skutkach awarii w Czarnobylu oraz metodach ich likwidacji, poprzez „ponad dziesiątki konferencji prasowych w ciągu roku, publikacje w krajowych gazetach i czasopismach zawierające ponad 450 materiałów”¹⁰².

Jednak kilka lat po katastrofie coraz częściej zaczęły pojawiać się informacje i opisy wydarzeń, które stały w sprzeczności z wcześniejszą propagandą płynącą z rządowych mediów. Miesięcznik „Kyjiw” tak opisywał pierwsze dni po wybuchu czwartego reaktora: „Dziesiątki tysięcy ludzi wywieziono gdzieś po półtorej doby z terytoriów Prypeci i Czarnobyla, a później z całej 30-kilometrowej strefy. Jednak żadnych oficjalnych powiadomień nie było ani przez prasę, ani radio, telewizję. [...] Tak było przez trzy dni. Nawet po oficjalnym powiadomieniu informacja była okrojona, niepełna, bez rekomendacji i porad, jak ludzie powinni się zachować w takich warunkach. Informacje były mało kompletne, natomiast sztucznie optymistyczne, czasem radosne”¹⁰³. Zgodnie z polityką utajniania informacji na temat rozmiarów katastrofy władze odmówiły również przeprowadzenia dozymetrycznej kontroli ewakuowanej ludności z Prypeci, jednak wykonane nieoficjalnie badania na niektórych osobach potwierdziły otrzymanie przez nich wysokich dawek promieniowania¹⁰⁴.

Jednym z najgorszych przejawów prowadzonej kampanii propagandowej było zorganizowanie w Kijowie pochodu pierwszomajowego z okazji komunistycznego Święta Pracy. Należy zaznaczyć, że pierwsza

¹⁰¹ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. 237–239.

¹⁰² *Мужество и ответственность*, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 480.

¹⁰³ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, „Київ” 1988, № 10, s. 116.

¹⁰⁴ Świadectwo W. Kupnego, [w:] *Живы, пока нас помнят. Воспоминания ликвидаторов*, состав. А. Купный, Харьков 2011, s. 21.

informacja o awarii w Czarnobylu dotarła do kijowskiego Obkomu partii już kilkadziesiąt minut po zdarzeniu¹⁰⁵. W mieście od 30 kwietnia odnotowywano stale wzrastający poziom radioaktywności. Był to rezultat zmieniających się warunków meteorologicznych i przemieszczania się w kierunku stolicy republiki radioaktywnych mas powietrza. Jeszcze 1 maja o godz. 7 rano dozymetry w Kijowie zarejestrowały 1200 $\mu\text{R/h}$ (mikrorentgenów na godzinę), a kilka godzin później 2500 $\mu\text{R/h}$, w poszczególnych dzielnicach miasta – Dnieprowska, Padół, ale również w ścisłym centrum, nawet do 3000 tys. $\mu\text{R/h}$ ¹⁰⁶. Jednak po upływie tygodnia dyrektor Państwowego Komitetu ZSRS do spraw Hydrometeorologii i Ochrony Środowiska Jurij Izrael oficjalnie ogłosił, że promieniowanie w Kijowie nie przekroczyło 0,4 mR/h¹⁰⁷. Ostateczną decyzję co do zorganizowania lub odwołania pochodu pierwszomajowego kierownictwo KPZS pozostawiło ukraińskim władzom, jednak przywódcy partyjni w Kijowie obawiali się, by ewentualnego odwołania uroczystości nie odebrano w Moskwie jako przejawu paniki¹⁰⁸.

Defilada z okazji Święta Pracy miała potwierdzić ustabilizowanie sytuacji na Ukrainie i dowieść, że niebezpieczeństwo radioaktywne już nie istnieje. Sekretarz KC ds. ideologii W. Iwaszko wydał polecenie, by środki masowego przekazu podawały, „jak ludzie na Ukrainie świętują 1 maja, a zwłaszcza jak mieszkańcy Kijowa odpoczywają w parkach i na brzegach Dniepru. O Czarnobylu – ani słowa”¹⁰⁹. W prasie zaczęły pojawiać się uspokajające wiadomości o życiu w stolicy USRS, np.:

¹⁰⁵ W. Siwiński, *Czernobyl*, Warszawa 1989, s. 50.

¹⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 34, арк. 50; 34. Jurij Szczerbak twierdził, że w pierwszych dniach maja promieniowanie w Kijowie przewyższyło ponad stukrotnie dopuszczalne wielkości. Ta opinia stała się powodem ataków na pisarza ze strony sowieckich władz i naukowców rosyjskich (L. Iljin, J. Izrael), którzy przekonywali, że maksymalny poziom promieniowania określony normami Ministerstwa Zdrowia ZSRS nie został przekroczony. Jako podstawa do wyliczeń ministerstwa służyła zawyżona liczba krańcowa 10 ber w ciągu pierwszego roku. *Чернобыль: радиоактивное загрязнение*, *op. cit.*, s. 29–30.

¹⁰⁷ „Правда Украины” 11 V 1986, [w:] *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 203.

¹⁰⁸ Decyzję o przeprowadzeniu pierwszomajowego pochodu podpisał pierwszy sekretarz kijowskiego komitetu KPU Jurij Jelczenko. O. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 28; „Наука і суспільство” 1991, № 9, s. 10.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 29.

„Kijów. Teraz cały rozkwita sadami i parkami. Spokojne i pewne życie stolicy Ukrainy, pracują wszystkie przedsiębiorstwa, na Chreszczatyku pełno ludzi. Wieczorami, jak zawsze, teatry i sale koncertowe wypełniają się widzami”¹¹⁰. W tym samym czasie w KC KPU rozpatrywano możliwość ewakuacji całego miasta, ostatecznie porzucając ten projekt jako nierealny¹¹¹. Jednak sam fakt powstania takiej koncepcji świadczył dobitnie, że kierownictwo komunistyczne zdawało sobie w pełni sprawę z powagi sytuacji. Mimo to nie tylko nie wydano mieszkańcom polecenia pozostania w domach, ale wyprowadzono ich wprost na ulice w momencie, gdy poziom promieniowania w mieście osiągnął swój najwyższy wskaźnik. Wcześniej jednak, by zapobiec ewentualnemu wybuchowi paniki, pracownicy KGB skonfiskowali w instytucjach i ośrodkach badawczych Kijowa sprzęt służący do pomiarów tła promieniotwórczego¹¹².

Przebieg pochodu pierwszomajowego transmitowała telewizja państwowa, a migawki z Chreszczatyka, głównej ulicy miasta, na której odbywały się uroczystości, obieły cały świat¹¹³. Kijowianie uczestniczyli w normalnym życiu miasta nieświadomi, że sytuacja radiologiczna ukraińskiej stolicy uległa gwałtownemu pogorszeniu. Fizykom i innym pracownikom naukowym zabroniono dzielić się tą wiedzą z resztą mieszkańców. Jurij Risowannyj tak wspominał tamten czas: „Nie otrzymaliśmy żadnych oficjalnych ostrzeżeń, nawet jednego słowa. Mój przyjaciel fotograf [który – P.S.] miał kontakty w Instytucie Badań Nuklearnych [...] powiedział mi, że wypadek był poważny. Doradził mi trzymać dzieci w domu i nie puszczać ich do szkoły, a także zamknąć wszystkie drzwi i okna”¹¹⁴. Komunistyczni oficjele z Kijowa, znacznie lepiej zorientowani w sytuacji radiologicznej, już wcześniej wysłali z miasta swoje dzieci i krewnych w bezpieczne rejony republiki¹¹⁵. W radzie miasta przyznano później, że w pierwszych dniach

¹¹⁰ *Чернобыль дни испытаний*, op. cit., s. 86.

¹¹¹ O. Гусев, *Атомний синдром Чорнобиля*, Київ 2001, s. 71.

¹¹² CIA, SOV87-0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 10. www.paperlessarchives.com.

¹¹³ W. Siwiński, *Czernobyl*, op. cit., s. 116.

¹¹⁴ D.R. Marples, *An Insiders View of Chernobyl: An Interview with Yurii Risovannyi*, [w:] *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, ed. R. Solchanyk, Edmonton 1992, s. 147.

¹¹⁵ B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, London 1999, s. 60.

majowych w Kijowie nie prowadzono żadnych czynności, które mogłyby przynajmniej częściowo złagodzić skutki opadu radioaktywnego (wyprowadzenie polewaczek na ulice, mycie chodników itp.), aby ludzie „nie pomyśleli, że istnieje jakieś niebezpieczeństwo, wtedy zaczęłaby się panika”¹¹⁶.

Paniki jednak nie uniknięto, a tylko ją opóźniono do 6 maja, gdy mieszkańcy Kijowa, usłyszawszy dzień wcześniej komunikat radiowy o zagrożeniu promieniowaniem z, postanowili ratować się ucieczką. Chociaż wiadomość miała formę dość oględną, a ówczesny minister zdrowia Ukrainy Anatolij Romanenko nie przyznał wprost, że promieniowanie przekroczyło dopuszczalne normy, to jednak zalecał zamknięcie okien w mieszkaniach, mycie owoców i warzyw, a także powstrzymanie się od kupowania mleka, ryb i mięsa. Dodatkowo rekomendował wszystkim mieszkańcom, by po powrocie z miasta dokładnie się umyli. Na koniec wspomniał o możliwości ewakuacji dzieci od pierwszej do siódmej klasy, co miało nastąpić w ciągu 10 dni, począwszy od 15 maja¹¹⁷. Przy tym wszystkim minister prezentował oficjalny optymizm co do dalszego rozwoju sytuacji radiologicznej w mieście. Mimo to już następnego dnia ludność zaczęła masowo wyjeżdżać z Kijowa. Ci, którzy zostali, próbowali leczyć się na własną rękę, zażywając (ponad normy) tabletki jodu – wielu po takiej „kuracji” poczuło się gorzej, wzywano więc karetki pogotowia¹¹⁸. Ludzie panicznie unikali picia świeżego mleka. Zamiast tego kupowano mleko w proszku, którego wkrótce zabrakło w sklepach, podobnie jak wody mineralnej¹¹⁹.

Komunikaty o „higienie radioaktywnej” i profilaktyce pojawiły się tydzień po tym, jak władze w Kijowie zostały poinformowane o zagrożeniu promieniowaniem. Jeszcze 3 maja specjaliści z ukraińskiej Akademii Nauk zawiadamiali kierownictwo KPU, że niektóre produkty spożywcze dostępne w miejskich sklepach zawierają radioaktywny jod-131. Dotyczyło to także mleka dla niemowląt¹²⁰.

¹¹⁶ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 117.

¹¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 8–11.

¹¹⁸ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 117.

¹¹⁹ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 10. www.paperlessarchives.com.

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 31–33. Dopiero pięć lat po ka-

Ludność miasta była poważnie zaniepokojona sprzecznymi wieściami napływającymi ze strony władz administracyjnych i partyjnych różnych szczebli. Wielu mieszkańców nie dowierzało oficjalnym zapewnieniom o ustabilizowanej sytuacji radiologicznej w Kijowie, skoro na tzw. obozy pionierskie ewakuowano z miasta wszystkich uczniów z klas 1–7 (w tym celu skrócono im rok szkolny). Natomiast zupełnie niezrozumiałe w tych okolicznościach wydawało się rozporządzenie ministra Romanenki o pozostawieniu w mieście niemowląt i dzieci w wieku przedszkolnym, a także kobiet w ciąży, zatem grup najbardziej podatnych na negatywny wpływ promieniowania jonizującego. Zdaniem Romanenki nie potrzebowali oni specjalnego leczenia ani opieki poza granicami miasta, a pobyt ciężarnych matek w Kijowie nie stwarzał zagrożenia dla przyszłych noworodków¹²¹. Brak logiki w postępowaniu władz wywołał konsternację mieszkańców, którzy nie potrafili zrozumieć, dlaczego uczniowie z klas starszych musieli kontynuować naukę (klasy 8–10), a jednocześnie dzieci w wieku przedszkolnym nie wywieziono na obozy uzdrowiskowe¹²².

Chociaż szczegółową analizę radiologiczną w mieście prowadzono prawie od momentu katastrofy, reżimowi dziennikarze z ironią odnieśli się do publikacji Francuskiej Agencji Prasowej w Moskwie, która napisała o „Panice w Kijowie», a przecież każdy widzi, że w mieście żadnej paniki nie ma i nie było, wręcz przeciwnie, tysiące kijowian wyszło na ulice, żeby dopingować uczestników międzynarodowego Wyścigu Pokoju¹²³. Mimo to część państw przezornie wycofała wcześniej swoich kolarzy z wyścigu. Również Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zaleciły swoim studentom i pracownikom dyplomatycznym, by opuścili miasto.

---

tastrofie w Czarnobylu reżimowi eksperci oficjalnie przyznali, że mieszkańców Prypeci nie ostrzeżono w porę, oraz że w wielu ukraińskich wioskach pito skażone mleko, a także nie podjęto działań, by zapewnić ludności preparaty jodowe. „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 2.

¹²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2998, арк. 15, 17.

¹²² *Ibidem*, спр. 2995, арк. 34–36.

¹²³ *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 86.

3. Bohater z Czarnobyla w kręgu komunistycznej kultury agitacji i propagandy

Decydującym dla sowieckich władz było, by w tak trudnym dla nich momencie zbudować w społeczeństwie atmosferę poparcia dla władz ZSRS. Ofiarność obywateli w walce ze skutkami awarii w Czarnobylu posłużyła partyjnym demagogom do starannie wyreżyserowanego spektaklu, którego nadrzędnym celem było zmanifestowanie solidarności sowieckiej oraz przekonanie opinii publicznej na świecie o „wartościach” płynących z sowieckiego modelu wychowania. Ludzki odruch współczucia przedstawiony został jako zwycięstwo „sowieckiego ducha” i przekuty w propagandowy sukces ZSRS.

Uchwała Biura Politycznego KPU z 30 maja 1986 r. nakazywała przedstawiać w radiu i telewizji udział kolektywów wojskowych i robotniczych w zwalczaniu skutków awarii oraz pracę organów partyjnych zapewniających ewakuację ludności ze stref skażonych. Postanowiono również stworzyć specjalną serię programów prezentowanych w mediach o „najlepszych ludziach” – przedstawicielach różnych profesji, którzy szczególnie odznaczyli się podczas likwidacji konsekwencji katastrofy¹²⁴.

Władze komunistyczne szczególnie akcentowały ogólnosowiecką solidarność: „Wszyscy ludzie sowieccy nieszczęście Czarnobyla odebrali jak swoje własne”¹²⁵ – donosiła „Prawda” lub: „U ludzi sowieckich są te same radości i te same smutki”. Rozmówca „Prawdy”, mieszkaniec kirgiskiego miasta Osz, który zgłosił się na ochotnika do usuwania skutków katastrofy w Czarnobylu, oświadczył: „Jesteśmy jedną rodziną, jeśli ukraińskie miasto Czarnobyl ma kłopoty, jesteśmy gotowi przyjść z pomocą”¹²⁶.

Dziennikarze starali się ukazać społeczeństwo sowieckie jako monolit, który w obliczu niebezpieczeństwa gotowy jest do najwyższych poświęceń. Na stronach prasy sowieckiej odmalowano leninowski obraz „szczerze oddanych sprawie komunizmu mas pracujących”, które nie boją się ponosić dodatkowych ciężarów w imię „solidarności proletariackiej”. Redaktorzy dziennika „Trud” donosili, że „U nas, ludzi

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 3–5.

¹²⁵ „Правда” 1986, № 128 (24750), s. 3.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 4.

sowieckich, jest święta zasada – jeden za wszystkich, wszyscy za jednego¹²⁷. „Komsomolska Prawda” pisała 8 maja o „Męstwie i odwadze ludzi sowieckich”, by później dodać, że co prawda wielu ratowników i likwidatorów hospitalizowano, ale w większości były to przypadki wywołane silnym stresem¹²⁸.

Pisano o listach współczucia i poparcia płynących ze wszystkich zakątków Związku sowieckiego. „Wielu ludzi chce wnieść swój osobisty wkład w likwidację skutków awarii” – donosiła „Sowiecka Kultura”¹²⁹. Informowano czytelników, że „każda chłopska chata” przyjęła rodzinę przesiedloną ze strefy skażonej albo opisywano poświęcenie załóg fabryk i zakładów realizujących zamówienia na potrzeby akcji ratunkowej w Czarnobylu, takich jak „Bolszewik”, „Kuźnia Lenina” lub lwowska fabryka autobusów LAZ, gdzie rzekomo pracowano z prawdziwym entuzjazmem¹³⁰. Do najlepszych cech charakteru ludzi sowieckich, które ujawniły się po katastrofie w Czarnobylu, w opinii komunistycznych korespondentów należały: „Kolektywizm, koleżeństwo, uprzejmość i odpowiedzialność”¹³¹.

Bardzo ważnym elementem kampanii informacyjnej prowadzonej w mediach było prezentowanie wydarzeń w taki sposób, by przekonać społeczeństwo, że sytuacja jest co prawda ciężka, ale pozostaje pod całkowitą kontrolą jednostek rządowych. Cała akcja ratunkowa w Czarnobylu miała przebiegać sprawnie i skutecznie, a utrwalaniu takiego obrazu służyły komunikaty o licznych oddziałach wojskowych, ratowniczych oraz służb bezpieczeństwa dobrze przygotowanych do pracy w ciężkich warunkach podwyższonej promieniotwórczości. Nagłaśniano rekordy produkcji na potrzeby Czarnobyla (zarówno w sensie ilościowym, jak i czasowym) dużych i małych ośrodków przemysłowych oraz kołchozów i sowchozów. Równie dużo pisano i mówiono o triumfach sowieckiej techniki, która wkrótce uwolni kraj od radioaktywnego kłopotu. Wreszcie podkreślano wzorową pracę jednostek nadzorujących, organizacji partyjnych i samorządowych. Jak zawsze podawano przykłady wysokiego profesjonalizmu funkcjonariuszy administracji

¹²⁷ „Труд” 1986, s. 3.

¹²⁸ „Комсомольская Правда” 8 V 1986, s. 2.

¹²⁹ „Советская культура” 1986, № 65 (6165), s. 2.

¹³⁰ „Правда” 1986, № 133 (24755), s. 2.

¹³¹ *Aftermath Of Chernobyl...*, op. cit., vol. 1, s. 69.

rządowej i społeczników komunistycznych. „Wszyscy komuniści, a także niepartyjni, podobnie jak członkowie Komsomołu, zachowywali się na linii frontu jak prawdziwi Bolszewicy”¹³².

Nie odzwierciedlało to nawet w najmniejszym stopniu rzeczywistego stanu rzeczy, czego dowodził później Jurij Szerbak, ukraiński pisarz, z zawodu lekarz, który dobrowolnie udał się do Czarnobyla, by jako wolontariusz wziąć udział w likwidacji skutków awarii. Z jego wspomnień wyłaniał się bardzo ponury obraz akcji ratunkowej w Czarnobylu. Szerbak pisał o ogromnym chaosie, który panował na miejscu katastrofy, oraz licznych problemach z prowadzeniem akcji ratunkowej, trudnościach z zachowaniem odpowiednich środków bezpieczeństwa, wypełnianiem standardów pracy w warunkach nadzwyczajnych, a także o problemach bytowych. Do najpoważniejszych udręk likwidatorów należały: brak wody pitnej, sanitariatów (nie zawsze po pracy można się było umyć), nieprzygotowane służby medyczne oraz brak wykwalifikowanych pracowników. Wielonarodowe załogi likwidatorów ściągnięte do Czarnobyla z różnych republik Związku Sowieckiego, ich odmienne przyzwyczajenia i nie zawsze dostateczna znajomość języka rosyjskiego (w przypadku obywateli republik azjatyckich) utrudniały wzajemną komunikację i dezorganizowały pracę.

Wobec powszechnego braku wiedzy na temat profilaktyki radiologicznej i higieny zdrowia, a także bezsensownych poleceń wydawanych przez władze likwidatorzy w Czarnobylu przejawiali niechęć do wykonywania powierzonych im zadań. Nierzadko zatrudnieni przy usuwaniu skutków katastrofy nadużywali alkoholu, wierząc w jego „antyradiacyjne” działanie¹³³. Raport o stanie bezpieczeństwa na drogach w strefie alienacji wskazywał, że za jego niski poziom odpowiadają przede wszystkim nietrzeźwi kierowcy¹³⁴. Nadużywanie alkoholu stało się tam prawdziwą plagą, której nie udało się wyeliminować nawet po ogłoszeniu 30-kilometrowej strefy „strefą trzeźwości” w maju 1986 r.¹³⁵. Tylko w czerwcu 1986 r. zatrzymano 235 kierowców w stanie upoje-

¹³² *Ibidem*, s. 145.

¹³³ Ю. Щербак, *Что запретил*, *op. cit.*, s. 2.

¹³⁴ *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 3, s. 22.

¹³⁵ Pod koniec 1986 r. Państwowa Inspekcja Samochodowa wykryła w 30-kilometrowej strefie 537 przypadków kierowania pojazdami w stanie nietrzeźwym oraz około 20 tys. innych wykroczeń drogowych. *Ibidem*, s. 244, 309.

nia alkoholowego oraz zarejestrowano 2 tys. przypadków łamania przepisów prawa drogowego¹³⁶. Z kolei od 10 sierpnia do 27 września 1986 r. przepisy ruchu drogowego zostały złamane w zonie 3900 razy, 1530 przypadków wywołanych było zbyt szybką jazdą, 167 stanem nietrzeźwości kierowców, miało miejsce 7 wypadków drogowych, zginęły 2 osoby, a 8 zostało rannych¹³⁷.

Przypadki umyślnego uchylania się żołnierzy i innych pracowników od wykonywania powierzonych im zadań, strach przed promieniowaniem, niedbalstwo, a także awantury na terenie zony były skwapliwie pomijane milczeniem przez korespondentów sowieckich, by zgodnie z dyrektywami władz nic nie zaburzyło obrazu pomyślnie prowadzonych prac w Czarnobylu¹³⁸. Rzeczywistość przysłaniały słowa prominentnych polityków i naukowców na specjalnie zorganizowanych konferencjach medialnych i sesjach naukowych, a także artykuły prasowe na temat katastrofy pisane przez „zaangażowanych” dziennikarzy. J. Szczerbak wspominał: „Zobaczyłem, jak przestępcze pragnienie, by ukryć prawdę, musi być później ciężko odpracowane przez tych, którzy dobrowolnie przyjechali tutaj ze wszystkich zakątków państwa”¹³⁹. Uczucie paniki nie było obce także komunistom, którzy w pierwszych dniach po wybuchu w czarnobylskiej elektrowni dezercerowali ze swoich stanowisk. Według niektórych badaczy uciekło wówczas 177 członków partii w Prypeci (która ogółem liczyła 2611 osób), niektórzy z nich wchodzili w skład załogi CzAES. Wielu zostało później publicznie oskarżonych o tchórzostwo¹⁴⁰.

W relacjach z Czarnobyla często podkreślano solidarność wielu narodów ZSRS. Pojawiały się informacje o pomocy płynącej z najodleglejszych zakątków państwa, bo wszędzie wieść o katastrofie mobilizowała Sowietów, więc od Lwowa na zachodzie aż po Ural, „Sybirak z Ukraińcem, żołnierz z cywilem”, wszyscy spotkali się w Czarnobylu¹⁴¹. Wśród tych ochotników różnej narodowości i profesji znalazł się także ukraiński rolnik, który entuzjastycznie zachęcał: „Przyjmujcie wszystkich

¹³⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 49.

¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2996, арк. 72.

¹³⁸ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 157–159.

¹³⁹ Ю. Щербак, *Что запретил...*, *op. cit.*, s. 2–3.

¹⁴⁰ A.T. Hopkins, *Unchained Reactions*, *op. cit.*, s. 100.

¹⁴¹ М. Одинец, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 49.

[ochotników – P.S.] Jesteśmy nieśmiertelni”¹⁴². Postannictwem pisanych „na gorąco” reportaży z „czarnobylskiego frontu”, choć wpadały niekiedy w ton absurdu, było tworzenie „nowej więzi społecznej”, której wydarzenia w Czarnobylu nadawały „istotny sens”¹⁴³.

Popularne stało się także prezentowanie awarii jako jednego z katakliizmów naturalnych, takich jak trzęsienie ziemi, powódź lub innych klęsk żywiołowych, których nadejścia nikt nie mógł powstrzymać ani przewidzieć¹⁴⁴. Promieniowanie radioaktywne przybrało charakter piętego żywiołu, ogromnej siły przyrody, zjawiska niebezpiecznego (nawet bardziej od wszystkich pozostałych), ale w swoich strasznych skutkach jak najbardziej samorodnego. Nie zabrakło i innych paraleli: „Ludzie zetknęli się z wrogiem straszniejszym od dżumy, powodzi, trzęsienia ziemi i nawet uzbrojonego po zęby agresora”¹⁴⁵.

Już od pierwszych dni awarii w Czarnobylu jednym z elementów konsolidacji sowieckiego społeczeństwa było nadanie relacjom z miejsca wypadku tonu patriotycznego. Posługiwano się przy tym najbardziej emocjonalnymi symbolami z sowieckiej historii. „Nasz naród chyba pierwszy raz od wojny wykazał taką świadomość i zrozumienie dla postawionych zadań. Sowietci w ten trudny czas zademonstrowali jedność naszego społeczeństwa, a zwłaszcza jedność partii i narodu oraz narodu i armii”¹⁴⁶.

Z tekstów poświęconych katastrofie sączyły się górnolotne wyrażenia i patriotyczny patos. Odwoływanie się do sowieckiej historii, zwłaszcza Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, nie było przypadkowe. Nawiązywano do największych i najbardziej heroicznym wydarzeń w dziejach państwa, kiedy wysoka świadomość ideologiczna społeczeństwa leżała u podstaw heroizmu żołnierzy i osiągnięć mas robotniczych. Z opracowań i artykułów publicystycznych wynikało, iż to właśnie owa światopoglądowa trzeźwość narodu, jak niegdyś podczas rewolucji październikowej – „największej spośród zwycięstw człowieka” – lub podczas walki z niemieckim faszyzmem, teraz „z całą mocą objawiła się w Czarnobylu”¹⁴⁷.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 50.

¹⁴⁴ Z.A. Medvedev, *Chernobyl...*, *op. cit.*, s. 19–30.

¹⁴⁵ Н. Беловол, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 39.

¹⁴⁶ „Правда” 1986, № 140 (24762), s. 1–2.

¹⁴⁷ В. Арапов, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 470.

Regułą w prasie stało się eksponowanie ludzi, którzy już zapisali bohaterskie karty w historii swojej ojczyzny. Takich jak major Piermiakow, lotnik, który wcześniej walczył w Afganistanie, gdzie niejedną raz ratował z opresji swoich kolegów, a potem przybył do Czarnobyla, by zmierzyć się z nowym wrogiem – promieniotwórczością. Skłoniło go do tego poczucie obowiązku oraz dług, który zaciągnął u armii, ojczyzny i swojej rodziny¹⁴⁸. „Samoloty wojskowe, które przeszły chrzest bojowy w Afganistanie w walkach z duszmanami, teraz oddawały usługi w starciu z promieniującym wulkanem z Czarnobyla, nadstawiając swoje stalowe kadłuby na ostrzał wszystko przenikającej radioaktywności”¹⁴⁹. Zresztą, jak podkreślała prasa sowiecka, w Afganistanie mudżahedini przynajmniej czasami chybiali celu, podczas gdy promieniotwórczość nigdy¹⁵⁰.

14 maja „Komsomolska Prawda” zamieściła utrzymany w pompatycznym tonie reportaż o załogach helikopterów latających nad płonącego reaktor i zrzucających na niego worki z piaskiem i ołowiem. Nie napisano jednak, że w trakcie tej akcji wielu pilotów otrzymało olbrzymie, zagrażające życiu dawki promieniowania. Fakt ten został przemilczany przez sowieckie media, natomiast „Prawda” pisała o pilotach, którzy po pracy „na urlopie grzeją się na słończku, śmieją się [...] według prognoz medycznych zdrowi ludzie”¹⁵¹. Formą „oswajania” społeczeństwa z katastrofą były także reportaże telewizyjne ze skażonej strefy, prezentujące idylliczne obrazki z życia kołchozów i wiosek na terenach, gdzie miał miejsce bardzo silny opad radioaktywny. Filmowcy nagrywali prace polowe w kołchozach i sowchozach oraz naukowców ogłaszających lokalnej ludności, że mleko pochodzące od ich krów jest zdrowe. Inne fragmenty materiałów filmowych przedstawiały wzmożony ruch na ulicach Czarnobyla, a spiker informował, że w mieście otwarto nawet kino¹⁵².

Przeciwnie zaś, w 1986 r. władze ocenzurowały film ukraińskiego reżysera Wołodymyra Szewczenki, który z poświęceniem życia (zmarł niedługo później na chorobę popromienną) udał się do Czarnobyla,

¹⁴⁸ „Правда” 1986, № 172 (24794), s. 3.

¹⁴⁹ Н. Беловол, *op. cit.*, s. 40.

¹⁵⁰ „The Ukrainian Weekly” 1988, nr 42, s. 15.

¹⁵¹ „Комсомольская Правда” 14 V 1986, s. 2.

¹⁵² *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 21.

by zarejestrować dramatyzm pierwszych miesięcy po wybuchu jądrowym¹⁵³. Z kolei dystrybucję filmu innego ukraińskiego reżysera Rołfana Serhijenki wstrzymywano ponad rok¹⁵⁴. Wspomniane obrazy nie miały jawnie antypaństwowego wydźwięku, ale zdaniem władz były nazbyt realistyczne i przedstawiały wydarzenia w Czarnobylu w pesymistycznym świetle, gdyż według działaczy komunistycznych przekaz powinien być optymistyczny, mobilizujący oraz heroiczny¹⁵⁵. Z tych samych powodów władze ocenzurowały program nowosybirskiej ekipy telewizyjnej, która w listopadzie 1986 r. zarejestrowała tragiczny wypadek podczas prac przy reaktorze. Helikopter Mi-8 w trakcie rozpoznawczego lotu nad czwartym blokiem zaczepił o liny dźwigu i runął na ziemię, cała załoga – weterani walk w Afganistanie – zginęła na miejscu. Realizatorzy zostali zmuszeni do wycięcia owego fragmentu. Przecież według obowiązującej wersji w Czarnobylu w tym okresie nikt nie ginął¹⁵⁶.

Komentator telewizyjny Aleksandr Krutow, który jeździł w tamtych dniach do Czarnobyla, by robić „poprawne” politycznie reportaże dla sowieckiej telewizji, wspominał po latach, że najbardziej niebezpieczną pracę wykonywali żołnierze zrzucający płonący grafit z dachu trzeciego reaktora oraz piloci. „Żołnierze, oni zastąpili elektroniczne roboty, które nie mogły pracować w takiej sytuacji [wysokiej promieniotwórczości – P.S.] Wszyscy piloci, z którymi lataliśmy, już nie żyją. To była śmiertelnie niebezpieczna praca, oni rzucali na płonący reaktor worki z ołowiem, borem i piaskiem”¹⁵⁷.

Oficjalnie nie podawano żadnych wiadomości o przypadkach choroby popromiennej (zgodnie z zaleceniami rządowej Komisji Medycznej) i w ten sposób przemilczano rzeczywistą liczbę ofiar. 27 czerwca 1986 r. Ministerstwo Zdrowia ZSRS wydało rozporządzenie, by zataić informacje o rezultatach leczenia, a także o stopniu napromieniowania personelu biorącego udział w likwidacji skutków awarii w Czarnobylu¹⁵⁸.

¹⁵³ *Чорнобиль — Хроніка важких тижнів*, В. Шевченко, СРСР 1986.

¹⁵⁴ *Дзвін Чорнобиля*, Р. Сергієнко, СРСР 1987.

¹⁵⁵ A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, op. cit., s. 46–47.

¹⁵⁶ *Неизвестный Чернобыль*, op. cit., s. 243.

¹⁵⁷ *Духовный Чернобыль страшнее ядерного*, <http://www.russsdom.ru/oldsayte/2006/200604i/20060418.shtml>, 10.10.2010.

¹⁵⁸ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, op. cit., s. 8.

Wbrew stanowi rzeczywistości z każdym dniem oficjalne wiadomości utrzymywane były w coraz bardziej optymistycznym tonie. Chętnie pisano o postępujących sukcesach na froncie walki z radioaktywnością, gdzie sowieckich herosów wspierała niezastąpiona sowiecka technologia i potencjał naukowy. Szczególnie koncentrowano się na publikacji licznych wywiadów z likwidatorami następstw awarii, w których podkreślano ich wzorową postawę społeczną i wierność ideom socjalistycznym. Organ związków zawodowych „Trud” z dumą donosił 7 maja, że w czasie awarii „większość komunistów przejawia prawdziwy heroizm”¹⁵⁹. Z kolei oficjalny rządowy dziennik „Prawda” 13 maja pisał o „Poświęceniu i bohaterstwie ludzi sowieckich”¹⁶⁰.

Najważniejsze dla władz było pokazanie, że to właśnie człowiek sowiecki w najwyższym akcie heroizmu pokonywał piętrzące się przeszkody. To, że pracował on, nie szczczędząc siebie, było przecież oczywiste, gdyż takimi cechami mógł się pochwalić prawie każdy członek sowieckiego kolektywu i, jak napisał jeden z natchnionych dziennikarzy: „Tylko w takich sytuacjach można głębiej zrozumieć siłę oddania sowieckiego człowieka ojczyźnie”¹⁶¹. Niemniej zadania wymagające największych umiejętności zarezerwowane były dla komunistów, członków partii¹⁶². „Oni szli na pierwszą linię czarnobylskiego frontu, gdzie niepotrzebne były ani kule, ani pociski nuklearne, gdzie trzeba było tylko nie drgnąć, nie uciec, przyjąć na siebie nieznaną dawkę promieniowania. To oczywiście jest i niebezpieczne, i straszne. Ale za sterami – komuniści. Jeśli nie oni, to kto?”¹⁶³ padło retoryczne pytanie w reportażu o pilotach helikopterów. Według autora artykułu pt. *Трытык* wszyscy walczący z atomowym żywiołem w Czarnobylu zasłużyli, by stanąć z komunistami w jednym szeregu¹⁶⁴. Także odznaczający się w Czarnobylu górnicy z Doniecka i budowniczowie metra z Kijowa, nie dość, że wolontariusze, to jeszcze okazywali się być „z reguły” komunistami – członkami partii lub Komsomołu¹⁶⁵.

¹⁵⁹ „Труд” 7 V 1986, s. 2.

¹⁶⁰ „Правда” 1986, № 133 (24755), s. 3.

¹⁶¹ В. Арапов, *op. cit.*, s. 474.

¹⁶² *Ibidem*, s. 473.

¹⁶³ Н. Беловол, *op. cit.*, s. 41.

¹⁶⁴ Г. Ляшук, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 57.

¹⁶⁵ *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 39.

Sowiecka prasa, radio i telewizja podziwiała bohaterstwo likwidatorów, pisano o ich nadludzkim poświęceniu, o podejmowanym przez nich ryzyku, jednak upowszechniano te opinie w taki sposób, by przeciętny obywatel Związku nabrał przekonania, że żadne inne społeczeństwo lub państwo nie byłoby w stanie zdobyć się na taki wyczyn i co za tym idzie, sprostać takim wyzwaniom, jakie przed narodem sowieckim postawiła katastrofa w Czarnobylu. „Nikt i nigdzie nie spotkał się z podobnym nieszczęściem, a w sensie naukowym nieznanym problemem. Jestem przekonana, że inne państwa znalazłyby się w znacznie gorszym położeniu”, stwierdziła później Angelina Guskowa – specjalistka od leczenia chorób popromiennych i kierownik słynnej moskiewskiej kliniki nr 6¹⁶⁶.

W rzeczywistości przywódcom sowieckim nie chodziło o podkreślenie wartości pracy swoich obywateli, lecz o zachęcenie ich do jeszcze większych wyrzeczeń i wysiłku, a także mocniejsze (bo emocjonalne) związanie wspólnoty z aparatem władzy. W KC KPZS zwracano uwagę na konieczność częstszych wystąpień publicznych wysokich rangą dygnitarzy państwowych na czele z Gorbaczowem, gdyż zdaniem władz dawały one ludziom poczucie, „iż nie są sami, że ktoś o nich pamięta i troszczy się”¹⁶⁷.

Innym sposobem cementowania społeczeństwa było już wielokrotnie sprawdzone w historii kreowanie obrazu ZSRS jako samotnej twierdzy – tym razem osaczonej przez nieprzyjaciół i zdanej na własne tylko siły w walce z atomem. Starano się przez analogię nawiązać do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej oraz walki z niemieckimi faszystami¹⁶⁸. W opisach zmagania ze skutkami awarii dominowały wyrażenia i terminologia wojskowa, np.: „zadanie bojowe”, „wrogi obiekt”, „nieznany wróg”, „front walki”, „decydująca bitwa” czy „walka na śmierć i życie”. Wyraz „wojna” odmieniano przez wszystkie przypadki. Pisano że „Wróg jest nieuchwytny, niewidzialny, ale równie groźny, krwawy i śmiertelnie niebezpieczny”¹⁶⁹. Każdy metr przekopanej i oczyszczonej z promieniotwórczych pierwiastków ziemi przedstawiano jako wygraną bitwę na wojnie, w której ostateczne zwycięstwo było pewne.

¹⁶⁶ Г. Алимов, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 157.

¹⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2979, арк. 8.

¹⁶⁸ Н.Д. Тараканов, *Чернобыльские записки...*, *op. cit.*, s. 82.

¹⁶⁹ Н. Беловол, *op. cit.*, s. 45.

Wskazywano na ogromne ilości sprzętu wojskowego ściągniętego do Czarnobyla. Autorzy reportaży i opowiadań poświęconych katastrofie na miarę korespondentów wojennych lubowali się w realistycznych opisach scen walki¹⁷⁰. „Pokonanie Czarnobyla” stało się równoznaczne z pokonaniem wewnętrznej reakcji, niewidzialnego, niezwykle przebiegłego przeciwnika. Tak oto żołnierz, robotnik czy nawet prosty kotłochodziak-ochotnik dzięki niezwykłym przymiotom właściwym tylko ludziom sowieckim w obliczu prawdziwego wyzwania awansował do rangi superbohatera.

Warto zwrócić uwagę, iż w oficjalnych relacjach z Czarnobyla uwidoczniła się pewna niekonsekwencja władz w przedstawianiu wydarzeń. Z jednej strony eksponowano poświęcenie i wysiłek tysięcy likwidatorów, zwracano uwagę na olbrzymią skalę działań aparatu partyjno-rządowego podejmowanych podczas akcji ratunkowej, jednak równocześnie starano się wykazać, iż miała miejsce jedynie awaria, której rozmiary zostały celowo wyolbrzymione przez zachodnie media. Stało to w oczywistej sprzeczności z sowieckimi doniesieniami na temat wielkiej mobilizacji ludzi i sprzętu w Czarnobylu. Ta dwoistość była widoczna również podczas oficjalnych wystąpień sowieckich polityków i naukowców w kraju (podkreślanie wysiłku całego społeczeństwa) oraz na forum międzynarodowym (minimalizowanie rozmiarów wypadku). Niemniej w miarę upływu czasu komunistyczna propaganda skłaniała się bardziej ku akcentowaniu „heroistycznej wersji” Czarnobyla, a słowo „awaria” bardziej odpowiadała stanowisku władz w odniesieniu do medycznych i ekologicznych skutków katastrofy.

Partia zadbała również o to, żeby bohaterom nawet w warunkach bojowych nie zabrakło odpowiedniej dawki kultury i rozrywki. Wkrótce do Czarnobyla, zgodnie z zaleceniami Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy, skierowano artystów różnych profesji (śpiewaków, muzyków itp.), którzy na polecenie władz mieli swoimi koncertami podnosić „bojowego ducha” likwidatorów i budowniczych. Ich również pozbawiono rzetelnych informacji o zagrożeniu. Chociaż niejednokrotnie przebywali na pierwszej „linii frontu” walki z radio-

¹⁷⁰ Np. „Sześć długich minut, męczących, najbardziej niebezpiecznych w całym jego życiu [gdy – P.S.] wisiał dosłownie nad piekłem Nikołaj Andriejewicz Wałkozub. Wisiał, nie drgnął, okazał takie opanowanie, jakim mogą się pochwalić tylko piloci-frontowcy idący na szpicy w ataku na wroga”. *Ibidem*.

aktywnością, nie zapewniono im odpowiedniej odzieży ochronnej. Artyści występowali w uszytych przez siebie kostiumach, bezwiednie przyjmując pokaźne dawki promieniowania¹⁷¹.

Przebywający w strefie funkcjonariusze KGB stwierdzili, że ludność pozostawała w wielkiej nieświadomości co do kwestii oddziaływania promieniowania, a zwłaszcza przeprowadzania czynności profilaktycznych. W specjalnym powiadomieniu KGB USRS z 7 maja winą za taki stan rzeczy częściowo obarczono środki masowego przekazu, gdzie brakowało właściwych informacji¹⁷².

Jak wspominał jeden z likwidatorów, „większego strachu przed Czarnobylem nie odczuwaliśmy, ale nie z powodu nadmiernej odwagi, a raczej z powodu nieznamości zagrożeń wynikających z promieniowania radioaktywnego oraz ograniczonej wiedzy o nim”¹⁷³. W prasie nazywano likwidatorów „smielciakami”, czyli śmiałkami, ale nikt nie precyzował, czym naprawdę ryzykowali ci niekiedy bardzo młodzi ochotnicy. O ewentualnych zagrożeniach dla zdrowia mówiono niewiele lub robiono niejasne aluzje. W maju 1986 r. podano, jakoby „radioaktywność w powietrzu rozeszła się”¹⁷⁴. Z kolei na początku lipca 1986 r. prasa pisała, że w przylegających do czarnobylskiej strefy rejonach czernihowskim i żytomierskim sytuacja jest normalna i „nie wywołuje żadnych niepokojów”¹⁷⁵. Także w samej strefie zamkniętej można np. „kopać kartofle, żadnej radioaktywności nie ma” – tak zapewniali na łamach „Radzieckiej Ukrainy” robotnicy kotchozu im. W. Lenina pracujący niedaleko Czarnobyla¹⁷⁶.

Rzeczywiste położenie likwidatorów w Czarnobylu znacznie jednak odbiegało od propagandowej fanfaronady. Wojskowi wysyłani do usuwania skutków awarii nie mogli odmówić wyjazdu do Czarnobyla, każdy żołnierz musiał spłacić swój „święty” dług wobec ojczyzny sowieckiej. Jeden z uczestników tamtych wydarzeń w randze oficera, Aleksandr

¹⁷¹ „Вісник Чорнобиля” 1995, № 23 (1431), s. 7.

¹⁷² Документ №29. Повідомлення 3-го відділу 1-го Управління КДБ УРСР про можливі причини аварії на Чорнобильській АЕС, 7 травня 1986 р., http://www.archives.gov.ua/Sections/Chornobyl_20/3/index.php?3, 28.03.2009.

¹⁷³ І. Гелебан, *Дзвони Чорнобиля*, <http://www.mns.gov.ua/news/11660.html>, 27.02.2009.

¹⁷⁴ *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 59.

¹⁷⁵ „Радянська Україна” 1986, № 153 (19658), s. 3.

¹⁷⁶ *Ibidem*, № 195 (19700), s. 2.

Chłabystin, tak wspominał tamte chwile: „Wyboru nie miał nikt, ani żołnierze w służbie czynnej, ani powołani na tę okoliczność rezerwiści, to właśnie oni biegali po dachu i zrzucali stamtąd płonące kawałki grafitu”¹⁷⁷. „Na dach gnali nas jak stado baranów” – relacjonował jeden z „dekarzy”¹⁷⁸. Tymczasem realny poziom promieniowania na dachu 3 bloku został zmierzony dopiero pod koniec 1986 r. za pomocą radiometrów pozwalających odczytać wskaźnik promieniowania do 40 tys. R/h. Do tego momentu dane powyżej pewnych wartości (np. 200 R/h) podawano tylko w przybliżeniu¹⁷⁹.

Żołnierzom, którzy odmawiali wyjazdu na tereny dotknięte katastrofą, grożono sądami lub więzieniem. Przebywających w Czarnobylu likwidatorów terroryzowano złamaniem kariery, surowymi konsekwencjami dla rodziny lub wyrzuceniem z partii, zawsze jednak próbowano odwoływać się do ich poczucia obowiązku¹⁸⁰. Wszystkim pracownikom zabroniono zadawać pytania o przyczyny awarii lub rzeczywisty poziom promieniowania jonizującego. Wielu żołnierzom i robotnikom zaniżano (lub nigdy nie monitorowano) liczbę otrzymanych dawek promieniowania¹⁸¹. Żołnierzy-likwidatorów wysyłanych w rejon katastrofy przez sowieckie komendy wojskowe, tzw. wojenkomaty (ros. wojennyj komisariat, военный комиссариат), na ogół nie informowano o miejscu docelowego pobytu, a termin ich służby był dowolnie przedłużany przez zwierzchników¹⁸². Użycie do prac dekontaminacyjnych żołnierzy pozwalało państwu na redukcję kosztów całej operacji, bowiem pracownikom cywilnym płacono podwójną pensję. Z tych samych powodów władze eksploatowały ludzi do granic wytrzymałości. W skrajnych przypadkach zdesperowani likwidatorzy decydowali się na akcje protestu, co w warunkach zmilitaryzowa-

¹⁷⁷ <http://www.nuclearpolicy.ru/publications/chernobyl/hlabystin.shtml>, 25.02.2009.

¹⁷⁸ „Новий Мир” 1989, № 4, s. 193.

¹⁷⁹ А.Ф. Митенков, *Четверть века: Воспоминания о группе радиационной разведки*, Нижний Новгород 2012, s. 23.

¹⁸⁰ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, 177–181; A. Roche, *Children of Chernobyl*, *op. cit.*, s. 30.

¹⁸¹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, 14–16; S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, *op. cit.*, s. 57.

¹⁸² „Сучасність” 1987, № 2 (310), s. 120–121; Listy Janisa Dumpisa z Buda-Worowyczi (rejon poleski), k. 1–2 (w zbiorach autora).

nego reżimu komunistycznego było wydarzeniem niespotykanym. Buntowali się żołnierze z republik bałtyckich oraz pracownicy cywilni przymusowo sprowadzeni do pracy w strefie alienacji¹⁸³. Agenci KGB w raportach służbowych pisali o „niezdrowej sytuacji” w niektórych oddziałach wojskowych spowodowanej przedłużaniem terminu służby i rozbieżnościami przy określaniu dawek promieniowania otrzymanych przez żołnierzy¹⁸⁴.

Również naukowcy, którzy wyłamali się z ogólnego tonu propagandowego, mogli spodziewać się dotkliwych konsekwencji. Wołodimir Czernuszenko, członek Kijowskiej Akademii Nauk oraz szef sekcji naukowców prowadzących akcje oczyszczania w zamkniętej strefie wokół Czarnobyla, stracił pracę krótko po tym, jak próbował upublicznić dane na temat prawdziwych wydarzeń w CzAES, w tym liczbę ofiar katastrofy jądrowej sięgającej kilkudziesięciu tysięcy, a nie, jak oficjalnie głoszono – 31 osób¹⁸⁵.

W reportażach z Czarnobyla sprawy te przedstawiały się zupełnie inaczej. Tu młodzi ochotnicy nosili w sercu tylko jedno marzenie – zasłużyć na imię komunisty. Jeden z nich przed wykonaniem zadania miał często powtarzać: „Jeżeli nie wrócę, uważajcie mnie za komunistę”. Autor reportażu dodawał tylko, że w opinii weteranów tak właśnie postępują żołnierze na froncie¹⁸⁶. Poza tym „Wszystkich nazwisk nie sposób wymienić, ale jedno można powiedzieć na pewno: pierwsi na spotkanie z niebezpieczeństwem szli komuniści. Dali przykład osobistej odwagi”¹⁸⁷. Podwyższeniu świadomości ideowej i morale żołnierzy sowieckich poświęcono obrady XXVII zjazdu KPZS. Publicysta „Czasopisma wojskowo-historycznego” komentując jego uchwały, podkreślił, że podstawowym rezultatem prowadzonej działalności ideologicznej jest jeszcze silniejsze polityczno-moralne okrzepnięcie zbrojnego kolektywu i jego ściśle zespolenie wokół partii komunistycznej oraz Komitetu Centralnego, a także dobrowolne spełnianie przez żołnierzy

¹⁸³ „Сучасність” 1987, № 2 (310), s. 121; H. Hamman, S. Parrott, *Mayday... , op. cit.*, 177–180; D.R. Marples, *The Social Impact... , op. cit.*, s. 185–190.

¹⁸⁴ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 41, Об обстановке на Чернобыльской АЭС и в ее окружении, арк. 101–111.

¹⁸⁵ „Bulletin of the Atomic Scientists” V/VI 1996, vol. 52, no. 3, s. 14; A. Roche, *Children of Chernobyl, op. cit.*, s. 33.

¹⁸⁶ Г. Ляшук, *op. cit.*, s. 57.

¹⁸⁷ *Солдаты Чернобыля*, ред. Ю. И. Аляев, Ленинград 1987, s. 8.

patriotycznego i internacjonalistycznego obowiązku. W nawiązaniu do tej ideologiczno-wychowawczej pracy autor artykułu podkreślał, że „odpowiedzialnie i męsko wypełniają swoje obowiązki żołnierze sowieccy udzielający pomocy Demokratycznej Republice Afganistanu oraz przy likwidacji skutków awarii w czarnobylskiej AES”¹⁸⁸.

Obok bohatera żołnierza, komsomolca pojawił się też heros wywodzący się ze środowiska sowieckiej inteligencji. Technicy, inżynierowie i naukowcy, wszyscy zjednoczeni w obliczu wspólnego nieszczęścia, wykorzystali nieprzeciętne umiejętności zdobyte na sowieckich uniwersytetach i w ośrodkach naukowych, by okiełznać problem szalejącej radioaktywności, bo „podczas wojny sukces zależy od użytej nowej techniki i technologii w połączeniu z dokładną taktyką”¹⁸⁹. A nad wszystkim czuwała partia i komitety okręgowe.

10 maja KPZS podjęła decyzję o opracowaniu projektu sarkofagu zniszczonego reaktora. Pierwszy etap budowy zakończył się 20 maja, drugi 15 sierpnia, a ostateczny finał prac miał miejsce 30 listopada 1986 roku. Datę tę okrzyknięto dniem zwycięstwa nad niebezpieczną elektrownią, a sarkofag prasa sowiecka obwołała „wyczynem architektonicznym”. Kilka lat po katastrofie publicystka ukraińska Lubow Kowalewska określiła go mianem „»Ukrycia« sławy i hańby, prawdy i kłamstwa”¹⁹⁰.

Kiedy prace nad budową sarkofagu dobiegły końca, na szczycie konstrukcji załopotał czerwony sztandar jako symbol zwycięstwa społeczeństwa sowieckiego nad śmiertelnością atomem oraz wierności komunistycznej ojczyźnie. Atom znów pokajał się przed człowiekiem – sowieckim człowiekiem. Moment ten został uwieczniony przez operatora telewizji państwowej i fotoreporterów. Z dumą odnotował ten fakt w artykule *Symbol męstwa* redaktor czasopisma „Czerwona Gwiazda”, podkreślając znaczenie osobistego przykładu komunistów w prowadzeniu dezaktywacji na terenie elektrowni. Bo, zdaniem autora, prawdziwy komunista nie mógł sobie pozwolić na pobłażanie. Im trudniejsze warunki, cięższe zadania – tym większe wymagania powiniennym stawiać przed sobą i swoimi towarzyszami każdy partyjny¹⁹¹.

¹⁸⁸ А.А. Волкогоенов, XXVII Съезд КПСС..., *op. cit.*, s. 6.

¹⁸⁹ Н. Беловол, *op. cit.*, s. 43.

¹⁹⁰ Л. Ковалевская, Чернобыль ДСП, *op. cit.*, s. 55.

¹⁹¹ „Красная Звезда” 1986, s. 3.

Tak oto awaria stała się rodzajem surowego egzaminu czy też wyzwania dla niezłomnych komunistów. „Правда” pisała o „sprawdzenie na męstwo”¹⁹². W opinii dziennikarzy naród sowiecki wyszedł z tej próby zwycięsko, przy czym wielką była w tym zasługa partii i komunistycznych przywódców narodu. Autor artykułu *Czyn bohaterski* pisał z dumą, że wszyscy uczestnicy likwidacji skutków awarii wychowani przez partię komunistyczną pokazali wysokie morale i profesjonalną jakość¹⁹³.

W ten oto sposób w świecie stworzonym przez propagandę sowiecką patrioci w Czarnobylu potwierdzali najwyższe standardy moralności socjalistycznej, udowodnili swoje przywiązanie do wpajanych im od dzieciństwa sowieckich wartości, w których „rewolucyjny styl pracy” i „patriotyzm socjalistyczny” miały szczególnie ważną rangę.

Równoległe z prowadzeniem akcji oczyszczania skażonych terenów władze starały się wpływać na nastroje ludzi dotkniętych bezpośrednio skutkami katastrofy. Przesiedleńców z terenów najbardziej skażonych zapewniano o ich rychłym powrocie do domu. Radio, prasa jeszcze rozpałały te nadzieje. „Jeżeli tą sprawą zajęła się nasza armia – to znaczy, że tutaj wrócimy. Ona wyzwoliła nas od faszystowskiej szarańczy w czasie Wojny Ojczyźnianej. I teraz pierwsza przybyła nam na pomoc”¹⁹⁴. Jedna z pracownic kołchozu stwierdziła: „Powrót do rodzinnego domu będzie najpiękniejszym dniem w naszym życiu”¹⁹⁵. Niestety większość ewakuowanych do domów nie wróciła już nigdy. W istocie wiele wiosek zaraz po opuszczeniu ich przez mieszkańców było równanych z ziemią. Domy, szkoły, nawet drzewa w sadach spychano do wielkich dołów i zasypywano.

Likwidatorzy w trakcie i po pracy byli narażeni na inwigilację przez tajne służby i donosicieli. Z pracownikami zamkniętej strefy wokół Czarnobyla co jakiś czas odbywano rozmowy polityczne i motywujące pogadanki. Nie od razu pracą likwidatorów rejestrowano w dokumentacji¹⁹⁶. Później zabroniono wpisywać otrzymane dozy promieniowania powyżej dopuszczalnej dziennej normy¹⁹⁷. Tym sposobem uciekano od

¹⁹² „Правда” 1986, № 132 (24754), s. 2.

¹⁹³ В. Арапов, *op. cit.*, s. 472.

¹⁹⁴ М. Тараканов, [w:] *Чернобыль дни испытаний*, *op. cit.*, s. 58.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 59.

¹⁹⁶ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 14.

¹⁹⁷ „Новый Мир” 1989, № 4, s. 192.

odpowiedzialności za ewentualne zachorowania lub przypadki śmierci w tej grupie zatrudnionych. Niektórzy pracowali nawet bez dozymetrów, innym po pracy zabierano je i oddawano dopiero po ponownym stawieniu się w miejscu pracy. W ten sposób chciano zmniejszyć na papierze ilość promieniowania przypadającego na każdego człowieka, chociaż droga z pracy na miejsce odpoczynku i z powrotem na skutek pyłu radioaktywnego bywała równie niebezpieczna¹⁹⁸. Zresztą aparatura służąca do pomiarów radioaktywności niejednokrotnie była przestarzała, dawała błędne odczyty. Dzięki takim i innym praktykom w maju 1986 r. prasa sowiecka mogła z pełnym przekonaniem ogłosić, że likwidatorzy pracujący bezpośrednio na czarnobylskiej AES przeszli kontrolę medyczną, która wykazała, że pacjenci „są całkiem zdrowi i po odpoczynku mogą wrócić do pracy”¹⁹⁹. Jeden z likwidatorów trzy lata po katastrofie wysłał list do redakcji miesięcznika „Nowy Świat” będącego niegdyś wyrazicielem poglądów postępowych kół sowieckiej inteligencji. Tak opisał on swoją historię: „Od 30 kwietnia do 30 czerwca 1987 r. pracowałem na czarnobylskiej AES [...]. Przed wysłaniem stanąłem przed komisją medyczną, która uznała mnie za zdrowego i nadającego się do pracy. Byłem zdrowy. Jaki był finał Czarnobyla? W sierpniu 1987 r. przyjechałem do domu. I teraz nie opuszczam szpitali. 1987 rok. Sierpień, październik – szpital; grudzień – sanatorium. Rok 1988, kwiecień – leczenie ambulatoryjne; maj, czerwiec, lipiec – szpital; wrzesień – leczenie ambulatoryjne; październik – szpital”²⁰⁰.

Walkę ludzi z promieniotwórczością po wybuchu elektrowni atomowej w Czarnobylu „Prawda” słusznie określiła jako czyn bohaterski. Poświęcenie i ofiarność likwidatorów zasługiwała na to miano. Niemniej narodziny „silniejszego od atomu” sowieckiego bohatera były czysto propagandowe. Ofiara wielu narodów ZSRS posłużyła reżimowi do przeprowadzenia cynicznej kampanii medialnej, której głównym dążeniem było zrzucenie z siebie odpowiedzialności za tragedię w Czarnobylu oraz wykorzystanie społecznego heroizmu i zaangażowania do celów politycznych.

¹⁹⁸ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП, op. cit.*, s. 47; ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 41, *Об обстановке на Чернобыльской АЭС и в ее окружении*, арк. 101–111.

¹⁹⁹ „Радянська Україна” V 1986, № 107 (19612), s. 3.

²⁰⁰ „Новий Мир” 1989, № 4, s. 192.

Wykreowany przez media sowieckie bohater komunistyczny spełnił swoje zadanie, ale też nie miał innego wyjścia w państwie, gdzie tak często przytaczano, również w tych tragicznych miesiącach po wybuchu w CzAES, słowa Lenina: „Wszelki przejaw słabości, wszelkie wahanie, wszelki sentymentalizm byłby ogromnym przestępstwem wobec socjalizmu”²⁰¹.

4. Ofensywa propagandowa Związku Sowieckiego na forum międzynarodowym

Zachodnie publikacje wyolbrzymiające skutki katastrofy nuklearnej spotkały się z dezaprobatą prominentów sowieckich. Raporty o tysiącach ofiar wybuchu określili mianem antysowieckiej propagandy²⁰². Wkrótce władze komunistyczne przeprowadziły agresywną ofensywę na forum międzynarodowym, która była także jednym ze sposobów odwrócenia uwagi od istotnych problemów związanych z Czarnobyliem. Wypróbowaną metodą komunistycznej propagandy była kategoryzacja rzeczywistości. Świat według Sowietów od dawna dzielił się na dwa obozy – komunistyczny i kapitalistyczny, które przeciwstawiły się sobie na zasadzie dobra i zła. Ponadto, zgodnie ze starą sowiecką ideologią, istnieli wrogowie zewnętrzni i wewnętrzni. Wykreowanie wroga ułatwiało usprawiedliwienie błędów i porażek władzy. I tym razem wrogiem zewnętrznym okazały się kapitalistyczne państwa Zachodu, a przede wszystkim Stany Zjednoczone z administracją rządową Reagana na czele. Wrogiem wewnętrznym zaś opłacani przez nich szpiedzy i dywersanci, którzy w opinii Sowietów próbowali wykorzystać awarię w Czarnobyliu do własnych nikczemnych celów wymierzonych w stabilność i rozwój ZSRS. Jak stwierdził Michaił Heller: „Przywódcy sowieccy żywią organiczną wrogość wobec Zachodu i odmawiają mu prawa do istnienia w obecnej postaci. Zachód jest im potrzebny jako obiekt nienawiści, ta czwarta strefa jest niezbędna jako potencjalny łup, a zarazem jako jedyne źródło pomocy niezbędne do pokonania chronicznych przejściowych trudności”²⁰³. W tym sensie tragedia

²⁰¹ W. Lenin, *O moralności socjalistycznej*, Warszawa 1981, s. 232.

²⁰² H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 26.

²⁰³ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, *op. cit.*, s. 353.

czarnobylska stawała się również katastrofą kulturową, bo po raz kolejny uwypukliła konflikt pomiędzy kulturą zachodnią (europejską) a kulturą sowiecką²⁰⁴.

Związek Sowiecki nie tylko nie zamierzał wyjaśniać okoliczności zająć z 26 kwietnia w Czarnobylu, ale przystąpił do zaciekłych ataków pod adresem USA i jego europejskich sojuszników. „To obraza – to, co robi zachodnia propaganda wokół naszego nieszczęścia” donosiła „Komsomolska Prawda”²⁰⁵. Przy okazji nagłośniono temat prób jądrowych przeprowadzanych w krajach kapitalistycznych. „Tam na zachodzie, zwłaszcza w Europie, krzyczą i szumią o Czarnobylu, a sami bagatelizują niebezpieczeństwo, które wynika z prób jądrowych”²⁰⁶. Korespondenci polityczni dodawali, że „Antysowiecka histeria została zorganizowana w Stanach Zjednoczonych”²⁰⁷.

USA zarzucano, że ich reaktory jądrowe mają dziesięciokrotnie większą radioaktywność od sowieckich, a przekonanie, jakoby amerykańskie elektrownie jądrowe były o wiele bezpieczniejsze, miało być kłamstwem²⁰⁸. „Konstrukcje bezpieczeństwa w amerykańskich AES nie spełniają odpowiednich wymogów i nie wytrzymają próby, gdyby doszło do poważnej awarii” – oceniła fachowo „Radziecka Ukraina”²⁰⁹.

6 maja 1986 r. „Prawda” zamieściła obwieszczenie TASS, w którym przyznano, że Zachód wyraził chęć udzielenia pomocy. Jednak zaraz dodano, że niektórzy próbują wykorzystywać katastrofę w celach politycznych, by siać nienawiść między narodami²¹⁰.

ZSRS odrzucił pomoc zaoferowaną na początku maja przez Stany Zjednoczone. Przedstawiciele sowieccy w USA zapewniali, że problem Czarnobyla jest już w zasadzie rozwiązany. Straty ludzkie zminimalizowano do zaledwie dwóch zgonów i niecałych 200 rannych, ponadto wytłumaczono amerykańskim kongresmenom, że milczenie w pierwszych dniach po katastrofie wywołane było głównie tym, iż władze ZSRS

²⁰⁴ T. Buchholtz, *Kulturowe aspekty katastrofy w Czarnobylu, w świetle relacji prasowych*, [w:] *Nazajutrz – reakcje społeczeństwa polskiego na katastrofę w Czarnobylu*, red. A. Siciński, Warszawa 1989, s. 216.

²⁰⁵ „Комсомольская правда” 8 V 1986, s. 2.

²⁰⁶ „Труд” 7 V 1986, s. 2.

²⁰⁷ *Aftermath Of Chernobyl...*, op. cit., vol. 1, s. 248.

²⁰⁸ *Чернобыль дни испытаний*, op. cit., s. 137.

²⁰⁹ „Радянська Україна” 1986, № 167 (19672), s. 3.

²¹⁰ „Правда” 6 V 1986, s. 2.

musiały dobrze rozeznać sytuację²¹¹. Co więcej, w prasie sowieckiej oskarżono Stany Zjednoczone o prowadzenie wojny psychologicznej. „Czekano tam tylko na pretekst do rozwinięcia nowej kampanii antysowieckiej”²¹². „Komsomolska Prawda” pisała o „Antysowieckiej histerii na Zachodzie”²¹³. Podejmowane przez społeczność międzynarodową próby wyjaśnienia okoliczności awarii w Czarnobylu zostały potraktowane przez władze sowieckie jako atak na autorytet ZSRS i wywołały ostry protest Moskwy.

„Prawda” pisała o „manipulacji ludzkimi emocjami”, a następnie przyznała, że w całej sprawie ZSRS popełnił jeden „grzech”, którym było „niedoceniecie skoordynowanej, antysowieckiej propagandy”²¹⁴. Padały też słowa o „kampanii nienawiści” ze strony Zachodu, który z „lokalnej awarii” zrobił światową katastrofę. Dziennik „Wieści” wśród różnorodnych motywów zajadłego ataku na ZSRS wymienił „głębką defensywę” administracji republikańskiej w USA. A wszystko za sprawą pokojowych propozycji Związku Sowieckiego w sprawie radykalnego zaprzestania wyścigu zbrojeń. Wywołało to jakoby popłoch w Ameryce, gdyż Waszyngton od samego początku nie miał najmniejszej ochoty ani zamiaru ograniczać zbrojeń, a zwłaszcza zrezygnować z programu tzw. gwiazdnych wojen. USA skorzystało więc z okazji, by za pomocą Czarnobyla odegrać się na ZSRS²¹⁵. Tym oto sposobem wytłumaczono czytelnikom, skąd się biorą owe „plotki o Czarnobylu” w Zachodniej Europie i USA. A przecież tylko „godne i humanitarne rozumienie tego, co się wydarzyło, może uzyskać akceptację ludzi sowieckich”²¹⁶ – zapewniała „Prawda”.

Fakt, że po awarii w Czarnobylu niektóre państwa zachodnie ograniczyły import produktów spożywczych z ZSRS, został przyjęty przez stronę sowiecką z niesmakiem. „Takie działania podrywają cele międzynarodowych porozumień o handlu i współpracy gospodarczej, przemysłowej i naukowo-technicznej, zawartych pomiędzy ZSRS a konkretnymi państwami, i nie odpowiadają ogólnie przyjętej praktyce

²¹¹ „The Ukrainian Weekly” 1986, nr 19, s. 1.

²¹² „Правда” 9 V 1986, s. 2.

²¹³ „Комсомольская правда” 9 V 1986, s. 1–2.

²¹⁴ „Правда” 9 V 1986, s. 2.

²¹⁵ „Известия” 11 V 1986, s. 2.

²¹⁶ „Правда” 12 V 1986, s. 3.

rozwiązywania problemów wynikłych w handlu międzynarodowym”²¹⁷. Korespondent TASS na łamach dziennika „Sowiecka Rosja” postawę rządów państw kapitalistycznych po wypadku w Czarnobylu scharakteryzował jako taktykę obliczoną na „demoralizujący” efekt awarii oraz „wywołanie paniki i chaosu”²¹⁸.

Prasa sowiecka nie oszczędziła również działaczy ukraińskich środowisk emigracyjnych, zwłaszcza w USA i Kanadzie, ogłaszając, że Ukraińcy wykorzystali awarię w Czarnobylu, by po raz kolejny napaść na władze komunistyczne. Ów atak miał polegać m.in. na rozpowszechnianiu przez Ukraińców „fantastycznych informacji” na temat katastrofy²¹⁹. Z kolei w pierwszą rocznicę wybuchu władze w Moskwie potępiły ukraińską emigrację za zorganizowanie okolicznościowych obchodów w USA, podobnie jak za publiczne uczczenie pamięci ofiar Wielkiego Głodu²²⁰. Władze sowieckie drażniło również to, że w państwach kapitalistycznych zakładano ukraińsko-amerykańskie i kanadyjskie organizacje pomocowe, tworzono grupy ekspertów i komisje medyczne, które dążyły do zbadania przyczyn i konsekwencji katastrofy jądrowej na Ukrainie oraz starały się nagłośnić problem Czarnobyla na arenie międzynarodowej²²¹.

Po ujawnieniu katastrofy jądrowej obywatele Związku przestali ufać komunikatom płynącym z państwowych środków przekazu. Relacje z Czarnobyla, limitowane przez sowiecką propagandę, całkowicie utraciły pozory wiarygodności. Ukraińcy zaczęli poszukiwać prawdziwych wiadomości w zachodnich rozgłoszeniach, np. BBC czy Radiu Swoboda²²², a to, co tam usłyszeli, napełniło ich przerażeniem. Jednak zdaniem przywódców sowieckich zachodnie media celowo wywoływały panikę u obywateli. Oprócz stacji radiowych szczególnej krytyce poddano gazety angielskie „The Times” i „Economist”, amerykańskie – „New York Times” i „Newsweek” oraz ukraiński dziennik emigracyjny wydawany w USA „The Ukrainian Weekly”²²³.

²¹⁷ *Чернобыль: события и уроки, op. cit.*, s. 161.

²¹⁸ *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1. s. 26.

²¹⁹ „Литературная газета” 1988, № 8 (5178), s. 12.

²²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3025, арк. 46.

²²¹ *Effects of the Accident, op. cit.*, s. 50–68.

²²² H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 16.

²²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3025, арк. 46; *Чернобыль: события и уроки, op. cit.*, s. 72.

Sowieci publicznie instruowali także samych Amerykanów, aby „wyciągnęli lekcję z Czarnobyla”, bo „ślepa nienawiść i niekontrolowane emocje prowadzą do nieprzewidzianych rezultatów”²²⁴. W tym tonie w artykule *Bezwstydna kampania* dziennik „Trud” zamieścił następujące oświadczenie: „Ludziom sowieckim nie pierwszy raz przychodzi wytrzymywać ostre ataki przeciwnika ideologicznego. Nie raz i nie dwa te ataki załamywały się [...] tak i teraz załamię się ta bezwstydna, niehumanitarna próba ogrzania rąk przy cudzym nieszczęściu”²²⁵. Redaktor tygodnika „Literacka Gazeta” w piątym dniu po wybuchu w Czarnobylu konkludował: „Dlaczego świat jest w niebezpieczeństwie? Czy z winy ZSRS lub innych państw socjalistycznych? Nie. Kto chce wojny, nie podejmuje tak wielu wysiłków skierowanych na ocalenie świata”²²⁶. W sowieckich środkach masowego przekazu jednocześnie informowano o wszystkich dotychczasowych awariach elektrowni jądrowych we Francji, Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, podkreślając ogrom ofiar, jakie za sobą pociągnęły²²⁷. I ani słowa o rzeczywistej liczbie zmarłych w Czarnobylu.

Publicznie wystąpienie Gorbaczowa 14 maja w sowieckiej telewizji (dzień później przemówienie opublikowały m.in. „Prawda” i „Sowiecka Kultura”) ujawniło cynizm władz. Kto oczekiwał przysłowiowego „uderzenia się w pierś” generalnego sekretarza, miał okazję przekonać się, że władza sowiecka nie zamierzała nikogo za Czarnobyl przeproszać. Wręcz przeciwnie, Gorbaczow sprawiał wrażenie obrażonego na międzynarodową opinię publiczną, że ta w ogóle zainteresowała się katastrofą. Wygłosił tyradę pod adresem państw NATO, które skrytykował za rozwijanie wyścigu zbrojeń i bierność wobec inicjatyw pokojowych ZSRS. Nie udzielił też żadnych informacji, które mogły wyjaśnić okoliczności wybuchu w Czarnobylu i naświetlić jego konsekwencje.

Jednym z projektów Michaiła Gorbaczowa jako generalnego sekretarza KC KPZS, który miał uzdrowić coraz bardziej chylące się ku upadkowi komunistyczne imperium, była obok pierestrojki (przebudowy) i uskorienja (przyspieszenia) – głośność czyli jawność. Ta ostatnia miała być odejściem od praktyki zakłamania, fałszu i przemilczania

²²⁴ „Правда” 9 V 1986, s. 2.

²²⁵ „Труд” 11 V 1986, s. 2.

²²⁶ „Литературная газета” 1986, № 18 (5084), s. 1.

²²⁷ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, op. cit., s. 5.

niewygodnych faktów. W Czarnobylu głośność nie przetrwała w konfrontacji z rzeczywistością i stała się kolejną ideą, która pozostała w sferze planów.

5. Rok po katastrofie. Kontynuacja dezinformacji

Wprawdzie Michaił Gorbaczow obiecał, że Komisja Rządowa zapozna się ze wszystkimi aspektami katastrofy: konstruktorskimi, projektowymi, technicznymi oraz eksploatacyjnymi, jednak w ZSRS obowiązywała wersja o wyłącznej odpowiedzialności operatorów elektrowni za tragedię w Czarnobylu. Rezultaty badań, które mogły podważyć opinię wydaną przez Komisję Szczerbiny, były przez rząd ZSRS utajniane i nawet specjaliści-jądrowcy nie zawsze mieli wgląd we wszystkie dokumenty dotyczące katastrofy²²⁸. Również pod koniec września 1987 r. Borys Szczerbina polecił opracować listę informacji odnoszących się do katastrofy czarnobylskiej, które podlegały utajnieniu, a tym samym nie mogły być podawane w prasie, radiu i telewizji lub innych mediach²²⁹.

Przywódcy ZSRS, prezentując przed opinią publiczną dobrą wolę w wyjaśnianiu wszelkich aspektów wypadku jądrowego, jednocześnie starali się zamaskować istotne, ale niewygodne fakty, które przeczyły oficjalnej teorii na temat przyczyn i następstw katastrofy czarnobylskiej. 21 sierpnia 1986 r. sowieckie MSZ zorganizowało konferencję prasową z udziałem zagranicznych dziennikarzy, na której eksperci sowieccy przekonywali, że główną przyczyną awarii w Czarnobylu było naruszenie zasad eksploatacji, czego dopuścili się pracownicy elektrowni²³⁰. Identyczne stanowisko przedstawiciele ZSRS zaprezentowali w sierpniu 1986 r. na posiedzeniu w Wiedniu podczas zorganizowanej przez Międzynarodową Agencję Energii Atomowej specjalnej sesji mającej wyjaśnić przyczyny katastrofy. Obecni tam naukowcy sowieccy przekonywali swoich zachodnich kolegów, że przyczyną incydentu było jedynie złamanie zasad eksploatacji przez personel elektrowni.

Po powrocie z Wiednia Walerij Legasow, członek Akademii Nauk ZSRS, odpowiedzialny za ustalenie przyczyn wybuchu reaktora w Czar-

²²⁸ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 103.

²²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 173–175.

²³⁰ „Głos Wielkopolski” 1986, nr 195 (12 884), s. 1.

nobyli, miał zeznać: „Nie kłamałem w Wiedniu, ale nie powiedziałem też całej prawdy”²³¹. W 1989 r. wyszło na jaw, że przed spotkaniem w Wiedniu z sowieckiego raportu na temat katastrofy w Czarnobylu usunięto (być może na polecenie Legasowa) 6 stron poświęconych skażeniu radioaktywnemu na terytorium Białorusi i Rosji 100 km na północ od Czarnobyla. Ponadto raport przedstawiony przez delegację sowiecką w Wiedniu był tajny w samym ZSRS. Oznaczało to, że opinia międzynarodowa wiedziała więcej o katastrofie niż jej ofiary w Związku Sowieckim²³².

Przed zamknięciem sprawy zorganizowano jeszcze publiczny sąd i ukaranie winnych, jako że w dobie głośności i pierestrojki potrzebne były dowody na pozory praworządności. Konsekwencją wytycznych przyjętych i realizowanych przez Sowietów był rozpoczęty w lipcu 1987 r. proces winnych awarii w Czarnobylu. W stan oskarżenia postawiono sześć osób, w tym m.in. byłego dyrektora czarnobylskiej AES Wiktora Briuchanowa, głównego inżyniera elektrowni Nikołaja Fomina oraz zastępcę naczelnego inżyniera Anatolija Diatłowa. Na ławie oskarżonych nie znalazł się nikt z kierownictwa Ministerstwa Energetyki i Elektryfikacji lub Ministerstwa Przemysłu Maszyn Średnich (w praktyce Ministerstwa Energetyki Atomowej). Nie pociągnięto też do odpowiedzialności karnej wysokich funkcjonariuszy partyjnych i państwowych, którzy mieli wpływ na bezpieczeństwo oraz sposób funkcjonowania sowieckiego przemysłu jądrowego.

Jednakże przed zakończeniem procesu, 3 lipca 1986 r. na specjalnym posiedzeniu Politbiura KC KPZS przy udziale m.in. Gorbaczowa i premiera rządu Nikołaja Ryżkowa, ustalono, że awaria była spowodowana całym szeregiem naruszeń warunków eksploatacji przez załogę elektrowni i niezachowaniem względów bezpieczeństwa²³³. Do podobnych wniosków doszli, a najprawdopodobniej po prostu zaakceptowali decyzję Moskwy, członkowie ukraińskiego KC KPU²³⁴.

²³¹ A. Shlyakher, R. Wilson, *Chernobyl, op. cit.*, s. 254.

²³² *Ibidem*, s. 255.

²³³ *Чернобыль дни испытаний, op. cit.*, s. 244; *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 107.

²³⁴ „Радянська Україна” 1986, № 164 (19669), s. 1; В. Лісичин, *За вибух на ЧАЕС, виявляється, засудили зовсім не тих людей*, „Чорнобиль Нагадує” 2001, № 1 (19), s. 4.

Przedstawienie oficjalnego stanowiska Komisji Rządowej teoretycznie nie musiało oznaczać, że znajdzie ona potwierdzenie w rezultatach śledztwa prokuratury oraz decyzji Sądu Najwyższego. W praktyce jednak trudno było wyobrazić sobie, że opinia najbardziej wpływowych osób w ZSRS nie „zainspiruje” działań innych organów. Poza Komisją Szczerbiny pracowała także komisja ekspertów przy Komisji Rządowej, komisja śledcza prokuratury, grupa specjalistów Minenergo, których rezultaty z grubsza pokrywały się z wynikami Komisji wicepremiera²³⁵.

Ponadto w sierpniu 1986 r. przewodniczący Państwowego Komitetu do Spraw Wykorzystania Energii Atomowej ZSRS Andranik Petrosjanc na łamach „Prawdy” przedstawił punkt widzenia członków Biura Politycznego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku sowieckiego, z którego wynikało, że awaria była następstwem całego szeregu nadużyć, których dopuścili się pracownicy elektrowni jądrowej, w tym naruszenia zasad prawidłowej eksploatacji reaktora RBMK-1000²³⁶.

W toku dalszego postępowania sądowego proces oskarżonych o wywołanie katastrofy został utajniony. Zachodnich dziennikarzy i fotoreporterów wpuszczono tylko na ogłoszenie wyroku 29 lipca 1987 r. Treść orzeczenia głosiła, że główną przyczyną awarii było naruszenie zasad bezpieczeństwa oraz dyscypliny technologicznej przez operatorów elektrowni²³⁷.

Wielu dziennikarzy zachodnich uznało proces za „nie prawny, ale polityczny”²³⁸. Ich zastrzeżenia co do bezstronności sowieckiego wymiaru sprawiedliwości wyraził jeden z obecnych w Czarnobylu korespondentów: „Nikt nie mógł relacjonować przesłuchania 38 świadków, nikt nie znał wniosków prokuratora ani argumentów obrony. Wszystko, co podczas trzytygodniowego procesu z Czarnobyla jest znane, pochodzi z kilku sowieckich artykułów prasowych”²³⁹.

Na drugi dzień po procesie Przewodniczący Sądu Najwyższego Ukrainy Oleksij Jakymenko w poczuciu dobrze wypełnionego obo-

²³⁵ Д. Стацюра, *Ещё раз о причинах Чернобыльской аварии*, „Атомная стратегия” 2006, № 22, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, *op. cit.*, s. 45.

²³⁶ Д. Зербіно, М. Гжегоцький, *Екологічні катастрофи у світі та в Україні*, Львів 2005, s.144.

²³⁷ В. Knabe, *Das „neue” Denken*, *op. cit.*, s. 22.

²³⁸ „Литературная газета” 1988, № 8, s. 12.

²³⁹ В. Knabe, *Das „neue” Denken...*, *op. cit.*, s. 21.

wiązku mógł złożyć raport I Sekretarzowi KC KPU Szczerbyckiemu, w którym informował, że rozprawa sądowa zakończyła się najwyższymi (przewidzianymi przez kodeks) wyrokami dla głównych sprawców tragedii. dyrektora elektrowni Wiktora Briuchanowa skazano na 10 lat pozbawienia wolności, głównego inżyniera elektrowni Nikołaja Fomina – 10 lat pozbawienia wolności, zastępcę naczelnego inżyniera Anatolija Diatłowa – 10 lat, kierownika zmiany Borysa Rogożkina – 5 lat, szefa drugiego działu reaktorów Aleksandra Kowalenko – 3 lata, inspektora Jurija Ławuszkina – 2 lata. Wcześniej wszyscy oskarżeni zostali usunięci także z szeregów partii²⁴⁰.

Żaden z oskarżonych nie przyznał się do pełnej odpowiedzialności za awarię, niemniej jak na spowodowanie tragedii tak olbrzymich rozmiarów wyroki były relatywnie łagodne. W trakcie procesu N. Fomin bronił się, że katastrofa była następstwem poważnych wad w konstrukcji reaktora. A. Diatłow po zwolnieniu z więzienia zaczął na własną rękę dochodzić prawdy. Do końca życia przekonywał, że wina za tragedię leży po stronie konstruktorów niestabilnego reaktora i tych, którzy dopuścili go do eksploatacji. W swojej książce i wspominał: „Wnioski oficjalnych organów o przyczynach katastrofy. Wszystko jasne. W tym czasie żadnych innych wniosków być nie mogło, dlatego że śledztwo od samego początku wbrew logice oddano w ręce twórców reaktora, to jest potencjalnych winnych. W żadnej komisji nie było osoby, która byłaby zainteresowana uznaniem mankamentów reaktora za przyczynę awarii. Przeciwnie, wszystkich urządziło obarczenie winą personelu [...]. Nawet gdyby komisja złożyła raport odpowiadający rzeczywistości, to i tak by go ukryli z motywów politycznych i ogłosili to, co zostało ogłoszone. Inaczej po prostu być nie mogło”²⁴¹. Według Diatłowa to naciski poprzedzające proces sądowy w formie już sformułowanych „wniosków” przedstawionych przez organy rządowe zaważyły w głównej mierze na orzeczeniu sądu. „Po takiej decyzji Politbiura trzeba być zupełnie naiwnym człowiekiem, żeby liczyć na pozytywny rezultat. Dla naszego sądu decyzje Politbiura były w zupełności wystarczające”²⁴².

Równie krytycznie Diatłow odniósł się do raportu przygotowanego przez Międzynarodową Agencję Energii Atomowej, która jego

²⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3190, арк. 11–12.

²⁴¹ А.С. Дятлов, *Чернобыль, оп. cit.*, s. 9.

²⁴² *Ibidem*, s. 116.

zdaniem bezkrytycznie przyjęła sugestie strony sowieckiej o winie personelu. Gdy zapytano W. Briuchanowa o przyczyny wybuchu, były dyrektor CzAES stwierdził, że gdyby system bezpieczeństwa reaktora był prawidłowo skonstruowany, to do awarii by nie doszło²⁴³. Później przedstawił on bardziej wyczerpujące wyjaśnienia. Odnośnie zarzutu o podpisanie przez niego protokołu przyjęcia elektrowni do eksploatacji, pomimo iż ta nie spełniała przecież wymaganych warunków bezpieczeństwa, Briuchanow stwierdził, że oficjalne naciski władz (nawet nie bezpośrednio) były tak duże, iż nigdy nie mógłby wypełnić planu bez naruszania przepisów. Briuchanow oznajmił także: „To nie jest w mocy jednego człowieka, by obalić systemy relacji zarządzania gospodarką, które zostały zbudowane przez dziesięciolecia”²⁴⁴. Inni pracownicy elektrowni uważali, że winę za katastrofę ponosi Naukowo-Badawczy i Konstruktorski Instytut Energotechniki pod kierownictwem Nikołaja Dolleżala oraz Instytut Energii Atomowej im. I. Kurczatowa z prezesem Akademii Nauk ZSRS Anatolijem Aleksandrowem na czele, a także inni eksperci²⁴⁵. W. Legasow, który na konferencji w Wiedniu kłamstwem ratował honor Związku Sowieckiego (kosztem honoru własnego), w drugą rocznicę katastrofy w Czarnobylu popełnił samobójstwo. W udzielonym niedługo przed śmiercią wywiadzie za jedną z najważniejszych przyczyn katastrofy uznał technokratyczne podejście do rzeczywistości sowieckich naukowców i brak odpowiedzialności pozbawionych zasad etycznych polityków²⁴⁶.

W miarę upływu czasu taktyka propagandowa ZSRS podlegała przeobrażeniom. W obawie przed zahamowaniem rozwoju przemysłu atomowego państwa zdecydowano się na politykę negacji wcześniejszych ustaleń i rezultatów badań, nawet własnych. Rok po wybuchu władze starały się przekonać opinię publiczną w ZSRS i na świecie, że sprawa Czarnobyla wraz z finałem procesu sądowego i skazaniem winnych zakończyła się również w wymiarze następstw ekologicznych

²⁴³ <http://fakty.ua/104690-byvshij-direktor-chaes-viktor-bryuhanov-quot-esli-by-nashli-dlya-menya-rasstrelnuyu-statyu-to-dumayu-rasstrelyali-by-quot>, 18.11.2011.

²⁴⁴ „Ukrainian Weekly” 1989, nr 47, s. 5.

²⁴⁵ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 42–43.

²⁴⁶ Л. Бойко, *Документально-художня епіка Чорнобіля*, „Радянське літературознавство” 1988, № 3 (327), s. 6–7.

i medycznych. Większość prac dezaktywacyjnych w skażonych rejonach miała zbliżyć się ku końcowi, a powrót ewakuowanej ludności do miejsc dawnego zamieszkania stawał się coraz bardziej realny. W propagandzie sowieckiej walka z niebezpieczeństwem nuklearnym zakończyła się sukcesem i władze ZSRS postarały się o to, by nic nie zakłócało triumfalnego nastroju zwycięzców.

W 1987 r. Komisja Rządowa odpowiedzialna za wyjaśnienie wszystkich aspektów katastrofy zatwierdziła spis wiadomości podlegających utajnieniu w środkach masowego przekazu, przygotowany m.in. przez Ministerstwo Zdrowia oraz Ministerstwo Obrony ZSRS, a także Akademię Nauk ZSRS. Znalazły się tam informacje o stanie zdrowia personelu pracującego w CzAES i likwidatorów skutków awarii czarnobylskiej, a także przekraczającym dopuszczalne normy poziomie zanieczyszczenia obszarów Związku radionuklidami (wg standardów MAEA i Ministerstwa Zdrowia ZSRS)²⁴⁷.

W pierwszą rocznicę wybuchu w Czarnobylu przedstawiciele sowieccy odpowiedzialni za politykę zwalczania skutków awarii i ochrony ludności trwali konsekwentnie przy taktyce dezinformacji obranej jeszcze w pierwszych dniach po katastrofie. W odpowiedzi na zarzut, że ewakuację ludności z Prypeci oraz innych obszarów przeprowadzono zbyt późno, ówczesny przewodniczący Narodowego Komitetu Ochrony Radiologicznej ZSRS, a później także przedstawiciel Rosji w UNSCEAR²⁴⁸ Leonid Andriejewicz Iljin, autor publikacji *Czarnobyl: Mit i rzeczywistość*, oświadczył: „Opierając się na przyjętych kryteriach, mogę stwierdzić z pełną odpowiedzialnością, że ludność Prypeci była narażona na promieniowanie, które było znacznie poniżej dopuszczalnego progu. Usunęliśmy tych ludzi tylko dlatego, że wypadek był niezwykle, skomplikowany i aby nie ryzykować życia mieszkańców. Nie może więc być mowy o opóźnieniach”²⁴⁹. Jedną z bardziej drażliwych kwestii była sprawa pochodzenia pierwszomajowego w 1986 r. Iljin, ignorując własne źródła informacji i dokumenty, oznajmił, iż zdrowie obywateli stolicy

²⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 173–175.

²⁴⁸ Założony w 1955 r. przez ONZ Komitet Naukowy ds. Skutków Promieniowania Atomowego w celu monitorowania zagrożeń dla ludzkiego zdrowia i życia wynikającego ze zmian poziomu promieniowania jonizującego, więcej o UNSCEAR http://www.unscear.org/unscear/en/about_us.html.

²⁴⁹ Cyt. za: L. Hewka, D.R. Marples, *Chornobyl and Glasnost...*, op. cit., s. 1; 15.

nigdy nie było w najmniejszym stopniu zagrożone oraz że „wzrost promieniowania w ubiegłym roku był znacznie poniżej dopuszczalnego poziomu, tak iż nie jest to warte dyskusji [...]. Niech kijowianie wyjdą na świeże powietrze, kąpią się w Dnieprze, nie ograniczają spożycia warzyw, mleka i innych produktów. Pozwólmy im pracować w kołchozach – może to przynieść tylko korzystne skutki dla ich zdrowia”²⁵⁰.

Dopiero po upadku Związku Sowieckiego Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej opublikowała raport zasadniczo różniący się od poprzednich zestawień ekspertów MAEA, w których wcześniej główny akcent kładziono na decyzje personelu elektrowni jako jedyne go czynnika sprawczego awarii. W nowym raporcie wskazywano już na wady reaktora (o których wiedzano przedtem) jako jedną z podstawowych przyczyn wybuchu²⁵¹. MAEA zmieniła więc taktykę i od tego momentu niedoskonałość reaktorów RBMK, w odróżnieniu od „bezpiecznych” reaktorów zachodnich typu np. PWR lub BWR, jest przedstawiana jako jedna z najpoważniejszych przyczyn tragedii w Czarnobylu.

Do poznania zagmatwanych aspektów katastrofy w Czarnobylu bardzo dużo wniosły rezultaty poszukiwań ukraińskiej dziennikarki Ałły Jaroszyńskiej, która udostępniła opinii publicznej tajne materiały ze wspomnianego wyżej posiedzenia Politbiura KC KPZS z 3 lipca 1986 r. Wynikało z nich jasno, że elity rządzące z Gorbaczowem na czele doskonale zdawały sobie sprawę, kto naprawdę ponosi odpowiedzialność za katastrofę w Czarnobylu. Protokół spotkania zawierał kluczowy wniosek, który wyciągnęli jego uczestnicy, i był on całkowicie różny od wersji udostępnionej opinii publicznej w „Prawdzie”. Potwierdzono, że poza bezpośrednim działaniem personelu elektrowni w Czarnobylu, w tym jej kierownictwa, które dopuściło do licznych naruszeń w trakcie przyjęcia i przeprowadzenia eksperymentu, wypadek nuklearny był także wynikiem wcześniejszego zakończenia badań nad bezpieczeństwem reaktora, co spowodowało, że RBMK miał liczne wady konstrukcyjne, niesprawny system sterowania i ogólnie był

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 15.

²⁵¹ W raporcie pojawiła się informacja, iż ważne kwestie związane z projektem elektrowni jądrowej w Czarnobylu były znane jeszcze przed wypadkiem. INSAG odnotował uwagi zgłoszone przez ignalińską AES w 1983 r. oraz wypadek w leningradzkiej AES w 1975 r. *INSAG-7 Чернобыльская авария, op. cit.*, s. 26.

„potencjalnie niebezpiecznym reaktorem”. Winę za ten stan rzeczy ponosił główny konstruktor i projektanci, przedstawiciele Akademii Nauk i Ministerstwo Przemysłu Maszyn Średnich ZSRS. Jednak zasadniczą część odpowiedzialności spoczywała na kierownictwie państwa (w tym na generalnym sekretarzu), które na skutek licznych zaniedbań (m.in. wyłączyło Minsredmasz spod kurateli naukowej i państwowej) oraz lekceważenia zasad bezpieczeństwa doprowadziło do sytuacji, w której zaistniały okoliczności sprzyjające katastrofie²⁵².

* * *

Już z chwilą wybuchu reaktora jądrowego na pierwsze decyzje kierowników i działaczy komunistycznych (lub też ich brak) wpłynęły względy polityczne. Kierownictwo elektrowni w Czarnobylu zarówno przed awarią, w trakcie trwania eksperymentu, jak i po wybuchu paraliżował strach, jednak nie przed możliwymi następstwami katastrofy, ale przed reakcją partyjnych zwierzchników.

Według przypuszczeń Żoresa Miedwediewa, rosyjskiego biologa i historyka, który kilkadziesiąt lat wcześniej zdemaskował wypadek w Kysztymie (1957)²⁵³, gdyby katastrofa o podobnej skali miała miejsce nie w europejskiej części ZSRS, ale gdzieś na Syberii lub Uralu, władzom sowieckim o wiele dłużej (jeśli nie zupełnie) udawałoby się to zdarzenie ukryć przed zachodnią opinią publiczną i znacznie mniej informacji opuściłoby kordony ZSRS²⁵⁴. Nawet gdy Moskwa przyznała, że w Czarnobylu miała miejsce awaria jądrowa, w dalszym ciągu prze-

²⁵² А.А. Ярошинская, *Философия ядерной безопасности*, Москва 1996; cyt. za: „Чернобыль Нагадье” 2001, № 1 (19), s. 4; www.souzchernobyl.org, 03.03.2011.

²⁵³ Wybuch w fabryce plutonu Majak, niedaleko miasta Kysztym, doprowadził do silnego skażenia promieniotwórczymi izotopami obszaru o powierzchni kilku tysięcy kilometrów kwadratowych. Około 10 tys. mieszkańców zostało ewakuowanych. Katastrofa spowodowała setki natychmiastowych zgonów, kolejne tysiące zmarły w ciągu następnych kilkadziesiąt lat. Ogółem w rezultacie skażeń radionuklidami uszkodzonymi zostało prawie pół miliona obywateli ZSRS. Z.A. Medvedev, *Nuclear Disaster*, *op. cit.*, s. 21–32; V. Popov, F. Parker, N. Egorov M. Novikov, *The Radiation Legacy of the Soviet Nuclear Complex*, London 2000, s. 144–153.

²⁵⁴ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. x. Informację o wybuchu w Czarnobylu udało się zataić o wiele dłużej w przypadku pojawienia się korzystnych warunków meteorologicznych, które skierowałyby radioaktywny obłok w kierunku wschodnim.

kazywano informacje mało ważne albo zgoła fałszywe, z pominięciem tych najistotniejszych. Milczenie lub przekazywanie wiadomości cząstkowych było formą dezinformacji społeczeństwa. Jeszcze jednym zabiegiem stosowanym przez sowieckie środki masowego przekazu było deprecjonowanie danych, tj. przekazywanie informacji o kluczowym znaczeniu dla poznania zasięgu i przyczyn katastrofy jako komunikatów niewielkiej wartości. Była to wyrafinowana gra propagandowa, bazująca na zręcznej manipulacji faktami w celu odwrócenia światowej uwagi od porażki kompromitującej Związek Sowiecki i skierowania jej na problemy drugorzędne. Jak stwierdził ukraiński pisarz i poeta Wołodomyr Jaworiwski, wiadomości na temat Czarnobyla były „Krótkie, beznamiętne, po prostu »zaminowane« niedomówieniami”²⁵⁵.

Początkowo władze w Moskwie były przekonane, że sprawę Czarnobyla będzie można „załatwić” szybko, zanim jeszcze informacje o katastrofie obiegą świat, o czym dobitnie świadczy polecenie ministra Anatolija Majoreca, by do 19 maja 1986 r. zlikwidować skutki awarii na czwartym bloku CzAES i ponownie go uruchomić (bloki 1, 2, 3 planowano włączyć do eksploatacji już 6 maja pomimo wciąż ryzykownej sytuacji radiologicznej)²⁵⁶. Ostatecznie reaktory nr 1 i 2 oddano ponownie do użytku w listopadzie, a reaktor nr 3 w grudniu 1986 r., na dodatek bez dostrzegalnych unowocześnień, bez których reaktor RBMK-1000 pozostawał wciąż tym, czym był przed awarią – labilną i bardzo niebezpieczną instalacją²⁵⁷. Tajny raport kijowskiego KGB stwierdzał, że personel trzeciego bloku nie był wcale zainteresowany jego szybkim uruchomieniem w związku z promieniotwórczym skażeniem wyposażenia i obawami o własne zdrowie²⁵⁸. I chociaż niektórzy naukowcy wyłamali się z ogólnego tonu propagandy, przyznając, iż takie „ulepszenia” nie poprawią ogólnej kondycji i warunków bezpieczeństwa gospodarki nuklearnej ZSRS²⁵⁹, nie miało to istotnego wpływu na decyzje podjęte przez Politbiuro KPZS odnośnie wykorzystania w przyszłości kolejnych reaktorów w Czarnobylu, na razie pozostających w budowie – nr 5 i 6.

²⁵⁵ „Вітчизна” 1988, № 8, s. 164.

²⁵⁶ О. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 348.

²⁵⁷ D.R. Marples, *Razing of Chornobyl Makes Future of Planet Uncertain*, „Ukrainian Weekly” 1988, nr 47, s. 3.

²⁵⁸ *Ibidem*; ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 44, арк. 101–111.

²⁵⁹ *Ibidem*.

Decyzję o ponownym uruchomieniu czarnobylskich energobloków podjęto pomimo posiadania wiedzy na temat niebezpiecznej sytuacji radiologicznej w poszczególnych blokach. Jeszcze w połowie 1987 r. kontrole w CzAES wykazały, że w pomieszczeniach bloków nr 1 i 2 poziom promieniowania gamma przewyższał dopuszczalne normy 10–15 razy²⁶⁰. Specjaliści informowali Szczerbyckiego, że ze względu na konieczność prowadzenia ciągłej dezaktywacji okolicznego terenu oraz środki przeznaczone na zabezpieczenie robotników i personelu AES sens uruchamiania 5 i 6 bloku z punktu widzenia jego opłacalności jest bardzo problematyczny. Izotopy strontu i cezu rozsiane wokół elektrowni stwarzały stałe niebezpieczeństwo dla żywych organizmów „Sytuacja radiologiczna jest tak złożona, że w ciągu najbliższych lat wiarygodna kontrola dawek napromieniowania uczestników budowy nowych reaktorów jest niemożliwa”²⁶¹.

Zasady bezpieczeństwa zostały poważnie naruszone także wskutek rozmieszczania substancji (odpadów) radioaktywnych w miejscach do tego nieprzewidzianych regulaminem. Tym samym stworzono poważne zagrożenie dla zdrowia personelu elektrowni²⁶². Specjaliści i naukowcy sowieccy w marcu 1987 r. na posiedzeniu zwołanym w Kijowie uznali eksploatację bloków nr 1 i 2 oraz plany dalszej rozbudowy bloków nr 5 i 6 za niewskazane ze względu na „poważne ekonomiczne, ekologiczne i socjalne konsekwencje” takiego działania. Podkreślono skrajnie nieprzyjazną sytuację radiologiczną w rejonie CzAES oraz w całej strefie awarii. Co więcej, uczeni uważali, że kontynuowanie prac w 5 i 6 bloku doprowadzi do intensywnego rozprzestrzenienia radioizotopów poza granice 30-kilometrowej strefy i stworzy realne niebezpieczeństwo dla Kijowa²⁶³.

²⁶⁰ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 41, арк. 269–270.

²⁶¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 58.

²⁶² *Ibidem*, арк. 12–31.

²⁶³ Na tymże posiedzeniu w Kijowie stwierdzono również, że wprowadzenie do eksploatacji bloków 5 i 6 jest niedopuszczalne ze względów ekologicznych (m.in. braku wody). Obawy uczonych były wywołane także niskimi kwalifikacjami kadr. Stwierdzono, że tylko w bloku nr 1 personel jest w pełni kompletny i wykwalifikowany. Braki w kadrach spowodowały wprowadzenie 12-godzinnego grafiku pracy zamiast 8-godzinnego. Doprowadziło to do obniżenia dyscypliny oraz przypadków zasypiania na służbie zmęczonych dyżurnych. ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 41, арк. 29–31.

Trudną sytuację radiologiczną w blokach CzAES dopuszczonych ponownie do użytku komplikowały dodatkowo przypadki regularnego łamania instrukcji bezpieczeństwa i higieny pracy przez niekompetentnych lub przeciążonych obowiązkami członków personelu elektrowni czarnobylskiej²⁶⁴.

Pomimo znajomości takich danych władze ze względów propagandowych nie zdecydowały się ani na udostępnienie ich opinii publicznej, ani na choćby czasowe przerwanie pracy energobloków. Nie zrezygnowano także z planów rozbudowy kolejnych bloków nr 5 i 6. Decydenci z Biura Politycznego KC myśleli przede wszystkim o zagrożeniu dla prestiżu ZSRS.

Jeszcze kilka lat po wybuchu w Czarnobylu władze kontynuowały politykę uspokajania społeczeństwa i stopniowego oswajania go z zagadnieniami energetyki jądrowej w taki sposób, by „pokoju atom” jawił się jako jedyna szansa na rozwój nowoczesnej cywilizacji²⁶⁵. Dopiero po trzech latach od katastrofy opublikowano w ZSRS mapę skażenia radioaktywnymi izotopami, w międzyczasie wydając miliony rubli na budowę nowych domów w zagrożonym regionie, nie rejestrując zarazem przyczyn zgonów mieszkańców tychże nowych osiedli. Wydano również publikację dotyczącą radiohigieny i ewentualnych awarii urządzeń atomowych pod wszystko mówiącym tytułem: „Opracowanie problematyki metodologicznej i teorii higieny radiacyjnej na bazie filozofii marksistowsko-leninowskiej z uwzględnieniem współczesnego etapu rozwiniętego socjalizmu w ZSRR”²⁶⁶.

Negatywny obraz sowieckiej kampanii propagandowej potęguje fakt, że przez nią ludność z rejonów najbardziej zatrutych pierwiastkami promieniotwórczymi pozbawiono szansy na skuteczną pomoc. Nie informowano o zagrożeniach, nie podejmowano działań zapobiegawczych, jak np. podawanie tabletek z jodem, chociaż szefostwo partyjne doskonale zdawało sobie sprawę z realności niebezpieczeństwa. Innej rzeczywistości niż fikcyjna człowiek sowiecki miał nie poznać wcale. Propaganda sowiecka nie tylko pogłębiła negatywne skutki katastrofy, ale sama sprokurowała szereg problemów medycznych i społecznych. Po raz kolejny okazało się, że priorytetem dla władz

²⁶⁴ *Ibidem*, т. 44, арк. 103–106.

²⁶⁵ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 8.

²⁶⁶ J. Smaga, *Narodziny...*, *op. cit.*, s. 315.

komunistycznych było nie bezpieczeństwo własnych obywateli, lecz specyficznie pojmowana „racja stanu”. Czarnobyl pokazał, jak mało zmieniło się w Związku Sowieckim pod rządami Gorbaczowa, gdzie pościg za prestiżem i splendorem wciąż wpływał na pogorszenie jakości życia jego obywateli²⁶⁷.

---

²⁶⁷ C. Zelenko, *The Chornobyl*, *op. cit.*, s. 13.

Rozdział 4.

Gospodarcze i społeczno-kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej w Czarnobylu

1. Straty ekonomiczne

Pod koniec lat 70. XX wieku Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich zmuszony był stawić czoło nowym problemom gospodarczym. Wśród nich szczególnie niepokój sowieckich ekonomistów wzbudzały wciąż rosnące koszty produkcji energii¹. Gospodarka ZSRS po prawie siedemdziesięciu latach industrializacji wciąż opierała się na eksporcie surowców stanowiących podstawowe źródło zysku w twardej walucie. Środki ze sprzedaży ropy naftowej i gazu ziemnego komunistyczne władze przeznaczały głównie na zakup towarów konsumpcyjnych oraz zachodniej technologii, za pomocą której ZSRS próbował dotrzymać tempa Stanom Zjednoczonym w postępującym wyścigu zbrojeń.

Związek Sowiecki miał co prawda dostęp do olbrzymich zasobów paliw organicznych, ale znaczna ich część (85%) była skoncentrowana na dalekiej Syberii, ze słabo rozwiniętą infrastrukturą, w trudnych warunkach geologicznych i niesprzyjającym klimacie. Jednocześnie około 80% elektryczności zużywano w europejskiej części ZSRR². Olbrzymie koszty wydobycia i transportu, sięgające nawet 40% krajowych przewozów, zmusiły przywódców Związku Sowieckiego do poszukiwań alternatywnych źródeł taniej energii³. Gwałtowny spadek cen ropy

¹ D.F. Duke, *The Development...*, *op. cit.*, s. 31–32.

² CIA, SW84-10026, *The Soviet/CEMA Nuclear Power Programs and Their Requirements for Enriched Uranium*, April 1984, s. 19. www.paperlessarchives.com.

³ B.A. Semenov, *Nuclear Power in the Soviet Union*, „IAEA Bulletin” 1982, vol. 25, nr 5, s. 47; J. Zieliński, *Dziesiąta pięciolatka: jakość i efektywność*, [w:] *Na progu dziesiątej pięciolatki*, red. M. Antipow, J. Bednarowicz, B. Gołębiow-

na światowym rynku w połowie lat 80. okazał się bolesnym ciosem w ekstensywną gospodarkę sowiecką, poważnie ograniczył zdolności płatnicze ZSRS i spowodował, że kraj znalazł się na krawędzi ekonomicznego chaosu⁴.

Na przełomie lat 60. i 70. sowieckie elity lobbujące na rzecz rozwoju energetyki jądrowej, dzięki ścisłym związkom z wpływowymi kręgami politycznymi i militarnymi ZSRS zyskały bardzo mocną pozycję w otoczeniu ówczesnego sekretarza generalnego Leonida Breżniewa. Z ich inicjatywy w komunistycznym przemyśle energetycznym nadano rangę priorytetową budowie nowych elektrowni jądrowych. W wizji sowieckich propagatorów „atomu dla celów cywilnych” rozwój produkcji jądrowej przedstawiano jako doskonałe rozwiązanie wszystkich problemów związanych ze wzrastającym zapotrzebowaniem na energię elektryczną⁵. Mirażowi „łatwej” i „taniej” energii uległ także Gorbaczow, który zatwierdził plan pięcioletni na okres 1986–1990, przewidujący dalsze zwiększenie udziału energetyki jądrowej w produkcji energii elektrycznej ZSRS⁶. Konsekwencją tych decyzji był wręcz szokujący rozmiar sowieckich inwestycji oraz tempo powstawania nowych AES, których całkowita moc wzrosła z około 1000 MW w 1970 r. do ponad 17 tys. w 1982 r.⁷ Pięć lat później było to już prawie 35 tys. MW⁸.

W Związku Sowieckim dominowały dwa typy reaktorów: RBMK (1000 i 1500 MW) oraz WWER reaktor wodno-ciśnieniowy (WWER-440 i WWER-1000). Intensywnie rozwijano także badania nad nową generacją reaktorów na neutronach prędkich typu BN-350 i BN-600⁹. Dzięki kolejnym inwestycjom w energetykę jądrową całkowita moc

ski, Z. Kanarek, D. Kobielski, B. Płaza, Warszawa 1977, s. 52–55; „Энергия: экономика, техника, экология” 1989, № 04, s. 8.

⁴ S.S. Streifel, *Review and Outlook for the World Oil Market*, „World Bank Discussion Papers”, Washington 1995, nr 301, s. 146.

⁵ D.F. Duke, *The Development...*, *op. cit.*, s. 32–33.

⁶ CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 13. www.paperlessarchives.com.

⁷ CIA, SW84-10026, *The Soviet/CEMA Nuclear Power Programs and Their Requirements for Enriched Uranium*, April 1984, s. 8. www.paperlessarchives.com.

⁸ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 103.

⁹ J. Paska, *Elektrownie...*, *op. cit.*, s. 40; M. Lech, *Elektrownie jądrowe*, *op. cit.*, s. 101–104.

zainstalowanych reaktorów pod koniec roku 1990 według prognoz sowieckich miała osiągnąć od 85 do nawet 100 tys. MW. Jeszcze ambitniejsze plany dotyczyły ogólnej produkcji energii elektrycznej wytwarzanej przez AES, która w 1990 r. miała wynieść 390 TWh (terawatogodzin) przy 167 TWh w 1985 r.¹⁰ (Wykres 1).

Ograniczenie kosztów transportu, sąsiedztwo wielkich ośrodków miejskich i przemysłowych oraz perspektywa sprzedaży energii elektrycznej do państw bloku wschodniego (Węgry, Czechosłowacja) sprawiły, że sowieckie kierownictwo w Moskwie zdecydowało o rozpoczęciu programu intensywnej budowy elektrowni jądrowych w najbardziej dogodnej europejskiej części ZSRS. Wybór padł na Ukraińską Socjalistyczną Republikę Sowiecką. W 1977 r. uruchomiono pierwszy reaktor w Czarnobylu (energia elektryczna z czarnobylskiej AES była dostarczana także do republiki białoruskiej), następnie w Równem (1981), w Mykołajowie (1983), w Zaporozżu (1985). W latach 1978–1983 zaczęły działać kolejne reaktory nr 2, 3 i 4 w czarnobylskiej AES. W 1984 r. sama tylko elektrownia czarnobylska wypracowała sto miliardów kilowatów energii elektrycznej. W sumie od końca lat siedemdziesiątych do katastrofy w 1986 r. powstało 10 nowych bloków jądrowych w większości o dużej mocy 1000 MW (reaktory RBMK i WWER)¹¹. Planowano znacznie więcej i część z nich znajdowała się już w zaawansowanej fazie rozbudowy, zwłaszcza elektrownia w Chmielnickim, reaktory nr 2 i 3 w Zaporozżu i reaktor nr 3 w Równem. W niedalekiej przyszłości zamierzano także uruchomić nowe reaktory w Odessie, Kaniowie i Charkowie¹².

Do momentu katastrofy w Czarnobylu przemysł nuklearny w Związku Sowieckim wytwarzał ok. 10% całej energii elektrycznej¹³, w republice ukraińskiej ponad 8%¹⁴, jednak w ciągu następujących pięciu lat jego

¹⁰ CIA, SW84-10026, *The Soviet/CEMA Nuclear Power Programs and Their Requirements for Enriched Uranium*, April 1984, s. 13. www.paperlessarchives.com.

¹¹ G. Jezierski, *Energia jądrowa...*, op. cit., s. 497; *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 9.

¹² D.R. Marples, *The Social Impact...*, op. cit., s. 107.

¹³ L. L. Bennett, R. Skjoeldebrand, *Worldwide nuclear power status and trends. Nuclear's contribution to electricity supply is growing*, IAEA BULLETIN, 1986, s. 41. www.iaea.org/Publications/.../28304784045.pdf 12.03.2012.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 13.

udział w produkcji elektryczności w skali państwa miał zwiększyć się według niektórych prognoz dwu- lub nawet trzykrotnie¹⁵. Zakładano, że do końca lat 80. tempo przyrostu mocy wytwórczych energetyki jądrowej wyniesie od 8 do 10 mln KW rocznie¹⁶. Sowieckie prognozy przewidywały, iż do roku 2000 przemysł jądrowy ZSRS będzie wytwarzał ponad jedną trzecią ogólnej produkcji energii elektrycznej państwa, co w konsekwencji oznaczało wzrost mocy elektrowni jądrowych o 500–600%¹⁷.

Ukraina, posiadająca najwyższą liczbę elektrowni jądrowych ze wszystkich republik ZSRS, miała odegrać w tym przedsięwzięciu kluczową rolę. O ile udział energii jądrowej w ogólnej produkcji energii elektrycznej ZSRS miał zwiększyć się z 10% do ponad 30% do roku 2000, to na samej Ukrainie udział ten miał wynieść nawet 60%¹⁸. Wielką rolę w tym procesie przewidziano dla elektrowni jądrowej im. W.I. Lenina w Czarnobylu o łącznej mocy 4 tys. MW, która po zakończeniu rozbudowy bloków nr 5 i 6 (włączenie ich w eksploatację planowano już na jesień 1986 r.) z reaktorami typu RBMK-1000 oraz RBMK-1500 miała być największym kompleksem nuklearnym na świecie¹⁹.

W zgodnej opinii wielu ówczesnych specjalistów rozwój „energii jądrowej” należał do kluczowych elementów strategii M. Gorbaczowa, mającego za zadanie wyrwać ZSRS ze stanu permanentnego kryzysu gospodarczego²⁰. Wybuch w czwartym bloku czarnobylskiej AES nie przekonał komunistycznego kierownictwa do rewizji tych planów, a specjaliści sowieccy zapewniali, że katastrofa nie wpłynie na ogólną

¹⁵ Gwałtowny wzrost produkcji energii elektrycznej wytwarzanej przez elektrownie atomowe miała zapewnić budowa piętnastu nowych reaktorów (do 1990 r.), w tym również na Ukrainie, „The Economist” 19 IV 1991, vol. 319, no. 7702, s. 82; C. Zelenko, *The Chernobyl*, op. cit., s. 12.

¹⁶ Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear*, op. cit., s. 40.

¹⁷ D.F. Duke, *The Development...*, op. cit., s. 32–33. Jeszcze bardziej optymistyczne prognozy zakładały, że przemysł jądrowy będzie wytwarzał prawie 50% energii elektrycznej w roku 2000 i 60% w roku 2020. Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear ...*, op. cit., s. 40.

¹⁸ W 1987 r. na Ukrainie znajdowała się już ponad jedna trzecia reaktorów – 20 z 58 w całym ZSRS. D.R. Marples, *The Social Impact...*, op. cit., s. 104–106.

¹⁹ „Литературная газета” 1987, № 22 (5140), s. 13. Na dalszym etapie niewykuczone było zainstalowanie w Czarnobylu kolejnych reaktorów nr 7 i 8.

²⁰ „Pogląd” 1986, nr 10 (108), s. 4.

wydajność sowieckiej energetyki. Jeszcze w trakcie dramatycznej akcji ratunkowej w Czarnobylu władze Związku zapewniały, że plany rozbudowy kompleksu jądrowego będą kontynuowane. Pomimo wyłączenia z eksploatacji zrujnowanego bloku nr 4 oraz czasowo bloków nr 1, 2 i 3, w kolejnych latach, począwszy od 1987 r., udało się utrzymać tendencję wzrostową w produkcji energii jądrowej, czego przyczyn należy upatrywać w uruchomieniu czterech dodatkowych bloków na Ukrainie: w Równem, Zaporozu i Chmielnickim²¹. Deficyt w ogólnej produkcji energii elektrycznej ZSRR wywołany czarnobyłską katastrofą został zrekomensowany także zwiększeniem produkcji energii przez elektrownie ciepłe oraz hydroelektrownie. W miesiącach, kiedy elektrownia w Czarnobylu nie produkowała energii elektrycznej, popyt na olej opałowy wzrósł o 2%, gaz ziemny – 0,2%, a węgiel – 0,3%²².

Niemniej udział produkcji energii jądrowej w ogólnej produkcji energii kraju odbiegał od ambitnych planów nakreślonych wcześniej przez władze w Moskwie. O ile w pierwszych dwóch latach po wybuchu w CzAES liczone jeszcze, że kryzys wywołany katastrofą jądrową uda się przezwyciężyć (mimo pewnych odstępstw od pierwotnych planów), to pod koniec lat 80. stało się oczywiste, że założenia sowieckich planistów zakończyły się spektakularną porażką. Zamiast wyspekulowanego progressu sowieckie elektrownie jądrowe wyprodukowały bowiem o ponad jedną trzecią energii mniej niż zakładano, walnie przyczyniając się do poważnego kryzysu energetycznego, który wstrząsnął gospodarką ZSRS na przełomie lat 80. i 90²³. Również według danych sowieckich rok 1986 przyniósł gospodarce ZSRS duże straty w postaci spadku tempa produkcji energii elektrycznej wytwarzanej przez elektrownie jądrowe. Mimo rozpoczęcia po 1986 r. eksploatacji nowych reaktorów nie tylko nie udało się zrealizować ambitnych planów gwałtownego zwiększenia udziału energii jądrowej w ogólnej produkcji energii ZSRS, ale pod koniec istnienia Związku Sowieckiego proces ten uległ pewnemu zahamowaniu i ostateczny udział energii wypracowany przez elektrownie jądrowe nie przekroczył nawet 13% ogólnej produkcji

²¹ G. Jeziński, *Energia jądrowa...*, op. cit., s. 497.

²² CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 2. www.paperlessarchives.com.

²³ „The Economist” 1991, vol. 319, nr 7702, s. 82.

energii elektrycznej ZSRS²⁴. Należy jednak zwrócić uwagę, że zawyżone wyniki zakładane przez sowieckich planistów prawdopodobnie i tak nie zostałyby zrealizowane nawet bez katastrofy w Czarnobylu, podobnie jak to miało miejsce przy wdrażaniu poprzednich planów gospodarczych.

Tabela 1. Moc elektrowni jądrowych w ZSRS i produkcja energii elektrycznej²⁵

Rok	1970	1980	1985	1986
Moc, mln KW	0,9	12,5	28,1	30,1
Produkcja TWh	3,5	72,9	167,0	161,0

Do oczywistych przyczyn kryzysu ekonomicznego ZSRS, takich jak centralne sterowanie, niegospodarność i zła jakość urządzeń technicznych, doszło jeszcze gwałtowne zachwianie sowieckim przemysłem nuklearnym wywołane katastrofą w Czarnobylu w kwietniu 1986 r., a także radykalizacją postaw antynuklearnych w społeczeństwie sowieckim²⁶. W wyniku awarii zrujnowaniu uległ czwarty reaktor CzAES, a pozostałe bloki zostały czasowo wyłączone z eksploatacji, przynosząc straty energii elektrycznej szacowane na 62 mld kWh²⁷. Po katastrofie w rezultacie nacisków światowej opinii publicznej oraz komisji międzynarodowych władze Związku Sowieckiego zdecydowały także o wdrożeniu prac naprawczych i zabezpieczających w pozostałych elektrowniach z reaktorami typu RBMK, co jednak wymusiło obniżenie mocy produkcyjnej średnio o 20% na każdym reaktorze (utrata 3000 MW) w czasie trwania remontów²⁸.

Opór obywateli ZSRS wobec państwowego programu nuklearnego eskalował do masowych protestów (zwłaszcza w państwach bałtyckich i na Ukrainie), które doprowadziły do zaprzestania budowy nowych

²⁴ Jeszcze w 1982 r. specjaliści sowieccy zakładali 14% udział energii jądrowej w ogólnej produkcji energii ZSRS do roku 1985 r. oraz 24% udział w samej części europejskiej ZSRS. B.A. Semenov, *Nuclear Power...*, op. cit., s. 47.

²⁵ Dane sowieckie za: *Народное хозяйство СССР в 1988 г. Статистический ежегодник*. Москва 1989, s. 379.

²⁶ Szerzej o tym w następnym rozdziale.

²⁷ *20 років Чорнобильської катастрофи*, op. cit., s. 116.

²⁸ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, op. cit., s. 303–304.

elektrowni jądrowych lub rozbudowy już istniejących. Część pracujących energobloków została wyłączona z eksploatacji. Nieoczekiwany zastój w sowieckim przemyśle nuklearnym zadał potężny cios niewydolnej gospodarce Związku, ale nie był jedynym ani najważniejszym rezultatem czarnobylskiej katastrofy.

Tabela 2. Produkcja energii elektrycznej TWh (terawatogodzina) w elektrowniach jądrowych ZSRS i jej udział w ogólnej produkcji energii elektrycznej²⁹

Rok	1986	1987	1988	1990
TWh	160,8	187,0	215,7	212,0
Udział%	10,0%	11,2%	12,6%	12,5%

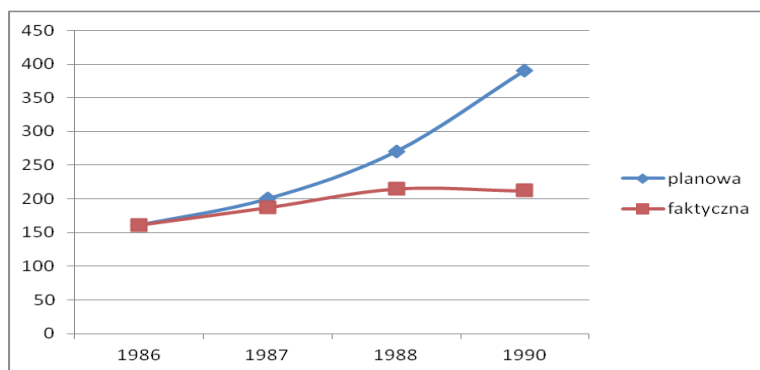
Oceniając wpływ katastrofy w Czarnobylu na sowiecki program rozwoju energetyki jądrowej oraz jej reperkusje dla całego systemu energetycznego ZSRS, można wydzielić dwa etapy. Pierwszy to lata 1986–1988, kiedy pomimo strat wywołanych katastrofą w Czarnobylu udawało się utrzymać tendencje wzrostowe produkcji energii elektrycznej, w tym produkcji energii jądrowej w skali całego kraju, chociaż odbiegała ona znacznie od założonych w połowie lat 80. planów nuklearnego rozwoju ZSRS. Drugi miał miejsce pod koniec lat 80. oraz na początku 90. i oznaczał całkowite fiasko sowieckiego programu energetycznego, a także wyhamowanie tempa rozwoju energetyki nuklearnej w republice ukraińskiej, odgrywającej kluczową rolę w tym programie.

Straty sowieckiego przemysłu jądrowego umieszczone w szerokim kontekście różnorodnych implikacji katastrofy czarnobylskiej prawie w każdym sektorze gospodarki ZSRS okazują się o wiele mniej znaczące. Według danych ówczesnego Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, w wyniku eksplozji w czwartym bloku czarnobylskiej AES 150 tys. km² obszarów byłego ZSRS zostało skażonych (w różnym

²⁹ Dane Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (MAEA) oraz Wydziału Statystycznego Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) za: *Energetyka jądrowa, op. cit.*, s. 16–17; Z. Celiński, *Energetyka jądrowa, op. cit.*, s. 153; Wydział Statystyczny ONZ na stronie <http://data.un.org>.

stopniu) opadem promieniotwórczym, a negatywne skutki katastrofy w pierwszej kolejności dotknęły prawie 5 mln ludzi przebywających na najbardziej zanieczyszczonych obszarach³⁰. Tylko bezpośrednie straty ZSRS powstałe wskutek awarii w Czarnobylu do 1991 r. oszacowano na około 19 mld USD³¹. Jedynie w niewielkiej części udało się je zminimalizować za pomocą dotacji międzynarodowych w formie gotówki, sprzętu medycznego i artykułów gospodarstwa domowego, wartych kilka milionów dolarów³².

Wykres 1. Planowa oraz faktyczna produkcja energii elektrycznej w sowieckich AES 1986–1990³³

W szczególnie ciężkiej sytuacji znalazła się Ukraińska SRS, której 12 spośród 25 obwodów uległo znacznemu skażeniu, a znajdujące się na ich obszarze 2293 miejscowości – wioski, osiedla miejskiego typu (poniżej 25 tys. mieszkańców) oraz miasta jeszcze na początku lat 90. ubiegłego wieku były zamieszkałe przez ok. 2,6 mln osób³⁴.

³⁰ *Радіологічний стан територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)* Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша, Київ 2008, s. 5.

³¹ *20 років Чорнобильської катастрофи*, op. cit., s. 115.

³² CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 7. www.paperlessarchives.com.

³³ Opracowanie własne.

³⁴ Poważnie ucierpiały obszary obwodów: kijowskiego, żytomierskiego, równeńskiego, czernihowskiego, winnickiego, iwano-frankowskiego, czerkaskiego,

Wskutek wybuchu w Czarnobylu na terytorium Ukrainy przypadło 30% globalnego opadu promieniotwórczego – cezu 137 oraz pozostałych radioizotopów³⁵.

Ukraińska SRS, której wkład do całego budżetu państwa wyniósł ok. 30%, przeznaczyła na pokrycie kosztów likwidacji skutków awarii w latach 1986–1991 ponad 6 mld USD (tyle samo, ile kosztowała konserwacja i zabezpieczenie czwartego reaktora betonowym schronem)³⁶. Po upadku Związku Sowieckiego od 1991 r. Ukraina partycypowała w olbrzymich kosztach, które ponosiła także Rosja, Białoruś oraz społeczność międzynarodowa, przeznaczanych na likwidację skutków tej katastrofy nuklearnej. Tylko na usunięcie jej bezpośrednich następstw w latach 1992–2005 Ukraina wydała 7,35 mld USD (w samej 30-kilometrowej strefie alienacji na terytorium Ukrainy straty materialne wynoszą 1385 mln USD)³⁷.

Pośrednie konsekwencje awarii okazały się znacznie większym zagrożeniem dla stabilności finansów publicznych Ukrainy i w dużym stopniu przyczyniły się do pogłębienia deficytu budżetowego, zwłaszcza w kryzysowym okresie pierwszej i początku drugiej połowy lat 90. Według ukraińskiego rządu łączne straty Ukrainy w wyniku katastrofy w Czarnobylu (bezpośrednie i pośrednie) w latach 1986–2000 wyniosły 148 miliardów USD³⁸. Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarno-

---

chmielnickiego, czerniowieckiego, tarnopolskiego, sumskiego i wołyńskiego. Obecnie na terenach skażonych izotopami promieniotwórczymi wciąż przebywa ok. 2 mln osób, których status prawny reguluje prawie 1000 aktów prawnych, w tym regulacje zatwierdzone przez Radę Najwyższą Ukrainy, dekrety Prezydenta, uchwały Rady Ministrów, rozporządzenia ukraińskich ministerstw oraz poszczególnych instytucji i urzędów; *Радіологічний стан територій...*, *op. cit.*, s. 5; 9.

³⁵ *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Украины и России*, red. В.Б. Нестеренко, Е.А. Яковлев, А.Г. Назаров, т. 4, Минск 1993, s. 15.

³⁶ *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 115; І.В. Діяк, *Україна–Росія*, *op. cit.*, s. 239

³⁷ *Гуманітарні наслідки аварії на ЧАЕС. Стратегія відродження*, ПРООН, ЮНІСЕФ, 2002, s. 117.

³⁸ *The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, UNDP (United Nations Development Programme); UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund) 2002, s. 66.

bylskiej oszacowało, że koszty pośrednie katastrofy w Czarnobylu dla Ukrainy wyniosą 163 miliardy USD do 2015 r.³⁹. Według Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ukrainy łączna suma kosztów związanych z następstwami katastrofy do 2015 r. wyniesie 179 miliardów USD⁴⁰, inne źródła podają liczbę nawet 200 miliardów USD⁴¹. Rząd Ukrainy corocznie przeznacza 5–7 procent z kasy państwa na likwidację skutków katastrofy czarnobylskiej⁴². W rekordowym 1992 roku nawet 15% budżetu Ukrainy wydatkowano na rozwiązanie różnorodnych problemów wynikłych z katastrofy (Tabela 3)⁴³. W kolejnych latach rząd Ukrainy corocznie przeznaczał na ten cel 800–900 milionów dolarów (Tabela 6).

Obcięcie w budżecie Ukrainy wydatków na likwidację skutków katastrofy w Czarnobylu od roku 1997 było powiązane z ograniczeniem akcji przesiedlania mieszkańców ze skażonych terenów oraz zahamowaniem budownictwa mieszkaniowego dla relokowanej ludności. W tym samym czasie wzrosły jednak wydatki na sferę socjalną (Tabela 6).

Tabela 3. Kosztorys wydatków na usunięcie skutków katastrofy w Czarnobylu proporcjonalny do budżetów Ukrainy i Białorusi⁴⁴

	Ukraina	Białoruś
% narodowego budżetu w 1992 r.	15	16,8
% narodowego budżetu w 1996 r.	6	10,9
% narodowego budżetu w 2002 r.	5	6

Do wydatków bezpośrednich ponoszonych po 26 kwietnia 1986 r. przez ukraińską SRS, a później niepodległą Ukrainę, należy zaliczyć koszty prób przezwycięzenia lub minimalizacji skutków katastrofy, ochrony ludności i środowiska naturalnego, takich jak:

- 1) Zabezpieczenie zrujnowanego reaktora i odizolowanie go od środowiska naturalnego przez budowę specjalnie skonstruowa-

³⁹ 20 років Чорнобильської катастрофи, *op. cit.*, s. 117.

⁴⁰ Україна та світ, *op. cit.*, s. 15–16.

⁴¹ *The Other Report...*, *op. cit.*, s. 76.

⁴² *Chernobyl's Legacy...*, *op. cit.*, s. 31.

⁴³ *The Other Report...*, *op. cit.*, s. 76.

⁴⁴ I.A. Bay, D.H. Oughton, *Social and Economic Effects*, [w:] *Chernobyl – Catastrophe and Consequences*, ed. J.T. Smith, N.A. Beresford, Chichester 2005, s. 248.

nej osłony – „sarkofagu”, (według danych strony sowieckiej 20% wydatków poniesionych przed końcem roku 1986 przypadało na sam reaktor⁴⁵).

- 2) Usuwanie skutków katastrofy (dezaktywacja) w zamkniętej strefie.
- 3) Zabezpieczenie wód powierzchniowych i podziemnych oraz Kijowskiego Zbiornika Wody przed skażeniem promieniotwórczym.
- 4) Ewakuacja ludności z terenów skażonych.
- 5) Budowa nowych osiedli i domów wraz z całą infrastrukturą dla ewakuowanych i przesiedleńców⁴⁶ (wielu z nich posiadało tylko rzeczy osobiste, a ich majątki przepadły bezpowrotnie⁴⁷).
- 6) Opieka socjalna i medyczna nad poszkodowanymi oraz wypłaty rekompensat za utracone mienie.
- 7) Monitoring radioekologiczny środowiska.
- 8) Wydatki poniesione na poprawę bezpieczeństwa w pozostałych elektrowniach jądrowych (zwłaszcza posiadających reaktory typu RBMK)⁴⁸.

Do powyższej listy trzeba dopisać bezpośrednie koszty związane ze skutkami wybuchu i radioaktywnego opadu:

- 1) Straty ludzkie.
- 2) Utratę budynków mieszkalnych i użytkowych, państwowych i prywatnych.
- 3) Zniszczenie bazy kulturalno-oświatowej, rekreacyjnej i medycznej na obszarach skażonych ponad normę.

Z początkiem 1987 r. na podstawie decyzji Minatomenergo dla koordynacji pracy wszystkich przedsiębiorstw i zakładów w strefie czarnobylskiej, które zajmowały się likwidacją skutków katastrofy, utworzono Zjednoczenie Produkcyjne „Kombinat” (ZP Kombinat, ukr. Виробниче об’єднання „Комбінат”), przekształcone później (1990) w Naukowo-Produkcyjne Zjednoczenie „Прыпець” (NPZ „Прыпець”, ukr. Науково-виробниче об’єднання „Прип’ять”)⁴⁹. Za kwestię dalszego funkcjonowania elektrowni odpowiadała dyrekcja CzAES⁵⁰.

⁴⁵ В. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, op. cit., s. 67.

⁴⁶ *Десять лет после Чернобыля...*, op. cit., s. 20.

⁴⁷ *Гуманітарні наслідки...*, op. cit., s. 77.

⁴⁸ *Chernobyl's Legacy...*, op. cit., s. 31; *Україна та світ*, op. cit., s. 16.

⁴⁹ *Чорнобильська катастрофа в документах*, op. cit., s. 506.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 507.

Zapewnienie bezpieczeństwa ludności narażonej na ponadnormatywne dawki promieniowania polegało głównie na przeprowadzeniu akcji ewakuacyjnej, a następnie planowych przesiedleniach, wreszcie działaniach mających na celu zmniejszenie dawek promieniowania otrzymywanych przez rezydentów skażonych obszarów. Starano się to osiągnąć poprzez dostarczanie produktów spożywczych i wody pitnej dla gospodarstw rolnych i przemysłowych, zmniejszenie zanieczyszczenia produktów mięsnych, mlecznych i roślinnych, stałą kontrolę medyczną⁵¹.

Główną przyczyną rozpoczętych 13 maja 1986 prac dezaktywacyjnych w miejscowościach na obszarze 30 km strefy alienacji była spodziewana reewakuacja ich mieszkańców. Do najważniejszych zadań dekontaminacyjnych należały: 1) organizacja składowania odpadów promieniotwórczych, 2) budowa nowych dróg, 3) ścinanie i magazynowanie drzew, 4) oczyszczanie chemiczne skażonych budynków, ziemi uprawnej, pojazdów, przyrządów etc. Względnie dobre rezultaty przyniosła neutralizacja powierzchniowych warstw gruntu przy użyciu nawozów wapniowych i mączki dolomitowej. Jednak wiele z rozważanych wcześniej wariantów oczyszczenia skażonej gleby nie znalazło zastosowania ze względu na wysokie koszty i długi czas operacji⁵². Usuwano także wierzchnią warstwę gleby skażonej radionuklidami (na głębokość 5–20 cm) lub przeprowadzano głęboką orkę, chociaż wykonanie tego zadania na całym obszarze podlegającym radioaktywnemu zabrudzeniu było niemożliwe. Trudności z użyciem maszyn ciężkich w zagrodach wiejskich oraz niska jakość prac dezaktywacyjnych wykonywanych przy użyciu sprzętu inżynierskiego spowodowała, że większość wierzchniej warstwy ziemi usunięto ręcznie za pomocą zwyczajnych saperek, a tylko na drogach i równych przestrzeniach używano pojazdów mechanicznych. Również ręcznie nakładano skażoną ziemię na samochody, a następnie rozładowywano w miejscach przechowywania odpadów promieniotwórczych, tzw. mogiłnikach⁵³. W sumie usunięto 1–3% skażonego gruntu w miejscowościach podlegających dezaktywacji – co nie mogło w istotny sposób poprawić ich stanu radiologicznego⁵⁴. W pozostałych przypadkach równano z ziemią,

⁵¹ *Десять лет после Чернобыля...*, *op. cit.*, s. 20.

⁵² D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 81.

⁵³ *Чернобыльська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁴ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 205.

a następnie zasypywano w wykopanych uprzednio dołach zespoły budynków (niekiedy były to całe wsie), sprzęt wojskowy, maszyny rolnicze, itd. Tereny skażone spryskiwano również z powietrza specjalnym środkiem (lignosulfonian), który miał zapobiec dalszemu rozprzestrzenianiu się promieniotwórczego pyłu⁵⁵. Przez cały czas w Punktach Specjalnej Obróbki (PuSO) oczyszczano także środki transportu, które opuszczały zonę. Początkowo próbowano dezaktywować skażony sprzęt metodami przewidzianymi na wypadek wojny nuklearnej, ale w Czarnobylu ich skuteczność okazała się niewielka, np. tradycyjnymi metodami nie można było usunąć promieniotwórczego plutonu⁵⁶.

Tymczasem już wiosną i latem 1986 roku oddziaływanie czynników przyrodniczych doprowadziło do powtórnego skażenia dezaktywowanych uprzednio miejscowości w promieniu 15 kilometrów od reaktora⁵⁷. Oczyszczanie wiosek i osiedli miejskich w 30-kilometrowej strefie prowadzono do końca sierpnia 1986 r., kiedy to, wobec braku spodziewanych rezultatów, podjęto decyzję o czasowym zaprzestaniu dalszych prac w obrębie zony.

Równocześnie od 20 maja 1986 r. prowadzono dezaktywację miejscowości położonych poza granicami strefy alienacji na obszarach Ukrainy, Białorusi i Rosji (obwód briański)⁵⁸. Zakres prac dekontaminacyjnych obejmował metody i środki stosowane podczas oczyszczania miejscowości w zamkniętej zonie. W miastach położonych nieco dalej od epicentrum promieniotwórczego skażenia podjęto bezwzględną „walkę z pyłem”, zwłaszcza w miejscach związanych z masowym przebywaniem ludzi, takich jak metro, szpitale, szkoły, teatry itd. Za-

⁵⁵ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. 97–98.

⁵⁶ *Живы, пока нас помнят*, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁷ Prace dezaktywacyjne nie zawsze przynosiły pożądany rezultat, bowiem podwyższoną promieniotwórczość odkrywano na nowych terenach lub uprzednio już dezaktywowanych. Był to efekt tzw. migracji promieniotwórczych nuklidów zaistniałej pod wpływem takich procesów, jak wiatr, deszcz, itp. Warunki naturalne Polesia stwarzają ryzyko szybkiej migracji tych atomów, ze względu na stosunkowo niskie brzegi poleskich rzek, z których podczas wiosennych roztopów, ale także letnich ulew, występują wody i podtapiają znaczne obszary łądu. *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, t. 1, s. 165.

⁵⁸ В. Кудряшов, *Черная быль*, „Защита и безопасность” 2011, № 2 (57), s. 39–44. Na temat konsekwencji katastrofy czarnobylskiej dla Briańszczyzny oraz likwidacji jej skutków w obwodzie, zob. А.Ф. Войстроченко, *Как это Было. Чернобыль и Брянщина*, Брянск 2008.

miatano również place, wycinano krzewy, koszone trawę i zbierano liście, gdyż stopień nagromadzenia radionuklidów był w nich bardzo wysoki. Zgromadzoną biomasę wywożono poza miasto na specjalnie przygotowane poligony⁵⁹. W Kijowie prowadzono także regularne pomiary powietrza (16 punktów kontrolnych) oraz żywności i wody pitnej⁶⁰. Jak się później okazało, wykonanie prac dezaktywacyjnych w miejscowościach znajdujących się poza strefą alienacji zajęłoby minimum dziesięć lat, wymagało olbrzymich kosztów oraz zaangażowania do pracy dodatkowo 300 tys. likwidatorów, ponadto naraziłoby ludność cywilną na znaczne dawki promieniowania w ciągu krótkiego czasu. W styczniu 1990 r., również z powodu niskiej efektywności podejmowanych przedsięwzięć (wtórnych skażeń, marnotrawstwa środków), przerwano prace dezaktywacyjne prowadzone wokół 30-kilometrowej strefy. Według oficjalnych danych w latach 1986–1989 dezaktywowano 944 miejscowości (500 za granicami strefy), z których ponad połowę aż 3–4 krotnie⁶¹.

Tylko do końca 1986 w republice ukraińskiej do likwidacji skutków katastrofy zużyto 8,5 tys. ton metalowych konstrukcji oraz 43 tys. kubików betonu, 635 tys. ton szutru, 135 tys. ton zeolitów, 16,4 tys. ton żelbetonu, 48,5 tys. ton kamienia, 315 tys. ton cementu, 1200 ton asfaltu. Położono 1205 km linii elektrycznych, 170 km rur gazociągowych, 300 km rur instalacji wodnej, zbudowano liczącą 38 km autostradę Zelenyj Mys – Czarnobyl, odremontono 344 km dróg samochodowych oraz rozprowadzono 540 km linii telefonicznych i telefaksowych. Aby zapobiec skażeniu wody w Prypeci i Dnieprze wybudowano 34 km grobli ochronnych i tam filtrujących, a także liczącą 2,2 km długości i zagłębioną w gruncie na głębokość prawie 40 m betonową ścianę. Na dnie Dniepru skonstruowano także 4 tamy-pułapki wychwytyjące radioaktywne substancje. Dla zabezpieczenia ludności w nieskażoną wodę pitną wywiercono 370 otworów artezyjskich. Przedsięwzięto także środki, aby przełączyć zaopatrywanie Kijowa w wodę z Desny⁶².

Mimo wdrażanych projektów mających zminimalizować ryzyko

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 117.

⁶⁰ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 61, 85.

⁶¹ В.М. Журбенко, В.И. Кудряшов, *Участие вооруженных, op. cit.*, s. 29–34; *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, *op. cit.*, т. 1, s. 169, 206.

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2–7.

pogłębienia konsekwencji katastrofy władze nie zdołały zapobiec niekontrolowanemu rozprzestrzenianiu się promieniotwórczych pierwiastków daleko poza granice strefy alienacji. Naruszanie wymogów bezpieczeństwa radiologicznego, obniżone standardy sanitarne oraz niska kultura pracy, obok naturalnych zjawisk sprzyjających tzw. migracji radionuklidów, były głównymi czynnikami zwiększającymi skażenie promieniotwórcze obszarów znajdujących się poza strefą. Pojazdy mechaniczne, którymi posługiwano się podczas likwidacji skutków awarii, początkowo opuszczały 30-kilometrową zonę bez kontroli radiometrycznej lub czynności dezaktywacyjne prowadzono w sposób niewystarczający. W trakcie ewakuacji ludności wielu mieszkańców wyjechało z terenów skażonych własnymi samochodami, które również nie były kontrolowane przez służby radiometryczne⁶³. W rezultacie tych zaniedbań okoliczne miejscowości zostały silnie zabrudzone pierwiastkami promieniotwórczymi⁶⁴. Nie rozwiązano także problemów z przechowywaniem promieniotwórczej wody oraz szlamu po czyszczeniu sprzętu technicznego i środków transportu, a także innych odpadów powstałych w procesie dezaktywacji⁶⁵. O wiele bardziej niebezpiecznym procederem stwarzającym zagrożenie dla bezpieczeństwa radiologicznego nie tylko na obszarze Ukrainy i Białorusi, ale także w pozostałych republikach, były przypadki nielegalnego wywożenia z zony metali kolorowych, sprzętu technicznego i oprzyrządowania⁶⁶. Powszechne było szabrownictwo opuszczonych domów wiejskich oraz mieszkań na terenie ewakuowanej w pośpiechu Prypeci i miasta Czarnobyl⁶⁷.

Znacznym przedsięwzięciem logistyczno-organizacyjnym dla władz okazało się zaopatrzenie ludności ewakuowanej i robotników pracujących przy budowie nowych domów dla przesiedleńców w żywność, wodę pitną oraz odzież i inne artykuły pierwszej potrzeby. Od maja do grudnia 1986 r. dostarczono podstawowe produkty spożywcze na sumę 25,5 mln rubli, owoce i warzywa – 11 mln, towary inne niż spożywcze – 93 mln. Z reśursów państwowych dostarczono 11,9 tys. ton wyrobów mięśnych oraz prawie 2 tony masła⁶⁸.

⁶³ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 531.

⁶⁴ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 36, арк. 205–206.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 499, арк. 66.

⁶⁶ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 43, арк. 162–164.

⁶⁷ *Černobylja arvien mīsu atmiņā...*, *op. cit.*, s. 32–35.

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2–7.

Obraz konsekwencji ekonomicznych byłby zniekształcony bez uwzględnienia pośrednich skutków nuklearnej klęski, które w dłuższej perspektywie czasu okazały się znacznie bardziej kosztowne. Do najważniejszych pośrednich następstw katastrofy należą:

- 1) Zmniejszenie produkcji energii i związany z nią spadek produkcji przemysłowej (w rezultacie zniszczenia lub czasowego wyłączenia z eksploatacji reaktorów w czarnobylskiej AES, konserwacji wszystkich reaktorów typu RBMK w ZSRS, a także zamknięcia innych elektrowni jądrowych na Ukrainie pod koniec lat 80.)
- 2) Likwidacja przedsiębiorstw przemysłowych, gospodarstw rolnych (przysiółkowych) i kołchozów, trwały spadek produkcji towarów i usług.
- 3) Wyłączenie z eksploatacji gruntów rolnych oraz zbiorników wodnych i terenów leśnych.
- 4) Spadek zbiorów zbóż oraz produkcji i sprzedaży wyrobów mięsno-nabiałowych i warzywno-owocowych⁶⁹.

Hodowla i ekonomia leśna były tymi sektorami sowieckiej, a później także ukraińskiej gospodarki, w które najmocniej uderzyły negatywne konsekwencje katastrofy nuklearnej⁷⁰. Tereny Polesia charakteryzuje duża ilość borów, lasów mieszanych, mokradeł oraz łąk, które znakomicie nadawały się do hodowli żywego inwentarza, a zwłaszcza gospodarki hodowlano-pasterskiej. Lasy wraz z bagnami i kompleksami torfowisk zajmowały do momentu katastrofy 30% powierzchni Polesia. Prawie jedna trzecia to ziemie orne, które przeznaczano głównie pod uprawę zbóż (pszenica, jęczmień), a także roślin pastewnych, konopi i warzyw. Pozostawienie odłogiem ziem uprawnych po ewakuacji ludności, zaprzestanie dalszej eksploatacji lasów, ubój napromieniowanych zwierząt hodowlanych i nałożony przez władze sowieckie (choć nie wszędzie i nie zawsze przestrzegany) zakaz dystrybucji na rynek wewnętrzny niektórych produktów mlecznych, mięsnych oraz warzyw uderzył szczególnie mocno w rolniczą gospodarkę Polesia. Kryzys pogłębiło nałożenie przez państwa zachodnie w związku z katastrofą czarnobylską embarga na import produktów spożywczych

⁶⁹ 20 років Чорнобильської катастрофи, *op. cit.*, s. 117; B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.*, s. 68.

⁷⁰ I.A. Bay, D.H. Oughton, *Social and Economic Effects*, *op. cit.*, s. 250.

z całego ZSRS i Europy Wschodniej⁷¹. Na skutek odcięcia rynku zbytu dla żywności oraz innych produktów z rejonów uznanych za zatrute wiele przedsiębiorstw rolnych i pokrewnych uległo likwidacji⁷².

Na podstawie rezultatów badań specjalistów z Ukraińskiej oraz Białoruskiej Akademii Nauk obliczono, że promieniotwórczymi pierwiastkami tylko na Ukrainie zostało skażonych 2,8 mln ha lasów⁷³. Dane zgromadzone przez Forum Czarnobylskie oraz Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP) mówią o wyłączeniu z gospodarczej eksploatacji 8 tys. km² ziemi uprawnej oraz 7 tys. km² lasów w trzech państwach dotkniętych najmocniej opadem radioaktywnym (w sumie 1,5 mln ha; Tabela 4)⁷⁴. Według informacji Banku Światowego po katastrofie nuklearnej w Czarnobylu 8% ziemi uprawnej na Ukrainie zostało wyłączone z użytku na skutek zanieczyszczenia radioaktywnego, a lasy o powierzchni 160 tys. ha uległy bardzo mocnemu skażeniu cezem-137, co wykluczało nie tylko wykorzystanie drewna, ale i innych leśnych produktów (grzyby, jagody, rośliny lecznicze etc.)⁷⁵.

Tabela 4. Użytki rolne, lasy, zakłady wyłączone z eksploatacji w rezultacie katastrofy w Czarnobylu⁷⁶

	Białoruś	Rosja	Ukraina	Razem
Użytki rolne (ha)	264.000	17.100	512.000	784.320
Lasy (ha)	200.000	2.200	492.000	694.200
Gospodarstwa rolne i leśne	54	8	20	82
Zakłady przemysłowe, usługowe i transportu	9	0	13	22

Ludność Związku Sowieckiego prawie zawsze zmagала się z niedoborem produktów spożywczych, a sytuacja zaostrzyła się jeszcze

⁷¹ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, op. cit., s. 104–105.

⁷² *The Human Consequences...*, op. cit., s. 72.

⁷³ *Чернобыльская катастрофа: Причины...*, op. cit., т. 4, s. 83.

⁷⁴ *Chernobyl's Legacy...*, op. cit., s. 34.

⁷⁵ *Integrating Environment into Agriculture and Forestry Progress and Prospects in Eastern Europe and Central Asia. Ukraine: Country Review*, The World Bank 2007, vol. 2, s. 3.

⁷⁶ Dane Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP). *The Human Consequences...*, op. cit., s. 68.

po wybuchu w Czarnobylu, gdy wyłączono z eksploatacji wiele gospodarstw rolnych. W opinii Z. Mediediewa gdyby władze Związku Sowieckiego przestrzegały zachodnich standardów radioekologicznego bezpieczeństwa, wówczas nawet połowa produkcji rolniczej Białorusi i jedna trzecia Ukrainy z 1986 r. okazałaby się nieodpowiednia do spożycia⁷⁷. Na to jednak komunistyczne kierownictwo zwyczajnie nie mogło sobie pozwolić, jeśli chciało uchronić kraj od całkowitej zapaści gospodarczej. By przynajmniej częściowo ograniczyć ekonomiczne konsekwencje katastrofy, władze zdecydowały o dopuszczeniu na rynek niektórych produktów mlecznych i przetworów mięsnych pochodzących ze skażonych rejonów wokół Czarnobyla, w najlepszym przypadku mleko przetwarzano na masło i sery, co pozwalało na obniżenie skażenia⁷⁸. Te oraz inne produkty z obszarów skażonych radionuklidami wysyłano także na polecenie Moskwy do pozostałych republik Związku Sowieckiego⁷⁹.

Do pośrednich następstw wypadku w Czarnobylu należy zaliczyć również długoterminowy spadek pozycji ZSRS w światowym obrocie eksportowym technologii i komponentów związanych przede wszystkim z inżynierią jądrową. Stało się tak na skutek gwałtownego załamania prestiżu sowieckiej nauki i techniki⁸⁰. Przed katastrofą Związek Sowiecki próbował sprzedać swoją technologię (głównie reaktory WWER) do 12 państw spoza RWPG, m.in. do Korei Północnej, ChRL, Indii oraz państw arabskich, głównie do Syrii, Iraku i Libii. Podpisano

⁷⁷ Z.A. Medvedev, *Chernobyl, op. cit.*, s. 19–30.

⁷⁸ Mleko zanieczyszczone radioaktywnym jodem przedstawiało ogromne ryzyko dla zdrowia ludności, zwłaszcza dzieci i niemowląt. Normy sowieckie odnośnie zawartości promieniotwórczego jodu w mleku znacznie różniły się od tych przyjętych choćby przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) i pozwalały na jego większe stężenie („czarnobylskie” mleko zawierało też pewne ilości cezu). W sytuacji długotrwałej konsumpcji mleka obostrzenia powinny być jeszcze większe niż przy konsumpcji doraźnej, jednak władze sowieckie stosowały tę samą skalę w obu przypadkach. Z. Medvedev, *The Legacy...*, *op. cit.*, s. 105–106, 112.

⁷⁹ Np. do republik bałtyckich. I. Palciauskas, B. Vesaite, *Some Effects of the Chernobyl Disaster on Lithuania*, [w:] *III Międzynarodowe Bałtyckie Forum Ekologiczne w Gdańsku: materiały naukowe zjazdu, Gdańsk 8–10 XI 1991*, red. J. Jaśkowski, Gdańsk 1991, s. 133–134.

⁸⁰ B. Knabe, *Der Reaktorunfall...*, *op. cit.*, s. 68.

także wstępne porozumienia z rządami Jugosławii i Finlandii, ale po 26 kwietnia '86 r. wszystkie kontrakty zostały zawieszono⁸¹.

Dalsze koszty ponoszone przez Ukrainę są wynikiem realizacji w tym kraju następujących zadań:

- 1) Stała kontrola i monitoring strefy zamkniętej.
- 2) Zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego terenów poza strefą zamkniętą.
- 3) Monitoring radiologiczny rzeki Dniepr, będącej źródłem wody pitnej dla 32 mln obywateli.
- 4) Poprawa infrastruktury socjalno-ekonomicznej.
- 5) Dalsze przesiedlenia ludności ze skażonych rejonów.
- 6) Polepszenie jakości usług medycznych, tj. stworzenie systemu stałej kontroli medycznej (najważniejsza jest wczesna diagnoza zwłaszcza chorób onkologicznych, w tym raka tarczycy, białaczki i innych)⁸².

Z kolei w sektorze energetycznym zwraca się uwagę na konieczność podjęcia:

- 1) Działań mających podnieść poziom bezpieczeństwa przemysłu jądrowego Ukrainy (do poziomu światowych standardów).
- 2) Badań odnośnie całkowitej likwidacji elektrowni atomowej w CzaES (tj. demontażu urządzeń na poszczególnych blokach CzaES).
- 3) Zabezpieczenia odpadów radioaktywnych (zużytego paliwa jądrowego)⁸³.

Jeszcze w początkowym okresie likwidacji skutków katastrofy czarnobylskiej na terytorium strefy alienacji utworzono punkty czasowej lokalizacji odpadów promieniotwórczych. Większość z nich tworzono w ekstremalnie niesprzyjających warunkach, z dużym pośpiechem i naruszeniem zasad bezpieczeństwa, wobec czego od momentu powstania stanowiły one duże zagrożenie dla otaczającego środowiska⁸⁴. Rozprzestrzenianiu się radionuklidów sprzyja geografia Polesia, charakteryzująca się dużą ilością wód gruntowych zalegających tuż

⁸¹ CIA, SOV87-10011X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 22. www.paperlessarchives.com.

⁸² *Десять лет после Чернобыля...*, *op. cit.*, s. 21; *The Other Report...*, *op. cit.*, s. 76.

⁸³ *Гуманітарні наслідки...*, *op. cit.*, s. 86.

⁸⁴ В. Ярошенко, *Правда про зону відчуження*, „Вісник Чорнобиля” 2009, № 16–17 (1579–1580), s. 3.

pod powierzchnią i tworzących płytkie jeziora oraz rozległe bagna. Bardzo liczne są także rzeki i strumienie⁸⁵. Podziemne ciekły wodne, potoki oraz system melioracyjny również dzisiaj stanowią naturalną drogę roznoszenia radionuklidów poza strefę.

Wysoko radioaktywne substancje nie mogą zostać zniszczone, zachodzi więc konieczność izolowania ich od środowiska naturalnego nawet przez dziesiątki tysięcy lat, zanim przestaną zagrażać organizmom żywym. Obecnie na terytorium strefy zamkniętej może się znajdować nawet 800 miejsc, gdzie przechowuje się odpady radioaktywne⁸⁶.

Celem polityki państwa ukraińskiego w zakresie postępowania z materiałami promieniotwórczymi jest ochrona środowiska naturalnego, zdrowia oraz życia ludności przed skutkami promieniowania jonizującego. Do najważniejszych zadań należy stworzenie odpowiedniej infrastruktury do postępowania z odpadami promieniotwórczymi (w tym z paliwem jądrowym), tj. transportu, przetwarzania odpadów oraz ich przechowywania celem izolowania od środowiska. Ma to zapewnić budowa odpowiednich zbiorników, przechowalników dla materiałów promieniotwórczych, a zwłaszcza składowisk geologicznych dla odpadów wysokoaktywnych o długim okresie półrozpadu. Wykonanie wymienionych zadań wymaga również przygotowania i utrzymania odpowiedniej kadry oraz poszerzenia współpracy międzynarodowej⁸⁷.

W kwietniu 1990 r. przedstawicielstwo Ukrainy w ONZ zwróciło się z prośbą o włączenie do porządku dziennego obrad sesji Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ punktu o „Międzynarodowej współpracy ds. likwidacji skutków awarii w czarnobylskiej elektrowni atomowej”, dając początek światowej kooperacji w rozwiązywaniu problemów związanych z funkcjonowaniem czarnobylskiej AES⁸⁸.

⁸⁵ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1980, s. 396–400.

⁸⁶ *The Other Report...*, *op. cit.*, s. 76. Wiele z nich zostało jednak rozszabrowanych przez złodziei wyrobów metalowych, sprzętu technicznego i innych przedmiotów.

⁸⁷ *Про Загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами*, Закон України від 17.09.2008, N 516-VI. ВВР, 2009, N 5, ст. 8.

⁸⁸ „Insight” 2006, nr 16, s. 16.

Tabela 5. Budżet zbiorczy Ukrainy (w mln UAH)⁸⁹

	1999	2000	2001	2002
Dochody*	32.876,4	49.117,9	54.934,6	60.812,1
Wydatki	34.820,9	48.148,6	55.528,0	60.318,9
Administracja publiczna	1.486,2	3.384,8	3.738,8	8.588,8
Ochrona porządku publicznego i bezpieczeństwa państwa	1.674,5	2.814,5	3.982,4	5.040,4
Programy socjalno-kulturalne	13.455,4	19.060,5	25.519,6	33.868,7
Przemysł, energetyka i budownictwo	3.444,6	3.409,4	3.842,9	2.473,3
Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i myślistwo	538,7	885,7	1.094,8	1.377,6
Transport, komunikacja, telekomunikacja i informatyka	2.026,3	1.891,2	1.789,8	1.816,7
Usługi komunalne	1.165,2	1.084,1	1.555,2	1.407,6
Obrona narodowa	1.557,9	2.294,5	3.039,9	3.536,4
Likwidacja skutków katastrofy czarnobylskiej	1.445,5	1.810,6	1.795,8	_____
Fundusze celowe	966,2	2.439,8	565,8	_____
Deficyt	1.944,5	-969,3**	593,4	-1.726,9**

*Dane według klasyfikacji budżetowej z dnia 1 stycznia 1998 r.

**Proficyt

Wywiązując się ze wzajemnych zobowiązań wynikłych z porozumień zawartych pomiędzy Ukrainą i siedmioma najbardziej uprzemysłowionymi państwami na świecie (tzw. Wielką Siódmką), władze ukraińskie doprowadziły do zamknięcia elektrowni jądrowej w Czarnobylu 15 grudnia 2000 r.⁹⁰ Od tego momentu stacja zaprzestała produkcji energii elektrycznej i przeszła na finansowanie z budżetu państwa. Spowodowało to szereg komplikacji socjalnych i ekonomicznych, z których największym problemem było bezrobocie (w CzAES zatrudniano w momencie zamknięcia elektrowni 9 tys. pracowników) oraz straty w produkcji energii. Tylko koszty związane z samym

⁸⁹ Україна у цифрах у 2002 році. Статистичний довідник, Державний комітет статистики України, за ред. О. Осауленка, Київ 2003.

⁹⁰ Про заходи, пов'язані з Актом закриття Чорнобильської атомної електростанції, Указ Президента України від 25.10.2000, N 1084/2000.

zamknięciem elektrowni pochłonęły ponad 540 mln euro⁹¹. Wkład czarnobylskiego reaktora nr 3 wraz z zamkniętymi w latach 90. reaktorami 1 i 2 w ogólną produkcję energii elektrycznej na Ukrainie nie został w pełni zrekomensowany aż do uruchomienia nowych reaktorów w Chmielnickim (2) i Równem (4) w 2004 r.⁹². Na zapewnienie pomocy pracownikom i ich rodzinom poniesiono wydatek rządu 6 mln USD w ciągu 6 lat od zamknięcia elektrowni (2006)⁹³. Dalej konieczne były środki pieniężne na utrzymanie zamkniętych już energobloków i ochronę socjalną byłych i obecnych pracowników CzAES. Obecnie wielu ekspertów podkreśla wprost, że Ukraina nie była ekonomicznie przygotowana do zamknięcia elektrowni w Czarnobylu⁹⁴.

Na bazie dawnej CzAES, wchodzącej w skład kompanii państwowej Energoatom, utworzono nowe specjalistyczne przedsiębiorstwo Czarnobylska AES, którego głównym zadaniem była całkowita likwidacja stacji oraz przekształcenie obiektu „Ukrycie” (ukr. Ukrytie) w System Bezpieczny Ekologicznie, w tym także budowa i eksploatacja obiektów infrastruktury niezbędnych do realizacji powyższych celów⁹⁵. Krok ten był konieczny, gdyż samo zamknięcie elektrowni jądrowej w Czarnobylu nie rozwiązywało ostatecznie wszystkich kwestii bezpieczeństwa związanych z funkcjonowaniem czarnobylskiej AES. W nieczynnych energoblokach nadal bowiem znajdowało się przerobione (i wysoce radioaktywne) paliwo jądrowe, a zatem pozostawały one wciąż aktywnymi instalacjami jądrowymi. Dopiero w 2005 r. rozpoczęto proces „wypompowywania” paliwa radioaktywnego z trzeciego energobloku⁹⁶. Oczyszczenie wszystkich urządzeń w CzAES z odpadów

⁹¹ *Україна та світ, op. cit.*, s. 53.

⁹² http://www.world-nuclear-news.org/WR-Final_Chernobyl_fuel_removed_2404089.html, 12 III 2010.

⁹³ *Україна та світ, op. cit.*, s. 53.

⁹⁴ „ЧАЕС Новини” 2013, № 21 (1167), s. 4.

⁹⁵ Do pozostałych zadań Czarnobylskiej AES należy: podnoszenie kwalifikacji personelu, monitoring promieniowania w obiektach elektrowni czarnobylskiej i środowisku naturalnym, udział w realizacji międzynarodowych projektów związanych z działalnością elektrowni czarnobylskiej i przekształcenia obiektu „Ukrycie” w System Bezpieczny Ekologicznie. *Про утворення державного спеціалізованого підприємства „Чорнобильська АЕС”, Постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2001 р., N 399.*

⁹⁶ „Insight” 2006, nr 16, s. 4.

promieniotwórczych stanowiło podstawę rozpoczęcia budowy nowej osłony czwartego bloku.

Regulacje prawne w sprawie całkowitego wyłączenia z eksploatacji ostatniego bloku elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz przekształcenia obiektu „Ukrycie” w System Bezpieczny Ekologicznie określiła przyjęta przez Najwyższą Radę Ukrainy 11 grudnia 1998 r. ustawa „W sprawie ogólnych zasad użytkowania oraz wyłączenia z eksploatacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu i przekształcenia zrujnowanego czwartego energobloku tejże AES w System Bezpieczny Ekologicznie”⁹⁷. Do podstawowych zadań wynikających z ustawy należało:

- a) sprecyzowanie ram prawnych dalszego użytkowania i wyłączenia z eksploatacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz przekształcenia czwartego energobloku CzAES w System Bezpieczny Ekologicznie;
- b) stworzenie systemu prawnego dla korzystania z bezpłatnej międzynarodowej pomocy technicznej służącej wyłączeniu z eksploatacji czarnobylskiej AES oraz zapewnienia osłony socjalnej personelowi CzAES;
- c) ustalenie porządku finansowania prac nad wyłączeniem z eksploatacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz prac w zakresie przekształcenia czwartego energobloku w System Bezpieczny Ekologicznie;
- d) gospodarowanie odpadami radioaktywnymi;
- e) eliminacja negatywnych konsekwencji społecznych w Sławutyczu związanych z zamknięciem elektrowni jądrowej w Czarnobylu⁹⁸.

W styczniu 2010 r. weszła w życie przyjęta przez Parlament Ukrainy 15 stycznia 2009 r. ustawa „Krajowy program wyłączenia z eksploatacji czarnobylskiej AES i przekształcenia obiektu »Ukrycie« w System Bezpieczny Ekologicznie” (zwany dalej Programem). Ustawa precyzuje przybliżone rozmiary finansowania prac w CzAES, zadania organizacyjne i techniczne. Główne priorytety sprecyzowane w Programie to:

⁹⁷ *Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблока цієї АЕС на екологічно безпечну систему*, Закон України від 11.12.1998, N 309-XIV. BVP 1999, N 4, ст. 33.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 3.

- a) socjalna osłona pracowników czarnobylskiej AES i mieszkańców miasta Sławutycz w związku z przedterminowym wyłączeniem CzAES z eksploatacji;
- b) ostateczne wyłączenie z użytku energobloków czarnobylskiej AES i przeprowadzenie niezbędnych prac konserwatorskich;
- c) zabezpieczenie odpadów promieniotwórczych z elektrowni atomowej w Czarnobylu;
- d) budowa i rozpoczęcie eksploatacji specjalnych przechowalników dla paliwa jądrowego;
- e) skonstruowanie nowego »sarkofagu« nad zniszczonym czwartym reaktorem;
- f) gwarancje dla społeczeństwa przejrzystości decyzji odnośnie bezpieczeństwa działań przewidzianych Programem⁹⁹.

Na 2013 r. planowane jest rozpoczęcie procesu ostatecznego wyłączenia z eksploatacji czarnobylskich energobloków. W 2008 r. zakończono wyładowywanie z reaktorów wypalonego paliwa jądrowego (WPJ), które tymczasowo umieszczono w basenach wodnych znajdujących się przy reaktorze¹⁰⁰. Do 2022 r. WPJ ze wszystkich bloków zostanie zmagazynowane w specjalnym przechowalniku SWPJ-2 dla tzw. suchego paliwa. Zakończenie jego budowy zaplanowano na koniec roku 2015. Pozostała część WPJ znajdzie się w SWPJ-1 dla „mokrego” paliwa, czyli z wodą, który już jest niemal pełny. Na dalszym etapie nastąpi konserwacja urządzeń elektrowni o wysokim stopniu napromieniowania, które przejdą w stan leżakowania. Lata 2045–2064 przewidziane są jako etap demontażu urządzeń reaktorów i oczyszczenia miejsca pracy. W międzyczasie rozpoczęła się również budowa specjalnych bunkrów dla zużytego paliwa z reaktorów numer 1–3. W 10-kilometrowej strefie zainicjowano także budowę Centralnego Schronu dla odpadów radioaktywnych z całego terytorium Ukrainy¹⁰¹.

⁹⁹ *Про Загальнодержавну програму зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему*, Закон України від 15.01.2009, N 886-VI. ВВР, 2009, N 24, ст. 300.

¹⁰⁰ Wycofywanie z eksploatacji reaktorów jądrowych przebiega kilkoma etapami: 1) wyłączenie reaktora na okres ostygnięcia, 2) przechowywanie paliwa jądrowego w zbiornikach wodnych przez okres 2–3 lat, 3) magazynowanie paliwa w specjalnych przechowalnikach, 4) demontaż reaktora.

¹⁰¹ „Вісник Чорнобиля” 2011, № 41 (1708), s. 6-7; http://www.chnpp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=89&Itemid=82&lang=uk, 10.12.2011.

Stworzenie nowej osłony nad zniszczonym czwartym reaktorem CzAES jest konieczne również ze względu na ograniczony okres eksploatacji pierwszego „sarkofagu” (początkowo tylko na 25 lat). Koszt budowy poprzedniego pokrycia wyniósł 6 mld USD¹⁰². Skonstruowanie nowej osłony, która uczyni 4 blok bezpiecznym dla środowiska, to przedsięwzięcie, które jest możliwe jedynie przy wsparciu międzynarodowych organizacji i instytucji finansowych.

Niemniej pod egidą Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju i przy udziale państw-donatorów oraz Ukrainy finansowany jest projekt stworzenia z elektrowni w Czarnobylu systemu bezpiecznego dla środowiska tzw. Shelter Implementation Plan (SIP), którego końcowym przedsięwzięciem będzie budowa nowej osłony dla zrujnowanego bloku czwartego reaktora, tzw. New Safe Confinement (NSC)¹⁰³.

Budowa nowego schronu (jego ukończenie jest planowane na rok 2015) wiąże się nie tylko ze skonstruowaniem samego urządzenia, ale także przygotowaniem odpowiedniej infrastruktury, organizacją właściwych placówek medycznych i badawczych oraz stabilizacją miejsc pracy¹⁰⁴. NSC został zaprojektowany w taki sposób, by zmniejszyć szkodliwe oddziaływanie promieniowania jonizującego oraz zapobiec wydostaniu się na zewnątrz radioaktywnego pyłu w przypadku zawalenia się starej konstrukcji¹⁰⁵. Przewiduje się, że okres jego funkcjonowania wyniesie ok. 100 lat, z kolei magazyny na odpady radioaktywne powinny zapewnić bezpieczne przechowywanie przez co najmniej 300 lat lub więcej¹⁰⁶.

Z okazji 25 rocznicy katastrofy w Czarnobylu Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, Unia Europejska i rządy poszczególnych państw (m.in. Francji, Rosji i Niemiec) przeznaczyły ponad 500 mln euro na

¹⁰² *Україна та світ, op. cit.*, s. 28.

¹⁰³ Ukr. Новий безпечний конфайнмент; Nowy Bezpieczny Konfajment, <http://ua.rian.ru>; „Insight” 2006, nr 16, s. 17.

¹⁰⁴ *Chernobyl 25 years on: New Safe Confinement and Spent Fuel Storage Facility*, European Bank for Reconstruction and Development 2011, s. 4.

¹⁰⁵ *Construction of the Protective Shelter for the Chernobyl Nuclear Reactor Faces Schedule Delays, Potential Cost Increases, and Technical Uncertainties*, Government Accountability Office (GAO), 2011, s. 2.

¹⁰⁶ *Environmental Consequences of The Chernobyl Accident and their Remediation: Twenty Years of Experience. Report of the Chernobyl Forum Expert Group 'Environment'*, International Atomic Energy Agency, Vienna 2006, s. 161–162.

budowę nowego sarkofagu (według informacji strony ukraińskiej do 2011 r. brakowało na ten cel 740 mln euro)¹⁰⁷. Całkowity koszt konstrukcji, której projektantem i wykonawcą od 2007 r. jest francuskie konsorcjum Novarka, ma wynieść 1,6 mld euro¹⁰⁸.

Z przytoczonych powyżej liczb i faktów widać wyraźnie, że Ukraina nie byłaby w stanie podołać stojącym przed nią wyzwaniom zupełnie sama, a koszty likwidacji skutków awarii przekraczają znacznie możliwości budżetu ukraińskiego. Dlatego jednym z celów ukraińskiej administracji począwszy od 1991 r. było konsekwentne nagłaśnianie różnorodnych aspektów katastrofy jądrowej, tak by Czarnobyl stał się również problemem całego świata. Biorąc pod uwagę zasięg wybuchu z kwietnia 1986 r. oraz możliwe konsekwencje zaniedbania dalszych prac przy zniszczonym reaktorze, kwestie czarnobylskie rzeczywiście wymagały uwagi międzynarodowej¹⁰⁹. Liczba państw-donatorów łącznie z Ukrainą wynosi około 30, ale głównymi uczestnikami rozwiązywania problemów związanych z funkcjonowaniem strefy CzAES pozostają państwa G8 (bez Rosji): Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Stany Zjednoczone, Kanada, Japonia, Włochy, a spoza „Ósemki” także Szwecja. W największym zakresie partycypują w kosztach Stany Zjednoczone (około 20% udziału), natomiast wkład Ukrainy, która 5–7% środków ze swojego budżetu przeznacza na wydatki związane

¹⁰⁷ <http://www.mfa.gov.ua/poland/pl/publication/content/52820.htm>, 05 III 2011.

¹⁰⁸ Liczby projektu:

1. Pracownicy na budowie – 1000 ukraińskich robotników w tym samym czasie, suma – 2000.
2. Kadra kierownicza – 150 osób z 16 krajów; w tym 50 odpowiedzialnych za ochronę przed promieniowaniem.
3. Szerokość – 257 m.
4. Wysokość – 108 m.
5. Długość – 162 m.
6. Waga arki – 23 000 ton.
7. Waga całej konstrukcji – 30 000 ton.
8. Czas działania – 100 lat.
9. Schronienie musi wytrzymywać temperatury od –30 do +45 °C, tornada trzeciego stopnia oraz trzęsienia ziemi do 9 punktów w skali Richtera.

<http://ukrtransbud.com/en/news/23-the-ebd-will-sign-a-contract-with-the-french-company-novarka>, 09.08.2012.

¹⁰⁹ Testimony of Z. Matkiwsky, *op. cit.*, s. 49.

z Czarnobyłem, wynosi nieco ponad 6%¹¹⁰.

Obok budowy nowego »sarkofagu« i przechowywania materiałów radioaktywnych, wyzwaniem innego rodzaju dla władz Ukrainy i wspólnoty międzynarodowej, wchodzącym w zakres procesów dekontaminacyjnych strefy, jest znajdujący się przy elektrowni czarnobylskiej sztuczny zbiornik wodny dla chłodzenia czterech energobloków CzAES. Utworzony w 1976 r. akwen o powierzchni prawie 23 km² rozciąga się wzdłuż rzeki Prypeć w kierunku Czarnobyła. Podczas wybuchu jądrowego i operacji likwidowania skutków awarii w 1986 r. został mocno skażony substancjami promieniotwórczymi. Obecnie akwatorium CzAES to jedno z głównych źródeł zagrożenia izotopami radioaktywnymi, zwłaszcza dla cieków wodnych i strumieni wpadających do Dniepru, w tym rzeki Prypeć, od której dzieli go jedynie tama o długości ponad 11 km. Dekontaminacja zbiornika jest skomplikowaną i kosztowną operacją (jakkolwiek jego utrzymywanie i kontrola są równie drogie). Ewentualne osuszenie akwenu i ekspozycja skażonego dna pociąga za sobą ryzyko destabilizacji sytuacji radiologicznej i środowiskowej w regionie¹¹¹. Wsuszenie zbiornika będzie miało konsekwencje zarówno ekologiczne jak i geofizyczne. Wpływ ekologiczny ujawni się w oddziaływaniu na rodzaj oraz liczbę populacji organizmów żywych w strefie, geofizyczny – wywrze wpływ na hydrogeologiczną sytuację zbiornika wodnego i przyległych obszarów. Radionuklidy z osuszonego dna zbiornika wskutek oddziaływania naturalnych procesów (silnego wiatru, opadów deszczu) oraz czynników socjalnych mogą doprowadzić do zanieczyszczenia powierzchni gruntów wokół elektrowni, a także dodatkowego napromieniowania personelu CzAES i rezydentów zamkniętej strefy. Wydaje się jednak, że podjęcie takiego wyzwania (m.in. ze względu na wysokie koszty utrzymywania zbiornika oraz niebezpieczeństwo dla wód gruntowych i rzeki Prypeć) jest nieuniknione¹¹².

W 2006 r. W. Juszczenko ogłosił, że po dwudziestu latach od wybuchu w CzAES „Wciąż nie posiadamy prawdziwych danych dotyczących

¹¹⁰ *Construction of the Protective Shelter for the Chernobyl Nuclear Reactor Faces Schedule Delays, Potential Cost Increases, and Technical Uncertainties*, Government Accountability Office (GAO), 2011, s. 57.

¹¹¹ „Вісник Чорнобиля” 2009, № 44 (1607) s. 2.

¹¹² „ЧАЕС Новини” 2013, № 21 (1167), s. 9–10.

rozmiarów katastrofy”. Prezydent Ukrainy podkreślił, że ostateczne przezwycięzenie problemów czarnobylskich będzie możliwe tylko przy skoordynowanym wysiłku całej wspólnoty międzynarodowej, a także „Kolosalnej mobilizacji resursów”¹¹³. Za jeden z „palących” problemów uznał zabezpieczenie zrujnowanego reaktora i budowę nowego schronu. Również jego następcą na stanowisku prezydenta (od 2010 r.) Wiktor Janukowycz w 26 rocznicę katastrofy w Czarnobylu zaznaczył, że „Czarnobyl i dotąd odzywa się bólem i przypomina o sobie. Dlatego nie ustajemy w trosce o bezpieczeństwo »sarkofagu« nad zburzonym czwartym blokiem energetycznym. Ukraina w tym problemie czuje przyjacielskie ramię większości krajów świata”¹¹⁴. Na Ukrainie nie brakuje jednak opinii całkiem odmiennych, że społeczność międzynarodowa nie wywiązała się z obietnic danych Ukrainie i podjętych wcześniej zobowiązań (m.in. z Ottawy w 1995 r.)¹¹⁵. Przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy (2008–2012) Wołodmyr Łytwyn zauważył, że światowi politycy, w tym z Unii Europejskiej, „zademonstrowali nieodpowiedzialność w czarnobylskich kwestiach”. Ukraina w jego opinii wypełniła wszystkie zobowiązania dotyczące CzAES, jednak „Zagraniczni sygnatariusze ottawskich porozumień nie spieszą się z wykonaniem swojej części zobowiązań i gwarancji. Do tej pory nie rozwiązano szeregu ważnych problemów”, a jednym z nich, zdaniem przewodniczącego parlamentu ukraińskiego, było także finansowanie „w stu procentach” budowy czarnobylskiego sarkofagu¹¹⁶. Również Leonid Krawczuk stwierdził, iż pomimo zamknięcia elektrowni jądrowej w Czarnobylu partnerzy Ukrainy nie wywiązali się ze swojej części umowy i tym samym Ukraina została „zakładnikiem czarnobylskiej sytuacji”¹¹⁷.

Wsparcie społeczności międzynarodowej odgrywa istotną rolę w przezwyciężaniu skutków wybuchu jądrowego, tym bardziej że

¹¹³ <http://gazeta.ua/ru/articles/life/110048/comm,09.08.2010>.

¹¹⁴ <http://www.president.gov.ua/ru/news/23950.html,09.10.2012>.

¹¹⁵ Zob. podrozdział *Współczesne problemy ludności poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej w kontekście przemian społeczno-gospodarczych na Ukrainie*.

¹¹⁶ http://lb.ua/news/2012/05/18/151489_litvin_vlasti_vinesli_urokov.html,11.12.2012.

¹¹⁷ О. Гусев, *Кайдани...*, *op. cit.*, s. 35.

oprócz zapewnienia bezpieczeństwa radiologicznego do głównych zadań ukraińskich władz należy także zagwarantowanie ochrony społecznej, opieki zdrowotnej oraz polepszenie warunków życia ponad dwóm milionom obywateli poszkodowanym w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, a zwłaszcza dzieciom i inwalidom.

Tabela 6. Wydatki z budżetu Ukrainy na Czarnobyl w milionach dolarów USD¹¹⁸

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Opieka socjalna	197,3	196,5	478,1	385,0	545,6	637,4	429,1	292,5	290,1
Specjalna opieka medyczna	6,3	3,0	8,8	22,8	19,0	15,9	8,2	6,6	6,4
Badania naukowe	3,2	4,4	5,0	5,9	7,0	6,4	8,9	2,6	1,8
Kontrola radiologiczna	2,0	1,6	2,3	3,1	4,4	15,7	8,7	4,1	2,7
Odnowa środowiska naturalnego	-	0,01	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,04
Rehabilitacja radiologiczna i przechowywanie materiałów radioaktywnych	0,3	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,2	0,1	0,05
Przesiedlenia, zabezpieczenie warunków mieszkaniowych i poprawa warunków życia	276,1	197,8	205,3	167,4	194,1	193,8	86,5	39,50	17,4
Utrzymanie strefy alienacji	19,7	25,8	25,9	41,9	43,4	13,2	0,3	0,7	0,4
Inne wydatki	17,7	15,9	25,9	41,9	43,4	13,2	0,3	0,7	0,4
Razem	510,8	436,0	755,7	638,3	835,2	939,0	584,7	371,8	332,7

Określoną trudność wywołuje dzisiaj próba dokładnego ustalenia rozmiarów strat demograficznych Ukrainy poniesionych w rezultacie

¹¹⁸ Dane Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP) i Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci (UNICEF). *The Human Consequences...*, op. cit., s. 37.

katastrofy, np. ile dzieci nie narodziło się wskutek przeprowadzonych aborcji, rozpadu rodzin lub ich niepowstania (m.in. wskutek przesiedleń), przypadków bezpłodności wśród poszkodowanej ludności czy wreszcie świadomej rezygnacji z macierzyństwa – głównie wskutek strachu przed konsekwencjami promieniowania lub ze względu na złe warunki bytowe w nowych miejscach osiedlenia. W ciągu kilkunastu lat od wybuchu w CzAES znacząco pogorszyła się sytuacja demograficzna na terenach silnie skażonych promieniotwórczymi izotopami. Głównym składnikiem ubytku rzeczywistego ludności na tych obszarach było wysokie ujemne saldo migracji – przymusowych i dobrowolnych (w latach 1991–2000 stanowiły 50–95% strat na terenach skażonych), a także przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń (główny czynnik po 2000 r.)¹¹⁹. W rezultacie tzw. ekologicznej migracji ludności, do której doszło po katastrofie, zupełnie wyludnione zostały 2 miasta, ponad 100 wsi oraz osady typu miejskiego, a nieodwracalna degradacja dotknęła 67 wsi, 1 miasto i 3 osady typu miejskiego. Ponadto skutki katastrofy przyspieszyły degradację ok. 1000 miejscowości w okręgach kijowskim, żytomierskim i czernihowskim. W 1991 r. 2293 miejscowości znalazły się na obszarach, gdzie skażenie radionuklidami przekraczało przewidziane prawem normy i 25 lat później sytuacja pozostawała taka sama¹²⁰.

Począwszy od 1990 r. obserwowany jest stały wzrost poziomu śmiertelności we wszystkich strefach czarnobylskich (największy w strefie 2), który jest średnio od 2 do 5% wyższy od ogólnokrajowej (dane za lata 2000–2009)¹²¹. Ubytek naturalny ludności z terenów skażonych wzrósł od 0,4–1,5 tys. osób w 1990 r. do 11,9–7,1 tys. w 2001 r. (obwody kijowski i żytomierski)¹²². Badania przeprowadzone na terytorium o wysokim poziomie zanieczyszczenia radionuklidami oraz na obszarach kontrolnych wykazały, że w latach 1986–2003 deficyt urodzeń (wskutek odkładania macierzyństwa bądź całkowitej rezygnacji) w poszczególnych rejonach promieniotwórczo skażonych wynosił 25 tys. osób,

¹¹⁹ *Двадцять п'ять років, op. cit.*, s. 203.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 206.

¹²¹ *Ibidem*, s. 203; *20 років Чорнобильської катастрофи, op. cit.*, s. 88.

¹²² М.І. Омелянець, Н.Ф. Дубова, Н.В. Гунько, *До питання про демографічні втрати радіоактивно забруднених територій України*, „Демографія та соціальна економіка” 2005, № 2, s. 38–46.

dla porównania w rejonie kontrolnym Ukrainy (rejon łochwicki) 3,2 tys. Natomiast przewaga liczby zgonów nad liczbą urodzeń wyniosła odpowiednio 6,9 tys. osób i 2,7 tys. Zatem ubytek ludności netto (główny czynnik depopulacji na terenach czarnobylskich) stanowił prawie 32 tys. osób i odpowiednio 6 tys. w rejonie „czystym”¹²³. W najbardziej skażonych obwodach Ukrainy: żytomierskim i kijowskim, ubytek ludności netto w latach 1986–2001 stanowił odpowiednio 153 i 208 tys. osób, w obwodzie kontrolnym 152 tys. (na całej Ukrainie ponad 5148 tys.)¹²⁴. Ubytek dzieci nienarodzonych na 1000 kobiet w wieku prokreacyjnym wzrósł ponad dziewięciokrotnie z 8 osób w 1986 r. do 76 w 2001 r., (współczynnik ten w latach 1986–2003 wyniósł 41,1 ‰, przy 14,2 ‰ dla całej populacji Ukrainy)¹²⁵.

Począwszy od roku 1993 na Ukrainie stale pogłębia się kryzys demograficzny¹²⁶. Jest on szczególnie widoczny na obszarach intensywnie skażonych promieniotwórczymi izotopami, na których rozpoczęła się wcześniej (1990) oraz prezentuje bardziej krytyczny rozwój. Na przykładzie poszczególnych rejonów i obwodów Ukrainy widać, iż katastrofa w Czarnobylu wnosi negatywny wkład w pogorszenie sytuacji demograficznej państwa i jest przyczyną znacznej depopulacji ludności, głównie na skutek rezygnacji kobiet z macierzyństwa, a także zwiększonej śmiertelności¹²⁷.

1.1. Regulacje prawne dotyczące skażonego terytorium Ukrainy

Kilka dni po wybuchu w czarnobylskiej elektrowni władze sowieckie rozpoczęły realizację planu ewakuacji ludności z terenów o największym stopniu natężenia promieniowania jonizującego. Wokół zniszczonego reaktora utworzono początkowo 10-, a dopiero później

¹²³ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 203–206.

¹²⁴ M. I. Омелянець, Н. Ф. Дубова, Н. В. Гунько, *До питання*, *op. cit.*, s. 38–46.

¹²⁵ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 203–206.

¹²⁶ W 1993 r. liczba ludności Ukrainy szacowana była na ponad 52 179 tys., do 2013 r. zmniejszyła się o prawie 6732 tys. mieszkańców i liczyła 45 447 tys. osób. Dane za: Państwowy Komitet Statystyki na Ukrainie, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

¹²⁷ M.I. Омелянець, Н.Ф. Дубова, Н.В. Гунько, *До питання*, *op. cit.*, s. 38–46.

30-kilometrową strefę zamkniętą¹²⁸. 50-tysięczne miasto Prypeć, zamieszkane w większości przez pracowników elektrowni i ich rodziny, ewakuowano najwcześniej, bo już 27 kwietnia w godzinach popołudniowych, czyli 36 godzin po wybuchu w CzAES. Na posiedzeniu Komisji Rządowej B. Szczerbiny, 2 maja zdecydowano o wysiedleniu ludności z 10-kilometrowej strefy, które planowano zrealizować 3 maja (ogółem wysiedlono ok. 10 tys. osób)¹²⁹. Jak się okazało, przeprowadzenie ewakuacji w tak krótkim czasie było niemożliwe i niektóre wioski położone w odległości zaledwie kilku kilometrów od zniszczonego reaktora zostały ewakuowane dopiero po upływie 10 dni od wypadku¹³⁰. Równocześnie trwała rozpoczęta 4 maja ewakuacja 30-kilometrowej strefy. Miasto Czarnobyl, znajdujące się 14 km od elektrowni, ewakuowano 5 maja¹³¹. 10 maja na podstawie danych dostarczonych przez wywiad radiometryczny przygotowano mapę skażenia miejscowości w promieniu kilkudziesięciu kilometrów wokół CzAES. Pozwoliło to na przeprowadzenie bardziej planowych wysiedleń w zależności od mocy natężenia promieniowania. Skażone terytorium zostało podzielone na trzy strefy: alienacji (odosobnienia) – powyżej 20 mR/h (z dodatkowo wyodrębnioną zoną wokół CzAES i terenu przemysłowego, powyżej 100 mR/h), czasowego wysiedlenia – 5–20 mR/h, oraz strefę intensywnej kontroli radiologicznej – 2–5 mR/h. Z tej ostatniej strefy, za wyjątkiem kobiet w ciąży i dzieci, ludność nie była wysiedlana. W zonie czasowego wysiedlenia przewidywano powrót mieszkańców po normalizacji sytuacji radioekologicznej. Do końca maja 1986 r. wysiedlono mieszkańców z 59 miejscowości – 50 z czarnobylskiego rejonu, 8 z poleskiego, oraz z Prypeci. Liczba ewakuowanej ludności wyniosła 71,1 tys., w tym: z rejonu czarnobylskiego – 18,5 tys., z poleskiego – 2,6 tys., z Prypeci – 50 tys. Samodzielnie wyjechało 25 tys. osób, ogółem do maja 1986 r. miejsca zamieszkania opuściło 97 tys. obywateli. Kolejne miejscowości położone w strefie alienacji wysiedlano etapami również w lecie 1986 r.

¹²⁸ *Радіологічний стан територій...*, *op. cit.*, s. 10; *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 120–122.

¹²⁹ ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 34, арк. 80–81.

¹³⁰ CIA, SOV87-0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. www.paperlessarchives.com.

¹³¹ *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 7.

Gdy w 1991 r. władze ukraińskiej SRS przyjęły nową ustawę „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie czarnobylskiej katastrofy”, bardziej odpowiadającą międzynarodowym standardom radiologicznego bezpieczeństwa, okazało się, że za granicami strefy alienacji wciąż istnieją obszary skażone ponad dopuszczalne normy wraz zamieszkującą je ludnością. Przystąpiono wówczas do dalszych wysiedleń mieszkańców poleskich wiosek i osiedli miejskiego typu (m.in. Dibrowa i Poliśke), które następnie włączono do Strefy Alienacji i Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia. Po upadku Związku Sowieckiego przesiedlenia były kontynuowane przez władze niepodległej Ukrainy w latach 90. Ogólnie z terenów skażonych (Ukraina, Białoruś, Rosja) ewakuowano ok. 350 tys. osób¹³², w tym z obszarów Ukrainy – 163 tys. Do tej liczby należy jednak dodać dziesiątki tysięcy mieszkańców, którzy na własną rękę zdecydowali się opuścić swoje domy znajdujące się już poza 30-kilometrową strefą.

Obszar całego ZSRS skażony promieniotwórczym cezem powyżej 1 Ci/km² stanowił ok. 100 tys. km kwadratowych. Terytorium Ukrainy, które zostało najmocniej zdegradowane radionuklidami, otrzymało odrębny status prawny. Jego powierzchnia wynosi obecnie ok. 54 tys. km², co stanowi ponad 8% terytorium Ukrainy (to więcej niż powierzchnia takich państw jak Słowacja czy Bośnia i Hercegowina)¹³³.

Tabela 7. Ludność ewakuowana i przesiedlona¹³⁴

	Białoruś	Rosja	Ukraina	Ogólnie
Ewakuowani 1986	24 000	3400	91 000	118 400
Przesiedleni (1991 do 2000)	111 000	49 000	72 000	231 000
Ogólnie	135 000	52 400	163 000	350 400
Spodziewane przesiedlenia	7000	–	4600	11 600

¹³² Z terytorium obecnej Białorusi wysiedlono 135 tys., z Rosji? 52 400, z Ukrainy? 163 tys. osób. Dane Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (ang. UNDP) i Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci (UNICEF) na rok 2000\2001, Zob. *Гуманітарні наслідки...*, *op. cit.*, s. 34; *Чернобыль: события и уроки*, *op. cit.*, s. 147.

¹³³ *Радіологічний стан територій...*, *op. cit.*, s. 9.

¹³⁴ *Гуманітарні наслідки...*, *op. cit.*, s. 84. Po roku 2000 z terytorium Ukrainy wysiedlono jeszcze ponad 2000 osób (stan na rok 2012).

Pierwszy akt prawny, który w sposób kompleksowy regulował kwestie związane z funkcjonowaniem skażonego terytorium, został przyjęty jeszcze przez Rząd Ukraińskiej SRS. Mowa o rozporządzeniu nr 106 Rady Ministrów Ukraińskiej SRS (z 23 lipca 1991 r.) wydanym na podstawie ustawy Rady Najwyższej USRS z 28 lutego 1991 r. „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie czarnobylskiej katastrofy”. Z późniejszymi poprawkami obowiązuje ono do dziś¹³⁵. Rozporządzenie to uregulowało kwestie podziału skażonego terytorium na poszczególne strefy w zależności od potencjalnego negatywnego wpływu na zdrowie zamieszkującej je ludności, a także sposobu kontroli i ochrony tych terenów, jak również reżimu eksploatacji gospodarczej, badań naukowych itd.

W dalszej kolejności należy wymienić ustawy Rady Najwyższej Ukrainy, dekrety Prezydenta Ukrainy, uchwały Rady Ministrów Ukrainy oraz akty prawne poszczególnych ministrów, podjęte na podstawie artykułu 16 konstytucji Ukrainy, który stwierdza, że obowiązkiem państwa jest „Zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego i utrzymanie równowagi ekologicznej na terytorium Ukrainy, przewyższenie następstw katastrofy czarnobylskiej – katastrofy o skali globalnej – i zachowanie podstawowej substancji narodu ukraińskiego”¹³⁶.

Terytorium, które na skutek katastrofy w Czarnobylu zostało skażone radioaktywnymi odpadami powyżej obowiązujących norm bezpieczeństwa radiologicznego, podzielone zostało na cztery podstawowe kategorie w zależności od stopnia skażenia. Jest to: strefa alienacji (I), strefa bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia (II), strefa dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia (III) oraz strefa zwiększonej kontroli radioekologicznej (IV)¹³⁷.

¹³⁵ *Про правовий режим..., op. cit.*, N 795-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198; *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.1991, N 797-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200.

¹³⁶ Art. 16., *Konstytucja Ukrainy*, tłum. E. Toczek, Warszawa 1999, s. 34. Dalej jako Konstytucja Ukrainy. „Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов’язком держави”. Tekst oryginalny za: *Konstytucja Ukrainy: Stanom na 20.03.2012 roku*. Київ 2012, ст. 16.

¹³⁷ Zob. tabela nr 8.

- 1) Strefa alienacji (odosobnienia) obejmuje terytorium, z którego ewakuowano ludność w 1986 r.
- 2) Strefa bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia to obszar, który został intensywnie skażony radionuklidami o długim okresie rozpadu, z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu powyżej 15,0 Ci/km² lub strontu od 3,0 Ci/km² i powyżej lub plutonu od 0,1 Ci/km² i powyżej, gdy szacowana wielkość skutecznej, równoważnej dawki napromieniowania człowieka, z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników, może przekroczyć 5,0 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii.
- 3) Strefa dobrowolnego wysiedlenia to obszar z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu od 5,0 do 15,0 Ci/km² lub strontu od 0,15 do 3,0 Ci/km² lub plutonu od 0,01 do 0,1 Ci/km², gdy szacowana wielkość skutecznej, równoważnej dawki napromieniowania człowieka, z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników, może przekroczyć 1,0 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii.
- 4) Strefa zwiększonej kontroli radioekologicznej to obszar z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu od 1,0 do 5,0 Ci/km² lub strontu od 0,02 do 0,15 Ci/km² lub plutonu od 0,005 do 0,01 Ci/km², gdy szacowana wielkość skutecznej, równoważnej dawki napromieniowania człowieka, z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników, przekracza 0,5 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii¹³⁸.

Przepisy rozróżniają także pojęcie „ziem promieniotwórczo niebezpiecznych”. Są to tereny, na których nie jest możliwe dalsze przeby-

¹³⁸ Granice stref do 2011 r. były ustalone i weryfikowane przez Gabinet Ministrów Ukrainy na podstawie opinii ekspertów z Narodowej Komisji ds. Ochrony przed Promieniowaniem Ludności Ukrainy, Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Ministerstwa Ochrony Zdrowia Ukrainy, Ministerstwa Ochrony Środowiska i Bezpieczeństwa Jądrowego Ukrainy oraz zatwierdzone przez Radę Najwyższą Ukrainy. *Про правовий режим..., op. cit.*, N 795-XII, ст. 1–2. BBP УРСР, 1991, N 16, ст. 198; *Радіологічний стан території..., op. cit.*, s. 9–10.

wanie ludności, prowadzenie działalności gospodarczej, wytwarzanie żywności, która odpowiadałaby krajowym lub międzynarodowym normom bezpieczeństwa. Należą do nich ziemie pierwszej i drugiej strefy.

Z kolei „ziemie skażone promieniotwórczo” to terytoria, które wymagają przeprowadzenia specjalnych przedsięwzięć celem ochrony radiacyjnej i ograniczenia dodatkowego napromieniowania. Należą do nich ziemie trzeciej i czwartej strefy¹³⁹.

Natomiast strefa alienacji oraz strefa bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia (zwane dalej łącznie Strefą) została podzielona na obszary z uwzględnieniem nierównomiernego skażenia promieniotwórczego miejscowości, tymczasowej lokalizacji odpadów promieniotwórczych oraz miejsc przechowywania materiałów promieniotwórczych, a także infrastruktury, warunków środowiskowych, zmian radioekologicznego stanu środowiska itp.

Strefa I to obszar o promieniu 10 km wokół CzAES, gdzie trwa likwidacja skutków czarnobylskiej katastrofy (działania w tamtym rejonie określa się jako niebezpieczne ze względu na wysokie zagrożenie promieniotwórcze). Dzieli się ona na 2 podstrefy:

- a) wysokiego zagrożenia: terytorium, na którym prowadzone są prace nad przekształceniem obiektu „Ukrycie” w System Bezpieczny Ekologicznie, gospodarowaniem promieniotwórczymi odpadami, wyłączeniem CzAES z eksploatacji,
- b) podwyższonego zagrożenia: tereny, gdzie znajdują się elementy działalności wytwórczej Strefy.

Strefa II to obszar rozciągający się od granic 10-kilometrowej strefy I do zewnętrznych granic Strefy (oprócz miasta Czarnobyl), z niewysoką szczelnością skażenia promieniotwórczego. Dopuszcza się w niej ograniczone rodzaje działalności, np. badania naukowe. Do strefy tej wchodzi także strzeżony rezerwat przyrody.

Strefa III to miejsce przebywania personelu. Jej zasięg obejmuje część miasta Czarnobyl, gdzie znajdują się mieszkania pracowników oraz budynki administracyjne, medyczne, sanitarne i jadłodajnie¹⁴⁰.

¹³⁹ *Про правовий режим..., op. cit.,* ст. 3–4.

¹⁴⁰ *Про затвердження правил радіаційної безпеки при проведенні робіт у зоні відчуження зони безумовного (обов'язкового) відселення, Закон України від 04.04.2008, N 179/276, ст. 1–4.*

W Strefie alienacji oraz obowiązkowego wysiedlenia wprowadzono ścisły porządek ochrony obszarów przyrodniczych, zabytków historycznych i kulturowych. Tereny te objęto zakazem prowadzenia jakiegokolwiek działalności gospodarczej. Zabronione jest w szczególności:

- a) stałe przebywanie ludności na tych terenach,
- b) działania mające na celu produkcję towarową,
- c) przebywanie osób, które nie posiadają stosownego zezwolenia,
- d) wywóz za granicę stref ziemi, piasku, torfu, drewna, a także zbieranie i wywożenie pasz roślinnych, roślin leczniczych, grzybów, jagód itp.,
- e) wywożenie materiałów budowlanych i budowli, maszyn i urządzeń, sprzętów domowych itp.,
- f) wypasanie bydła, niszczenie siedlisk dzikich zwierząt, łowiectwo i rybołówstwo.

W Strefie podejmuje się obowiązkowe działania co do:

- a) monitoringu środowiska naturalnego oraz kontroli medyczno-biologicznej,
- b) utrzymania terytorium w odpowiednim stanie sanitarnym i na właściwym poziomie bezpieczeństwa pożarowego,
- c) rejestracji stopnia skażenia radionuklidami¹⁴¹.

Osobom przebywającym czasowo na terytorium Strefy zabrania się zwłaszcza:

- a) przebywania na terytorium Strefy bez zgody odpowiednich służb,
- b) picia wody ze źródeł, rzek oraz pozostałych wód powierzchniowych (wodę należy spożywać tylko z sieci wodociągowej lub dostępną w sprzedaży),
- c) opalania się, zażywania kąpeli, łowienia ryby, polowania, zbierania owoców, warzyw, jagód, grzybów lub innych produktów z sadów, ogrodów oraz lasów, które znajdują się na terytorium Strefy,
- d) spożywania owoców, grzybów, jagód, dzicyzny, ryb lub innych produktów spożywczych pochodzących ze Strefy,
- e) przemieszczania się w Strefie poza szlakami wyznaczonymi do tego celu.

Ponadto osoby znajdujące się na terytorium Strefy powinny przestrzegać zasad bezpieczeństwa radiologicznego, poddawać się

¹⁴¹ *Ibidem*, str. 12–14.

indywidualnej kontroli dozymetrycznej oraz przestrzegać zasad higieny osobistej¹⁴².

W strefie dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia zabrania się:

- a) budowy nowych lub rozbudowy istniejących przedsiębiorstw niezwiązanych bezpośrednio z zapewnieniem bezpieczeństwa radioekologicznego,
- b) korzystania z płodów natury, które nie spełniają norm bezpieczeństwa radiologicznego,
- c) jakiegokolwiek działalności, która pogarsza sytuację radioekologiczną,
- d) angażowania uczniów i studentów do prac, które mogą mieć negatywny wpływ na ich zdrowie.

Wszyscy mieszkańcy strefy dobrowolnego wysiedlenia, a także strefy stałej kontroli radioekologicznej, mają prawnie zagwarantowane:

- a) coroczne badania skringowe,
- b) stałą kontrolę radiometryczną gleby, wody, powietrza, żywności, surowców, mieszkań i obiektów przemysłowych,
- c) przekwalifikowanie przedsiębiorstw do wytwarzania produktów przyjaznych dla środowiska,
- d) dostawę asortymentów medycznych, wody pitnej, nieskażonej żywności,
- e) możliwość dobrowolnego przesiedlenia ze strefy na tereny nieskażone opadem radioaktywnym,
- f) nadanie obywatelom, którzy mieszkają na tym obszarze, świadczeń i odszkodowań, przewidzianych przez ustawę „W sprawie statusu i socjalnej ochrony obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”.

W strefie zwiększonej kontroli radioekologicznej zabrania się:

- a) budowy sanatoriów lub innych ośrodków zdrowia, a także nowych przedsiębiorstw, które mogą negatywnie wpływać na zdrowie człowieka bądź środowisko naturalne,

¹⁴² Про затвердження правил радіаційної безпеки при проведенні робіт у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення, Закон України від 04.04.2008, N 179/276, ст. 1–2; „Вісник Чорнобиля” 2009, № 9 (1572), s. 2.

- b) angażowania studentów i uczniów do prac, które mogą mieć negatywny wpływ na ich zdrowie,
- c) jakiegokolwiek działalności, która pogarsza sytuację radioekologiczną¹⁴³.

Zarząd strefy alienacji oraz strefy obowiązkowego wysiedlenia (po całkowitym wysiedleniu ludności z obszarów ww. stref) do roku 2011 sprawował specjalny oddział Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej (do 1996 r. Ministerstwo Ukrainy ds. Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej). Była to Administracja Strefy Alienacji i Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia, która miała status osoby prawnej. Administracja strefy organizowała i koordynowała wszelką działalność w Strefie, decydowała o kwestiach ich finansowania, ochronie porządku publicznego, ochronie interesów naukowych i ekonomicznych państwa, podejmowała działania w celu tworzenia bezpiecznych warunków pracy i zmniejszenia poziomu napromieniowania personelu pracującego na tych obszarach, zapewniała zgodność z normami bezpieczeństwa radiacyjnego, postępowania z odpadami radioaktywnymi, a także była odpowiedzialna za informowanie społeczeństwa o sytuacji środowiskowej na tych obszarach¹⁴⁴.

Na mocy Dekretu Prezydenta Ukrainy z 9 grudnia 2010 r. „O optymalizacji systemu centralnych organów władzy wykonawczej” oraz „O zatwierdzeniu ustawy o Ukraińskiej Agencji Państwowej ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą” utworzono Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, a kompetencje zlikwidowanej (na mocy uchwały Rady Ministrów Ukrainy z 28 marca 2011 r.¹⁴⁵) Administracji Strefy Alienacji i Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia przejęła jej prawna następczyni – Ukraińska Agencja Państwowa ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą (PAZS). Działalnością PAZS zarządzała Rada Ministrów Ukrainy poprzez Ministra Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych¹⁴⁶. Pod-

¹⁴³ *Ibidem*, ст. 15–19.

¹⁴⁴ *Ibidem*, ст. 8; <http://www.mns.gov.ua/content/chornobylstruktura.html>, 10.09.2010.

¹⁴⁵ *Про ліквідацію урядових органів*, Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2011, N 346, ст. 1–6.

¹⁴⁶ *Про оптимізацію системи...*, *op. cit.*, ст. 1–8; *Про затвердження Положення про Державне агентство України з управління зоною відчуження*, Указ Президента України від 06.04.2011, N 393/2011.

czas kolejnego reformowania systemu władzy wykonawczej prezydent Ukrainy W. Janukowycz dekretem z 24 grudnia 2012 r. utworzył Państwową Służbę ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Ukrainy (dalej – Służba Państwowa) w miejsce zlikwidowanego Ministerstwa Nadzwyczajnych Sytuacji Ukrainy¹⁴⁷. Nowo utworzona Służba Państwowa weszła w skład Ministerstwa Obrony Ukrainy¹⁴⁸, natomiast od 25 kwietnia 2013 r. działalność Ukraińskiej Agencji Państwowej ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą jako centralnego organu władzy wykonawczej jest koordynowana przez Radę Ministrów Ukrainy za pośrednictwem Ministra Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy¹⁴⁹.

Tabela 8. Liczba miejscowości na Ukrainie uwzględnionych według stref promieniotwórczego skażenia¹⁵⁰

Obwód	strefa I	strefa II	strefa III	strefa IV	Ogółem
Żytomierski	7	63	301	363	734
Kijowski	69	20	33	438	560
Równieński		1	273	65	339
Czernihowski		2	61	190	253
Wołyński			166	0	166
Czerkaski			4	99	103
Winnicki				89	89
Czerniowiecki			1	13	14
Sumski			2	9	11
Tarnopolski				10	10
Chmielnicki				9	9
Iwanofrankowski				5	5
Razem	76	86	841	1290	2293

Pierwszym szefem PAZS został były minister Ukrainy ds. Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej w latach 1994–1996 Wołodymyr Chołosza. PAZS realizuje politykę rządu ukraiń-

¹⁴⁷ Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, Указ Президента України від 24.12.2012, N 726/2012.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Про внесення змін до Указів..., op. cit.

¹⁵⁰ Двадцять п'ять років..., op. cit., s. 42.

skiego w zakresie zarządzania strefą alienacji i strefą bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia oraz zwalczania skutków katastrofy w Czarnobylu, zapewnienia ochrony ludności przed skutkami promieniowania jonizującego, a także wyłączenia z eksploatacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu i transformacji obiektu „Ukrycie” w System Bezpieczny Ekologicznie. Ponadto PAZS jest organem administracji państwowej w zakresie nadzorowania odpadów radioaktywnych na etapie ich długotrwałego przechowywania i usuwania¹⁵¹.

2. Próby adaptacji społeczności „postczarnobylskiej” na Ukrainie do nowej rzeczywistości kulturowo-społecznej

Po upływie dekady od wydarzeń w elektrowni czarnobylskiej 1986 r. powszechne stało się twierdzenie, że oprócz wywierania oczywistych negatywnych skutków zdrowotnych dla ludzkiego organizmu Czarnobyl zatruł także duszę i osobowość człowieka. Dotyczyło to zwłaszcza grupy ludności najbardziej narażonej na wstrząsy psychiczne po wybuchu jądrowym – matek i ich dzieci. Trudne do przewidzenia konsekwencje społeczne katastrofy, znacznie bardziej długotrwałe niż niektóre radioaktywne izotopy, stały się punktem wyjścia do rozważań na temat rozbicia *Homo sapiens* jako jednostki i jako osoby społecznej¹⁵². Dla zachodniej opinii publicznej katastrofa była również „szkiem antropologicznym”¹⁵³.

Pojawiły się także opinie, że Czarnobyl nie tylko uwolnił na zewnątrz radioaktywne pyły, doprowadził też do serii wydarzeń historycznych po katastrofie (takich jak masowe przesiedlenia), które przyczyniły się w znaczącym stopniu do olbrzymich zmian obyczajowych, społecznych i psychologicznych, w rezultacie których została poważnie zachwiana tożsamość kulturowa wielu setek tysięcy Ukraińców¹⁵⁴.

¹⁵¹ Про затвердження Положення про Державне агентство України..., *op. cit.*, str. 3.

¹⁵² В.А. Пономаренко, *О психологических последствиях Чернобыльской катастрофы*, [w:] *Чернобыль. Дайджест '93–94*, red. И.В. Ролевич, Минск 1995, s. 190.

¹⁵³ A. Petryna, *Life Exposed*, *op. cit.*, s. 3.

¹⁵⁴ *Witnesses of K. Ryan*, [w:] *The Legacy of Chornobyl: Health and Safety 20 Years Later*, Washington 2007, s. 25–26.

Istotnym czynnikiem już w pierwszych tygodniach po katastrofie, obok obiektywnych okoliczności, był silnie subiektywny odbiór tragedii przez ofiary wypadku w CzAES. Wykształcił on u poszkodowanej ludności tzw. postczarnobylski sposób myślenia oraz wpłynął na ukształtowanie złożonego typu osobowości określanej mianem „człowieka czarnobylskiego” lub po prostu „czarnobylca”¹⁵⁵. Jest to wypadkowa traumatycznych doświadczeń w związku z tragedią nuklearną oraz równie dygresyjnej formy osobowości określanej jako „homo sovieticus”¹⁵⁶.

Zdaniem Jurija Szczerbaka, autora pierwszej na Ukrainie powieści dokumentalnej poświęconej katastrofie w Czarnobylu, tragedia ta bez wątpienia przeniosła „homo sovieticus” do nowej epoki, do nowej cywilizacji, burząc nie tylko jego dotychczasowy świat, ale i naruszając poważnie jego świat wyobraźniowy¹⁵⁷.

W opinii Lubow Kowalewskiej katastrofa przyspieszyła „liczne negatywne procesy: rozbitcie rodzinnych, społecznych i narodowych więzi, degradację siedlisk i kultur, utratę norm etycznych”¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Określenie „czarnobylec” dla ludności poszkodowanej w wyniku jądrowego kataklizmu zostało upowszechnione jeszcze przez dziennikarzy sowieckich. Termin „czarnobylec” i „człowiek czarnobylski”, przytoczyła w swojej pracy m.in. Swietłana Aleksijewicz, zob. S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, op. cit., s. 32; Adi Roche zob. A. Roche, *Children of Chernobyl*, op. cit., s. 38. Tamara Hundorowa także używa terminu „człowiek czarnobylski”, zob. T. Hundorowa, *Czarnobyl i postmodernizm*, „Korespondencja z ojcem” 2008, nr 10, s. 26. Wobec osób przebywających w zamkniętej strefie wokół CzAES, M. Mycio z uwagi na aspekty biologiczne i środowiskowe użyła określenia „homo czarnobylus”, zob. M. Mycio, *Piołunowy las. Historia Czarnobyla*, Poznań 2006, s. 181.

¹⁵⁶ Celem bolszewików było stworzenie człowieka nowego typu, a z ZRSR pierwszej na świecie ojczyzny człowieka pracy, istoty wyższego rzędu – „homo sovieticus”. Ideał, do którego miał dążyć homo sovieticus, zwany również homososem, czy sow-człkiem, nakreślił sam Stalin – ma on być śrubką w maszynie państwowej. Autorem metaforycznych analiz człowieka sowieckiego, to jest homo sovieticus, w książce pod tym samym tytułem, był Aleksander Zinowiew. Opisał on homososa jako człowieka akceptującego zniewolenie i zjawisko totalitarnego sowietyzmu, uznając je za naturalną, chociaż budzącą groźę, formę ludowładztwa. Sow-czek był istotą nieposiadającą pogłębionego życia psychicznego, do tego był miałki, trywialny, kochający swoją szarżynę życia. Zob. M. Heller, *Maszyna i śrubki*, op. cit., s. 9–12; L. Suchanek, *Homo sovieticus*, op. cit., s. 74; A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, op. cit., s. 46.

¹⁵⁷ I. Scherbak, *Chernobyl: A Documentary Story*, Edmonton 1989, s. 3.

¹⁵⁸ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, op. cit., s. 9.

W pierwszym okresie po katastrofie w Czarnobylu na różnego rodzaju zachowania i reakcje psychologiczne mieszkańców dotkniętych skutkami awarii dominujący wpływ wywarła polityka informacyjna władz sowieckich, której celem było zatuszowanie rozmiarów tragedii oraz ukrycie jej rzeczywistego oddziaływania na zdrowie i życie ludzi. Pogorszenie samopoczucia i ogólnego stanu psychicznego ofiar Czarnobyla spotęgowała rządowa propaganda ZSRS, która starała się bagatelizować skutki katastrofy, zwłaszcza jej medyczne konsekwencje. Jednym ze sposobów było rozpowszechnianie opinii, jakoby ewentualne zachorowania nie były rezultatem promieniowania jonizującego i oddziaływania szkodliwych pierwiastków lecz powszechnie występującego zjawiska „radiofobii”. Sowiecki profesor biofizyki Leonid Iljin niedługo po awarii w Czarnobylu publicznie objaśniał, na czym polegał ów ciekawy przypadek medyczny: „Wśród określonej części społeczeństwa wynikł stan, który związany jest z ciągłym oczekiwaniem negatywnego oddziaływania promieniowania na zdrowie, nie tylko przy określonych dozach, ale w ogóle. Ten stan nazwałem radiofobią. To strach przed jonizującym promieniowaniem”¹⁵⁹. W opinii biofizyka syndrom strachu przed promieniowaniem mógł „wyolbrzymić” najprostsze choroby.

Państwo sowieckie rozwiązywało w ten sposób problem roszczeń i ewentualnych odszkodowań dla ofiar katastrofy czarnobylskiej, gdyż radiofobia pozwalała „naukowo” uzasadnić rosnącą liczbę zachorowań, jednocześnie zwalniając rząd z odpowiedzialności za nie. Polityka władz prowadziła bowiem w prostej linii do obwiniania samych poszkodowanych o ich dolegliwości zdrowotne i destabilizowała podejmowane przez nich próby odnalezienia się w nowej sytuacji oraz dążenie do właściwego rozumienia zagrożeń wynikających z niekorzystnej sytuacji radiologicznej – wszak zjawisko promieniowania pozostało dla nich głównie formą abstrakcji¹⁶⁰.

Pierwszym przejawem „optymistycznej dezinformacji” sowieckich massmediów było ukrywanie przed opinią publiczną istotnych informacji o przebiegu katastrofy, a także manipulacji faktycznymi danymi na temat medycznych i ekologicznych następstw oddziaływania promie-

¹⁵⁹ *Чернобыль: события и уроки, op. cit.*, s. 177–180.

¹⁶⁰ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП, op. cit.*, s. 14.

niotwórczego¹⁶¹. Ów proceder, w którym aktywnie uczestniczyła część sowieckich naukowców (m.in. zawyżając górną granicę dopuszczalnych dawek promieniowania), był elementem „oswajania” i „normalizacji” katastrofy przez władze sowieckie¹⁶².

Ochrona socjalna dla ofiar katastrofy czarnobylskiej nie wystarczyła, by zapewnić poszkodowanym bezpieczeństwo i stabilizację życia. Nie wykonywano decyzji dotyczących zaopatrzenia ludności ze skażonych terenów w „czystą” żywność i sprzęt dozymetryczny. Nie zorganizowano właściwych usług medycznych dla poszkodowanych ani programu budowy mieszkań i obiektów socjalnych dla rodzin wywiezionych z 30-kilometrowej strefy¹⁶³. Wieloetapowe przesiedlenia ludności w połączeniu z permanentnym brakiem wiedzy i niedoinformowaniem wywarły niezatarte skutki społeczno-psychologiczne wśród przesiedleńców, dla których jednymi z głównych wskaźników jakości życia (obok aspektów zdrowotnych) pozostawały: stan psychologiczny, samopoczucie społeczne oraz zmiana sposobu życia i priorytetów światopoglądowych¹⁶⁴. Sowietcki system opieki zdrowotnej, niewydolny już przed katastrofą w Czarnobylu, nie był w stanie zapewnić stałych i regularnych badań poszkodowanej ludności. Brakowało funduszy na prowadzenie badań i zakup drogiego sprzętu zagranicznego¹⁶⁵.

Katastrofa w Czarnobylu, a następnie ewakuacja ludności z miejsc najbardziej zagrożonych doprowadziła do załamania na tych terenach wielowiekowego sposobu życia, tradycji i miejscowych obyczajów, a co za tym idzie, wykształciła kilka zasadniczych typów postaw wśród ludności przesiedlonej, z których najważniejsze to:

¹⁶¹ Dla obywateli ZSRS znacznie bardziej wiarygodne okazały się domysły i niepoparte faktami spekulacje na temat katastrofy, często bazujące na wiedzy uzyskanej z zachodnich środków masowego przekazu, niekiedy wyolbrzymiających (również z braku wiarygodnych informacji) konsekwencje katastrofy nuklearnej. V.S. Lazarev, *Psychological-and-Emotional Problems of Chernobyl. Role of Mass Media in the Development of post Chernobyl Mental Disorders in Population: Critical-and-Analytical Review*, „International Journal of Information Sciences for Decision Making” February 1999, nr 3, s. 25–28.

¹⁶² A. Petryna, *Life Exposed*, *op. cit.*, s. 120.

¹⁶³ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 30, 196.

¹⁶⁴ *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 53–54.

¹⁶⁵ CIA, SOV87-70078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 19. www.paperlessarchives.com.

- postawa depresyjna objawiająca się obojętnością wobec własnego losu i życia innych osób – pod wpływem wiadomości o katastrofie ustała aktywność zawodowa tej grupy ludności, a także społeczna i osobista;
- postawa indyferentna – głównie w stosunku do innych grup poszkodowanych i członków danej społeczności, wpływająca bezpośrednio na wzrost zachowań egoistycznych;
- postawa paniczna – utrudniająca realną ocenę własnego zdrowia i aklimatyzację w nowym otoczeniu;
- typ mobilizacyjny, którego nowe okoliczności zmotywowały do większej aktywności: społecznej, zawodowej etc.¹⁶⁶.

Niewątpliwie najbardziej widocznym kompleksem wśród osób przesiedlonych i poszkodowanych, spowalniającym aktywność adaptacyjną w nowych miejscach zamieszkania, pozostaje tzw. syndrom ofiary, objaw postawy depresyjnej głęboko zakorzeniony w świadomości „czarnobylców”, który nie pozwala zapomnieć o katastrofie, ale też uwierzyć w siły własne, innych ludzi lub w lepszą przyszłość. Ponadto osoby te z powodu zaniku jakiegokolwiek własnej inicjatywy nie potrafią jasno zdefiniować swoich problemów, które w dodatku uważają za nierozwiązywalne. Dla tej grupy ludności najważniejsze są pytania o stan ich zdrowia oraz opiekę socjalną. Instytut Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy wymienia inne syndromy społeczne, a wśród nich, obok „syndromu ofiary”, także „syndrom stałego wykluczenia społecznego” przejawiający się brakiem inicjatywy, żądaniem świadczeń socjalnych i współczucia od innych, „syndrom ewakuacji i przesiedlenia” skutkujący zaburzonym obrazem świata oraz słabą adaptacją do nowych warunków, „syndrom straconego zdrowia” odnoszony bezpośrednio do skutków czarnobylskiej katastrofy, wreszcie „syndrom braku pewności i zagubienia” objawiający się prawie całkowitym brakiem zaufania do władzy, przy jednoczesnym zrzucaniu odpowiedzialności za rozwiązanie wszystkich swoich problemów na państwo¹⁶⁷.

W grupie ludności przesiedlonej bądź przebywającej na terenach skażonych szczególną uwagę poświęca się kobietom i dzieciom. Brak

¹⁶⁶ В.А. Моляко, *психологические последствия Чернобыльской катастрофы*, [w:] *Чернобыль. Дайджест...*, *op. cit.*, s. 194.

¹⁶⁷ *20 років Чорнобильської катастрофи, op. cit.*, s. 56–59.

należytej opieki socjalnej nad ofiarami katastrofy ze strony państwa oraz niedobór wykwalifikowanej kadry medycznej, która byłaby w stanie zapewnić właściwą opiekę lekarską poszkodowanej ludności, doprowadziły do znacznego spadku liczby urodzeń. Z psychologicznego punktu widzenia istotne pozostaje zagadnienie skali występowania wśród ludności dotkniętej tragedią różnorodnych objawów lękowych i depresyjnych związanych z ewentualnymi konsekwencjami dla ich kondycji zdrowotnej. Grupy najbardziej podatne na ryzyko pojawienia się chorób psychicznych stanowią uczestnicy likwidacji skutków katastrofy oraz matki z dziećmi ewakuowane po wybuchu¹⁶⁸.

W porównaniu do grup kontrolnych kobiety wysiedlone wraz z dziećmi z terenów skażonych były dwukrotnie bardziej narażone na wystąpienie różnego rodzaju zaburzeń psychicznych i emocjonalnych. Jednym z głównych czynników stresogennych był niepokój o zdrowie i prawidłowy rozwój potomstwa, a także przekonanie, iż zostało ono w różnym stopniu upośledzone w rezultacie oddziaływania promieniowania jonizującego¹⁶⁹. Jeszcze w trakcie ewakuacji ze skażonych terenów wobec kobiet w ciąży podejmowano działania, które wywierały silną presję psychiczną na przyszłe matki. Ostrzegano je przed genetycznymi deformacjami płodów, proponując w zamian wykonanie zabiegu aborcji¹⁷⁰. Natomiast matki już narodzonych niemowląt często bały się karmić je piersią¹⁷¹. Nierzadkie były też przypadki przedwczesnych urodzeń (pod wpływem stresu) lub porzucania noworodków przez matki, które nie były w stanie znieść widoku fizycznych deformacji swoich dzieci¹⁷². Według badań przeprowadzonych do 1992 r. wśród tej kategorii ludności tylko nieco ponad 7% kobiet w wieku do 40 lat wyraziło chęć powiększenia rodziny, podczas gdy ponad 70%

¹⁶⁸ E.J. Bromet, J.M. Havenaar, *The Long-Term Mental Health Impacts of the Chernobyl Accident*, [w:] *Mental Health and Disasters*, ed. Y. Neria, S. Galea, F.H. Norris, Cambridge 2009, s. 441–450.

¹⁶⁹ E.J. Bromet et al., *A 25 Year Retrospective Review of the Psychological Consequences of the Chernobyl Accident*, „*Clinical Oncology*” 2011, doi:10.1016/j.clon.2011.01.501.

¹⁷⁰ A. Roche, *Children of Chernobyl*, *op. cit.*, s. 17.

¹⁷¹ J.M. Havenaar, J. Cwikel, E.J. Bromet, *Toxic Turmoil: Psychological and Societal Consequences of Ecological Disasters*, New York 2002, s. 70.

¹⁷² A. Roche, *Children of Chernobyl*, *op. cit.*, s. 16, 58.

ankietowanych zajęło zdecydowanie negatywne stanowisko w tej kwestii¹⁷³.

Efektom takich postaw kobiet i części mężczyzn był gwałtowny spadek liczby urodzeń wśród ludności dotkniętej skutkami katastrofy po 1986 r. na terenie republik ZSRS, w tym ukraińskiej SRS. W wielu regionach w 1987 r. zanotowano 30% spadek liczby urodzeń w porównaniu do roku poprzedniego, co do pewnego stopnia wynikało z odesłania części kobiet w ciąży w miejsca, gdzie mogły podreperować swoje zdrowie, jak też z niechęci kobiet do zachodzenia w ciążę w tak krytycznej sytuacji wywołanej ewakuacją i nowym miejscem osiedlenia¹⁷⁴.

Strach przed medycznymi konsekwencjami awarii w Czarnobylu wpłynął nie tylko na zahamowanie liczby urodzeń przez świadomą rezygnację z macierzyństwa lub też wzrost przypadków aborcji wśród kobiet dotkniętych skutkami katastrofy, ale miał również znaczący wpływ na destrukcję już istniejących ukraińskich rodzin. Niestety nie prowadzono badań ani nie liczone rodziny, które się rozpadły, bądź tych, które nigdy nie powstały wskutek przesiedlenia. Jednak coraz powszechniejsze stało się zjawisko porzucania dzieci przez rodziców, ponadto wielu nieletnich pozostawało pod opieką jednej dorosłej osoby, zazwyczaj matki lub babci – jest to m.in. rezultat znacznego zwiększenia liczby rozwodów w ostatnich dwóch dekadach. Także liczba sierot wśród dzieci z tej grupy ludności wzrosła znacznie po 1990 r.¹⁷⁵.

Z kolei u najmłodszych przesiedleńców dotkniętych skutkami awarii zaobserwowano obniżenie zainteresowania nauką i rozrywkami typowymi dla wieku dziecięcego. Stanowiło to realne zagrożenie dla ich prawidłowego rozwoju intelektualnego w przyszłości. Utrzymujący się stres łatwo był przekazywany z matki na dziecko i tworzył u młodego pokolenia cały rząd upośledzeń i psychologicznych uwarunkowań, które szkodliwie wpływały na „społeczny klimat populacji”¹⁷⁶.

¹⁷³ *Чернобыльская катастрофа причины и последствия. Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Республики Беларусь*, ред. В.Б. Нестеренко, т. 3, Минск 1993, s. 123–125.

¹⁷⁴ N. Lakiza-Sachuk, S. Pyrozhkow, M. Omeljanents, *Ten Years After Chernobyl: Socio-Demographic Consequences for Ukraine*, [w:] *The Legacy of Chernobyl 1986 to 1996 and Beyond*, Washington 1996, s. 76.

¹⁷⁵ *Witnesses of K. Ryan*, op. cit., s. 25.

¹⁷⁶ Е.М. Бабосов, *Социологический анализ Чернобыльской катастрофы*, [w:] *Чернобыль. Дайджест...*, op. cit., s. 195–196.

Traumatyczne przeżycia podczas akcji ewakuacyjnej i towarzyszący im stres był szczególnie niebezpieczny dla zdrowia psychicznego dzieci. Niektóre z nich wskutek ogólnego chaosu i zaniedbań lokalnych władz pozostawały na długo odłączone od swoich rodziców. Zaginięcia osób zdarzały się bardzo często, a wielu członków rodzin miesiącami nie mogło się odnaleźć¹⁷⁷.

Zgodnie z postanowieniem władz komunistycznych dzieci w wieku 7–15 lat ewakuowane ze skażonych obszarów w okresie wakacji wysłano na obozy wypoczynkowe znajdujące się w różnych republikach Związku (najczęściej do krajów nadbałtyckich i na Krym). Zwyczaj wysyłania dzieci czarnobylskich na kolonie letnie (niekiedy także za granicę) kontynuowano w kolejnych latach, chociaż niektóre ośrodki wypoczynkowe odmawiały przyjęcia dzieci z Czarnobyla¹⁷⁸. Pobyt na koloniach nie uchronił jednakże dzieci przed doświadczeniami sytuacji stresowych, gdyż wiele z nich po raz pierwszy zostało na tak długi okres odłączonych od rodziców¹⁷⁹. Jak się okazało, także wychowawcy odpowiedzialni za opiekę nad małoletnimi wykazywali się niekiedy skrajnym brakiem poczucia odpowiedzialności. Charakterystyczny jest przykład z Polski, gdzie w lecie 1991 r. w Gdańsku wypoczynek czarnobylskich dzieci i ich opiekunów zorganizował Franciszkański Ruch Ekologiczny. Pobyt gości zrelacjonowany został w końcowym sprawozdaniu Ruchu: „Już po przybyciu do Gdańska [grupy z Homla – P.S.] stwierdzono obecność ponad 50 butelek wódki i sporą ilość towaru o typowo handlowym charakterze (w sumie ponad 120 butelek wódki). [...] Wystąpiły jednocześnie pewne fakty świadczące o próbie zniechęcenia działaczy Ruchu do zajmowania się »dziećmi Czarnobyla«. Po dokładnej analizie sytuacji postanowiono nie zwracać uwagi na insynuacje mogące mieć punkt wyjścia w konsulacie ZSRR w Gdańsku”. W sprawozdaniu znalazły się także uwagi, iż opiekunki grupy „Nie stanowiły wzoru do naśladowania”, a „Dzieci ze względu na »stan psychofizyczny« wychowawczyń były puszczane samopas”¹⁸⁰.

¹⁷⁷ I. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 70; A. Roche, *Children of Chernobyl*, *op. cit.*, s. 34.

¹⁷⁸ CIA, SOV87-0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 7. www.paperlessarchives.com.

¹⁷⁹ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 143.

¹⁸⁰ *III Międzynarodowe Bałtyckie Forum Ekologiczne w Gdańsku...*, *op. cit.*, s. 187.

Po powrocie dzieci z obozów wypoczynkowych okazało się jednak, że w nowych miejscach zamieszkania pojawiły się nowe sytuacje stresogenne. Niejednokrotnie tzw. dzieci Czarnobyla narażone były na ostracyzm rówieśników, którzy obawiali się zarażenia radioaktywnością przez kontakt fizyczny¹⁸¹. Pojawiły się także pomysły, by w szkołach podstawowych stworzyć osobne klasy dla dzieci czarnobylskich¹⁸².

Trudności adaptacyjne dzieci przesiedleńców, oprócz narastającej frustracji, były wywoływane przez problemy natury emocjonalnej i społecznej, które zakłóciły ich prawidłowy rozwój. Badania pokazały, że dzieci z rejonów ewakuowanych przejawiają tendencje do wyolbrzymiania trudności, charakteryzuje je bierność, niska samoocena oraz braku wiary w zmianę na lepsze¹⁸³. Według raportu Greenpeace z 2006 r. dzieci z wysiedlonej Prypeci w porównaniu do swoich rówieśników z innych regionów Ukrainy wykazywały mniejszy poziom inteligencji, zwłaszcza werbalnego IQ¹⁸⁴.

Również dorośli obok pozytywnych przykładów solidarności i współczucia¹⁸⁵ nierzadko spotykali się w nowych miejscach zamieszkania z rezerwą społeczności lokalnej, a czasem wręcz z ostentacyjną niechęcią. Powszechne wśród ewakuowanych było odczucie napiętnowania: „Wszyscy przywykli do słów »czarnobylscy«, »czarnobylskie dzieci«, »czarnobylskie przesiedlenie«. Ale nic o nas nie wiecie. Boicie się nas. Zapewne gdyby nas nie wypuszczali stąd, postawili kordony milicyjne, wielu z was by się uspokoiło”¹⁸⁶. Wymownym przykładem

¹⁸¹ D.R. Marples, *The Decade of Despair*, op. cit., s. 25.

¹⁸² И. Орел, *Интервью с Андреевым Юрием Борисовичем, Президентом всеукраинской общественной организации инвалидов-чернобыльцев „Союз Чернобыль Украины”*. <http://kadievka.com.ua/novini/zhizn-posle-smerti-o-25-godovschine-chernobylskoi-katastry.html>, 09.11.2011.

¹⁸³ Л. Кравченко, *Особенности эмоциональной адаптации детей из чернобыльской зоны*, [w:] *Katastrofa Czarnobyla*, op. cit., s. 136–139.

¹⁸⁴ *The Chernobyl Catastrophe. Consequences on Human Health*, Greenpeace Report 2006, s. 97.

¹⁸⁵ Tylko do 20 lipca 1986 r. władze ukraińskiej republiki otrzymały od indywidualnych obywateli z całego ZSRS 628 listów z deklaracjami gotowości przyjęcia u siebie dzieci przesiedleńców. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3089, арк. 26.

¹⁸⁶ Relacja ewakuowanej Nadzieży Burakowej. S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, op. cit., s. 142.

takiej sytuacji były wydarzenia w Białej Cerkwi, gdzie „serdeczne” przyjęcie ewakuowanym ze Strefy kobietom w ciąży zgotował personel szpitala ubrany w maski gazowe i ubrania ochronne. Przyszłe matki zostały sprawdzone przyrządami radiometrycznymi wprost na ulicy, zanim zezwolono im wejść do środka¹⁸⁷.

Zakończenie pierwszych akcji wysiedlania ludności ze skażonych regionów w republice ukraińskiej oznaczało dla znacznej liczby jej mieszkańców gwałtowne zmiany w dotychczasowym trybie życia. Po zamknięciu reaktorów jądrowych w elektrowni czarnobylskiej wielu jej dotychczasowych pracowników zostało wysłanych do odległych miejsc pracy w pozostałych AES rozsianych po całym kraju. Więcej szczęścia mieli ci, którym w nowych miejscach pobytu pozwolono osiedlić się wraz z rodzinami. Pozostali musieli znosić rozłąkę. Mieszkańców Prypeci na ogół osiedlano na obrzeżach Kijowa, w Czernihowie lub innych miastach na Ukrainie. Jednak mieszkańców pozostałych miejscowości przesiedlono niekiedy w tak odległe zakątki ZSRS, jak republiki azjatyckie, gdzie trudności adaptacyjne w dużej mierze wynikały z różnic kulturowych i cywilizacyjnych między ludnością napływową a rdzennymi mieszkańcami Azji Środkowej¹⁸⁸.

Wielkim problemem logistycznym okazało się zapewnienie warunków lokalowych dla wysiedlonych mieszkańców Prypeci, Czarnobyla i poleskich wiosek. Od kwietnia do sierpnia 1986 r. prasa rządowa informowała, że każda z ewakuowanych rodzin otrzyma mieszkanie jeszcze przed nadchodzącą zimą¹⁸⁹. Komunistyczne władze zatwierdziły plany budowy nowych mieszkań i domów dla czarnobylców, jednak już jesienią było wiadomo, że nie zostanie on zrealizowany, tym bardziej że prowadzono dalsze przesiedlenia ze skażonych rejonów ukraińskiej i białoruskiej SRS.

Kilka lat później zastępca premiera ZSRS Witalij Dogużyew ogłosił, że wysiedlonym obywatelom oddano do użytku 552 tys. metrów kwadratowych mieszkań, które wypełniły plan w 110%, poza tym liczne

¹⁸⁷ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 145.

¹⁸⁸ CIA, SOV87/0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 25. www.paperlessarchives.com.

¹⁸⁹ „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 1; „The Ukrainian Weekly” 1986, nr 29, s. 2.

szkoły i ośrodki zdrowia oraz inne budynki użyteczności publicznej¹⁹⁰. Niemniej u schyłku istnienia sowieckiego państwa znaczna liczba poszkodowanych w dalszym ciągu pozostawała bez własnego lokum. Budowane naprędce, często przez niewykwalifikowanych ochotników, osiedla wioskowe dla przesiedleńców nie miały odpowiednich sanitariatów, a domy bywały zimne i zawilgocone¹⁹¹. Zdarzało się również, że wysiedleńców gromadzono w budynkach szkolnych z niewystarczającą liczbą łóżek, obskurnych barakach lub kwaterowano ich w przeludnionych i brudnych mieszkaniach, w których utrudnione było zachowanie podstawowej higieny. Tak było m.in. w Kijowie, gdzie dzielnice przeznaczone dla osób ewakuowanych z Prypeci zyskały niesławną nazwę (również ze względu na warunki bytowe) „małego Czarnobyla”¹⁹². W dokumencie rejonowego komitetu KPU z Żytomierza w listopadzie 1989 r. stwierdzono, że problemy z odpowiednią organizacją wysiedleń pozostają wciąż nierozwiązane, podobnie jak zapewnienie ewakuowanym właściwych mieszkań oraz pracy¹⁹³. Niekiedy nowe domy dla przesiedleńców budowano na obszarach równie skażonych jak te, z których właśnie wywieziono ludność (zwykle na granicy 30-kilometrowej strefy)¹⁹⁴.

W nowych miejscach zamieszkania dużym wyzwaniem stającym przed wysiedleńcami stanowiło pozyskanie pracy, by zapewnić swoim rodzinom choć minimum warunków do egzystencji. Nie zawsze mogli jednak oczekiwać na pomoc ze strony miejscowych władz, jak i życzliwość autochtonów. Wśród znacznej liczby osób ewakuowanych powstało destrukcyjne poczucie „stygmatyzacji” Czarnobylem, pogłębiane dodatkowo przez świadome separowanie się lokalnych społeczności od nowo przybyłych¹⁹⁵. Przyczyn nieporozumień było

¹⁹⁰ „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 1. Do połowy lat 90. na Ukrainie dla ludności ewakuowanej i przesiedlonej wybudowano 21 tys. domów oraz oddano do użytku 15 tys. lokali. Zob. Y. Shcherbak, *The Strategic Role...*, op. cit., s. 41–46.

¹⁹¹ A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, op. cit., s. 8.

¹⁹² „Sowietskaja Bielarusia” 23 V 1986, [w:] *Aftermath Of Chernobyl*, op. cit., vol. 1, s. 107; L. Hens, *A Human Ecological Approach to Environmental Security and Displacements*, „Human Ecology in the New Millennium” 2001, nr 10, s. 209.

¹⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2081, арк. 1–2.

¹⁹⁴ A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, op. cit., s. 9.

¹⁹⁵ A. Roche, *Children of Chernobyl*, op. cit., s. 38, 52.

bardzo dużo, a do bardziej drażliwych kwestii należały problemy mieszkaniowe. Domy i lokale przeznaczone dla przybyszów z rejonów dotkniętych kataklizmem jądrowym stały się przedmiotem podejrzliwości, a niekiedy jawnej zawiści przynajmniej części miejscowych, którzy nierzadko długie lata oczekiwali bezskutecznie w kolejce na skromne lokum przyznawane przez państwo. Jeśli nie brać pod uwagę nieszczęścia, które spadło na rodziny wysiedlone z czarnobylskiej strefy (a nie każdego stać było na takową refleksję), można było odnieść wrażenie, że skorzystali oni poza kolejnością z przysługującego każdemu obywatelowi prawa do mieszkania¹⁹⁶. Niekiedy władze rejonowe odbierały lokale już wcześniej przyznane rodzinom oczekującym od lat, by następnie oddać je uciekinierom z Czarnobyla. W Zaporoziu mieszkania przeznaczone dla lokalnej społeczności, w tym dla załogi zaporoskiej AES, nakazem KC KPZS oddano ewakuowanym z Prypeci (1200 osób). Wywołało to napięcia między czarnobylcami i ludnością miejscową, tym bardziej że w powszechnej opinii to personel CzAES ponosił odpowiedzialność za wybuch reaktora¹⁹⁷. Tak było również w Omsku na Syberii, gdzie osiedlono dużą liczbę ewakuowanych, a wśród autochtonów krążyły niewybredne żarty na temat przesiedleńców, odzwierciedlające ich nieprzychylny stosunek do przybyszy, np.: „Och, zabrali ci mieszkanie? Nie martw się, czarnobylcy mają wysoki wskaźnik umieralności”¹⁹⁸.

Wątpliwe, by podawane przez sowiecką prasę przypadki dobrowolnego oddawania mieszkań ewakuowanym¹⁹⁹ były tak powszechne, jak pisano. Wiele z nich mogło być rezultatem presji wywieranej przez miejscowe władze i pracowników administracyjnych na członków lokalnych społeczności²⁰⁰. Jednym z wielu świadectw skrajnie trudnej sytuacji mieszkaniowej przesiedleńców na nowych terenach był list byłych pracowników CzAES przeniesionych do Zaporozia, skierowany do Rady Najwyższej ZSRS, w którym opisywali warunki swojego

¹⁹⁶ И. Орел, *Интервью с Андреевым Юрием Борисовичем...*, *op. cit.*

¹⁹⁷ *Живы, пока нас помнят*, *op. cit.*, s. 21.

¹⁹⁸ CIA, SOV87/0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 7.

¹⁹⁹ „Правда України” 13 V 1986, [w:] *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 84.

²⁰⁰ *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 2, s. 176.

przedłużającego się pobytu w tym mieście: „26 rodzin umieszczono w tymczasowych lokalach (niekiedy jedna rodzina posiada tylko jeden pokój w mieszkaniu) reszta [została zakwaterowana – P. S.] w akademikach, przy czym rodziny często pozostają rozłączone. W niektórych pokojach żyje 15 osób, łóżka znajdują się także w kuchni. Akademiki są niewyremontowane, nie posiadają elementarnych sanitariatów, kuchenki gazowe są zepsute, nie ma najpotrzebniejszych przedmiotów domowego użytku. W rezultacie nasze dzieci zaczęły chorować oraz my sami, od ciągłego napięcia nerwowego, niepewności jutra, braku warunków dla odpoczynku, nie jesteśmy w stanie normalnie pracować”²⁰¹. List, pod którym podpisało się sto osób, kończy wzmianka, iż w całym 44 tys. mieście „tylko jeden komunista” zadeklarował, że jest gotów ugościć w swoim mieszkaniu rodzinę z Czarnobyla²⁰².

Rdzennym mieszkańcom wsi, z których większość stanowili pracownicy kółchozów, niezwykle trudno było przystosować się do nowej egzystencji w mieście, wymagającej od nich zupełnej zmiany dotychczasowego trybu życia i przyzwyczajień. Ludzie ci w jednej chwili stracili swój mikroświat, którego stanowili integralną część. Warunki naturalne często były inne, a w miastach ich umiejętności rolnicze okazywały się zupełnie nieprzydatne. Programy służące aktywizacji zawodowej ludności wiejskiej były mało efektywne. Zwłaszcza osobom starszym proces adaptacyjny przychodził z największym trudem lub wcale²⁰³.

Wobec nawarstwiających się różnego rodzaju problemów bytowych, trudności z adaptacją oraz nieprzychylnego nastawienia społeczności lokalnych, niektórzy z wysiedleńców jeszcze w lecie 1986 r. zdecydowali się na powrót w swoje rodzinne strony. Poza tym pewna liczba mieszkańców nigdy nie opuściła swoich domów, nawet podczas planowej ewakuacji²⁰⁴. W sierpniu 1986 r. w różnych miejscowościach zamkniętej Strefy odnaleziono 194 obywateli, którzy w czerwcu-lipcu samowolnie zdecydowali się na powrót do swoich mieszkań²⁰⁵. W przypadku gdy strzegące porządku oddziały milicji wykryły w Strefie nielegalnych mieszkańców, byli oni natychmiast wysiedlani poza

²⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2338, арк. 13–15.

²⁰² *Ibidem*.

²⁰³ A. Roche, *Children of Chernobyl*, *op. cit.*, s. 43.

²⁰⁴ D.R. Marples, *The Decade of Despair*, *op. cit.*, s. 25.

²⁰⁵ *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 54.

jej granice, poczym podejmowali ponowne próby przeniknięcia do zony. Ów rytuał powtarzał się regularnie, przy czym liczba obywateli nielegalnie zamieszkujących Strefę wciąż wzrastała, by na początku 1987 r. przekroczyć liczbę 1000 osób (Tabela 11). Przedstawicielom lokalnych władz, pracownikom służby zdrowia i milicji nie udało się przekonać ludności do dobrowolnego opuszczenia zamkniętej Strefy²⁰⁶. Aby rozładować napiętą sytuację, 5 sierpnia 1988 r. nadzwyczajna komisja przy Radzie Ministrów USRS zezwoliła na stały pobyt mieszkańcom, do których przyłągnięto potoczne miano samoosiedleńców (ukr. самосели; samoseły)²⁰⁷.

Wśród wymienianych powodów, dla których wysiedleńcy decydowali się na powrót do zony, znalazły się:

- a) przywiązanie do rodzinnej miejscowości,
- b) informacje w państwowych mediach o polepszeniu sytuacji radiologicznej w 30-kilometrowej Strefie i spodziewanej akcji reewakacyjnej,
- c) brak zauważalnych zmian w stanie zdrowia mieszkańców Strefy, w tym również osób, które nigdy z niej nie wyjechały,
- d) porównywalna sytuacja radiologiczna w wielu miejscowościach Strefy oraz tych znajdujących się poza nią,
- e) złe warunki życia w nowych miejscach osiedlenia i niewłaściwy stosunek lokalnych władz do przesiedleńców²⁰⁸.

Wobec braku instytucji socjalno-bytowych i organizacji pomocowych, prawie od razu wystąpiły problemy z zaopatrzeniem samoosiedleńców w produkty spożywcze, wodę, a także poważne trudności z zapewnieniem niezbędnej opieki medycznej i transportu²⁰⁹. Wysoki poziom promieniowania, brak podstawowych warunków sanitarno-higienicznych oraz powrót do tradycyjnego sposobu życia i pracy, tj. produkcji rolnej, zbieractwa, połowu ryb itp., niosły ze sobą spore ryzyko dla stanu zdrowia powracających.

²⁰⁶ Чернобыль: события и уроки, *op. cit.*, s. 149.

²⁰⁷ Чернобыльська катастрофа в документах, *op. cit.*, s. 249.

²⁰⁸ Dane zebrane w miejscowości Opaczyczi na Ukrainie przez zwołaną w tym celu specjalną komisję państwową (1987). *Ibidem*, s. 219, 248.

²⁰⁹ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, т. 43, Справка об обстановке в Полесском и Чернобыльском районах Киевской области, арк. 159–161.

Katastrofa w Czarnobylu wykazała, że państwo sowieckie nie miało żadnej strategii na wypadek dużej awarii jądrowej i nie radziło sobie z przesiedleniem znacznej liczby swoich mieszkańców, którym w nowych miejscach zamieszkania nie potrafiono zapewnić godnych warunków do życia i opieki zdrowotnej. Obkomy i rajkomy pracowały nieefektywnie, a miejscowi przedstawiciele organizacji partyjnych, przyzwyczajeni do wykonywania poleceń z góry, nie umieli bądź nie chcieli samodzielnie podejmować decyzji w sytuacjach krytycznych. Praktyki, które miały miejsce podczas ewakuacji, wykazały, że nie wszystkich mieszkańców strefy traktowano z jednakową uwagą. Przywilej pierwszeństwa obejmował wysokich funkcjonariuszy partyjnych i rządowych oraz górne warstwy administracji państwowej i przemysłowej. Na poziomie struktury zawodowej i społecznej priorytetem dla władz byli pracownicy elektrowni jądrowej i dużych przedsiębiorstw przemysłowych, następnie sowchozów i kołchozów oraz na szarym końcu indywidualni mieszkańcy poleskich wiosek. W rejonach wiejskich w trakcie ewakuacji zaobserwowano liczne naruszenia zasad bezpieczeństwa pracy i ochrony radiologicznej. Nawet w znajdujących się niedaleko od zniszczonego reaktora państwowych gospodarstwach rolnych i kołchozach w pierwszej kolejności ewakuowano zwierzęta hodowlane, a dopiero później ludzi. Zdaniem wiceprzewodniczącego kijowskiego okręgu partii było to działanie racjonalne, albowiem ludzi potrzebowano, żeby załadować bydło²¹⁰.

Ponieważ większość przesiedlonych mieszkańców miała poczucie tymczasowości ówczesnej sytuacji, początkowo łatwiej przychodziło im znosić trudne warunki bytowania i uciążliwości związane z ewakuacją. Czasami ulokowani nawet u zupełnie obcych ludzi lub w przejściowych schroniskach na terenie prawie całego ZSRS, oczekiwali ze strony władz oficjalnego sygnału o możliwości bezpiecznego powrotu do domu. Ich wiarę na rychły wyjazd do swoich małych ojczyzn podtrzymywały optymistyczne prognozy płynące z sowieckich massmediów. Jeszcze w trakcie ewakuacji zapewniano mieszkańców Prypeci o szybkim powrocie do miasta (w ciągu 3 dni), które jakoby zostało ewakuowane tylko „na wszelki wypadek”. Publicystyka sowiecka starała się przedstawiać sytuację w jak najkorzystniejszym świetle. Miesiąc po katastrofie „Prawda”

²¹⁰ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 5. www.paperlessarchives.com.

pisała, że do Prypeci „obowiązkowo wrócą ludzie”²¹¹. Organ prasowy CK KPU „Radjańska Ukrajina” na początku lipca 1986 r. informował o prawdopodobnym powrocie wysiedleńców do 30-kilometrowej Strefy i do Czarnobyla w nieodległej przyszłości, po tym jak „zastosowane zostaną wszystkie środki, które gwarantują ludziom pełne bezpieczeństwo”²¹². W kwietniu 1987 r. czasopismo „Ukrajina” donosiło, że tysiące ludzi już wróciło do normalnego życia, również w niektórych punktach Strefy, a ich działalność gospodarcza prowadzona jest jak dawniej (tzn. przed ewakuacją)²¹³.

W połowie 1986 r. dla władz sowieckich stało się oczywiste, że dezaktywacja miejscowości w strefie alienacji nie przyniosła spodziewanych rezultatów (stąd decyzja o jej zaprzestaniu w sierpniu 1986). Jednak dopiero pod koniec lipca 1987 r. operacyjna grupa Politbiura KC KPZS podjęła decyzję o niecelowości reewakuacji ludności do Strefy zamkniętej i tym samym kwestia ewentualnego powrotu wysiedleńców została definitywnie rozstrzygnięta²¹⁴.

Powiązany z kręgami lokalnych władz rozmówca dziennika „Prawda” podkreślił, że w trakcie ewakuacji otoczono szczególną troską kobiety w ciąży i dzieci, jednak ostatecznie przyznał: „Nie chcę przekonywać, że wszystko poszło gładko. Zdarzały się fakty nieodpowiedniego zachowania, bezdusznego postępowania i nieodpowiedzialnych decyzji, ale to było w morzu ludzkiego dobra”²¹⁵. Praktyka pokazała, że nie były to tylko sporadyczne incydenty, skoro tysiące urzędników państwowych zostało ukaranych za różnego rodzaju przestępstwa korupcyjne i inne nadużycia popełnione w trakcie wypełniania obowiązków służbowych²¹⁶. Nawet w prasie rządowej pojawiały się informacje o przypadkach zawłaszczania przez nieuczciwych urzędników i szefów organizacji partyjnych środków pierwszej potrzeby przeznaczonych dla ewakuowanej ludności. Produkty żywnościowe, lekarstwa, odzież dla

²¹¹ В. Губарев, М. Одионец, *Соловьи...*, *op. cit.*, s. 3.

²¹² „Радянська Україна” 1986, № 150 (19655), s. 1.

²¹³ В. Жуковский, *Дозиметри*, *op. cit.*, s. 17.

²¹⁴ Przeprowadzona rok po katastrofie kontrola radiometryczna w wybranych miejscowościach 30-kilometrowej strefy wykazała, że promieniotwórcze skażenie gleby i wody przewyższa dopuszczalne normy od kilkudziesięciu do nawet kilkuset razy. *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 247.

²¹⁵ „Правда” 1987, № 38, s. 5.

²¹⁶ P.P. Read, *Czarnobyl*, *op. cit.*, s. 319.

dorosłych i dzieci stawały się przedmiotem licznych malwersacji²¹⁷. Wśród ukaranych znalazło się kilku wysoko postawionych działaczy Komsomołu, lokalnych sekretarzy i członków partii niższego szczebla. W wielu przypadkach były to tylko nagany, relegacja z partii (często najdotkliwiej odczuwalna kara) oraz pozbawienie stanowiska. Nierzadko skazanym „przebaczano” i dawano „drugą szansę”²¹⁸. Rzeczywista skala oszustw i defraudacji pozostawała jednak nieznana, a powiązania zamieszanych w nadużycia osób z prominentnymi działaczami KPZS często uniemożliwiały ich wykrycie bądź pociągnięcie winnych do odpowiedzialności karnej.

Katastrofa w Czarnobylu ujawniła także nieefektywność sowieckiego systemu Obrony Cywilnej, który do momentu wybuchu uważany był przez zachodnich analityków za jeden z najskuteczniejszych na świecie²¹⁹. Jego znaczenie wzrosło w latach 60. i 70. równoległe z postępującym wyścigiem zbrojeń oraz rolą, jaką miała do odegrania Obrona Cywilna w ewentualnym konflikcie nuklearnym z państwami kapitalistycznymi. Ta ogólnonarodowa organizacja, kontrolowana przez wojskowych, dysponowała wyćwiczonymi kadrami do zwalczania różnego rodzaju następstw katastrof technicznych i naturalnych. Pod zarządem OC znajdowały się schrony i bunkry atomowe, opracowano plany ewakuacji ludności na wypadek dużych skażeń chemicznych, biologicznych lub promieniotwórczych²²⁰. Poszczególne jednostki OC mieściły się w większych ośrodkach miejskich oraz w pobliżu potencjalnie niebezpiecznych obiektów, takich jak elektrownie jądrowe, zakłady chemiczne itp.²²¹. Tymczasem po wybuchu w czarnobylskiej AES oddziały Obrony Cywilnej wykazały całkowitą niezdolność do wykonywania powierzonych im zadań. Okazało się bowiem, iż kadry OC są niedostatecznie wyekwipowane, słabo przeszkolone i zupełnie nieprzygotowane (również pod względem psychologicznym) do prowadzenia długotrwałych operacji na szerszą skalę. Nieporadność dowódców OC została ukarana dymisjami, w lipcu 1986 r. zwolniono

²¹⁷ *Aftermath Of Chernobyl...*, op. cit., vol. 2, s. 66.

²¹⁸ D.R. Marples, *The Social Impact...*, op. cit., s. 117.

²¹⁹ A.T. Hopkins, *Unchained Reactions*, op. cit., s. 70–72.

²²⁰ *Ibidem*.

²²¹ В.И. Феськов, К.А. Калашников, В.И. Голиков, *Советская Армия в годы „холодной войны” (1945–1991)*, Томск 2004, s. 173.

ze stanowiska szefa Obrony Cywilnej – gen. armii Aleksandra Altunina, a później także jego zastępcę płk Borisa Iwanowa (1987 r.). Zmiany na najwyższych stanowiskach dowódczych nie przyniosły oczekiwanego rezultatu, czego dowodzi zdymisjonowanie w dalszej kolejności, za niedostateczną realizację zadań mających na celu ochronę ludności cywilnej przed skutkami katastrofy czarnobylskiej, szefów Głównego Sztabu OC – płka Dmitrija Krutskicha (jeszcze w 1986 r.) i jego następcy gen. Aleksandra Biezotosowa (w 1988 r.)²²². Natomiast pozytywnie należy ocenić pewne zmiany w samym systemie OC, które zostały wprowadzone już po katastrofie. Od tej pory więcej uwagi zwracano na zagrożenia powstałe w czasie pokoju, zwłaszcza w elektrowniach atomowych oraz zakładach chemicznych. W pobliżu AES zaczęto na stałe lokować brygady inżynierskie specjalizujące się w likwidacji skutków jądrowych awarii²²³.

Władze Związku Sowieckiego jeszcze w 1986 r. przyjęły szereg aktów prawnych w celu ochrony i rekompensaty strat poniesionych przez przesiedleńców, najczęściej były to rozporządzenia tajne. Osoby poszkodowane na ogół nie wiedziały o przysługujących im prawach i państwowych odszkodowaniach. Uchwały Rady Ministrów ZSRS, Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, Rządu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej funkcjonowały tylko w teorii, gdyż w wielu przypadkach nie były rzetelnie wykonywane albo wcale.

W sierpniu 1990 r. rezolucja Politbiura KC KPU „O politycznej ocenie wysiedlania mieszkańców z terenów, które ucierpiały w rezultacie awarii w czarnobylskiej AES, oraz zakończeniu budowy miasta Sławutycza” stwierdziła, że realizacja postanowień o wysiedleniu ludności ze skażonych rejonów w obwodach kijowskim i żytomierskim jest prowadzona niezadawalająco. Odnotowano opóźnienia w budowie i przekazywaniu mieszkań i domostw dla wysiedlonych mieszkańców z wielu rejonów republiki, a także „nie ukończono zamówień na mieszkania w niektórych okręgach republiki [...] i mieście Kijowie dla przesiedlonych rodzin, w skład których wchodzi dzieci i kobiety w ciąży”²²⁴.

²²² B. Potyrała, R. Fudali, *Od zwycięstwa do upadku, op. cit.*, s. 434.

²²³ В. И. Феськов, К. А. Калашников, В. И. Голиков, *Советская Армия...*, *op. cit.*, s. 36.

²²⁴ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 11, спр. 2182, арк. 13–16.

W prasie sowieckiej, co prawda sporadycznie, pojawiały się artykuły piętnujące postępowanie władz w stosunku do wysiedlanej ludności. Pracownik Akademii Nauk USRS Dmitrij Grodziński w artykule „lekcje Czarnobyla” wydrukowanym w czasopiśmie „Kyjiw” ujawnił przypadki nieodpowiedzialnego postępowania miejscowych władz w stosunku do przesiedlonych rodzin oraz ukrywania informacji, które mogłyby uchronić ewakuowanych od niejednej tragedii. „Ilu przyszłych maleńkich kijowian nie ujrzało światła tylko dlatego, że nastraszone kobiety dokonywały aborcji, a lekarze, którzy nie mieli pojęcia o rzeczywistej sytuacji radiologicznej ani prawdziwych informacji o stopniu niebezpieczeństwa dla nowonarodzonych, nie mogli im niczego poradzić”²²⁵. Zapewnienia ministra zdrowia Anatolija Romanenki o mobilizacji 1300 lekarzy, pielęgniarek i laborantów wysłanych na pomoc poszkodowanym miały wydźwięk jedynie propagandowy, bowiem większość z nich nie miała odpowiedniego przeszkolenia do postępowania w podobnych sytuacjach. Podstawowe trudności, z którymi zetknęły się służby medyczne w Czarnobylu, to:

- a) małe doświadczenie pracy w warunkach wysokiej aktywności promieniotwórczej,
- b) ukrywanie informacji na temat rzeczywistego poziomu skażenia radioaktywnego,
- c) brak indywidualnej aparatury dozymetrycznej i respiratorów,
- d) niedostatek lekarstw i urządzeń medycznych (stabilnego jodu, tonometrów itd.)²²⁶.

Wymienione czynniki, obok strachu przed promieniowaniem, miały decydujący wpływ na obciążenia psychiczne personelu medycznego i były głównym powodem ucieczek lekarzy ze strefy czarnobylskiej²²⁷.

Katastrofa i związane z nią akcje wysiedlania miały fatalne skutki dla wielu gospodarstw rolnych. Trudne położenie materialne przesiedlonej ludności pogłębił fakt, że w pierwszych tygodniach ewakuacji ludziom pozwolono zabrać ze sobą jedynie najpotrzebniejsze rzeczy osobiste (najczęściej dokumenty, trochę pieniędzy). Zdarzały się również sytuacje, że przesiedleńcy nie posiadali ani dokumentów, ani pieniędzy, lub

²²⁵ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 116.

²²⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 448–450.

²²⁷ *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 81.

nawet wierzchniej odzieży. Zostali także pozbawieni domów i pracy, gdy tymczasem lokalne władze zastanawiały się, skąd czerpać środki na zaspokojenie ich potrzeb²²⁸.

Kwitnąca niegdyś Prypeć w momencie wybuchu liczyła zaledwie 16 lat, nazywana „miastem dzieci i róż” bardzo szybko przekształciła się w martwe miasto, nawiedzane przez szajki złodziei i wandalii. Gdy pod koniec lipca 1986 r. zezwolono mieszkańcom na kilkugodzinny powrót do miasta, aby mogli zabrać pozostawioną własność ruchomą²²⁹, okazało się, że wiele mieszkań zostało wcześniej splądrowanych²³⁰. Pomieszczenia nosiły ślady włamań i dewastacji, a najcenniejsze przedmioty skradziono. Pomimo całodobowych patroli w mieście oraz nadzoru nad 30-kilometrową strefą sprawowanego przez żołnierzy armii sowieckiej, oddziały milicji i wojsk MSW²³¹, prawie codziennie przenikały do zony dużej grupy ludności. Przedostawali się do niej także recydywiści i zorganizowane grupy przestępcze w poszukiwaniu łatwego łupu – sprzętu elektronicznego, samochodów, motocykli itp.²³². Zaledwie dobę po ewakuacji Prypeci, 28 kwietnia, miejski patrol milicji zatrzymał włamywacza, który szabrował opustoszałe mieszkania²³³. Zdarzały się kradzieże „po sąsiedzku”, dokonywane pod nieobecność gospodarzy przez właścicieli sąsiednich lokali, którym zezwolono na chwilowy powrót do miasta. Korzystając z okazji, włamywali się do przyległych mieszkań i wynosili cenne przedmioty²³⁴. Przywłaszczenia cudzego mienia stanowiły najczęstszy rodzaj przestępstw w zonie i tylko niewielką część skradzionych rzeczy udawało się odzyskać

²²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 34–36.

²²⁹ Od 27 lipca do 1 listopada 1986 r. miasto odwiedzili przedstawiciele 20 346 rodzin z 22 252, które mieszkały tam przed katastrofą. *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit.*, s. 53, 527.

²³⁰ *The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, Report Commissioned by UNDP and UNICEF with the support of UN-OCHA and WHO, 22 I 2002, s. 69; <http://www.unicef.org/newsline/chernobylreport.pdf>, 02.03.2010.

²³¹ „Sowietskaja Bielarusia” 9 V 1986, [w:] *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 1, s. 73.

²³² „Литературная газета” 8 VII 198,7 [w:] *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 4, s. 14.

²³³ *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit.*, s. 311.

²³⁴ А. Ф. Митенков, *Четверть века, оп. cit.*, s. 30.

w punktach kontroli – KPP. Równie powszechne były malwersacje finansowe, spekulacje i wyłudzenia, a korupcja urzędników stała się codziennością²³⁵.

Ewakuacja ludności i relokacja do nowych miejsc zamieszkania odbywała się w atmosferze ogólnego chaosu, nie mającego nic wspólnego z modelem prawidłowo zorganizowanego przedsięwzięcia pod nadzorem najwyższych instytucji państwowych. Wysiedlanym mieszkańcom nie zapewniono właściwej opieki medycznej, choć już w trakcie ewakuacji wielu z nich wykazywało objawy choroby popromiennej, a niektóre osoby znajdowały się w stanie ciężkim²³⁶. Pojawiły się także problemy z regularnym zaopatrywaniem przesiedlonych rodzin w podstawowe produkty spożywcze, takie jak chleb, masło, mleko²³⁷. Dokumenty sygnowane pieczęcią Politbiura ukraińskiej KP stwierdzały, iż „Cierpliwość ludzi wyczerpuje się, zwlekanie z ich rozwiązaniem [problemów – P. S.] jest odbierane jako znaczące ograniczenie praw i interesów, wywołuje poczucie braku ochrony socjalnej, wzmacnia nerwowość i prowadzi do napiętych sytuacji”²³⁸. Co ciekawe, ten sam dokument stwierdza, że sytuacja taka jest wykorzystywana przez różne grupy o charakterze politycznym do dyskredytacji organów partyjnych i sowieckich²³⁹. W ekstremalnych warunkach ewakuacyjnych zdarzały się sytuacje dramatyczne. Wiele rodzin kategorycznie odmówiło wyjazdu ze strefy, a przy próbie wysiedlenia pod przymusem stawiało sobie czynny opór, grożąc spalaniem wioski, a nawet wyrządzeniem krzywdy sobie lub dzieciom²⁴⁰.

Brak właściwego rozpoznania radiometrycznego oraz obniżone standardy bezpieczeństwa były przyczyną źle zaplanowanych ewakuacji, znaczna liczba mieszkańców wywiezionych z obszarów zagrożonych wysokim natężeniem promieniowania została rozlokowana w miejscowościach, w których sytuacja radiologiczna tylko w nieznacznym stopniu odbiegała od tej we wcześniejszych miejscach pobytu. Mieszkańców Prypeci najpierw osiedlono w wiosce Warowi-

²³⁵ *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit.*, s. 328, 372, 528.

²³⁶ *Ibidem*, s. 214.

²³⁷ ДА СБУ. Ф. 65, спр. 1, т. 36, арк. 125.

²³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2182, арк. 13–16.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit.*, s. 249.

czy (28–29 IV), objętej niedługo później przymusową ewakuacją²⁴¹, a następnie w miasteczku Poliśke, zaklasyfikowanym w latach 90. do strefy obowiązkowego wysiedlenia (obecnie Strefa Alienacji i Strefa Bezwarunkowego Wysiedlenia)²⁴².

Na przełomie lat 80. i 90. sytuacja radiologiczna w wielu miejscowościach wokół 30-kilometrowej strefy pozostawała wciąż niezadawalająca, co skutkowało ciągłym pogarszaniem się stanu zdrowia miejscowej ludności. Jeszcze w latach 1990–1992 rząd sowiecki planował przeprowadzenie akcji wysiedleń na dużą skalę (ok. 45 tys. osób). Niezdecydowanie władz komunistycznych było wywołane wątpliwościami, który z dwóch wariantów byłby tańszy w realizacji: ewakuacja poszkodowanej ludności czy też pozostawienie jej i leczenie na miejscu²⁴³. Obok względów ekonomicznych istotnym czynnikiem wpływającym na chwiejność decydentów były motywy o charakterze propagandowym, gdyż obecność ludzi na obszarach skażonych miała przekonać opinię publiczną o normalizacji sytuacji radiologicznej, ale też przyspieszyć proces pełnej rekultywacji terenów leśnych i rolniczych. Ponadto kierownictwu sowieckiemu zapewne z trudem przychodziła myśl o otaczającej elektrownię w Czarnobylu bezludnej pustyni. Przecież dopiero tydzień po wybuchu czwartego reaktora, 2 maja 1986 r. władze zdecydowały o poszerzeniu zamkniętej strefy do 30 km zamiast znacznie mniej realistycznej 10-kilometrowej²⁴⁴.

Dla wielu Ukraińców symbolem ich tragicznej historii w erze „postczarnobylskiej” pozostawał los mieszkańców Polesia. Ta unikalna i historyczna kraina, nazywana także ze względu na bogactwo kultury sięgającej swoimi korzeniami tysiąca lat wstecz Ukraińską Atlantydą, po katastrofie czarnobylskiej zamieniła się w opustoszałą „ziemię niczyją”²⁴⁵. Strefa ewakuowana oraz strefa bezwarunkowego wysiedle-

²⁴¹ *Ibidem*, s. 332.

²⁴² 26 czerwca 1986 r. w pięciu miejscowościach poleskiego rejonu przebywało 1881 osób ewakuowanych z Prypeci, z tego 1644 w miasteczku Poliśke. ДА СБУ. Ф. 65, спр. 1, т. 36, арк. 125.

²⁴³ V. Tykhyi, *Chernobyl Sufferers in Ukraine and Their Social Problems: Short Outline*, [w:] *Research Activities about the Radiological Consequences of the Chernobyl NPP Accident and the Social Activities to Assist the Sufferers by the Accident*, ed. T. Imanaka, Kyoto 1998, s. 240–245.

²⁴⁴ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 78, 115.

²⁴⁵ Л. Орел, *Земля, обпалена Чорнобилем*, Київ 2009, s. 278.

nia skazały na zapomnienie ponad 4000 km² ziemi, na której w 178 miejscowościach około 136 tysięcy ludzi w ciągu wieków kultywowało tradycje swoich przodków. Wymuszone przesiedlenia i rozmieszczenie rdzennych mieszkańców Polesia w różnych regionach doprowadziły do zrujnowania niezwykłego i tajemniczego świata poleskich mieszkańców, zmuszając znaczną liczbę ludności do asymilacji z zupełnie nowym środowiskiem kulturowym. Liczące setki lat kulturowe dziedzictwo wielu pokoleń zostało bezpowrotnie utracone²⁴⁶.

W ukraińskiej historiografii często podkreśla się fakt, iż to właśnie basen Prypeci na Polesiu był kolebką pradawnych Słowian²⁴⁷. Tam zachowały się, prasłowiańskie cmentarzyska, ale też scytyjskie kurhany, wczesnośredniowieczne grodziska, a w samym Czarnobylu archeolodzy odkryli fragmenty XI-wiecznej zabudowy staroruskiej osady²⁴⁸. Obok zabytków etnograficznych, słowiańskich zwyczajów, pieśni i obrzędów ludowych przepadły od wieków kultywowane, niegdyś tradycyjne zajęcia mieszkańców poleskiego regionu, takie jak: pszczelarstwo, garn-carstwo, wikliniarstwo, kowalstwo, bednarstwo, łagiewnictwo, a także tkactwo artystyczne i malarstwo ludowe²⁴⁹. Należy przy tym dodać, że na skażonych po katastrofie w Czarnobylu terenach Polesia jeszcze do połowy XX wieku przeważały naturalne formy gospodarowania, a miejscowe budownictwo z drewna (domy, budynki gospodarcze, cerkwie) było przykładem oryginalnej architektury ludowej²⁵⁰.

Przestały również funkcjonować (wskutek wysiedlenia ludności) społeczno-językowe warunki rozwoju typowej dla tego terytorium odmiany językowej, czyli gwary. Próby odtworzenia tła dialektycznego czarnobylskich gwar oraz wyjaśnienia ich genezy (związanej z dialektem plemienia Drewlan) po przesiedleniu miejscowej ludności stały się zadaniem niezwykle trudnym, gdyż nie można ich prowadzić w warunkach naturalnych i obecnie badania tego tematu mają raczej charakter rekonstrukcyjny²⁵¹.

²⁴⁶ 20 років Чорнобильської катастрофи, *op. cit.*, s. 59–60.

²⁴⁷ Д.І. Дорошенко, *Нарис історії України*, Львів 1991, s. 38.

²⁴⁸ http://zn.ua/SOCIETY/lina_kostenko_poezzhayte_tuda_gde_umerla_ukraina-45094.html, 11.12.2011.

²⁴⁹ Л. Опел, *Земля...*, *op. cit.*, s. 138, 148, 152.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 5–8, 45–46.

²⁵¹ Do tych miejscowości na terytorium strefy czarnobylskiej, gdzie żyją jeszcze dawni mieszkańcy (nie wyjechali w trakcie ewakuacji bądź po pewnym cza-

Jeszcze w 1987 r. funkcjonariusze milicji odbywający służbę w strefie alienacji odnajdowali wśród przedmiotów wywożonych do mogilników starodruki, zabytkowe ikony i naczynia liturgiczne. Z inicjatywy ówczesnego dyrektora ZP Kombinat, J. Ihnatenki, przeprowadzono kontrolę w budynkach i chatach zony, podczas której znaleziono cenne dzieła sztuki i księgi, m.in. srebrny kubek kozacki z monogramem i herbem, *Psalterz* wydany w Ławrze Poczajowskiej z 1777 r., a także kilkadziesiąt ikon i starodruków²⁵².

Dla Ukraińców katastrofa w Czarnobylu miała realny aspekt wyrwania korzeni tradycji i kultury narodu, a jej tragiczną wymowę potęgował fakt, iż w pełni wpisywała się w sowiecką politykę wynaradawiania w USRS. Znana poetka ukraińska i badaczka kultury poleskiej Lina Kostenko zwróciła uwagę, że tereny Polesia to unikalna ziemia będąca niegdyś kolebką plemion słowiańskich, które formowały ukraiński etnos. Jeszcze w drugiej połowie XX wieku w miejscowych zwyczajach i obrzędach zachowały się najstarsze składniki kultury ukraińskiej. Niestety wraz z chaotycznymi wysiedleniami Poleszczuków wszystko zostało utracone. Kostenko określiła ów proces mianem etnocydu (etnობójства) czyli ludobójstwa kulturowego²⁵³.

* * *

---

sie wrócili do swoich domów), dołączyli także wysiedleńcy z innych wiosek, zmieniając gwarowe środowisko tych miejsc. *Говірки чорнобильської зони: системний опис*, ред. П.Ю. Гриценко, Київ 1999, s. 4–5.

²⁵² *Чорнобильська катастрофа в документах, оп. cit.*, s. 244.

²⁵³ Ochroną kulturowych, historycznych i archiwalnych zabytków Polesia oraz prowadzeniem w tym zakresie badań naukowych zajmuje się powołane w 2006 r. Państwowe Centrum Naukowe Ochrony Dziedzictwa Kulturowego od Katastrof Technogennych (ukr. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф). Do jego zadań należy także: przechowywanie muzealnych zbiorów dziedzictwa etnokulturowego z terytorium Polesia, które zostało skażone radioaktywnością w rezultacie katastrofy czarnobylskiej oraz tworzenie naukowo-informacyjnej bazy danych na temat kulturowych i historycznych zabytków uratowanych z obszarów kłęski żywiolowej, bądź uszkodzonych w rezultacie technogennych katastrof. *Питання Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*, Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2006 р., N 534; www.radiosvoboda.org/content/article/1614806.html, 10.12.2011.

W miarę upływu czasu coraz większa liczba poszkodowanych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej nabierała poczucia całkowitego odrzucenia przez państwo i społeczeństwo. W pełnych bolesnych doświadczeń miesiącach i latach po ewakuacji oczekiwali oni wsparcia ze strony sowieckich władz, które jednak okazało się niewystarczające. Apele o pomoc trafiały na mur urzędniczej obojętności, ignorancji lub złej woli. Hanna Kozłowa, była mieszkanka Prypeci, tak relacjonowała tamten okres „Uświadomiłam sobie, że nikt się o nas nie troszczył i nikt nie zamierzał się nami zająć po katastrofie, to był nasz własny problem i byliśmy jedynymi, którzy mieli go rozwiązać. W tej sytuacji czułam się bardzo osamotniona”²⁵⁴.

Pomimo licznych gwarancji udzielanych przez komunistycznych decydentów, nadzwyczajnych uchwał rządu USRS²⁵⁵ i optymistycznych artykułów w prasie sowieckiej, problemy socjalno-bytowe ofiar katastrofy jądrowej w znaczącej mierze pozostały nierozwiązane aż do upadku ZSRS. Nie wybudowano także zaplanowanej sieci dróg i wodociągów oraz innych obiektów o przeznaczeniu kulturalno-społecznym. Wiele osób również w niepodległej Ukrainie bezskutecznie domagało się spełnienia obietnic danych im w przeszłości. Według stanu na 2006 r. w kolejce do otrzymania mieszkania czekało 44 191 poszkodowanych rodzin, w tym 10 630 rodzin inwalidów-czarnobylców, 15 149 rodzin przesiedlonych z terenów skażonych promieniotwórczo, oczekujących na swoje lokum od lat 1990–1991, oraz 18 412 rodzin zaliczonych do drugiej kategorii poszkodowanych. Warto wspomnieć, że w latach 1993–2005 mieszkania przydzielono 7351 rodzinom inwalidów-czarnobylców, którzy zgodnie z obowiązującym prawem powinni byli je otrzymać ze środków budżetu państwa w ciągu jednego roku od momentu wpisania na listę oczekujących²⁵⁶.

Trudności z dostosowaniem się do nowych warunków życia, nostalgia za domem oraz pojawiające się konflikty między „miejscowymi” a „czarnobylcami” spowodowały, że coraz większa liczba osób zapragnęła powrócić do rodzinnych miejscowości i chociaż wielu ostatecznie tego nie uczyniło, to wyrazili oni taką gotowość²⁵⁷. Bada-

²⁵⁴ „Nuclear Monitor” 2006, nr 645–646, s. 4.

²⁵⁵ ЦДАВО, ф. 2, оп. 15, спр. 76, арк. 1–9.

²⁵⁶ 20 років Чорнобильської катастрофи, *op. cit.*, s. 54.

²⁵⁷ М. Mycio, *Ріофумовы las*, *op. cit.*, s. 189.

nia przeprowadzone przez pracowników i wolontariuszy Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (ang. UNDP) oraz Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci (UNICEF) potwierdziły, że w miarę upływu czasu coraz większy procent przesiedlonej ludności wyrażał niezadowolenie z powodu ewakuacji oraz sposobu, w jaki ją przeprowadzono (75% ankietowanych skarżyło się, że ich postulaty i prośby nie zostały przez władze w ogóle uwzględnione)²⁵⁸.

Mogłoby się wydawać, że przesiedlonych mieszkańców zjednoczy poczucie wspólnej tragedii. Jak się jednak okazało, stała się ona raczej przyczyną napięć społeczno-psychologicznych i doprowadziła do stałej alienacji znacznej liczby osób. Świadomość, że powrót do poprzednich domów, dawnego stylu życia oraz pracy pozostaje niemożliwy, wywołał u sporej grupy wysiedleńców frustrację i narastającą agresję w stosunku do sąsiadów i współziomków. Brak zrozumienia dla nowo przybyłych ze strony społeczności lokalnych pogłębiły izolację i separowanie się przesiedlonej ludności od otoczenia, a także skupienie się na interesach rodziny i archaiczno-prymitywnych formach gospodarki, co utwierdziło również procesy formowania nieadekwatnego światopoglądu u poszkodowanych²⁵⁹.

W próbach zdefiniowania sytuacji życiowej przeważa irracjonalne podejście i reakcje emocjonalne. Poszczególne grupy poszkodowanych mają właściwe sobie charakterystyki strat społecznych i psychologicznych po awarii w Czarnobylu, chociaż zawierają one też cechy typowe dla większości grup. Poczucie utraty istotnych wartości, brak możliwości ich dalszego kultywowania wywołały u licznych jednostek rozchwianie osobowości oraz doprowadziły do zaniku zainteresowania kulturalną i społeczną sferą życia²⁶⁰.

Pogorszenie jakości stosunków międzyludzkich wśród różnych grup poszkodowanych przełożyło się także na skrajnie negatywne odnośnienie się do władz niepodległej Ukrainy. Dotyczy to zwłaszcza osób, których roszczeniom (również tym najbardziej zasadnym) z różnych powodów kolejne rządy nie uczyniły zadość²⁶¹. Przyczyny takiego zachowania mogą być także pochodną funkcjonowania tych ludzi w realiach

²⁵⁸ *Гуманітарні наслідки..., op. cit., s. 87.*

²⁵⁹ *20 років Чорнобильської катастрофи, op. cit., s. 57–59.*

²⁶⁰ *Ibidem, s. 57–59.*

²⁶¹ *Чернобыльская катастрофа причины..., op. cit., т. 3, s. 123–125.*

sowieckiego państwa, ich losów w pierwszych miesiącach, a później latach po wybuchu w Czarnobylu. Wykonawcy komunistycznej strategii informacyjno-propagandowej aż do upadku ZSRS trzymywali w ścisłej tajemnicy przed społeczeństwem wiele istotnych faktów na temat katastrofy jądrowej. Nie informowano ludności o przyczynach awarii oraz aspektach ekologicznych i medycznych wywierających bezpośredni wpływ na zdrowie i życie obywateli. Rozgoryczenie poszkodowanej ludności pogłębiły niespełnione obietnice władz, szczególnie powrotu do dawnych miejsc zamieszkania lub przyznania nowych lokali mieszkalnych i domów. Wydaje się uzasadnione stwierdzenie, że owa nieufność do władz sowieckich stała się częściowo udziałem kolejnych rządów po 1991 r. (również nie zawsze wywiązujących się z danych obietnic) zarówno na szczeblu ogólnopaństwowym, jak i lokalnym). Przenoszenie negatywnych emocji na kolejne czynniki oficjalne nie sprzyjało nawiązaniu obustronnej współpracy oraz aktywizacji społecznej i zawodowej lokalnych społeczności przesiedleńców. Ponadto z jednej strony obserwuje się postawy roszczeniowe wobec państwa, a z drugiej obojętność i chęć „zamiecienia” sprawy czarnobylców „pod dywan”. Trudności w relacjach na linii państwo-poszkodowani spiętrzył biurokracizm, bezduszość urzędników, problemy formalne z otrzymaniem statusu czarnobylca i wynikających stąd świadczeń pieniężnych, a także ogólne niezadowolenie obywateli z ich położenia ekonomicznego. Z drugiej strony wciąż pokładana jest nadzieja w silnej władzy, która miałaby zaspokoić roszczenia poszkodowanych²⁶².

W podobny sposób kształtują się problemy obywateli Ukrainy, którzy wciąż zamieszkują tereny posiadające na mocy „ustaw czarnobylskich” odrębny status prawny, a zatem skażonych ponad dopuszczalne normy, jednak nie podlegające przymusowym wysiedleniom (strefy 3 i 4). Społeczność tych ziem funkcjonowała (i po części funkcjonuje również dzisiaj) w warunkach oddziaływania przynajmniej czterech głównych czynników tworzących społeczny klimat na tych obszarach i wpływających na jakość życia jego mieszkańców. Są to: czynnik biologiczny – oddziaływanie promieniowania jonizującego na zdrowie ludzi i ich sprawność fizyczną; czynnik psychologiczny – świadomość przebywania w stanie ciągłego radiologicznego zagrożenia i związane

²⁶² A. Petryna, *Life Exposed*, *op. cit.*, s. 315.

z nim ryzyko dla zdrowia. Czynniki te w znacznym stopniu wpłynęły na powstanie lub pogłębienie różnego rodzaju stanów lękowych, poczucia zagrożenia, stresów, które pogarszają ogólną kondycję psychiczną poszkodowanej ludności. Trzeci to czynnik ekonomiczno-socjalny – brak pomocy ze strony państwa w rozwiązywaniu najważniejszych problemów bytowych i usuwaniu skutków katastrofy²⁶³. Czwarty czynnik jest natury politycznej – należało do niego celowe ukrywanie informacji na temat rozmiarów katastrofy, jej wpływu na zdrowie ludzi lub marginalizowanie problemu. Z tych czterech czynników, w miarę upływu czasu, na skutek poprawy sytuacji radioekologicznej zredukowany został w pewnym stopniu faktor pierwszy (zwłaszcza w odniesieniu do strefy czwartej) oraz w dużej mierze (wobec rozpadu ZSRS) czynnik ostatni. Niemniej obok instytucji państwowych rolę informacyjną przejęły także liczne organizacje i ośrodki badawcze (w tym zagraniczne), prezentujące niekiedy skrajnie różne dane oraz opinie na temat bezpieczeństwa związanego z przebywaniem na skażonym terytorium, oddziaływania małych dawek promieniowania itd. Pozostałe czynniki wciąż są udziałem pokażnej liczby obywateli Ukrainy (ponad 2 mln osób), którzy 30 lat po wybuchu czarnobylskiego reaktora nadal zamieszkują terytorium uznane za skażone²⁶⁴. Ponadto po upadku Związku Sowieckiego ograniczenie wielu świadczeń socjalnych, rabunkowa prywatyzacja i rozwój systemu oligarchicznego w kraju były przyczyną wzrastającego bezrobocia oraz głębokiego ubóstwa wielu rodzin. Skutkiem tego zwiększyło się znaczenie czynnika ekonomicznego dla jakości życia i poczucia bezpieczeństwa poszkodowanych.

Według danych z raportu Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej z 2006 r. świadomość masową poszkodowanej ludności charakteryzowała przewaga pesymistycznego nastawienia odnośnie poczarobylskiej sytuacji życiowej. Optymistyczne nastawienie wykazywała tylko jedna czwarta osób. W świadomości masowej tej grupy społecznej najbardziej cenione były osobiste wartości religijne i moralno-kulturowe, jak uczciwość, dobre wychowanie, ale także czujność²⁶⁵.

²⁶³ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 265.

²⁶⁴ Zob. Tabela 11.

²⁶⁵ *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 64.

Ćwierć wieku po wybuchu w elektrowni czarnobylskiej charakterystyczną cechą obszarów o najwyższym stopniu skażenia stał się zauważalny wzrost śmiertelności ich mieszkańców. Sytuacja ta doprowadziła do poważnych strat demograficznych, zredukowania vitalności oraz średniej długości życia ludności poddanej chronicznym skutkom promieniowania w stosunku do populacji całego kraju. Socjologiczno-kulturowy wymiar katastrofy czarnobylskiej pozostaje znacznie szerszy i dotyczy on nie tylko osób poszkodowanych, ale całego społeczeństwa, które do dzisiaj pozostaje w zdrowotnym i psychologicznym „cieniu reaktora”. Czarnobyl oddziałuje silnie na mentalny i emocjonalny stan mieszkańców Ukrainy. Jak wykazały badania, większość obywateli jest przekonana, iż skutki katastrofy jądrowej z 1986 r. wpłynęły na ich stan zdrowia częściowo lub w znacznym stopniu (Tabela 9). Narastają problemy społeczne wywołane katastrofą, a wśród pozabawionej należytej uwagi społeczności czarnobylców wciąż obserwuje się cały szereg psychologicznych i społecznych syndromów. Nie udało się ich, jak dotąd, zlikwidować poprzez ograniczone w swym zakresie programy medyczne, rekompensaty materialne lub przedsięwzięcia mające na celu rekultywację terenów skażonych w rezultacie katastrofy jądrowej²⁶⁶.

2.1. Sławutycz. Narodziny nowego miasta

W opinii władz komunistycznych elektrownia w Czarnobylu powinna była nie tylko wspomagać w dalszym ciągu rozwój sowieckiej gospodarki, ale również „zarabiać pieniądze na likwidację awarii”²⁶⁷. Decyzja o powtórny przekazaniu do eksploatacji poszczególnych reaktorów w CzAES (reaktory nr 1 i 2 ponownie uruchomiono już w listopadzie 1986 r., nr 3 w grudniu 1987 r.) z wyjątkiem zrujnowanego 4 reaktora lub ich włączeniu po raz pierwszy (bloki nr 5 i 6) wymusiła organizację nowych osiedli i mieszkań dla obecnych oraz przyszłych pracowników elektrowni. Bardzo ważną rolę odgrywał przy tym czas realizacji planu, który zdaniem rodzimych specjalistów powinien być jak najkrótszy z racji kryzysu w sowieckiej gospodarce i niedoboru w dostawach energii elektrycznej.

²⁶⁶ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 196, 205.

²⁶⁷ „Литературная газета” 1991, № 15 (5341), s. 1.

Tabela 9. Ocena mieszkańców Ukrainy dotycząca wpływu skutków katastrofy czarnobylskiej na ich stan zdrowia¹

	2007 r.						2008 r.			
	Wszystkie gospodarstwa domowe		Gospodarstwa domowe		Wszystkie gospodarstwa domowe	Gospodarstwa domowe		Gospodarstwa domowe		
	miejskie	wiejskie z dziećmi	miejskie	wiejskie z dziećmi		miejskie	wiejskie z dziećmi	miejskie	wiejskie z dziećmi	
Liczba ludności (tys. osób)	45 080,7	30 349,5	14 731,2	24 393,5	20 687,2	44 688,8	30 093,5	14 595,3	24 175,8	20 513
Liczba osób (tys.) które wskazały, że na stan ich zdrowia skutki katastrofy czarnobylskiej :										
Nie wpłynęły	21 281,3	14 731,9	6549,4	12 277,6	9003,7	20 263,1	14 011,7	6251,4	11974	8289,1
<i>W tym osoby, które poinformowały, że otrzymują rekompensaty pieniężne dla poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej (%)</i>	0,2	0,1	0,6	0,2	0,2	0,2	0	0,5	0,2	0,1
Cręściowo wpłynęły	22 628	14 691,2	7936,8	11 657,3	10 970,7	23 387	15 271,7	8115,3	11 821,5	11 565,5
<i>W tym osoby, które poinformowały, że otrzymują rekompensaty pieniężne dla poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej (%)</i>	3,7	2,4	6,1	4,4	3	3,4	2,2	5,7	4,1	2,8
Wpłynęły w znaczącym stopniu	1171,4	926,4	245	458,6	712,8	1038,7	810,1	228,6	380,3	658,4
<i>W tym osoby, które poinformowały, że otrzymują rekompensaty pieniężne dla poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej (%)</i>	19	16,5	28,5	22,4	16,8	16,9	15,2	22,7	20,1	15

¹ Na podstawie: Państwowy Komitet Statystyki na Ukrainie http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/gdn/sns/dod_5_08.htm, 09.08.2011.

Jeszcze w październiku 1986 r. kierownictwo państwowe zapowiedziało wybudowanie nowego miasta dla wszystkich pracowników CzAES i ich rodzin. Mieszkańcy prawie 50-tysięcznej Prypeci mieli za sobą niełatwe doświadczenia związane z ewakuacją, a później okresem tułaczki po całym kraju, postanowienie władz jawiło się zatem jako szansa na ponowną stabilizację życia zawodowego i prywatnego. Było wiele racji w stwierdzeniu ówczesnego rzecznika Państwowej Agencji Budowy Jurija Puplikowa „Nie budujemy tylko domów, projektujemy ludzkie życie”²⁶⁸. Należy zwrócić uwagę, że pracownicy energetyki jądrowej stanowili w państwie swoistą elitę techniczną, wspieraną przez komunistyczne władze i cieszącą się przywilejami niedostępnymi dla przeciętnego obywatela ZSRS. Poziom życia w Prypeci był znacznie wyższy w porównaniu z większością miast Ukrainy. Do dyspozycji obywateli pozostawała dobrze rozwinięta sfera usług społecznych i opieki socjalnej, a budynki mieszkalne zostały nowocześnie zaprojektowane i wyposażone. Mieszkańcy Prypeci, poddani do pewnego stopnia komfortowej izolacji od problemów świata zewnętrznego, mogli łatwiej dać się uwieść iluzji dostatniego życia w socjalistycznej utopii²⁶⁹. Po katastrofie technogennej nastąpiło zatem bolesne zderzenie z „postczarnobylską” rzeczywistością, które dla wielu z nich miało wymiar katastrofy materialnej i wyobraźniowej.

Uchwałą KC KPZS, Rady Ministrów ZSRS z 2 października 1986 r. nr 1179. „O budowie nowego miasta dla stałego zamieszkania pracowników czarnobylskiej AES” postanowiono, że w latach 1986–1989, w miejscowości Nedanczyzi (obwód czernihowski) powstanie nowe osiedle przeznaczone wyłącznie dla pracowników elektrowni w Czarnobylu oraz ich rodzin, zaprojektowane dla 20 tys. mieszkańców z możliwością dalszego rozwoju dla 30 tys. osób. Na miejscu zabroniono funkcjonowania przedsiębiorstw i organizacji nie związanych z pracą w CzAES oraz nie obsługujących mieszkańców. Nowe miasto zostało włączone w skład obwodu kijowskiego, stanowiąc od tej pory administracyjną wyspę w obwodzie czernihowskim²⁷⁰. Część dawnej załogi elektrowni już wcześniej podjęła pracę w CzAES, gdzie zapewniała bezpieczeństwo pozostałych, nieczynnych jeszcze reaktorów. Dla nich

²⁶⁸ „The Ukrainian Weekly” 1986, nr 29, s. 2.

²⁶⁹ Чорнобильська катастрофа в документах, *op. cit.*, s. 523.

²⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3094, арк. 111–118.

oraz dla wyznaczonych brygad likwidatorów wybudowano na polecenie władz tymczasową osadę o nazwie Zielony Przylądek, ulokowaną na zachodnim brzegu Kijowskiego Zbiornika Wody. Miejscowość pełniła także funkcję bazy noclegowej dla robotników uczestniczących w budowie nowego miasta²⁷¹.

Z początkiem 1987 r. na obrzeżach zamkniętej 30-kilometrowej strefy, tuż przy granicy z Białorusią, po lewej stronie Dniepru zaczęto wznosić od podstaw nowe miasto, którego późniejsza nazwa nawiązywała do prasłowiańskiego określenia rzeki Dniepr – Sławutycz. Powstanie nowego ośrodka miejskiego tak blisko skażonej zony, zaledwie 50 km na wschód od elektrowni jądrowej, uwarunkowane było głównie względami logistycznymi. Władzom zależało, by pracownicy elektrowni czarnobylskiej zamieszkali w pobliżu swoich miejsc pracy; czas dojazdu nie mógł przekraczać jednej godziny (pociągiem wynosił ok. 40 min)²⁷². Poprowadzono nową linię kolejową (a dokładnie odremontowano starą Janów-Czernihów z rozszerzeniem do stacji Nedanczyzci) łączącą Sławutycz z elektrownią jądrową²⁷³. Wybudowano także drogę od miejscowości Nedanczyzci do czarnobylskiej AES oraz dwa mosty przez Dniepr i Prypeć²⁷⁴. Dodatkowymi czynnikami wpływającymi na atrakcyjność tej lokalizacji była bliskość Dniepru, który umożliwił szybki transport drogą rzeczną materiałów potrzebnych do budowy miasta oraz stosunkowo dobre połączenia drogowe z Czernihowem i Kijowem²⁷⁵.

O ile tzw. Miasto Widmo – Prypeć – stało się symbolem upadku ludzkiej cywilizacji, to Sławutycz miał być od teraz znakiem nowej nadziei, miastem XXI wieku²⁷⁶. „Po awarii wyniknął problem przywrócenia kolektywu elektrowni. Przekonywałem ludzi, że jest możliwe życie i praca w strefie czarnobylskiej oraz mieszkanie we współczesnym mieście, mieście XXI wieku” – wspominał Wołodymyr Udowyczenko, burmistrz Sławutycza²⁷⁷.

²⁷¹ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 220.

²⁷² *Чернобыль: события и уроки, op. cit.*, s. 150.

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 314, арк. 127. W tym celu przeprowadzono wyrąb lasu o powierzchni 33,6 ha. *Ibidem*.

²⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3094, арк. 111–118; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 314, арк. 118.

²⁷⁵ *Чернобыль: события и уроки, op. cit.*, s. 150.

²⁷⁶ *Ibidem*, s. 150–151.

²⁷⁷ *Місто мрії та надії*, „Insight” 2006, № 15, s. 4.

W budowę miasta włożono ogromną pracę oraz wielkie nakłady finansowe. Na czele projektantów nowego ośrodka stanął główny architekt Fedor Borowik. Na generalnego projektanta wyznaczono Kijowski Strefowy Naukowo-Badawczy i Projektowy Instytut Typowego i Eksperymentalnego Projektowania Budynków Społecznych i Mieszkalnych. Generalnym zleceniodawcą było Ministerstwo Energetyki Atomowej ZSRS, natomiast Ministerstwo Energetyki i Elektryfikacji ZSRS zostało generalnym wykonawcą projektu²⁷⁸. Podstawę miasta stanowić miała wspólna strefa miejskiego centrum ze zbiegającymi się doń po obwodzie pięcioma urbanistycznymi mieszkalnymi kompleksami. Projekt przewidywał również, że zabudowa mieszkaniowa będzie się składać z czteropiętrowych bloków, 20% zaś będą stanowić jedno- i dwupiętrowe domy z działkami i taki właśnie model ostatecznie zrealizowano, niezależnie od wielu poprawek naniesionych w trakcie prac²⁷⁹. W budowę zaangażowało się osiem republik Związku Sowieckiego: Ukrainy, Rosyjskiej Federacji, Gruzji, Azerbejdżanu, Armenii, Litwy, Łotwy i Estonii, jak również 35 projektowych i 90 budowlanych podrzędnych organizacji. Każda z republik wybudowała w Sławutyczu swoją dzielnicę, której architektura odpowiadała stylowi narodowemu fundatora²⁸⁰. W nowo powstającym mieście przewidziano dla mieszkańców wiele udogodnień i pionierskich rozwiązań funkcjonalnych. Planowano budowę ośrodków zdrowia, bibliotek, kawiarni, restauracji, nowoczesnych sklepów i hoteli. Zadbano także o estetykę – wybudowany pośród iglastych lasów Sławutycz miał być najbardziej zielonym miastem na Ukrainie, z rozległą przestrzenią wokół zabudowań.

Budowę większej części miasta zakończono w latach 1987–1989. Niestety sytuacja radiologiczna w wybranej lokalizacji nie odpowiadała wymogom bezpieczeństwa²⁸¹. Jeszcze przed rozpoczęciem budowy dla przedstawicieli sowieckiego kierownictwa stało się oczywiste, że nowa miejscowość będzie wznoszona na radioaktywnym gruncie.

²⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3094, арк. 111–118.

²⁷⁹ Н.И. Велигоцкая, *Город Славутич – нереализованный синтез*, „МІСТ” 2009, № 6, s. 29–32; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3094, арк. 111–118.

²⁸⁰ *Чернобыль: события и уроки*, *op. cit.*, s. 151; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3094, арк. 111–118.

²⁸¹ *Україна та світ*, *op. cit.*, s. 83; „Всесвіт” 1991, № 4, s. 230.

Zrobione wcześniej rozpoznanie radiometryczne pokazało, iż tereny wzdłuż linii kolejowej Janów-CzAES-Czernihów pozostają skażone ponad dopuszczalny poziom. Dane te były znane Komisji Rządowej Szczerbiny oraz Radzie Ministrów ZSRS²⁸². Głównym źródłem skażenia Sławutycza był cez-134 i 137 oraz pozostałe radionuklidy przenoszone spoza 30-kilometrowej strefy wzdłuż szlaków transportowych, tj. dróg samochodowych i linii kolejowych, a także wskutek oddziaływania czynników naturalnych. Lasy wokół miasta zatrzymywały i koncentrowały duże ilości promieniotwórczego pyłu niesione wiatrem z okolic wokół czarnobylskiej AES²⁸³. Mimo to władze nie chciały odstąpić od zamierzonego projektu i naciskały na przyspieszenie tempa jego realizacji²⁸⁴. Zaowocowało to zakończeniem pierwszej fazy budowy miasta już w marcu 1988 r. i po niecałych dwóch latach od rozpoczęcia prac od razu zaczęto zasiedlanie. Pod koniec 1988 r. w Sławutyczu mieszkała już większość pracowników CzAES oraz ich rodzin. Należy przy tym zauważyć, iż wielu z nowych mieszkańców otrzymało duże dawki promieniowania podczas ewakuacji Prypeci i pracy w CzAES, zatem narażanie ich na kolejne dawki mogło poważnie poderwać ich zdrowie.

Jakkolwiek już w trakcie budowy Sławutycz został przez sowiecką prasę okrzyknięty najnowocześniejszym miastem na Ukrainie, o najwyższych standardach, z wszelkimi udogodnieniami, to jego rzeczywisty obraz znacznie odbiegał od wizji propagandowej²⁸⁵. Jeszcze w lecie 1987 r. problemy z realizacją inwestycji w Sławutyczu były na tyle poważne, że stały się tematem posiedzenia Plenum Komitetu Kijowskiego KPU z udziałem szefa KPU Wołodymyra Szczerbyckiego i ukraińskiego premiera Ołeksandra Laszko. Wskazano wtedy na szereg niedociągnięć w prowadzeniu robót, z których wyłaniał się obraz kompletnego chaosu. Nawet prasa sowiecka zwróciła uwagę na narastające w miarę upływu czasu poważne trudności na placu budowy. Przytaczano przykłady opóźnień w dostawie materiałów budowlanych, dużą zawodność dostępnego sprzętu i narzędzi używanych

²⁸² Świadcetwo A. Perfitowa, [w:] *Живы, пока нас помнят*, *op. cit.*, s. 32.

²⁸³ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 87.

²⁸⁴ „Литературная газета” 1991, № 15 (5341), s. 1.

²⁸⁵ Л. Янюк, *Місто – це його люди*, „Радянська Україна” 1988, № 73 (20175), s. 1.

do konstrukcji (lub ich zupełny brak), a także niską jakość wyposażenia poszczególnych instalacji. Pojawiły się również problemy z terminową dostawą żywności dla robotników. Wyżej wymienione komplikacje potrafiły wstrzymać niektóre prace nawet na kilka dni²⁸⁶.

Wkrótce okazało się, że liczba zaplanowanych mieszkań dla przesiedleńców z Prypeci powinna być wyższa niż początkowo zakładano. Nie wzięto wówczas pod uwagę, że trzeba będzie wybudować mieszkania nie tylko dla byłych pracowników elektrowni w Czarnobylu, ale również dla nowych, którzy mieli stanowić personel kolejnych energobloków przewidzianych do eksploatacji w przyszłości (reaktory nr 5 i 6)²⁸⁷.

Coraz większe opóźnienia w realizacji ambitnych założeń sowieckich planistów zwiększało ogólne niezadowolenie robotników pracujących na budowie. Do najistotniejszych problemów wpływających skrajnie negatywnie na wzrost wydajności prowadzonych robót należało zaleganie z wypłatami, brak odpowiedniej odzieży ochronnej, niewystarczające świadczenia socjalne dla pracowników oraz sprzeczne i często bezsensowne polecenia wydawane przez kadrę kierowniczą i nadzorującą. Sytuację dodatkowo komplikował fakt, że władze trzymały w tajemnicy informacje dotyczące sytuacji radiologicznej w powstającym mieście zarówno przed zwykłymi robotnikami, jak i naukowcami oraz specjalistami z różnych dziedzin odpowiedzialnymi za realizację projektu. Nawet główny architekt miasta F. Borowik przyznał w prywatnej rozmowie, że „nie znał całej prawdy”²⁸⁸. Jednocześnie pracownicy Instytutu Biofizyki w Moskwie informowali władze, że wskutek braku odpowiedniej liczby specjalistów i przyrządów technicznych pracownicy zakładowych ośrodków zdrowia (medsanczast) nie są w stanie kontrolować sytuacji sanitarnej i radiologicznej w mieście, a zwłaszcza zawartości radionuklidów w produktach spożywczych oraz wodzie²⁸⁹.

Kontrola państwowa na placu budowy wykazała szereg odstępstw od planu przyjętego uchwałą KC KPZS oraz Rady Ministrów ZSRS z 2

²⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2390, арк. 1–65.

²⁸⁷ L. Hewka, D.R. Marples, *Chornobyl and Glasnost...*, op. cit., s. 1, 15. Ostatecznie problem przestał istnieć, gdy w 1988 r. władze zrezygnowały z uruchomienia reaktorów nr 5 i 6.

²⁸⁸ Н.И. Велигоцкая, *Город Славутич*, op. cit., s. 29.

²⁸⁹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, op. cit., s. 87.

października 1986 r. „O budowie nowego miasta dla stałego zamieszkania pracowników czarnobylskiej AES”²⁹⁰. W protokole wydziału budownictwa CK KPU z 15 sierpnia 1986 r. stwierdzono: „Jak wykazała kontrola, w trakcie budowy doszło do całego szeregu zaniedbań i nierozwiązanych problemów, które negatywnie rzutują na przebieg prac i realizację postawionych zadań w określonym terminie”. Dalej zaznaczono, że szczególny niepokój budzą zaległości w budowie sieci wodociągów, ciepłowniczej, kanalizacji oraz innych urządzeń inżynierskich, a także ich „skrajnie niska” jakość technologiczna. Ponadto nota zawierała informację, że opóźnienia w wyposażeniu rejonów mieszkalnych i budowie miejskich dróg nie pozwolą na ich terminowe zasiedlenie oraz przygotowanie przed nadchodzącą zimą. Podkreślano szczególnie braki w zaopatrzeniu w żywność oraz inne produkty dla zatrudnionych na budowie, których liczbę oceniano na 7 tysięcy. Potwierdzono także liczne skargi pracowników na zaistniałą sytuację²⁹¹. Hotele robotnicze bywały pozbawione ciepłej wody, pryszniców i podstawowych urządzeń sanitarnych²⁹². Przerwy w dostawie elektryczności, wybrakowane materiały budowlane oraz kiepski stan infrastruktury uniemożliwiały terminową realizację planów i przyczyniały się do ostrych konfliktów między robotnikami a kierownictwem.

Z planowanych na 1987 r. 150 tys. m² powierzchni mieszkaniowej udało się oddać do użytku zaledwie 40 tys.²⁹³. Sławutycki Gorkom KPU w lipcu 1989 r. informował, że kierownictwo Minatomenergo ZSRS oraz Minenergo ZSRS nie wypełniło uchwały KC KPZS i Rady Ministrów ZSRS nr 1179 z 02 października 1986 „O budowie nowego miasta dla stałego zamieszkania pracowników czarnobylskiej AES”²⁹⁴ oraz Rady Ministrów ZSRS nr 579 z 06 maja 1988, dotyczącej budowy obiektów o charakterze socjalno-bytowym, komunalnym i kulturalnym dla miasta

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 189, арк. 154.

²⁹¹ *Ibidem*, спр. 1432, арк. 1–2.

²⁹² *Aftermath Of Chernobyl...*, *op. cit.*, vol. 4, s. 76.

²⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2390, арк. 1–65. Ministerstwu Energetyki i Elektryfikacji oraz Ministerstwu Budowy w Północnych i Zachodnich Częściach ZSRS (Minsewzapstroj, ros. Минсевзапстрой) udało się zrealizować plan z nadwyżką, odpowiednio: 103,2% i 189,3%. *Ibidem*.

²⁹⁴ *О строительстве нового города для постоянного проживания работников Чернобыльской АЭС*, Постанова Кабінету Міністрів України від 02.10.1986, N 1179.

Sławutycza²⁹⁵. Żadana z sowieckich republik pracujących w Sławutyczu, z wyjątkiem łotewskiej i estońskiej SRS, nawet oficjalnie nie wypełniły powierzonych im planów budowy²⁹⁶.

Najwięcej kontrowersji wzbudzały jednak złe warunki mieszkaniowe oraz rażąco nierówności przy wynagradzaniu za pracę. Niektórych pracowników, którzy przybyli do Sławutycza na podstawie ogłoszenia o pracę z innych zakątków ZSRS, w pewnym sensie traktowano jak wolontariuszy, którzy przyjechali nie tyle do pracy, co na misję. Oczywiście sami pracownicy wyobrażali to sobie zupełnie inaczej. Takie przypadki zostały opisane przez „Robotniczą Hazetę”: „Wyobraźmy sobie tę scenę: Dwóch robotników równych kwalifikacji zawodowych pracujących ramię w ramię, powiedzmy na budowie kotłowni lub miejsca zakwaterowania, żyją w jednym akademiku, jeżdżą do pracy jednym i tym samym autobusem, samochodem, wykonują w tym samym kompleksie pracę fizyczną, oddychają tym samym powietrzem... Ale za jeden dzień pracy jeden otrzymuje prawie dwa razy tyle zapłaty co ten drugi. Dlaczego? Jeden z nich jest uważany za wolontariusza”²⁹⁷.

We wspomnianym protokole wydziału budownictwa przyznano, iż kwestia zapewnienia mieszkań dla robotników pracujących w Sławutyczu z wolnego najmu (ponad 1000 ludzi) nie została rozwiązana, bowiem w projekcie budowy nie przewidziano dla nich zakwaterowania. Autorzy raportu podkreślili, że sytuacje takie tworzą niezdrowy klimat w załogach robotniczych i wstrzymują napływ kolejnych ochotników²⁹⁸.

Krytyce poddano także kiepski, zdaniem autorów noty, plan budowy, a zwłaszcza fakt, że na prace konstrukcyjno-montażowe wydzielono 81 mln rubli z przeznaczonych 110 mln, co, jak stwierdzono, nie pozwoli na zapewnienie budowie kompletnych dostaw materiałów oraz siły roboczej. Ten sam plan budowy nie przewidywał także wzniesienia w mieście niektórych dodatkowych obiektów o znaczeniu kulturalnym i komunalnym „Nie można ukończyć mieszkań z braku materiałów, rur, specjalistycznych przyrządów, kabli, śrub [...] nie ma mieszkań dla

²⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 20–21.

²⁹⁶ *Ibidem*, спр. 2390, арк. 66.

²⁹⁷ Cyt. za: D.R. Marples, *Workers Are Leaving Sinking Ship at Slavutych Construction Project*, „Ukrainian Weekly” 1987, nr 39, s. 15.

²⁹⁸ *Інформації відділу будівництва і міського господарства*, с. 3–4.

robotników z wolnego najmu, zatrudnionych przez Sławutyczątome-nergostroi i nie będących pracownikami Minatomenergo ZSRS”²⁹⁹. Na wiosnę 1988 r. pojawiły się nawet problemy z dostarczeniem nowym mieszkańcom Sławutycza czystej wody pitnej³⁰⁰.

Wielu młodych robotników pragnących gdzieś „zapaść korzenie” łudzono możliwością zamieszkania w Sławutyczu po zakończeniu budowy, jednak później wycofano się z tych przyrzeczeń. Nic zatem dziwnego, że niektórzy pracownicy porzucali pracę w powstającym mieście. Próbowano temu zaradzić, przyjmując nowych ludzi do pracy, ale i tak przez cały okres budowy borykano się z brakiem wystarczająco licznych brygad oraz wysoko wykwalifikowanych specjalistów³⁰¹.

Krótki czas powstania projektu przyszłego miasta (3 miesiące przy zwykle ok. 2 latach), a później próba jego szybkiej realizacji sprawiły, że nie tylko wprowadzano w trakcie prac wiele zmian do projektu, ale również nie wszystko udało się zrealizować z przyczyn ekonomicznych i technicznych. W Sławutyczu, który miał także spełniać funkcję miasta ze „śmiałą wizją artystyczną”, przewidziano wiele ciekawych monumentalnych dekoracji oraz nowatorskich pomysłów i – w tym celu powołano specjalny sztab artystów. Realizacja tej koncepcji nie doszła jednak do skutku, ponieważ w 1990 r. artyści odmówili wyjazdu do Sławutycza, po tym jak odmówiono im udzielenia informacji na temat panującej tam sytuacji radiologicznej³⁰². Sekretarz kijowskiego Obkomu KPU, H. Rewenko, informował Szczerbyckiego, iż nawet spośród mieszkających w Kijowie pracowników CzAES większość nie chciała przeprowadzić się do Sławutycza, którego status pozostawał wciąż nieokreślony³⁰³. Z tego powodu kierownictwo ukraińskiej SRS pod koniec 1987 r. zalecało przeprowadzenie w środkach masowej informacji akcji propagandowej, mającej na celu ukazanie Sławutycza jako miasta przyjaznego środowisku naturalnemu i bezpiecznego dla życia ludzi³⁰⁴.

²⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 136–137.

³⁰⁰ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 234–235.

³⁰¹ *Ibidem*, s. 236.

³⁰² Н. И. Великоцкая, *Город Славутич*, *op. cit.*, s. 30–34.

³⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 166–168; ф. 1, оп. 25, спр. 3336, арк. 16–20.

³⁰⁴ *Ibidem*, оп. 32, спр. 2390, арк. 1–65.

Politbiuro KC KPU w 1990 r. podsumowało prawie cztery lata wznoszenia miasta, stwierdzając, że w Sławutyczu nie wykonano planów co do budowy mieszkań i budynków o przeznaczeniu kulturalnym, socjalnym oraz medycznym, a także zaprzestano budowy szeregu innych ważnych obiektów³⁰⁵. W marcu 1990 r. Sekretariat KC KPU stwierdził, że ludność przebywająca na terenie skażonych okręgów oraz miasta Sławutycz skarży się na nieodpowiednie zaopatrzenie w produkty spożywcze i przemysłowe pierwszej potrzeby. Podkreślono również, że przeprowadzona kontrola istotnie potwierdziła zasadność owych skarg. Odnotowano więc „bezpodstawne” zmniejszenie dostaw produktów mięsnych i mlecznych oraz opóźnienia w dowozie owoców, warzyw i innych artykułów. Zanotowano, że kierownicy poszczególnych przedsiębiorstw, zobowiązani do dostarczenia konkretnych towarów, wykazują całkowity brak odpowiedzialności, naruszają terminy i zakres ich dostawy. Oskarżano zatem okręgowe jednostki Ministerstwa Handlu (Mintorg) oraz Ministerstwa Energii Atomowej i Przemysłu Jądrowego ZSRS (Minatomenergoprom) o niedostateczne zaopatrywanie Sławutycza w produkty mięsne, mleczne, rybne i zbożowe. Nie rozwiązano również kwestii dostarczania do miasta napojów bezalkoholowych, lodów i bakalii, stwierdzono natomiast, że zbyt mało dostarcza się warzyw. Wskazywano, iż ludność narzeka na brak mebli, materiałów budowlanych oraz innych towarów gospodarczych, wreszcie podkreślono brak jakiegokolwiek kontroli nad prowadzonymi pracami ze strony poszczególnych ministerstw i oddziałów partyjnych w okręgach³⁰⁶. Pisano także o nieodpowiedzialnym stosunku kierowników m.in. z Ministerstwa Energetyki i Elektryfikacji ZSRS (Minenergo) w Sławutyczu co do perspektyw rozwoju miasta i zaspokojenia potrzeb mieszkalnych miejscowej ludności.

Jako karę „za uchybienia i obojętność” przy dostarczaniu żywności do miasta, jak i prowadzeniu robót zazwyczaj proponowano surową naganę (dla komunistów), a jako środek zaradczy „wzmoczoną kontrolę”, nadzór urzędników i działaczy partyjnych oraz „aktywizację” Obkomów, Rajkomów „a także całej ludności”³⁰⁷. Były to metody rodem z okresu rządów byłego Generalnego Sekretarza KPZS, a wcześniej szefa KGB

³⁰⁵ *Ibidem*, op. 11, стр. 2182, арк. 13–21.

³⁰⁶ *Ibidem*, стр. 2214, арк. 1–4.

³⁰⁷ *Ibidem*, op. 55, стр. 6601, арк. 13.

Jurija Andropowa, który wierzył, że zaostżaniem dyscypliny i podnoszeniem kar można przezwyciężyć śmiertelne choroby sowieckiej gospodarki. Wkrótce dla partyjnych aparatczyków (choć nawet nie dla większości) stało się jasne, że nie wszystkie plany stworzenia dla poszkodowanych w wyniku katastrofy czarnobylskiej „najlepszego miejsca na ziemi” zostaną zrealizowane, a Sławutycz nie będzie, jak to szumnie zapowiadano, „miastem XXI wieku”.

3. Współczesne problemy ludności poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej w kontekście przemian społeczno-gospodarczych na Ukrainie

3.1. Kazus Sławutycza

Po stuleciach funkcjonowania w realiach imperium rosyjsko-sowieckiego, 24 sierpnia 1991 r. Ukraina ogłosiła niepodległość, potwierdzoną później aż 90% poparciem społeczeństwa w ogólnonarodowym referendum w grudniu tego samego roku. Wraz z przyjęciem przez Radę Najwyższą Ukrainy aktu Deklaracji Niepodległości Ukraina jako suwerenne państwo wzięła na siebie pełną odpowiedzialność za wszystkie następstwa katastrofy w Czarnobylu. Jej sytuację już na starcie komplikował jednak fakt, że po wyjściu Ukrainy spod kurateli Kremla Moskwa zrezygnowała z udzielanej dotychczas pomocy przy likwidowaniu następstw katastrofy czarnobylskiej, w tym także wsparcia ze strony specjalistów, lekarzy oraz potrzebnej technologii. Kolejnym problemem był brak reprezentantów ukraińskich w kluczowych organizacjach międzynarodowych, takich jak Światowa Organizacja Zdrowia, gdzie można było próbować przeforsować decyzje kluczowe dla przezwyciężenia skutków katastrofy jądrowej³⁰⁸.

Nowe trudności ekonomiczne na Ukrainie, rekordowa hiperinflacja, kryzysowy spadek PKB (25% w 1994 r.), brak rezerw w twardej walucie oraz ogromne zapotrzebowanie na energię spowodowały, że wbrew wcześniejszym deklaracjom w październiku 1993 r. Parlament Ukraiński, pomimo protestu ekologów i pisarzy (Szczerbak, Jaworiwski),

³⁰⁸ Testimony of Władimir Werteleckij, [w:] *Effects of the Accident*, op. cit., s. 74.

odwołał moratorium na kontynuowanie budowy nowych elektrowni jądrowych. Również stosunek ukraińskich władz do perspektywy zamknięcia bloków w elektrowni czarnobylskiej pozostawał co najmniej niechętny³⁰⁹.

Ukraina, podobnie jak wiele innych postsowieckich państw, cierpiała na chroniczne braki energii, które nie mogły zostać natychmiast zrekomensowane przez jej magazynowanie lub wdrożenie nowych i czasochłonnych sposobów jej pozyskiwania³¹⁰. Intensywny rozwój przemysłu jądrowego na Ukrainie w czasach ZSRS oraz dalsze uzależnianie republiki ukraińskiej od tego rodzaju źródeł energii uczyniły niepodległe już państwo niezdolnym nawet do częściowej rezygnacji z produkcji energii elektrycznej w elektrowniach jądrowych. Niedomagania gospodarki ukraińskiej pogłębiała jej całkowita zależność od dostaw surowców energetycznych z Rosji, w tym całości paliwa jądrowego dla swoich elektrowni i to pomimo, że Ukraina posiada wielkie złoża rudy uranu³¹¹.

³⁰⁹ L. Kuczma, *Ukraina...*, *op. cit.*, s. 144–146.

³¹⁰ G.U. Medvedev, *No Breathing...*, *op. cit.*, s. 26–27.

³¹¹ T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 53; P. Kuspys, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991–2008. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009, s. 209–210; I.V. Діак, *Україна–Росія*, *op. cit.*, s. 351. Ukraina otrzymała w spadku po ZSRS niezamknięty cykl jądrowy (brak zakładów produkujących paliwo oraz przetwarzających już wypracowane) i chociaż posiada olbrzymie zasoby uranu w rejonie Kirowohradu, zwanego „uranowym sercem Ukrainy”, zmuszona była sprowadzać paliwo do reaktorów z Rosji. Wydaje się, że proces uzależniania ukraińskiego sektora energetycznego pogłębił się jeszcze w 2010 r. po zawarciu umowy pomiędzy rosyjskim koncernem produkującym paliwo jądrowe TVEL (Rosatom) i ukraińską spółką Energoatom w przedmiocie budowy na Ukrainie fabryki produkującej paliwo dla elektrowni jądrowych. Strona rosyjska będzie zarówno inwestorem, jak i wykonawcą projektu. Rosja konsekwentnie próbuje zapewnić sobie monopol na dostawę paliwa do wszystkich reaktorów jądrowych na Ukrainie i wyeliminować jedyne konkurenta na rynku ukraińskim – amerykański koncern Westinghouse, L. Kuczma, *Ukraina...*, *op. cit.*, s. 142; *Rosyjski TWEL umacnia pozycję w energetyce jądrowej Ukrainy; Ukraińsko-rosyjska współpraca w dziedzinie atomistyki rozwija się*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-09-29/rosyjski-twel-umacnia-pozycje-w-energetyce-jadrowej-ukrai>; <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-11-04/ukrainko-rosyjska-wspolpraca-w-dziedzinie-atomistyki-roz,09.08.2011>;

Dopiero po pożarze reaktora nr 2 czarnobylskiej AES oraz naciskach Unii Europejskiej i państw tzw. Wielkiej Siódemki, popartych obietnicami (niektóre z nich nie zostały dotrzymane) udzielenia Ukrainie wsparcia finansowego na przezwycięzenie skutków ekonomicznych takiej decyzji, postanowiono zamknąć kolejne bloki jądrowe w Czarnobylu³¹². Jeszcze w maju 1995 r. podczas wizyty na Ukrainie prezydenta Stanów Zjednoczonych, Billa Clintona, Leonid Kuczma potwierdził zamiar wyłączenia z eksploatacji do roku 2000 reaktorów czarnobylskiej AES w ramach programu mającego na celu reformę sektora energetycznego na Ukrainie i zwiększenie jego bezpieczeństwa. Ponadto obaj przywódcy ogłosili poparcie dla powstania międzynarodowego ośrodka badawczego ds. bezpieczeństwa jądrowego i ochrony środowiska naturalnego, w którego składzie mieli się znaleźć m.in. wykwalifikowani pracownicy z Czarnobyla³¹³. W grudniu 1995 r. w Ottawie Ukraina oraz państwa Wielkiej Siódemki (G7) i Komisja Europejska (KE) podpisały Memorandum o zamknięciu elektrowni w Czarnobylu do końca 2000 r.³¹⁴

Najmłodsze ukraińskie miasto Sławutycz, dzieląc losy całego kraju, podlegało szybkim przeobrażeniom, włączając w nie sukcesy i porażki, ale także mierząc się z problemami, które dla innych ośrodków miejskich pozostawały zupełnie obce. Rozpad ZSRS postawił przed mieszkańcami miasta nowe wyzwania, z których największym okazało się ostateczne zamknięcie elektrowni w Czarnobylu (blok nr 3) w grudniu 2000 r.³¹⁵. Dla byłych pracowników CzAES, z których większość zamieszkała w nieodległym Sławutyczu, wiązało się to z utratą miejsc pracy, a dla ich rodzin z gwałtownym pogorszeniem warunków bytowych. Do najważniejszych zadań stojących przed niepodległym państwem ukraińskim należało stworzenie programu ochrony socjalnej pracowni-

---

http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2012/10/121004_kirovograd_nuclear_plant_az.shtml, 05.12.2012.

³¹² G. Jezierski, *Energia jądrowa, op. cit.*, s. 497–498.

³¹³ Wspólne oświadczenie Prezydenta Ukrainy Leonida Kuczmy i Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Williama J. Clintona podczas spotkania na najwyższym szczeblu 11–12 maja 1995 r., [w:] T. Krząstek, *Ukraina*, Warszawa 2002, s. 319.

³¹⁴ http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_008, 12.09.2011.

³¹⁵ L. Kuczma, *Ukraina...*, *op. cit.*, s. 189.

ków elektrowni czarnobylskiej i mieszkańców Sławutyca, w tym także zagwarantowanie nowych miejsc pracy dla bezrobotnych – byłych pracowników CzAES³¹⁶. Dzięki inicjatywom podejmowanym przez państwo udało się na gruncie zawodowym, społecznym lub kulturalnym zaktywizować tylko część lokalnej społeczności. Nie zrezygnowano jednak z pracy nad polepszeniem standardów życia sławutyczan, dysponując teraz znacznie większymi niż w czasach ZSRS możliwościami współpracy z państwami Zachodu oraz korzystania z demokratycznych procedur i przywilejów. Poza tym, jak informują władze miasta: „W rozwiązanie problemów dotyczących działalności Sławutyca włączyła się opinia publiczna mieszkańców miasta, naukowe instytucje. W tym czasie wytworzył się model miejscowej demokracji. Nie tylko do realizacji strategii rozwoju miasta, a i do jej opracowania, przez rozmaite formy kontaktu: w zebrania społeczne, municypalne konferencje, posiedzenia »Społecznej Rady ds. Rozwoju Miasta«, wideo-konferencje z przedstawicielami władzy miejskiej, kierownikami przedsiębiorstw, instytucji i organizacji włącza się szeroki krąg aktywnej społecznie części mieszkańców Sławutyca”³¹⁷.

Wyrazem okazywanego przez przywódców państwa zainteresowania problemami miasta miały być również wizyty w Sławutyczu wszystkich prezydentów niepodległej Ukrainy: Leonida Krawczuka (1994), Leonida Kuczmy (1995, 2000), Wiktora Juszczenki (2005) i Wiktora Janukowycza (2010). W. Juszczenko w trakcie wizytacji zamkniętej strefy wokół elektrowni podkreślił, że należy kierować wszelkie wysiłki na odrodzenie czarnobylskich ziem i zachowanie unikalnej kultury poleskiej, a także przekształcenie obiektu „Ukrycie” w System Bezpieczny Ekologicznie. Prezydent zwrócił też uwagę na konieczność budowy zakładów zdolnych do odpowiedniego obchodzenia się z odpadami radioaktywnymi, „Władza powinna zaproponować nową koncepcję strefy zamkniętej skierowaną na odrodzenie całego regionu”³¹⁸.

Miejscowe władze szczytą się tym, że pomimo rozlicznych trudności Sławutycz posiada kompleksowy system oświaty. Obecnie tworzą go

³¹⁶ Ministerstwo Energetyki i Przemysłu Węglowego Ukrainy. http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=92908&cat_id=102587&search_param=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1, 10.12.2011.

³¹⁷ www.e-slawutich.gov.ua, 05.01.2011.

³¹⁸ „Insight” 2006, nr 15, s. 3.

przedszkola oraz szkoły podstawowe (elementarne), szkoły średnie (licea i gimnazja), szkoły zawodowe oraz filie Kijowskiego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki i Państwowego Instytutu Ekonomiki i Zarządzania w Czernihowie. Całość uzupełniają biblioteki miejskie³¹⁹.

W mieście znajduje się również Centrum Rozwoju Profesjonalnego oraz posiadająca wsparcie międzynarodowe Agencja Rozwoju Biznesu, która pomaga miejscowym przedsiębiorcom poruszać się w zawiłościach świata interesów, a także Centrum Rozwoju Społeczności. Celem, jaki obecnie stawiają sobie władze miasta oraz stowarzyszenia i organizacje społeczne, jest rozwój małych i średnich przedsiębiorstw, w tym sprowadzenie do miasta inwestycji i nowych innowacyjnych projektów. Agencja Rozwoju Biznesu zdobyła doświadczenie międzynarodowe (szkolenia za granicą, m.in. w USA). Do jej podstawowej działalności należało: wsparcie dla przedsiębiorców, zwłaszcza początkujących, szukanie inwestorów i partnerów biznesowych, wsparcie informacyjne, prowadzenie treningów dla firm, organizacja wystaw, tworzenie materiałów reklamowych, pomoc w przeprowadzeniu spotkań i nawiązywaniu kontaktów gospodarczych, opracowywanie biznes-planów, wreszcie działalność analityczna rynku pracy, a także nadzór techniczny.

Aby zmobilizować kobiety do aktywnej działalności społecznej oraz podnieść ich status w rodzinie i społeczeństwie powstało Miejskie Centrum Pracy z Kobietami. Centrum pomaga mieszkankom Sławutycza realizować swoje ambicje w różnych sferach zawodowych, propaguje zdrowy tryb życia oraz prowadzi organizacji licznych festiwali, konkursów i klubów dyskusyjnych. W Centrum pracują psychologowie i prawnicy oraz funkcjonują grupy wsparcia dla kobiet, które doświadczyły przemocy w rodzinie.

Władze Sławutycza wdrażają także różnego rodzaju projekty społeczne, jak przeciwdziałanie alkoholizmowi, narkomanii, AIDS oraz polepszenie ekologicznej kondycji strefy rekreacyjnej regionu, na które miasto przeznaczają sporą część swoich dochodów.

W 2002 r. w Sławutyczu stworzono Centrum Rehabilitacji Inwalidów, gdzie pracują wykwalifikowani specjaliści. Przykładem troski o dzieci i młodzież były inwestycje w zaplecze sportowe, a także liczne

³¹⁹ <http://www.osvita.slavutich.info/>, 06.01.2011.

stowarzyszenia i organizacje kulturalne, których powołaniem jest tworzenie jak najlepszych warunków do rozwoju kulturalnego i fizycznego najmłodszych mieszkańców miasta. Wedle słów burmistrza: „Dzisiaj Sławutycz jest przykładem współczesnego modelu demokracji lokalnej. To miasto społeczeństwa obywatelskiego z olbrzymią liczbą organizacji społecznych z radą miejską na czele, które aktywnie włączają się w życie publiczne, w rozwój miasta. To największe osiągnięcia Sławutycza [...] bardzo ważny jest poziom i jakość życia ludzi. Sławutycz to miasto, które ma najlepsze warunki dla rozwoju jednostki. To miasto dla ludzi młodych, to jest jego główna filozofia. Poprzez młodzież miasto łączy wszystkie pokolenia, tutaj istnieje memorandum pokoleń”³²⁰.

Walkę z bezrobociem podjęło Sławutyckie Centrum Zatrudnienia, którego celem było także zapewnienie mieszkańcom miasta gwarancji socjalnych ze strony państwa w zakresie realizacji ich prawa do pracy, jak też wsparcie dla osób tymczasowo niepracujących poprzez różnego rodzaju działania, np. poszerzanie informacji, konsultacje, targi zawodowe dla młodzieży, szkolenia oraz pośrednictwo w poszukiwaniu pracy³²¹. W ramach rządowego programu walki z bezrobociem występującym wśród byłych pracowników CzAES i ochrony socjalnej mieszkańców Sławutycza przedsiębiorstwom przydzielono dotacje na tworzenie nowych miejsc pracy w mieście oraz na zakończenie budowy i remontu obiektów infrastruktury społecznej i technicznej, w tym przebudowę urządzeń wodnych i kanalizacyjnych, konstrukcję obiektów sportowo-kulturalnych etc.

Wyróżniającą się instytucją jest utworzone w 1997 r. w Kijowie, a następnie przeniesione do Sławutycza, Czarnobylskie Centrum Bezpieczeństwa Jądrowego, Odpadów Promieniotwórczych i Radioekologii prowadzące badania nad wykorzystaniem energii jądrowej i radioaktywnością, które przyciąga naukowców z całego świata. Specjaliści z Centrum prowadzili niejednokrotnie badania nad wpływem promieniowania radioaktywnego na świat postczarnobylskiej flory i fauny, a także możliwościami przystosowania dzikich zwierząt do życia w środowisku o podwyższonej promieniotwórczości. Opracowywane są również projekty bezpiecznego korzystania z energii atomowej oraz

³²⁰ <http://newzz.in.ua/main/1148846175-httpwwwatominfornewsair8382html>, 14.12.2010.

³²¹ www.e-slavutich.gov.ua/, 05.01.2011.

ochrony społeczeństwa przed tzw. radioaktywnym terroryzmem, jak również fizyczną ochroną obiektów jądrowych i odpadów radioaktywnych. Badania te mają znaczenie nie tylko dla Ukrainy, ale i dla całej społeczności międzynarodowej. Do zadań Centrum należy także tworzenie nowych, efektywnych technologii do zwalczania skutków awarii jądrowych w różnych warunkach i okolicznościach. Po wielu latach pracy personel tej instytucji posiada bogate doświadczenie we współdziałaniu z naukowcami z całego świata³²².

Miasto stara się podtrzymywać inicjatywy propagujące kulturę fizyczną i sport, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży. Świadczy o tym dość mocno rozbudowane zaplecze sportowe, na które składają się: publiczny stadion na 5 tys. miejsc, kompleks sportowy „Olimpijczyk”, aż 19 basenów, 21 hal sportowych, jachtklub, centrum sportów lotniczych, 14 boisk sportowych (odkrytych) i wreszcie 17 klubów sportowych z różnych dyscyplin³²³.

Tradycją stało się już organizowanie w mieście szeregu imprez, zawodów sportowych i obchodów rocznicowych. Warto wspomnieć zwłaszcza „Złotą Jesień Sławutycza” – festiwal twórczości dziecięcej, który odbywa się w ramach narodowego programu „Dzieci Ukrainy” i cieszy się dużą popularnością zarówno w Sławutyczu, jak i w całej Ukrainie³²⁴.

Wielką rolę w aktywizowaniu miejscowej ludności i rozwoju miasta, poprzez realizację najnowszych projektów naukowo-technicznych i inżynierskich, odegrała pomoc międzynarodowa dla Sławutycza (finansowa i merytoryczna), zwłaszcza ze strony takich państw jak Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Niemcy i Japonia, bez których wielu projektów i nowoczesnych inwestycji w mieście nigdy by nie przeprowadzono. Zagraniczne wsparcie docenił prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz, który w 2010 r. podczas oficjalnej wizyty w Kioto w Japonii podziękował za pomoc w likwidacji skutków katastrofy czarnobylskiej, stwierdzając: „Nasze kraje są jedynymi w świecie, na terytorium których zdarzyły się ogromne tragedie atomowe. Szczерze

³²² *Работа во имя безопасности*, „Insight” 2005, nr 14, s. 3.

³²³ W tym: dżudo, sambo, kyokushin karate, tenis, piłka nożna, żeglarstwo, tańce sportowe, gimnastyka artystyczna i aerobik, akrobatyka, pływanie, koszykówka, piłka ręczna, bilard, sporty lotnicze (lotniarstwo, paralotniarstwo). Wszystkie dane za: www.e-slavutich.gov.ua/, 05.01.2011.

³²⁴ „Insight” 2004, nr 13, s. 18.

jestem wdzięczny mieszkańcom Kioto i wielu innych japońskich miast, które zareagowały na nieszczęście, jakie dotknęło Ukrainę ćwierć wieku temu, i pomogły osobom poszkodowanym w rezultacie awarii w czarnobylskiej AES³²⁵.

Niewątpliwie największe wyzwanie dla mieszkańców Sławutyca, również dzisiaj, stanowiło zamknięcie 15 grudnia 2000 r. ostatniego reaktora (nr 3) na czarnobylskiej AES. Wielu byłych pracowników poszło wtedy na przedwczesną emeryturę, inni zasilili szeregi bezrobotnych. Prognozowano wówczas najczarniejsze scenariusze dla miasta, a ankiety przeprowadzone wśród mieszkańców Sławutyca jeszcze przed zamknięciem elektrowni pokazały, że zdaniem zdecydowanej większości respondentów (87,2%) życie w mieście po zamknięciu CzAES miało się znacznie pogorszyć. Pojawiały się także opinie, że Sławutycz wkrótce stanie się drugą Prypecią³²⁶.

Oskarżano również państwa Unii Europejskiej oraz Stany Zjednoczone, że nie licząc się z czynnikiem ludzkim, wywierają naciski na rząd Ukrainy, by ten zgodził się zamknąć ich najważniejsze źródło utrzymania – elektrownię czarnobylską. Nawet burmistrz miasta W. Udowyczenko nastawiony był bardzo sceptycznie do perspektyw Sławutyca i jego mieszkańców. W kilku wywiadach porównał sytuację miasta do tonącego okrętu³²⁷.

Ostatecznie z pomocą mieszkańcom przyszło wsparcie międzynarodowe i rozstrzygnięcia prawno-ekonomiczne zaaprobowane przez kolejne rządy Ukrainy. Znaczną poprawę na rynku pracy przyniosło rozporządzenie prezydenta Ukrainy L. Kuczmy z 1998 r., na mocy którego terytorium miasta zostało objęte Specjalną Strefą Ekonomiczną (SSE) „Sławutycz” (początkowo okres jej funkcjonowania przewidziano do 01 stycznia 2010 r.) z przyjaznym prawem podatkowym dla przedsiębiorców i ulgami ekonomicznymi na czas realizacji inwestycji³²⁸.

³²⁵ <http://www.slavutich.kiev.ua/?module=articles&c=news&b=4&a=223,06.01.2011>.

³²⁶ <http://www.slavutich.kiev.ua/?module=articles&c=articles&b=4&a=11,10.12.2010>.

³²⁷ Александр Иванский, <http://2000.novayagazeta.ru/nomer/2000/72n/n72n-s39.shtml>, 15.10.2008.

³²⁸ *Про спеціальну економічну зону „Славутич”, Указ Президента України від 18.06.1998, N 657/98, ст. 1 13. Obecnie czas funkcjonowania SSE „Sławutycz” został przedłużony do 01.01.2020 r. Про спеціальну економічну зону*

Główne cele funkcjonowania SSE „Sławutycz” to:

- a) stworzenie nowych miejsc pracy;
- b) zapewnienie zatrudnienia byłym pracownikom elektrowni jądrowej w Czarnobylu;
- c) wzrost produkcji towarów, miejsc pracy i usług;
- d) zaopatrzenie rynku wewnętrznego w produkty i usługi wysokiej jakości;
- e) wprowadzenie nowych technologii, rynkowych metod zarządzania i rozwój infrastruktury;
- f) lepsze wykorzystanie zasobów naturalnych i potencjału ludzkiego³²⁹.

Organami zarządzającym SSE pozostają: Rada Miasta Sławutycz i jej Komitet Wykonawczy w ramach swoich kompetencji oraz Instytucja Rozwoju Gospodarczego i Zarządzania SSE „Sławutycz” utworzona przez Radę Miasta Sławutycz z udziałem niektórych przedsiębiorstw, które tam działają³³⁰.

Pomimo zamknięcia elektrowni to właśnie CzAES wciąż pozostaje ważnym miejscem zatrudnienia wielu mieszkańców Sławutycza. Część pracowników elektrowni znalazła pracę w ramach rządowego programu przekształcenia obiektu „Ukrycie” w Ekologicznie Bezpieczny System, który przewiduje m.in. demontaż urządzeń, prace konserwatorskie i kontrolne oraz budowę nowego sarkofagu nad zniszczonym reaktorem nr 4.

Niestety duża część problemów społecznych do dziś pozostaje nierozwiązana. Jednym z największych wyzwań wciąż pozostaje bezrobocie. Zdaniem mieszkańców Sławutycza wiele obiecanych projektów nigdy nie zostało zrealizowanych. Zwracają uwagę na brak państwowej kontroli przestrzegania wymagań wynikających z przepisów prawnych co do ochrony socjalnej byłych pracowników stacji oraz wszystkich mieszkańców Sławutycza. Słaba jest wciąż aktywność w kierunku przyciągania międzynarodowych zasobów finansowych celem stworzenia nowych możliwości zatrudnienia³³¹. Dużym problemem pozostaje także

---

„Славутич”, Закон України від 31.03.2005, N 721-XIV, ст. 1. BBP 1999, N 32, ст. 263.

³²⁹ Про спеціальну економічну зону..., *op. cit.*, N 721-XIV, ст. 1.

³³⁰ *Ibidem*, ст. 3.

³³¹ <http://www.slavutich.kiev.ua/?module=articles&c=articles&b=4&a=11,10.12.2010>.

właściwa opieka medyczna nad pracownikami czarnobylskiej AES, wśród których zachorowalność od momentu katastrofy do ostatecznego zamknięcia elektrowni była o 17,8% wyższa niż w pozostałych AES na Ukrainie³³².

Według informacji przekazanych w 2011 r. przez Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych do najważniejszych problemów z zapewnieniem ochrony socjalnej byłym pracownikom elektrowni w Czarnobylu oraz mieszkańcom Sławutyacza (w związku z zamknięciem elektrowni) należy:

1. Finansowanie w niezbędnym zakresie przedsiębiorstw (np. „Czarnobylska AES”) oraz projektów międzynarodowych związanych z funkcjonowaniem obiektu „Ukrycie”, a także kontrolą odpadów promieniotwórczych.
2. Zwiększanie dopłat do budżetu miasta Sławutyacz (którego deficyt w 2011 r. wyniósł ponad 6 mln hrywien) na utrzymanie infrastruktury socjalnej.
3. Dotowanie systemu opieki zdrowotnej dla pracowników elektrowni w Czarnobylu i mieszkańców miasta Sławutyacz.
4. Zapewnienie finansowania inwestycji przewidzianych w ramach Narodowego Programu likwidacji elektrowni jądrowej w Czarnobylu oraz transformacji obiektu „Ukrycie” w Ekologicznie Bezpieczny System.5. Utworzenie parku technologicznego w Sławutyaczu z głównym obiektem – jądrowym reaktorem badawczym, w celu stymulowania rozwoju gospodarczego miasta³³³.

W 2008 r. Sławutyacz liczył ponad 25 tys. mieszkańców (na terytorium prawie 7,5 tys. km²), z czego status osoby, która ucierpiała wskutek wybuchu w Czarnobylu, miało 17,5 tys. obywateli. Jednak nie wszystkie potrzeby osób poszkodowanych zostały zaspokojone, co wynika po części ze specyfiki podziału środków z budżetu ukraińskiego: 90% funduszy przeznaczonych na likwidację skutków awarii w Czarnobylu jest wydawanych na pokrycie potrzeb socjalnych, a tylko 10% na technologie lub działania w celu ochrony ludności przed negatywnymi konsekwencjami skażenia radioaktywnego³³⁴.

³³² *Місто мрії та надії, op. cit., s. 5.*

³³³ <http://www.mns.gov.ua/content/chornovidpovid2010.html>, 20.12. 2011.

³³⁴ А. Аксьонова, „Чорнобильська” проблематика змінює акценти, „Вісник чорнобиля” 2009, № 8 (1571), s. 1, 4.

3.2. Społeczno-prawne aspekty położenia czarnobylców na Ukrainie

Już w pierwszych dniach maja 1986 r. kierownictwo Związku Sowieckiego, nie mogąc dłużej lekceważyć ogromu wyzwań związanych z wybuchem w elektrowni czarnobylskiej, podjęto szereg uchwał odnośnie rekompensat dla likwidatorów skutków katastrofy jądrowej oraz dla ludności ewakuowanej z obszarów należących do 30-kilometrowej strefy.

Pierwsze uchwały zostały przyjęte przez Radę Ministrów ZSRS, Centralny Komitet Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, a odnośnie władz ukraińskich – przez Radę Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Postanowienie nr 524–156 „O warunkach wynagrodzenia za pracę i zabezpieczenia materialnego pracowników przedsiębiorstw i organizacji strefy Czarnobylskiej AES”, przyjęte 7 maja 1986 r., określało wysokość zapłaty dla osób biorących udział w usuwaniu skutków katastrofy w CzAES, w tym dla żołnierzy, pracowników KGB, MSW w podwójnym wymiarze. Uczestnikom likwidacji skutków katastrofy, którzy zostali poszkodowani w trakcie wykonywania zadań, przysługiwały nieodpłatnie także określone usługi medyczne i socjalne. W przypadku okaleczenia lub zachorowania wywołanego awarią w czarnobylskiej AES przyznawano renty inwalidzkie na podstawie prawodawstwa funkcjonującego w ZSRS o rekompensacie utraty zdrowia pracownikom w związku z wykonywaniem przez nich pracy zawodowej, a także wojskowym oraz funkcjonariuszom służb specjalnych i organów bezpieczeństwa podczas wykonywania czynności służbowych³³⁵.

Według rozporządzenia Rady Ministrów ZSRS nr 964 z 17 maja 1986 r. obszar wokół elektrowni czarnobylskiej podzielono na trzy sektory, a wysokość wynagrodzenia za pracę w oznaczonych strefach ustalono odpowiednio w trzy-, cztero- i pięciokrotnej wysokości zwykłego służbowego uposażenia. Aby zachęcić ochotników do zgłaszania się w szeregi likwidatorów, za wykonanie szczególnie ważnych zadań oraz

³³⁵ *Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции, Постановление Центрального Комитета КПРС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР, Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 07.05.1986 г., № 524–156.*

dla osób, które otrzymały maksymalne dawki promieniowania, ustanowiono jednorazowy zasiłek i premię w wysokości 1000 rubli³³⁶.

W celu polepszenia sytuacji ewakuowanych mieszkańców 22 sierpnia 1986 r. przyjęto uchwałę nr 1005-285 o podjęciu specjalnych środków mających na celu zapewnienie pracy, mieszkań oraz innych usług socjalno-bytowych dla pracowników przedsiębiorstw, organizacji i instytucji oraz ich rodzin ewakuowanych w rezultacie awarii jądrowej. Przyjęto wielkość rekompensat dla ludności wysiedlonej za utracone mienie. Analogiczne ulgi i odszkodowania otrzymywali mieszkańcy skażonych rejonów³³⁷.

Mając na względzie zapewnienie odpowiedniej opieki zdrowotnej oraz poprawę warunków życia likwidatorów w CzAES, w marcu 1990 r. przegłosowano uchwałę nr 325 (zatwierdzoną w lipcu 1990 r. przez Radę Ministrów USRS, nr 148). Ustanowiono specjalne ulgi i rekompensaty dla likwidatorów, którzy zapadli na chorobę popromienną, inwalidów, których niepełnosprawność wynikała z awarii lub robót dekontaminacyjnych w strefie alienacji, a także osób usuwających skutki awarii w latach 1986–1988, w 30-kilometrowej strefie, niezależnie od długości zatrudnienia. Ustawa przewidywała dla wymienionych osób dostęp do mieszkań (jeżeli zachodziła taka potrzeba) i usług medycznych poza kolejnością, prawo do bezpłatnych lekarstw i usług sanatoryjno-uzdrowiskowych, prawo do uzyskania bezprocentowych pożyczek na mieszkanie oraz inne ulgi o podobnym charakterze. Każdy likwidator na podstawie książeczki wojskowej, świadectwa pracy lub zaświadczenia o podróży służbowej, ewentualnie świadectwa o prawie do zwiększonej wypłaty za pracę w skażonej strefie otrzymywał zaświadczenie, że był uczestnikiem usuwania skutków awarii w CzAES. Uprawniało ono do otrzymywania przewidzianych ustawą ulg i rekompensat (Ustawa weszła w życie 1 lipca 1990 r.)³³⁸.

³³⁶ *Про виділення Міненерго СРСР додаткового фонду заробітної плати, Розпорядження Ради Міністрів СРСР від 17.05.1986 р., N 964.*

³³⁷ *О дополнительных мерах по трудоустройству, обеспечению жильем и социально-бытовым обслуживанием населения, эвакуированного из населенных пунктов в связи с аварией на Чернобыльской АЭС, и возмещению ему материального ущерба, Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР от 22.08.86 г., № 1005-285.*

³³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 101; *О мерах по улучшению медицинского обслуживания и социального обеспечения лиц, прини-*

Akty prawne obowiązujące na terenie całego ZSRS, regulujące skutecznie i w sposób adekwatny do potrzeb odpowiedzialność rządu za straty materialne i zdrowotne poniesione przez obywateli w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, zostały przyjęte dopiero w 1991 r. Ustawa „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” uchwalona przez Radę Najwyższą USRS 28 lutego 1991 r. sprecyzowała kategorie grup ludności poszkodowanych oraz określiła system rekompensat i zabezpieczeń socjalnych. Wielokrotnie nowelizowana w latach późniejszych ustawa funkcjonuje także w niepodległej Ukrainie³³⁹.

Obecnie dla przydzielenia około 100 różnego rodzaju ulg i rekompensat³⁴⁰ zgodnie z ustawą „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” określa się cztery podstawowe kategorie osób poszkodowanych, do których należą inwalidzi, likwidatorzy, ludność ewakuowana i wysiedlona oraz obecni mieszkańcy skażonych obszarów.

- 1) Do kategorii pierwszej należą niepełnosprawni (tzw. Inwalidzi Czarnobyla I, II i III grupy) spośród uczestników likwidacji skutków awarii w czarnobylskiej AES oraz poszkodowani wskutek katastrofy czarnobylskiej, co do których ustalono związek pomiędzy inwalidztwem i katastrofą, a także osoby, które zachorowały (w wyniku katastrofy czarnobylskiej) na chorobę popromienną.
- 2) Do kategorii drugiej należą uczestnicy likwidacji skutków awarii w czarnobylskiej AES (kat. 2A), którzy pracowali w strefie alienacji: od momentu awarii do 1 lipca 1986 r. – niezależnie od liczby dni roboczych; od 1 lipca 1986 r. do 31 grudnia 1986 r. – nie mniej niż 5 dni kalendarzowych; w 1987 r. – nie mniej niż 14 dni kalenda-

---

мавших участие в работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС, Постановление Совета Министров СССР, Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 31.03.1990 г., N 325; Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Постанова Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок від 02.07.90 р., N 148.

³³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2944, арк. 18; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4608, арк. 20–47.

³⁴⁰ I.A. Bay, D.H. Oughton, *Social and Economic Effects*, op. cit., s. 250.

rzowych, a także poszkodowani wskutek katastrofy czarnobylskiej (kat. 2B), ewakuowani w 1986 r. ze strefy alienacji (w tej liczbie osoby, które w momencie ewakuacji były poczęte, ale jeszcze nie-narodzone, po osiągnięciu przez nie pełnoletności); osoby, które cały czas przebywały w strefie obowiązkowego wysiedlenia od momentu awarii do przyjęcia ustawy o wysiedleniu.

- 3) Uczestnicy likwidacji skutków awarii w czarnobylskiej AES (kat. 3A), którzy pracowali: w strefie alienacji od 1 lipca 1986 r. do 31 grudnia 1986 r. – od 1 do 5 dni kalendarzowych; w strefie alienacji w 1987 r. od 1 do 14 dni kalendarzowych; w strefie alienacji w 1988 r. do 1990 r. – nie mniej niż 30 dni kalendarzowych; osoby, które cały czas przebywały na terytoriach stref obowiązkowego i dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia w dzień awarii albo które według stanu na 1 stycznia 1993 r. żyły w strefie bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia nie mniej niż 2 lata, a na terytorium strefy dobrowolnego wysiedlenia nie mniej niż 3 lata i zostały wysiedlone albo dobrowolnie przesiedliły się z tego terytorium; cały czas zamieszkują albo cały czas pracują lub ciągle uczą się w strefach obowiązkowego i dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia pod warunkiem, że na dzień 1 stycznia 1993 r. mieszkają albo pracowały lub cały czas uczyły się w strefie obowiązkowego wysiedlenia nie mniej niż 3 lata – kategoria 3.
- 4) Osoby, które cały czas żyją albo pracują lub uczą się na terytorium strefy zwiększonej kontroli radioekologicznej pod warunkiem, że do 1 stycznia 1993 r. na stałe mieszkają lub pracowały albo uczyły się w tej strefie nie mniej niż 4 lata – kategoria 4³⁴¹.

Spis ten w 1996 r. został uzupełniony o kolejną kategorię H dla osób, które w latach 1986–1987 wykonywały prace poza strefą alienacji, w szczególnie szkodliwych warunkach (przy zagrożeniu promieniowaniem jonizującym), a ich praca wiązała się z likwidacją skutków katastrofy czarnobylskiej i wykonywana była na podstawie rządowych zarządzeń – nie krócej niż 14 dni od momentu awarii do

---

³⁴¹ *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи* Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, ст. 14. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200; „Чорнобиль нагадує” 01–30 VI 2010, № 6 (12), s. 2.

1 lipca 1986 r. lub przez co najmniej 3 miesiące od 1 lipca 1986 r. do końca 1987 r.³⁴².

Przepisy te precyzują status osoby dorosłej, natomiast artykuł 27 tej samej ustawy określa status dzieci. Do kategorii dzieci, które ucierpiały wskutek katastrofy czarnobylskiej należą niepełnoletni, którzy:

- 1) byli ewakuowani ze strefy alienacji, w tej liczbie znajdują się również dzieci poczęte, ale w momencie ewakuacji jeszcze nienarodzone;
- 2) małoletni, którzy w momencie awarii zamieszkiwali lub też zamieszkali albo cały czas uczyli się po awarii nie mniej niż 1 rok w strefie obowiązkowego wysiedlenia;
- 3) w momencie awarii zamieszkiwali lub też zamieszkali albo cały czas uczyli się po awarii nie mniej niż 2 lata w strefie dobrowolnego wysiedlenia;
- 4) w momencie awarii zamieszkiwali lub też zamieszkali lub cały czas uczyli się po awarii nie mniej niż 3 lata w strefie zwiększonej kontroli radioekologicznej;
- 5) narodzili się po 26 kwietnia 1986 r., a ich ojciec, w momencie poczęcia dziecka, miał podstawy, by należeć do kategorii 1, 2 albo 3 poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej lub dzieci urodzone przez matkę, która w momencie poczęcia albo podczas ciąży miała podstawy, by należeć do kategorii 1, 2 albo 3 poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej;
- 6) nieletni chorzy na raka tarczycy niezależnie od etiologii choroby, a także pacjenci z chorobą popromienną;
- 7) dzieci, które otrzymały dawkę napromieniowania gruczołów tarczycy wskutek katastrofy czarnobylskiej przewyższającą poziomy ustalony przez Ministerstwo Ochrony Zdrowia Ukrainy³⁴³.

Do najważniejszych ulg i rekompensat, jakie należą się obywatelom Ukrainy z kategorii 1 (na podstawie art. 20), obejmujących przede wszystkim sferę pomocy medycznej, materialnej, ochronę pracy oraz ulgi podatkowe i inne przywileje socjalne, zalicza się m.in.:

- 1) bezpłatne pobieranie leków na receptę (kategoria 1–4);

³⁴² Про внесення змін і доповнень до Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Закон України від 06.06.1996, N 230/96-ВР, ст. 11. ВВР 1996, N 35, ст. 163.

³⁴³ Про статус і соціальний захист громадян..., *op. cit.*, ст. 27.

- 2) obsługiwane poza kolejnością w przychodniach zdrowia i aptekach (kategoria 1–4);
- 3) bezpłatne skierowania do sanatoriów i kurortów leczniczych poza kolejnością lub rekompensata o wartości równej kosztom samodzielnego leczenia w sanatoriach i kurortach (kategoria 1–2);
- 4) sfinansowanie lub zapewnienie corocznych badań kontrolnych, także leczenie w wyspecjalizowanych sanatoriach (kategoria 1–4);
- 5) założenie telefonu stacjonarnego poza kolejnością przy uiszczeniu 50% wartości usługi (kategoria 1–2);
- 6) bezpłatne korzystanie ze wszystkich rodzajów transportu miejskiego i aglomeracyjnego, oprócz taksówek (kategoria 1–2);
- 7) zagwarantowanie lokalu poza kolejnością osobom, które wymagają polepszenia warunków mieszkaniowych (w ciągu roku od dnia złożenia podania). Finansowanie budownictwa mieszkaniowego przeprowadza się na koszt państwowego budżetu Ukrainy (dotyczy to także korzystających z mieszkań komunalnych). Osobom, które zostały inwalidami wskutek katastrofy czarnobylskiej lub przeszły chorobę popromienną, a wymagają poprawy warunków, przyznaje się dodatkowy metraż w postaci oddzielnego pokoju (kategoria 1–2);
- 8) udzielenie 50% zniżki na rachunki za korzystanie z mieszkania (czynsz, fundusz eksploatacyjny), usługi komunalne (gaz, energia elektryczna i ciepła, woda, kanalizacja i inne usługi), telefon. Do członków rodzin obywateli, którzy ucierpieli wskutek katastrofy czarnobylskiej, należą: współmałżonek, niepełnoletnie dzieci, niezdolni do pracy rodzice, osoba, która mieszka razem z poszkodowanym wskutek katastrofy czarnobylskiej – inwalidą I kategorii, jego opiekun; osoba, która znajduje się pod opieką obywatela posiadającego prawo do ulg i mieszka razem z nim. Osobom, które mieszkają w budynkach bez centralnego ogrzewania, zwraca się koszty 50% wartości opału (kategoria 1–2);
- 9) ochrona przed zwolnieniem z pracy w związku ze zmianami w organizacji produkcji i pracy, w tym przy likwidacji, reorganizacji albo przeprofilowaniu przedsiębiorstwa, instytucji, organizacji, skróceniu liczebności albo etatu pracowników itp. (kategoria 1–2);
- 10) przedterminowe obowiązkowe zapewnienie ich dzieciom miejsc w przedszkolach (kategoria 1–3);

- 11) bezpłatny samochód (jego markę określa Gabinet Ministrów Ukrainy) dla inwalidów I grupy, a także inwalidów II grupy w razie okazania odpowiednich zaświadczeń lekarskich. Inwalidzi II grupy po okazaniu wymienionych zaświadczeń mają prawo do samochodu w trybie dostępnym dla inwalidów wszystkich kategorii. Na życzenie inwalidy może on otrzymać samochód innej marki z dopłatą różnicy w cenie³⁴⁴.

Ludności poszkodowanej w rezultacie czarnobylskiej katastrofy przysługuje obniżenie wieku emerytalnego (art. 55 ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”). Należą do nich zarówno likwidatorzy pracujący przy usuwaniu skutków jądrowego wybuchu, jak i osoby, które pracowały (lub nadal pracują), zamieszkiwały (lub nadal zamieszkują) na obszarach promieniotwórczo skażonych – strefy 2–4 (tabele 10 i 11).

Tabela 10. Warunki przyznawania emerytur wg wieku uczestnikom likwidacji skutków katastrofy w CzAES³⁴⁵

Kategorie osób	Obniżenie wieku emerytalnego
Osoby, które pracowały w strefie alienacji od momentu katastrofy do 1 lipca 1986 r. niezależnie od liczby dni roboczych, a od 1 lipca 1986 r. do 31 grudnia 1986 r. – nie mniej niż 5 kalendarzowych dni.	10 lat
Osoby, które pracowały w strefie alienacji w 1987 r., nie mniej niż 14 dni kalendarzowych	8 lat
Osoby, które pracowały w strefie alienacji od 1 lipca 1986 r. do 31 grudnia 1986 r., od 1 do 5 dni kalendarzowych; w 1987 r. – od 10 do 14 dni kalendarzowych; 1988 r. – nie mniej niż 30 kalendarzowych dni; w czynnych punktach dezaktywacji osób oraz sprzętu technicznego lub przy ich budowie – nie mniej niż 14 kalendarzowych dni w 1986 r.	5 lat

³⁴⁴ *Ibidem*, str. 20.

³⁴⁵ Na podstawie ustawy: *Про статус і соціальний захист громадян... ibidem*, str. 55.

Tabela 11. Warunki przyznawania emerytur wg wieku ludności, która ucierpiała w rezultacie katastrofy w CzAES³⁴⁶

Kategorie osób	Obniżenie wieku emerytalnego
Ewakuowani z 10 km strefy alienacji w 1986 r.	10 lat
Ewakuowani pozostałych obszarów strefy alienacji w 1986 r.	8 lat
Osoby, które stale zamieszkiwały lub zamieszkują, stale pracowały lub pracują w strefie bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia, pod warunkiem, że na dzień 1 stycznia 1993 r., osoby te zamieszkiwały lub pracowały w tej strefie nie mniej niż 2 lata	4 lata i dodatkowo 1 rok za każdy rok zamieszkiwania lub pracy, ale nie więcej niż 9 lat
Osoby, które stale zamieszkiwały, lub zamieszkują, stale pracowały, lub pracują w strefie dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia, pod warunkiem, że na dzień 1 stycznia 1993 r., osoby te zamieszkiwały lub pracowały w tej strefie nie mniej niż 3 lata	3 lata i dodatkowo 1 rok za każde 2 lata zamieszkiwania lub pracy, ale nie więcej niż 6 lat
Osoby, które stale zamieszkiwały, lub zamieszkują, stale pracowały, lub pracują w strefie zwiększonej kontroli radioekologicznej, pod warunkiem, że na dzień 1 stycznia 1993 r., osoby te zamieszkiwały lub pracowały w tej strefie nie mniej niż 4 lata	2 lata i dodatkowo 1 rok za każde 3 lata zamieszkiwania lub pracy, ale nie więcej niż 5 lat
Osoby, które pracowały od momentu katastrofy do 1 lipca 1986 r., nie mniej niż 14 kalendarzowych dni lub nie mniej niż 3 miesiące w ciągu 1986–1987 r. poza granicami strefy alienacji, w szczególnie szkodliwych warunkach (przy zagrożeniu promieniowaniem jonizującym), a prace te były związane z likwidacją skutków katastrofy w czarnobylskiej AES i wykonywane na podstawie rządowych zarządzeń.	2 lata

Lista przywilejów i rekompensat dla poszkodowanych w rezultacie awarii w Czarnobylu jest znacznie dłuższa. Obowiązujące na Ukrainie prawo stworzyło z 3,5 mln ofiar katastrofy nową kategorię społeczną tzw. czarnobylców, która nie jest jednorodna, ale podzielona na kilka podstawowych grup. Jak wskazano powyżej, najbardziej uprzywilejowana grupa, która może liczyć na różnego rodzaju świadczenia i ulgi,

³⁴⁶ *Ibidem.*

to osoby z kategorii 1 i częściowo 2. Pozostałe kategorie poszkodowanych cieszą się już znacznie mniejszymi przywilejami bez względu na rodzaje chorób, na które cierpią. Osoby z kategorii 3 i najliczniejszej 4 mają zapewnione bezpłatne leczenie poza kolejnością, leki oraz pobyt w sanatoriach itp. Wszyscy poszkodowani korzystają z dodatku do emerytury, na którą przechodzą wcześniej w wyniku obniżonego wieku emerytalnego. Osoby w wieku poborowym, które ucierpiały na skutek katastrofy w czarnobylskiej AES, nie są kierowane do odbywania służby na obszarach o podwyższonym stopniu promieniotwórczości lub w jednostkach wojskowych z urządzeniami i instalacjami jądrowymi, a także pozostałymi źródłami promieniowania jonizującego (art. 25)³⁴⁷. Natomiast ograniczenia według kategorii poszkodowanych dotyczą przede wszystkim pomocy materialnej i ulg o charakterze ekonomicznym z pewnymi wyjątkami (np. zwolnienie od podatku z tytułu posiadania ziemi – kat. 3 i 4). Także w mniejszym stopniu chroniona jest praca osób poszkodowanych z kategorią trzecią lub czwartą³⁴⁸.

Na początku 2011 roku na 46 mln obywateli Ukrainy status osoby poszkodowanej przyznano 2 210 605 osobom, z tego 112 729 należało do kategorii 1 (inwalidzi); 213 097 – kategorii 2; 492 106 – kategorii 3; 908 161 – kategorii 4 oraz niecałe pół miliona dzieci (25% wszystkich ofiar)³⁴⁹. Liczba ludności poszkodowanej w porównaniu z rokiem 1997 (3 213 326 osób) zmniejszyła się o ponad 30%. Jest to m.in. efekt nowych regulacji prawnych i wysokiej śmiertelności w grupie uczestników likwidacji awarii, zwłaszcza z lat 1986–1987. W 2011 r. na Ukrainie było zarejestrowanych 255 862 osób – uczestników likwidacji skutków awarii w Czarnobylu, co stanowiło 11% wszystkich poszkodowanych³⁵⁰. Jeszcze w 2006 r. na Ukrainie było prawie 19 tys. rodzin otrzymujących różnego rodzaju ulgi z powodu utraty żywiciela, którego śmierć wiązała się z katastrofą czarnobylską. Takie rodziny są obecne we wszystkich regionach Ukrainy³⁵¹.

³⁴⁷ *Ibidem*, str. 25.

³⁴⁸ *Ibidem*; V. Tykhyi, *Chernobyl Sufferers...*, *op. cit.*, s. 243–245.

³⁴⁹ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 290. W samym Kijowie w 2012 r. status osoby poszkodowanej wskutek katastrofy w CzAES miało 88 tys. osób, w tej liczbie 13 tys. dzieci. http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244951129, 12.05.2012.

³⁵⁰ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 291.

³⁵¹ *20 років Чорнобильської катастрофи*, *op. cit.*, s. 55.

Tabela 12. Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej³⁵²

	Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej wskutek katastrofy czarnobylskiej				
	liczba ofiar	z tego			
		likwidatorzy	poszkodowani z grupy likwidatorów		
			<i>kategoria 1</i>	<i>kategoria 2</i>	<i>kategoria 3</i>
1995	3014263	356617	30739	254520	71358
1996	3092958	360279	35690	254386	70203
1997	3213326	363780	41221	252939	69620
1998	3227311	358634	44265	246094	68275
1999	3364475	343084	49011	230381	63692
2000	3361870	346316	56452	227135	62729
2001	3278521	340654	58580	221164	60910
2002	3096814	335785	60889	215542	59354
2003	2930184	329607	62239	208567	58801
2004	2772060	324332	63986	202973	57373
2005	2646106	318016	64808	197817	55391
2006	2594071	308694	65181	191167	52346
2010	2254471	260807	65666	154238	40903
2011	2210605	255862	66489	149664	39709

W ciągu ostatnich dwudziestu lat wśród ludności dotkniętej skutkami awarii w Czarnobylu zaobserwowano znaczny wzrost liczby inwalidów (pierwsza kategoria poszkodowanych). O ile w 1991 r. było ich około 2 tys., to w 2009 r. już ponad 109 tys. wśród osób dorosłych i prawie 3 tys. wśród dzieci³⁵³. Większość osób poszkodowanych (ponad 2 mln) wciąż zamieszkuje terytorium Ukrainy, na którym poziom zanieczyszczenia radionuklidami przewyższa dopuszczalne normy określone regulacjami prawnymi (przeważnie w strefie 4 – zwiększonej kontroli radioekologicznej, tabela 11)³⁵⁴.

³⁵² Na podstawie: Państwowy Komitet Statystyki na Ukrainie <http://www.ukrstat.gov.ua>, 09.08.2011.

³⁵³ A. Аксьонова, *op. cit.*, s. 1, 4.

³⁵⁴ *Двадцять п'ять років...*, *op. cit.*, s. 202–203.

Tabela 13. Liczba osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy w CzAES, zamieszkujących promieniotwórczo skażone tereny Ukrainy (2009)³⁵⁵

Strefa alienacji	117
Strefa obowiązkowego wysiedlenia	4548
Strefa dobrowolnego wysiedlenia	612080
Strefa zwiększonej kontroli radioekologicznej	1535066
Razem	2151811

Nie wszystkie gwarancje dla czarnobylców są realizowane i dotyczy to także pierwszej kategorii poszkodowanych. Wynika to po części z faktu, iż wczesne akty prawne obejmujące państwową opieką osoby poszkodowane w rezultacie katastrofy czarnobylskiej zostały uchwalone jeszcze w okresie USRS. Tymczasem w warunkach kryzysu ekonomicznego na Ukrainie w latach 90. ulgi i rekompensaty dla czarnobylców przewidziane ustawą „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” nie mogły zostać w pełni zrealizowane. Były także inne przyczyny: minister Ochrony Środowiska w latach 1991–1992 J. Szczerbak, jako jeden z grona osób, które miały wpływ na powstanie „czarnobylskiego prawa”, przyznał, iż niektóre z socjalnych gwarancji dla poszkodowanych zostały przyjęte na fali „legislacyjnej euforii” podczas wprowadzania demokratycznych procedur na Ukrainie³⁵⁶. Również współcześnie brak środków finansowych i trudności w pozyskaniu kredytów nie pozwalają państwu na wywiązanie się z wielu obowiązków względem ofiar Czarnobyla.

Na początku lat 90. gwałtowny wzrost cen, zmniejszanie ulg dla czarnobylców, brak mieszkań i leków dla inwalidów, a także ogólny upadek systemu opieki zdrowotnej jako efekt głębokiego kryzysu gospodarki ukraińskiej doprowadziły do znacznego pogorszenia kondycji społeczno-ekonomicznej większości czarnobylców. Sami poszkodowani nierzadko jedyną szansę na poprawę swojego losu widzą w uzyskaniu od państwa należnej rekompensaty za swoje cierpienia, przerzucając tym samym całą odpowiedzialność na rząd. Amerykańska badaczka Adriana Petryna określiła ich mianem „biologicznych obywateli”. Są

³⁵⁵ *Twenty-five Years after Chernobyl Accident...*, op. cit., s. 185.

³⁵⁶ A. Petryna, *Life Exposed*, op. cit., s. 83.

oni zazwyczaj dobrze zorientowani w zawiłych zasadach regulujących dostęp do korzystania z różnego rodzaju ulg, odszkodowań i innych reparacji za utracone zdrowie³⁵⁷. Wzrost liczby osób ze statusem poszkodowanego w rezultacie katastrofy czarnobylskiej nałożył się na proces pogłębiania kryzysu ekonomicznego na Ukrainie w pierwszej połowie lat 90. przy jednoczesnym zmniejszaniu się liczby mieszkańców Ukrainy (Tab. 11).

Nowej ekipie prezydenta Kuczmy dzięki wdrażanym reformom udało się opanować kryzys, ale zwiększenie wydatków socjalnych (podwyżka rent i emerytur) oraz świadczeń dla czarnobylców przyniosły ponowny wzrost inflacji, która po 2006 r. przekroczyła 16%. Zaliczenie w poczet ofiar katastrofy czarnobylskiej w dobie agresywnego kapitalizmu uchodziło za gwarancję stabilizacji i solidne zabezpieczenie na przyszłość, toteż nierzadko podejmowano próby wyłudzenia odszkodowania³⁵⁸. Posuwano się nawet do podrabiania dokumentów i wystawiania fikcyjnych zaświadczeń. Doprowadziło to do wzrostu liczby tzw. „łże-czarnobylców” i „pseudolikwidatorów”, których wśród osób posiadających status likwidatora lub osoby poszkodowanej, według piosła Wiktora Olijnyka, mogło być nawet 20% (2009 r.)³⁵⁹. Zresztą pewna część osób pobierających świadczenia pieniężne należne poszkodowanym przez katastrofę jądrową przyznała, iż jej skutki nie miały wpływu na stan ich zdrowia (tabela 9). Niedoskonałość uchwalonego prawa czarnobylskiego stworzyła także nierówności w traktowaniu samych uczestników minimalizacji skutków awarii – nierzadko takie same ulg dotyczyły likwidatorów pracujących w strefie alienacji kilka miesięcy oraz osób, które przebywały tam zaledwie 1–2 dni³⁶⁰. Z ulg przysługujących czarnobylcom korzystały osoby sprawujące najwyższe stanowiska w kraju – członkowie Rady Najwyższej, pracownicy ministerstw, dyrektorzy związków zawodowych, tzw. profsojuzy (ros. профсоюз). W tym samym czasie likwidatorzy nie mający koneksji wśród tak wysoko postawionych osób w państwie musieli dochodzić sprawiedliwości w urzędach i sądach, domagając się przyznania im statusu poszkodowanych³⁶¹.

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 85, 115.

³⁵⁸ *Ibidem*, s. 109–110.

³⁵⁹ „Вісник Чорнобиля” 2009, № 16–17 (1579–1580), s. 6.

³⁶⁰ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 261–263.

³⁶¹ *Ibidem*.

Szerokie przywileje dla czarnobylskich inwalidów stały się powodem różnego rodzaju nadużyć i przestępstw gospodarczych. Zwolnienie z obowiązków podatkowych związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, z płacenia cła przy wwozie towarów z zagranicy były głównym powodem masowego rejestrowania „czarnobylskich” organizacji i stowarzyszeń, których działalność miała charakter czysto komercyjny lub wręcz kryminalny. Niektóre z nich służyły jako przykrywka nielegalnych transakcji finansowych, inwestycji itp.³⁶². Jeszcze w 1992 r. władze ukraińskie anulowały przepis prawa mówiący o zwolnieniu od podatku dochodowego od przedsiębiorstw, organizacji oraz rolniczych spółdzielni produkcyjnych znajdujących się w strefie gwarantowanego (dobrowolnego) wysiedlenia oraz w strefie zwiększonej kontroli radioekologicznej³⁶³. W 1996 r. anulowano przepis o zwolnieniu od cła i akcyzy importowanych towarów objętych podatkiem akcyzowym³⁶⁴.

W społeczeństwie ukraińskim borykającym się z różnymi problemami takie sytuacje, nagłaśniane dodatkowo przez media, ukształtowały w wielu środowiskach negatywny stereotyp „czarnobylca” jako żyjącego wyłącznie na koszt państwa (a więc obywateli) oraz wiecznie roszcącego pretensje do coraz to nowych przywilejów. Należy przy tym zwrócić uwagę, iż wizerunek samych tylko uczestników likwidacji skutków katastrofy w postsowieckich republikach w ciągu trzydziestu lat uległ drastycznej zmianie. W latach 1986–1987 byli powszechnie uważani za bohaterów, którzy za cenę własnego życia ratowali kraj przed skutkami wybuchu, później jednak pojawiały się kolejne „fale” likwidatorów, których do pracy w zonie kusily spore pieniądze i przywileje. Jednocześnie większość szczególnie niebezpiecznych prac została wykonana w ciągu pierwszych dwóch lat, a poziom promieniowania znacznie się obniżył³⁶⁵. Natomiast w latach 90. posługiwano się legitymacjami likwidatorów do przeprowadzania nielegalnych transakcji. W efekcie obraz czarnobylców, w tym uczestników likwidacji skutków

³⁶² Б. Андрушків, *Чорна скрижаль...*, *op. cit.*, s. 106.

³⁶³ O. Nasvit, *Legislation in Ukraine about the Radiological Consequences of the Chernobyl Accident*, „*Research Activities about the Radiological Consequences of the Chernobyl NPS Accident and Social Activities to Assist the Sufferers by the Accident*”, KURRI-KR, no. 21, s. 51–57.

³⁶⁴ *Ibidem*.

³⁶⁵ А.Ф. Митенков, *Четверть века*, *op. cit.*, s. 32.

katastrofy, uległ wykrzywieniu, na czym najbardziej ucierpiała tzw. pierwsza fala likwidatorów z 1986 r.

Trudne warunki ekonomiczne i socjalne na Ukrainie po rozpadzie Związku Sowieckiego spowodowały, że część osób postanowiła nie opuszczać swoich miejsc zamieszkania znajdujących się na obszarze stref uznanych za skażone w wyniku jądrowej katastrofy, aby móc dalej pozyskiwać pomoc państwa. Muszą oni dokonać niełatwego wyboru między strachem przed promieniowaniem a utratą zabezpieczeń socjalnych i środków do życia³⁶⁶. Jest w tym pewien paradoks i kolejna niedoskonałość funkcjonującego również dzisiaj prawa, wedle którego poszkodowanej ludności wypłaca się odszkodowanie za stałe przebywanie na skażonych obszarach, a nie za skutki promieniowania dla ich zdrowia. Przywiązuje to na trwałe ludność z tych terenów do ich miejsc zamieszkania, zwłaszcza osoby mniej przedsiębiorcze, niezaradne lub też nie mające perspektyw na lepszą przyszłość. Najbardziej poszkodowaną w tej sytuacji grupą społeczną są dzieci³⁶⁷.

Podobne problemy o podłożu socjalno-społecznym są szczególnie widoczne w przypadku nielegalnych rezydentów 30-kilometrowego obszaru alienacji, tzw. samoosiedleńców. Strach przed utratą różnego rodzaju ulg i kompensacji przysługujących mieszkańcom zamkniętej strefy był jednym z głównych czynników, które wpłynęły na ich decyzję o pozostaniu w wysiedlonych miejscowościach. Bardzo wiele kontrowersji wzbudza jednak fakt, że niektórzy z tuziemców nie chcą opuścić zony pomimo przyznania im bezpłatnych mieszkań na terytorium Ukrainy poza skażonym obszarem, a otrzymane od państwa lokum zamieszkują ich krewni i dzieci³⁶⁸.

Status prawny samoosiedleńców jest niesprecyzowany. Żyją oni niejako wbrew obowiązującemu prawu, które zabrania stałego przebywania w strefie zamkniętej³⁶⁹. Jednak przywołując gwarantowane

³⁶⁶ *Community Development Centres...*, *op. cit.*, s. 11.

³⁶⁷ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 266.

³⁶⁸ Warto zwrócić uwagę, iż wielu z nich otrzymało mieszkania jeszcze w czasach ZSRS poza kolejnością, z wyprzedzeniem innych oczekujących. „Вісник Чорнобиля” 2012, № 1; www.dazv.gov.ua.06.03.1013.

³⁶⁹ *Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР*, Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.01.1990, N 8711-XI. ВВР УРСР, 1990, N 5, ст. 60; *Про правовий режим...*, *op. cit.*, N 795-XII; ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198.

konstytucją Ukrainy prawo obywateli do swobodnego przemieszczania się i wyboru miejsca osiedlenia (art. 33)³⁷⁰, władze państwowe zezwołyły samoosiedleńcom (decyzją Sądu Najwyższego Ukrainy) na dalsze przebywanie w strefie zamkniętej³⁷¹.

Osoby przebywające nielegalnie w strefie zamkniętej, którym zezwolono na stały pobyt, podzielono na trzy kategorie: pierwsza grupa ludności nigdy nie opuściła strefy odosobnienia, grupa druga wróciła do strefy w 1986 r., trzecia to osoby, które opiekują się tam chorymi oraz ludźmi w podeszłym wieku³⁷². Ponieważ oficjalnie na mapie administracyjnej Ukrainy rejon czarnobylski nie istnieje, samoosiedleńcy pozostają zarejestrowani w miejscowościach znajdujących się w pobliżu zony³⁷³.

Pierwsze lata w strefie zamkniętej obfitowały w różnego rodzaju trudności. Wobec braku zorganizowanych struktur pomocowych, instytucji socjalnych i medycznych samoosiedleńcy w dużej mierze byli zdani początkowo na własne siły. Obecnie władze ukraińskie (i czasami organizacje humanitarne) starają się zapewnić im odpowiednią opiekę medyczną, dostawy elektryczności, zaopatrzenie w produkty spożywcze, korzystanie z sieci telefonicznej, transport do przychodni zdrowia, a w niedziele i święta także do cerkwi w Czarnobylu. Administracja Strefy utrzymuje drogi prowadzące do wiosek zamieszkanych przez samoosiedleńców, dostarcza emerytury i kontroluje poziom skażenia promieniotwórczego. Wyhodowane przez mieszkańców zony produkty spożywcze przechodzą kontrolę na zawartość radionuklidów, bowiem od momentu powrotu do 30-kilometrowej strefy prowadzą oni indywidualne gospodarstwa rolne, spożywają owoce i warzywa, które uprawiają na przydomowych działkach, a także zbierają w okolicznych lasach jagody, grzyby i inne produkty leśne. Naraża to ich organizmy na dodatkowe dawki wewnętrznego napromieniowania.

Na początku XXI w. strefa alienacji stała się także przestrzenią zwiększonego napływu osób bezdomnych, imigrantów (głównie z Kaukazu) oraz elementu kryminalnego, szukającego schronienia przed ukraiń-

³⁷⁰ Art. 44. *Konstytucji Ukrainy*.

³⁷¹ <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/192029>. 29.04.2012.

³⁷² В. Ярошенко, *Зона відчуження. Територія закону*, „Вісник Чорнобиля” 2009, № 12 (1575), s. 1–3.

³⁷³ „Вісник Чорнобиля” 2012, № 1; www.dazv.gov.ua.06.03.1013.

skim wymiarem sprawiedliwości³⁷⁴. Przestępcy, nazywani przez miejscowych „odszczeplenicami”, stanowią pewne zagrożenie dla oficjalnie zarejestrowanych samoosiedleńców³⁷⁵. Ciągły napływ nowych osób do strefy alienacji utrudnia określenie dokładnej liczby nielegalnych rezydentów. Według szacunków Ministerstwa Polityki Socjalnej Ukrainy w 2013 r. wahała się ona od 200 do nawet 2000 osób³⁷⁶.

Tabela 14. Zarejestrowana liczba osób przebywających w strefie alienacji (samoosiedleńców)³⁷⁷

Rok	1987	1992	1995	1998	1999	2001	2005	2007	2012
Liczba osób	1200	1000	820	750	612	487	328	314	193

Strefa zamknięta wokół CzAES pozostaje w dalszym ciągu miejscem różnorodnych działań zabronionych prawem. Jeszcze w latach 80. siły porządkowe i wojsko zatrzymywały nie tylko indywidualnych sprawców, którzy szabrowali na terenie strefy, ale również zorganizowane grupy o charakterze mafijnym. Tylko od 26 kwietnia do końca 1986 r. urząd śledczy MSW w 30-kilometrowej strefie wykrył 21 grup przestępczych (101 osób), które popełniły 110 czynów zabronionych³⁷⁸. Powiązania gangów złodziei złomu z pilnującymi strefy funkcjonariuszami milicji oraz kierownikami poszczególnych zakładów świadczyły o dobrej organizacji struktur przestępczych i działalności zakrojonej na szeroką skalę. Zjawiska te przybrały na sile zwłaszcza pod koniec lat 80.³⁷⁹. Wówczas to wywożony nielegalnie ze strefy sprzęt rolniczy i budowlany, głównie

³⁷⁴ Чорнобильська катастрофа в документах, *op. cit.*, s. 536; М. Мусіо, *Ріошпору лас, op. cit.*, s. 187.

³⁷⁵ <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=2338>, 02.07.2013.

³⁷⁶ http://www.ukr.net/news/korolevska_u_zon_v_dchuzhennja_chaes_prozhiva_do_dvoh_tisjach_samosel_v-20062672-1.html, 04.30.2013.

³⁷⁷ Dane Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych i Ukrainińskiej Agencji Państwowej ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą. www.mns.gov.ua/news/4876.html, 11.09.2011; <http://www.unn.com.ua/ua/news/691996-sogodni-v-zoni-vidchugeennya-chaes-progeivae-193-lyudini--fahivets/29.04.2012>; http://tyzhden.ua/News/4848_4, 29.04.2012.

³⁷⁸ Чорнобильська катастрофа в документах, *op. cit.*, s. 323.

³⁷⁹ Н. Севидова, *Чистилище характеров*, „Вести Сегодня” 2011, № 71, s. 3–4.

ciągniki, ciężarówki oraz sprzęt dostawczy, znajdowały licznych nabywców w kołchozach i zakładach pracy na terenie całego ZSRS³⁸⁰.

Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę znaczne trudności sprawia zapewnienie porządku i bezpieczeństwa w strefie alienacji oraz w strefie bezwarunkowego (obowiązkowego) wysiedlenia, która nie posiada ogrodzenia i infrastruktury towarzyszącej. Olbrzymia powierzchnia skażonego terytorium, niedostateczna liczba osób i środków transportu uniemożliwia stały dozór stref, a także utrudnia regularne patrołowanie opuszczonych miejscowości³⁸¹.

W ostatnich latach wzrosła częstotliwość wykroczeń przeciwko zasadom bezpieczeństwa radiologicznego oraz przestępstw kryminalnych dokonywanych w strefie alienacji, a zwłaszcza kradzieży i wywożenia ze strefy bez specjalnych zezwoleń różnych materiałów i wyrobów metalowych, które następnie zostają w całości sprzedane najczęściej na rynku wewnętrznym. Notorycznie odnotowywane są próby nielegalnego przedostania się do strefy zamkniętej, w tym do „martwego miasta” – Prypeci. Bardzo częste są przypadki kłusownictwa, również z użyciem broni palnej, na dziko żyjące gatunki zwierząt łownych i objętych ochroną. W rzecze Prypeć nielegalnie łowi się ryby, a w okolicznych lasach zbiera jagody i grzyby (które mogą zostać sprzedawane także poza strefą). Z punktu widzenia zagrożeń dla środowiska naturalnego oraz zdrowia człowieka szczególnie niebezpiecznym procederem są wykrywane co pewien czas kradzieże materiałów radioaktywnych³⁸². Według Mykoły Żukowycza, rzecznika prasowego milicji obwodu kijowskiego, w 2011 r. zatrzymano ponad 800 osób, które nielegalnie próbowały przeniknąć do strefy alienacji bądź znajdowały się tam bez stosownego zezwolenia³⁸³. To trzykrotny wzrost w porównaniu ze wskaźnikiem zatrzymań z 2009 r. Nie musi on jednak oznaczać gwałtownego napływu nielegalnych „stalkerów” w ostatnich latach, ale również wyższą

³⁸⁰ Я. Зеленько, *Клондайк для Мародеров*, <http://novaya.com.ua/?/articles/2009/04/22/160756-1.09.11.2012>.

³⁸¹ *Чорнобильська катастрофа в документах*, *op. cit.*, s. 235.

³⁸² О. Бітнер, *Чужі тут не ходять*, <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/chuzhi-tut-ne-hodyat/> 10.09.2011; В. Ярошенко, *Зона відчуження*, *op. cit.*, s. 1-3; <http://mvs.gov.ua/mvs/control/mai%20n/uk/publish/article/617804;sessionid=9600049BC379BBF0232564C42EAC53EF>, 11.12.2012.

³⁸³ <http://ru.tsn.ua/ukrayina/v-chernobylskuyu-zonu-proryvayutsya-sotni-stalkerov.html>, 27.06.2012.

skuteczność ukraińskiej milicji w wykrywaniu tego typu przestępstw. W 2007 r. do Kodeksu karnego Ukrainy wprowadzono artykuł 267-1 „O łamaniu wymogów systemu bezpieczeństwa radiologicznego”, zgodnie z którym wynoszenie ze strefy dowolnych przedmiotów jest karane także pozbawieniem wolności (a nie tylko karą pieniężną)³⁸⁴. Eksperci twierdzą jednak, że antropogeniczne roznoszenie radionuklidów poza strefę (głównie przez złodziei i kłusowników) wielokrotnie przewyższa ogólny transfer promieniotwórczych izotopów odbywający się na skutek naturalnych procesów³⁸⁵.

Pogorszenie sytuacji ekonomicznej na Ukrainie w latach 90. zaowocowało intensyfikacją działań przestępczych na terenie strefy alienacji oraz strefy bezwarunkowego wysiedlenia. O ile w początkowym okresie podstawowym produktem wywożonym nielegalnie z strefy były meble, odzież oraz telewizory i radioodbiorniki, to od połowy lat 90. zaczęto kraść również instalacje sanitarne, zrywać kafle i parkiety, a nawet odkopywać składowane w mogiłkach (i wysoce promieniotwórcze) samochody, maszyny rolnicze i budowlane³⁸⁶. Większość tych przedmiotów jest sprzedawana po spekulacyjnych cenach na czarnym rynku, co stwarza poważne niebezpieczeństwo dla osób, które zdecydowały się na ich nabycie.

Także kierownicy poszczególnych przedsiębiorstw produkcyjnych i świadczących usługi w czarnobylskiej strefie nie byli wolni od podejrzeń o prowadzenie działalności z pogwałceniem prawa. Nieoficjalne zarzuty kierowano nie tylko w stosunku do poszczególnych podmiotów gospodarczych, ale także w stronę instytucji naukowo-badawczych, kierownictwa administracji strefy i osób wysoko postawionych w strukturach państwowych. Dotyczyły one m.in. kradzieży mienia państwowego z terytorium strefy zamkniętej, głównie sprzętu i maszyn budowlanych, przemysłowych, różnego rodzaju oprzyrządowania technicznego, a także nielegalnego wywozu złomu³⁸⁷.

³⁸⁴ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення правил радіаційної безпеки, Закон України від 19.04.2007, N 966-V. ВВР, 2007, N 32, ст. 412.

³⁸⁵ Я. Зеленько, *Клондайк... op. cit.*

³⁸⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 536.

³⁸⁷ О. Криштопа, В. Арьев, *Зона безответственности*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения, op. cit.*, s. 250–256.

Przypuszcza się, że część funduszy przeznaczonych na budowę nowego schronu (NSC) dla 4-tego reaktora, mogła zostać zdefraudowana, czego następstwem było odwlekanie się w czasie rozpoczęcia budowy NSC. W 2012 r. Prokuratura Generalna Ukrainy wszczęła postępowanie karne przeciwko urzędnikom państwowym w sprawie defraudacji środków budżetowych w wysokości 3 mln hrywien (375 tys. dolarów USD) przy budowie obiektów w strefie alienacji wokół CzAES³⁸⁸. Zapewne część funduszy wydana została także na kwestie drugorzędne (komputery, wyposażenie biur, samochody itp.), a część na zabezpieczenie i przedłużenie żywotności starego „sarkofagu”³⁸⁹. Również przedstawiciele zachodnich przedsiębiorstw w Czarnobylu nie byli wolni od posądzeń o działania korupcyjne (np. niemiecka firma Nukem konstruująca przechowalnik dla stałych odpadów promieniotwórczych). Z kolei francuskie konsorcjum Novarka, biorące udział w przetargu na budowę nowego schronu, obwiniano o stosowanie cen dumpingowych i podjęcie zobowiązań niemożliwych do realizacji³⁹⁰. Niestabilność rządów na Ukrainie pociąga za sobą częste zmiany dyrektorów elektrowni w Czarnobylu, co ma ujemny wpływ na terminową realizację wielu projektów (w tym NSC), ponieważ każdorazowo plany dostosowywane są do koncepcji nowego dyrektora³⁹¹.

Szczególnie silne emocje wywołuje w ukraińskim społeczeństwie ogół zagadnień związanych z funkcjonowaniem czterech stref skażonych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, a zwłaszcza strefy czwartej – o zwiększonej kontroli radioekologicznej. Dyskusja toczy się głównie wokół trzech spornych kwestii – adekwatności prawa regulującego status ziem skażonych, stosowanej metody badań oraz interpretacji danych. W opinii niektórych specjalistów i polityków ukraińskich czwarta zona powinna zostać wyraźnie zredukowana. Wśród zwolenników takiego rozwiązania znajdują się osoby, które twierdzą, iż podział na

³⁸⁸ http://lb.ua/news/2012/05/10/150224_chinovniki_ukrali_3 mln.html, 11.05.2012.

³⁸⁹ В. Арьев, *Бомба под Чернобыль*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, *op. cit.*, s. 257–266.

³⁹⁰ *Ibidem*, s. 267–274.

³⁹¹ *Construction of the Protective Shelter for the Chernobyl Nuclear Reactor Faces Schedule Delays, Potential Cost Increases, and Technical Uncertainties*, Government Accountability Office (GAO), 2011, s. 7.

strefy miał charakter populistyczny i został przeprowadzony zbyt rygorystycznie przez konserwatywnych parlamentarzystów ukraińskich, z których większość próbowała zbić na katastrofie kapitał polityczny lub po prostu obawiała się nieprzychylnych reakcji elektoratu³⁹². W efekcie na początku lat 90. terytorium, które otrzymało odrębny status prawny, miało zostać powiększone ponad dwukrotnie, a wraz z nim także oficjalny rejestr osób, które ucierpiały w rezultacie katastrofy³⁹³. Oponenti pomysłu uszczuplenia przyjętych ustawą kordonów zwracają uwagę, że już w latach 80. Ministerstwo Zdrowia ZSRS oraz MAEA próbowały zaniżyć dane na temat medycznych konsekwencji skutków jądrowego wybuchu, a także uznały, iż skażone obszary wokół reaktora są „praktycznie bezpieczne do zamieszkania” (1988)³⁹⁴. W opinii niektórych specjalistów początkowo także stołeczny Kijów powinien znaleźć się w spisie miejscowości należących do jednej ze stref i jeżeli tak się nie stało, to wyłącznie dlatego, że rozwiązanie takie oznaczałoby katastrofę dla gospodarki ukraińskiej. Ku takiej wersji wydarzeń skłania ich oczywisty fakt, że znaczna część terytorium wokół Kijowa należy do czwartej strefy (na północ i północny zachód oraz na południe od miasta, tabela 12), ale sama stolica Ukrainy już nie³⁹⁵.

W opinii ekspertów z Narodowej Komisji ds. Ochrony Ludności Ukrainy przed Promieniowaniem sytuacja radioekologiczna na Ukrainie od 1986 r. uległa znacznej poprawie i większość miejscowości na obszarach uznanych niegdyś za skażone (z wyjątkiem 30-kilometrowej strefy alienacji) nie spełnia już wymogów przewidzianych nawet obecnym prawem³⁹⁶. W 2008 r. ówczesny minister Ukrainy ds. Sytuacji

³⁹² Jednym z czołowych zwolenników redukcji stref na Ukrainie jest znany z kontrowersyjnych inicjatyw ukraiński komunista i poseł Rady Najwyższej Jurij Sołomatin. Ю. Соломатин, *Чернобыль-98: Между дозой и дезой*, „Зелёный Мир” 1999, № 2 (296), s. 4; О. Гусев, *Розмикаючи кайдани...*, *op. cit.*, s. 155–159.

³⁹³ <http://www.niss.gov.ua/articles/536/>, 10.12.2011.

³⁹⁴ *Неизвестный Чернобыль...*, *op. cit.*, s. 340.

³⁹⁵ Н. Черная, *Чернобыльские территории «очистят» от социальных гарантий*, <http://economics.unian.net/rus/detail/126165>, 20.12.2012.

³⁹⁶ Według Narodowej Komisji ds. Ochrony Ludności Ukrainy przed Promieniowaniem prawie 94% skontrolowanych miejscowości nie odpowiada kryteriom podziału na strefy skażone radionuklidami w rezultacie czarnobylskiej katastrofy. *Загальнодозиметрична паспортизація та результати ЛВЛ-*

Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej Wołodymyr Szandra (z gabinetu Julii Tymoszenko) ogłosił, iż wiele miejscowości, które mają odrębny status prawny, stało się „mniej niebezpieczne do życia”³⁹⁷. Coraz więcej zwolenników zyskuje również pogląd, iż istniejące rozwiązania legislacyjne nie koncentrują się na rekultywacji skażonych terytoriów, ale na zachowaniu dotychczasowego stanu rzeczy, opartego głównie na wypłacie odszkodowań i ochronie socjalnej ludności³⁹⁸.

Na podstawie obowiązującego prawa decyzje o zaklasyfikowaniu poszczególnych miejscowości do trzech odrębnych stref (2, 3 i 4) powinny zostać podjęte na podstawie wyników pomiarów gruntów na zawartość cezu, strontu i plutonu, a także sumarycznych dawek napromieniowania (zewnątrznego i wewnętrznego) otrzymywanych rocznie przez ludność zamieszkującą te obszary. Przeprowadzana co roku z niewielkimi przerwami (2009–2010) kontrola dozymetryczna skażonych terenów Ukrainy i ich mieszkańców wykazuje tendencję do polepszania się sytuacji radiologicznej w wielu miejscowościach w czwartej, trzeciej, a nawet drugiej strefie³⁹⁹. Raporty z analizy nie przekonują jednak znacznej części społeczeństwa, wyniki badań mają bowiem charakter statystyczny, uśredniony, a zatem ignorują fakt, że dawki napromieniowania niektórych mieszkańców przekraczają maksymalne dopuszczalne normy (1mSv/rok). Zachodzi przy tym różnica

---

моніторингу в населених пунктах України, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобильської катастрофи, Дані за 2011 рік. Збірка 14, МНС, Київ 2012, s. 10–17.

³⁹⁷ <http://unian.ua>. 2012.11.03.

³⁹⁸ <http://www.niss.gov.ua/articles/536/>, 10.12.2011.

³⁹⁹ *Загальнодозиметрична паспортизація та результати ЛВЛ-моніторингу...*, *op. cit.*, s. 9–17. W celu określenia wewnętrznego napromieniowania ciała człowieka prowadzone są badania na zawartość cezu 137 oraz strontu 90 w mleku i ziemniakach. Tylko na niewielkiej liczbie poszkodowanych (w 2011 r. – 48 tys. osób z 2 mln mieszkańców skażonych obszarów) przeprowadza się badanie Licznikiem Promieniowania Człowieka (ukr. Лічильників випромінювання людини [ЛВЛ]). *Ibidem*. Kontrola dozymetryczna (2011) w miejscowościach należących do stref zabrudzonych radionuklidami w rezultacie czarnobylskiej katastrofy była wykonywana na podstawie Dekretu Prezydenta Ukrainy z 2010 r. – *Про заходи, пов'язані з 25-ми роковинами Чорнобильської катастрофи*, Указ Президента України від 11.10.2010, N 937, п. 3.

w rezultatach badań pomiędzy realną ilością dawek otrzymywanych przez ludność zamieszkującą tereny skażone a ewentualnym ryzykiem otrzymania określonej (zwykle większej) dawki promieniowania. Pojawiają się opinie, iż podejmowane przez władze działania to jedynie „dezaktywacja prawem”, która ma na celu ograniczenie wydatków z budżetu państwa na ochronę socjalną i wypłaty odszkodowań dla ludności zamieszkującej skażone tereny⁴⁰⁰. Stosunek kolejnych rządów Ukrainy, również tych wywodzących się z obozów pozostających na przeciwległych biegunach ideologicznych, do kwestii ewentualnej zmiany granic poszczególnych stref jest aprobujący (np. Blok Julii Tymoszenko i Partia Regionów Wiktora Janukowycza). Tymczasem zgodnie z prawem możliwość zmiany granic poszczególnych stref leży wyłącznie w gestii Rady Najwyższej Ukrainy (ale nie Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, a od 2013 r. Ministerstwa Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy). Jednak odpowiednie podanie do parlamentu mogą zgłosić tylko lokalne organy władzy, które jak dotąd (2014) tego nie uczyniły⁴⁰¹.

Nie sposób jednoznacznie rozstrzygnąć wszystkich kontrowersji narosłych wokół funkcjonowania CzAES i odrębnego statusu ziem skażonych w rezultacie czarnobylskiej katastrofy, często jednak ich interpretacja i sposób rozpowszechniania przez środki masowego przekazu na Ukrainie nie sprzyjają wytworzeniu w społeczeństwie korzystnego klimatu wokół różnych problemów związanych z tragedią. Nie zawsze też informacje podawane przez ukraińskie massmedia odzwierciedlają rzeczywistość, a jedynie poglądy i stereotypy pewnych grup społecznych na temat Czarnobyla. Zmienia się również stosunek niektórych obywateli Ukrainy do samej strefy zamkniętej, np. grupa osób, które pracowały wcześniej w zonie, wyraziły chęć ponownego zamieszkania na jej terytorium⁴⁰². Strefa alienacji, chociaż wciąż niebezpieczna, jawi się niektórym jako matecznik spokoju i oaza dzięki przyrodzie (którą

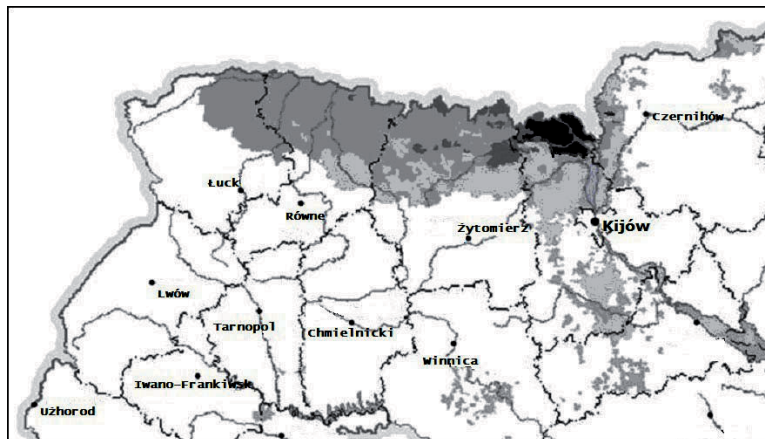
⁴⁰⁰ <http://dazv.gov.ua/08.11.2013>.

⁴⁰¹ MNC, <http://www.mns.gov.ua/news/11392.html>, 05.01.2013. W Rosji oraz na Białorusi decyzję o pozostawieniu bądź wykluczeniu poszczególnych miejscowości ze stref uznanych za skażone w rezultacie czarnobylskiej katastrofy podejmują rządy państw na podstawie opinii ekspertów niezależnie od inicjatywy lokalnych władz.

⁴⁰² „Вісник Чорнобиля” 2012, № 1; www.dazv.gov.ua.06.03.1013.

niewątpliwie jest), nie można też wykluczyć siły oddziaływania Czarnobyla na ludzką wyobraźnię.

Mapa 1. Podział terytorium skażonego pierwiastkami promieniotwórczymi (Ukraina, 2013 r.). Strefy 1 (czarny) – 4⁴⁰³

Katastrofa fatalnie wpłynęła na infrastrukturę socjalną obszarów skażonych. Ich mieszkańcy również dzisiaj mają ograniczony dostęp do usług medycznych i specjalistycznych, panuje wysokie bezrobocie (z wyjątkiem SSE „Sławutycz”) i tylko zasiłki socjalne ratują przed ubóstwem i ruiną większość gospodarstw domowych. Regiony te na skutek rygorystycznych przepisów pozbawione są możliwości normalnego i w pełni nieskrępowanego rozwoju infrastruktury (wiele wiosek nie posiada dróg bitych), zagospodarowania przestrzennego oraz rynku usług, toteż przedsiębiorcy mają poważne obawy związane z inwestowaniem w strefach uznanych za skażone⁴⁰⁴. Wobec braku perspektyw rozwojowych, trudności ze znalezieniem pracy znaczna liczba obywateli w wieku prokreacyjnym z miejscowości znajdujących się na terenach poszkodowanych, szczególnie osób młodych i dobrze wykształconych, dobrowolnie migrowała do dużych aglomeracji miejskich, przyczyniając się

⁴⁰³ Dane za: <http://www.chernobyl.info/Default.aspx?tabid=1406>, 12.01.2013.

⁴⁰⁴ <http://www.mns.gov.ua/news/11678.html>, 02.02.2011.

tym samym do pogłębienia ujemnego przyrostu rzeczywistego populacji w poszczególnych strefach czarnobylskich⁴⁰⁵.

W 2011 r. na Ukrainie było zarejestrowanych 37 różnych organizacji czarnobylskich (państwowych i międzynarodowych)⁴⁰⁶. Ich działalność jest efektem współpracy różnych grup likwidatorów i ludności poszkodowanej, które zrzeszyły się w legalnych strukturach w celu obrony interesów społecznych, medycznych i ekonomicznych czarnobylców. Prawie każdego roku, nie tylko w kolejne rocznice katastrofy w Czarnobylu⁴⁰⁷ lub w Dniu Likwidatora (14 grudnia⁴⁰⁸), organizacje zrzeszające osoby poszkodowane, jak Sojusz Czarnobyl Ukrainy lub związek likwidatorów-inwalidów Czarnobyl-86, wyprowadzają na ulice ukraińskich miast swoich członków, by protestować przeciwko polityce rządu względem czarnobylskich inwalidów, likwidatorów i osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy jądrowej. W skrajnych przypadkach decydowano się nawet na protesty głodowe. Według weteranów czarnobylskich przepisy ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” nie są należycie przestrzegane, a stosunek władzy do likwidatorów i poszkodowanych nazywają oni „ludobójstwem własnego narodu”⁴⁰⁹.

Protestujący nie żądają nowych przywilejów ani nie wymagają uchwalenia nowych praw, lecz chcą, by rząd respektował już istniejące przepisy. W ich opinii do głównych nierozwiązanych problemów socjalnych należą: zbyt niska rekompensata pieniężna dla wszystkich posiadaczy statusu poszkodowanego, brak należytej opieki medycznej i bezpłatnych farmaceutyków, wstrzymanie procesu przyznawania mieszkań inwalidom i przesiedleńcom. Wiele kontrowersji budzi naliczanie wysokości emerytur dla inwalidów Czarnobyla. Zgodnie z ustawą

⁴⁰⁵ Dotyczy to przede wszystkim strefy drugiej (przymusowego wysiedlenia) oraz trzeciej (dobrowolnego wysiedlenia).

⁴⁰⁶ *Україна у цифрах у 2011 році. Статистичний довідник, Державний комітет статистики України*, za red. О. Осауленка, Київ 2012.

⁴⁰⁷ Prezydium Rady Najwyższej USRS 28.03.90 r. ustanowiło 26 kwietnia Dniem Czarnobyla. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2761, арк. 8.

⁴⁰⁸ 14 grudnia 1986 r. jest datą zakończenia budowy czarnobylskiego „sarkofagu” nad zniszczonym reaktorem. *Про День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС*, Указ Президента України від 10.11.2066, N 945/2006.

⁴⁰⁹ <http://tyzhden.ua/News/21391>, 05.09.2012.

jej wysokość nie może być mniejsza niż dziesięciokrotność minimalnej emerytury dla osób niepełnosprawnych z grupą I oraz ośmiokrotność dla grupy II i sześciokrotność dla grupy III⁴¹⁰. W rzeczywistości rząd Ukrainy wypłaca emerytury znacznie mniejsze, co, zdaniem protestujących, narusza konstytucyjne prawa czarnobylców.

Państwo ukraińskie wciąż nie rozwiązało problemów z wypłatą odszkodowań za utratę mienia osobom, które musiały porzucić swoje domy i majątki w trakcie akcji ewakuacyjnej. Sytuacja ta po części wynika z rozpadu ZSRS i związanych z nim licznych zawirowań na tle ekonomicznym i politycznym.

Uczestników likwidacji skutków awarii w Czarnobylu niepokoi również stanowisko ONZ oraz innych organizacji międzynarodowych (np. MAEA), które, ich zdaniem, wywierają naciski na Ukrainę, by ta ograniczyła pomoc dla inwalidów czarnobylskich⁴¹¹. Wielu likwidatorów nie jest pewnych, czy wobec stwarzanej przez państwo presji ponownej weryfikacji czarnobylskich uczestników awarii uda im się udowodnić swój status z uwagi na brak w archiwach odpowiednich zaświadczeń czy praktyki negatywne podejmowane jeszcze w czasach ZSRS⁴¹².

Podstawowe żądania poszkodowanych i likwidatorów to również stworzenie dodatkowych miejsc pracy dla inwalidów-czarnobylców, wprowadzenie mechanizmu indeksacji emerytur według inwalidztwa i utraty żywiciela rodziny w zależności od wzrostu średniego wynagrodzenia za pracę, rozszerzenie ulg zmarłych uczestników likwidacji awarii na współmałżonka oraz małoletnie dzieci bez względu na to, czy śmierć miała związek z awarią w Czarnobylu, opracowanie długoterminowego programu socjalnego i pomocy medycznej dla dzieci uczestników likwidacji awarii w Czarnobylu, a także dzieci obywateli, którzy byli ewakuowani ze strefy zamkniętej⁴¹³.

⁴¹⁰ Про внесення змін до статті 54 Закону України Про статус і соціальної захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, Закон України N 3285-12 від 17.06.93. ВВР 1993, N 29, ст. 305.

⁴¹¹ О. Гусев, *Розмикаючи кайдани...*, *op. cit.*, s. 222.

⁴¹² <http://lot.lg.ua/index.php?newsid=7775,12.13.2012>.

⁴¹³ W tym przyjęcia osobnego prawa dla tzw. dzieci Czarnobyla i ich potomków. Po osiągnięciu 18 lat dzieci Czarnobyla tracą ochronę socjalną gwarantowaną przez państwo na podstawie ustawy „O statusie i ochronie socjalnej mieszkańców, którzy ucierpieli wskutek katastrofy w Czarnobylu”. <http://www.souzchernobyl.org/?section=3&id=1632,09.01.2011>.

W 2011 r. na Ukrainie ponad 26 mln obywateli otrzymywało różnego rodzaju ulgi i zapomogi. Istniało 350 kategorii kwalifikujących osoby pobierające wypłaty socjalne. Jesienią 2011 r. rząd Ukrainy ze względu na trudną sytuację ekonomiczną kraju zdecydował o likwidacji niektórych kategorii⁴¹⁴. Stało się to przyczyną ostrego konfliktu pomiędzy „czarnobylcami” (część z nich znalazła się na liście redukcyjnej) a władzami Ukrainy, które ostatecznie musiały porzucić plany ograniczenia wydatków socjalnych.

Siłą organizacji czarnobylskich jest ich duża liczebność i ponadklasowość, natomiast o ich słabości decyduje często brak jedności i głębokie podziały pomiędzy różnymi stronnictwami zrzeszającymi poszkodowanych. Najbardziej wpływową organizacją pozostaje Sojusz Czarnobyl Ukrainy. Jednak przeciw niemu występuje część okręgowych organizacji czarnobylskich z wielu miast Ukrainy (Lwowa, Doniecka, Charkowa itd.), które prowadzą własną politykę. Niektóre z tych organizacji regionalnych wyprowadzają swoich członków na ulicę pod sztandarami partyjnymi, niekiedy o zupełnie skrajnych ideologiach, np. Batkiwsczyny Julii Tymoszenko, Komunistycznej Partii Ukrainy itp., a ich aktywność często nasila się dopiero w okresie walki przedwyborczej⁴¹⁵. Podziały były widoczne również jesienią 2011 r., gdy Sojusz Czarnobyl Ukrainy zgodził się na rozmowy z władzami odnośnie wypłat socjalnych dla osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, a organizacje regionalne postanowiły kontynuować demonstracje w obronie swoich praw. Prezes Sojuszu, Jurij Andriejew, skrytykował samowolne akcje protestu słowami: „Organizatorzy tych akcji to ludzie, którzy posiadają wątpliwą przeszłość czarnobylca. To ludzie amoralni, którzy utracili sumienie”⁴¹⁶. Z drugiej strony członkowie mniej wpływowych organizacji wysuwają zarzut, że rząd faworyzuje tzw. „vip-czarnobylców” i „vip-likwidatorów” – osoby zrzeszone w największych organizacjach, takich jak Sojusz Czarnobyl Ukrainy, wśród których znajdują się także pracownicy ministerstw i kierownicy

⁴¹⁴ Т. Коношук, *Украина: «Льготные войны» 2011 года*. <http://economic-ua.com/Analitika/37500/>. 29.04.2012.

⁴¹⁵ <http://www.volyn.com.ua/?rub=5&article=1&arch=1438>, 13.12.2012.

⁴¹⁶ http://ipress.ua/news/chornobyltsi_goloduvaty_ne_budut_1300.html, 15.12.2012.

resortów. Tymczasem zwyczajni likwidatorzy otrzymują, ich zdaniem, nieproporcjonalnie mniejsze odszkodowania⁴¹⁷.

Pomimo różnych sporów wśród samych czarnobylców organizacje zrzeszające likwidatorów, inwalidów i osoby poszkodowane w całości stanowią na współczesnej Ukrainie znaczącą siłę społeczną, która gromadzi ludzi o rozmaitych poglądach i pochodzących z różnych grup środowiskowych. Czarnobylskie stowarzyszenia pozwalają pokonać bariery dzielące ludzi pod względem społecznym, narodowościowym, a nawet religijnym. Konflikty między rządem a czarnobylcami pokazują, że instytucje te potrafią skutecznie bronić praw swoich członków, a władze muszą się z nimi liczyć⁴¹⁸, jak bowiem stwierdził prezes winnickiego Stowarzyszenia Czarnobyl, Andrij Lebed: „Natarcie na »czarnobylskim froncie« jest kontynuowane i będzie ono trwać, bo jest to w interesie ludzi”⁴¹⁹.

---

⁴¹⁷ Т. Заровна, *Азаров покращив життя „віп-ліквідаторам”, решті вистачає лише на зеленку – чорнобильці*, http://gazeta.ua/articles/business/_azarov-pokraschiv-zhittya-vip-likvidatoram-reshti-vistachae-lishe-na-zelenku-cho/433591, 20.12.2012.

⁴¹⁸ We wrześniu 2011 r. wielu likwidatorów skutków katastrofy czarnobylskiej masowo wystąpiło przeciwko ograniczaniu należnych im według prawa ulg i rekompensat oraz niewywiązywaniu się przez rząd z obietnic pomocy socjalnej. Akcje protestu miały miejsce w największych miastach Ukrainy: Kijowie, Charkowie, Doniecku, Dniepropietrowsku i Lwowie. <http://1tv.com.ua/uk/news/2011/12/06/12501>, 27.12.2011; <http://www.gazeta.lviv.ua/life/2012/01/21/1198>, 09.02. 2012.

⁴¹⁹ *Чорнобильська катастрофа в документах, op. cit.*, s. 596.

Rozdział 5.

Polityczne następstwa katastrofy w Czarnobylu

1. Katastrofa w Czarnobylu jako impuls do narodowego odrodzenia Ukraińców

W opinii niektórych historyków i sowietologów dziedzictwo Związku Sowieckiego w wymiarze ekonomicznym, ekologicznym i ideologicznym, a właściwie reakcje na nie są kluczem do zrozumienia większości republik postsowieckich¹. Aleksander Gieysztor uważa, że pojęcie sukcesji po przeszłych imperiach zawiera, oprócz przestrzeni i ludności, również takie formy organizacji życia społecznego, jak kultura i gospodarka².

Od czasów upadku Związku Sowieckiego wiele jego byłych państw związkowych próbuje odbudowywać i rozwijać własną tożsamość narodową, opierając się na dorobku kulturalnym i historycznym swoich nacji. Równocześnie państwa, które na początku lat 90. uzyskały niepodległość, stanęły przed szeregiem problemów natury społecznej, gospodarczej i ekologicznej, których przyczyny tkwią w polityce kolonialnej ZSRS prowadzonej przez ponad siedemdziesiąt lat w podległych republikach³.

---

¹ T. Everett-Heath, *Introduction*, [w:] *Central Asia. Aspects of transition*, ed. T. Everett-Heath, London 2003, s. 4.

² A. Gieysztor, *Imperia, państwa i narody sukcesyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, red. J. Kłoczowski, H. Gapski, Lublin 1994, s. 7.

³ D.D. Laitin, *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, New York 1998, s. 59–60.

Według Oksany Pachlowskiej warunkiem utrzymania jedności rosyjskiego, a później sowieckiego imperium była totalna unifikacja narodowo-kulturalna wchłoniętych weń państw i społeczeństw. Co za tym idzie, polityczny scenariusz mocarstwa przewidywał zupełne zniszczenie narodowych etnosów poszczególnych nacji i kompletną deformację ich historii⁴. Ukraiński pisarz i działacz polityczny Ołeś Honczar podkreślił, że był to okres, gdy narody ZSRS zznały wielkiej szkody nie tylko w obrębie ekonomii i ekologii, ale również w sferze ogólnoludzkich wartości: „Imperium nabierało mocy, militaryzowało się, a ludzka indywidualność ulegała coraz większej degradacji, prymitywizowała się”⁵.

Współcześnie przewyższanie negatywnych konsekwencji kolonializmu jest zadaniem, które w państwach byłych republik sowieckich angażuje zarówno środki materialne, jak i zasoby intelektualne całych pokoleń. Prezydent Gruzji Micheil Sakaaszwili, mając na uwadze również swoją ojczyznę, porównał ów proces do „pacjenta dochodzącego do siebie po długiej śpiączce”⁶.

W Związku Sowieckim jako imperium wielonarodowościowym Rosjanie byli grupą najliczniejszą i najsilniejszą. Uprzywilejowana rola narodu rosyjskiego dawała pierwszeństwo rosyjskiej kulturze, językowi i historii we wszystkich republikach ZSRS. Zresztą niemała część Rosjan, w tym prominentnych postaci sowieckiej polityki, postrzegała powstanie ZSRS jako wyraz rosyjskiego geniuszu czy też wcielenie „rosyjskiego ducha” i kontynuację rosyjskich dziejów, włączając w nie epokę carów i ruskich książąt⁷.

Ten rosyjski imperializm, aczkolwiek oparty na ideologii marksizmu-leninizmu, w miarę upływu czasu rehabilitował czasy Rosji carskiej i potwierdzał rolę wielkiego narodu rosyjskiego jako naturalnego

⁴ Wobec Ukrainy polityka rosyjska oznaczała zniszczenie „etnosu ukraińskiego” i szereg katastrof w kulturze ukraińskiej prowadzących do jej zupełnej prowincjonalizacji. O. Pachlowska, *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine...*, *op. cit.*, s. 137–146.

⁵ O. Гончар, *Чим живемо. На шляхах до українського Відродження*, Київ 1991, s. 360.

⁶ N. Nazarbajew, *Kazachstańska droga*, Warszawa 2007, s. 11.

⁷ R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000, s. 160–164.

lidera w całym ZSRS. Przez prawie siedemdziesiąt lat partia komunistyczna podejmowała wysiłki zmierzające do „sowietyzacji” swoich obywateli, jednak niemal od początku patriotyzm sowiecki stawał się coraz bardziej nacjonalizmem rosyjskim. Również ZSRS został uznany za naturalną kontynuację Rosji. Michaił Gorbaczow podczas oficjalnej rozmowy z I sekretarzem KPU Wołodymyrem Szczerbyckim nie miał oporów, aby nazywać Związek Sowiecki Rosją⁸.

W stosunku do Ukrainy powrócono do starych koncepcji rosyjskiego „starszego brata” i ukraińskiego Małorosjanina. Postawiło to Ukraińców w pozycji „regionalnych Rosjan”⁹. Nic zatem dziwnego, że działania te wytworzyły u mieszkańców Ukrainy poczucie niższości w stosunku do Rosjan, o którym mówił ukraiński poeta Mykoła Riabczuk: „To jest obraz, percepcja Ukrainy jako Małorosji, jako czegoś drugorzędnego, ukraińskiego języka i kultury jako czegoś drugiej klasy, czegoś nieprawdziwego, czegoś gorszego”¹⁰.

W kolejnych dziesięcioleciach głównym celem owych zabiegów sowieckiego reżimu w stosunku do społeczeństwa ukraińskiego było stworzenie typu tak zwanego „sowieckiego Ukraińca”, któremu zamiast poczucia narodowej dumy próbowano zaszczyć poczucie dumy z bycia mieszkańcem wielkiego rosyjsko-sowieckiego imperium¹¹. Tak było w latach stalinowskiego terroru i wybiórczego tzw. pełzającego terroru w czasach Leonida Breżniewa, kiedy przez Ukrainę przetoczyła się fala masowych aresztowań ukraińskiej inteligencji twórczej pokolenia lat 60., tzw. szistrydesiatnykiw. Kreml, inicjując w 1985 r. za sprawą Gorbaczowa odgórne reformy, które w opinii sekretarza generalnego miały uzdrowić stosunki gospodarcze i społeczne panujące w ZSRS, nie przewidywał zmian w dotychczasowej polityce narodowościowej w republikach Związku Sowieckiego, w tym również na Ukrainie¹².

⁸ B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, op. cit., s. 53. Również wielu zachodnich mężów stanu poddawało się tej interpretacji, m.in. nienawidzący komunizmu generał de Gaulle, który konsekwentnie nazywał ZSRR „Rosją”. A. Besançon, *Święta Ruś*, op. cit., s. 93.

⁹ R. Szporluk, *Russia, Ukraine...*, op. cit., s. 166.

¹⁰ R. Solchanyk, *Little Russianism and the Ukrainian-Russian Relationship: An Interview with Mykola Ryabchuk* [w:] *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, op. cit., s. 23; M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, s. 144–146.

¹¹ I.В. Діяк, *Україна–Росія*, op. cit., s. 181–182.

¹² S. Yekelchuk, *Ukraina*, op. cit., s. 257.

Jeden z liderów ukraińskiego pokolenia lat 60. Iwan Dziuba podkreślał, że „kolonializm może przejawiać się nie tylko w formie bezpośredniej dyskryminacji, ale również w formie »braterstwa« i to ostatnie jest typowe dla rosyjskiego kolonializmu”¹³. Na mentalną kolonizację Ukraińców nałożyły się także procesy wspólne dla wszystkich krajów Związku Sowieckiego. Niewątpliwie jednym z największych „osiągnięć” reżimu komunistycznego, a jednocześnie wyrazem moralnego zniewolenia mieszkańców ZSRS, było wpojenie obywatelom przekonania, że beznadziejna sytuacja, w której się znaleźli, jest całkiem naturalna, a każdy opór jest z góry skazany na porażkę¹⁴. Ludność Ukrainy, która doświadczyła w poprzednich latach i dekadach brutalnego zdławienia ruchu opozycyjnego, zdawała się już akceptować sowiecką, tj. rosyjską, dominację w republice. Pogodzenie się z losem było zapewne jednym z najpoważniejszych czynników hamujących odrodzenie narodowe na Ukrainie¹⁵.

Wypadek nuklearny w Czarnobylu wkrótce urósł do rangi tragicznego symbolu sowieckiej hegemonii w całej Europie Wschodniej i pozostaje, również dzisiaj, kluczem do zrozumienia „postczarnobylskiej” historii Ukrainy. W 2006 r. na Kongresie Władz Lokalnych i Regionalnych Europy (organu Rady Europy) w Sławutyczu Wołodymyr Udowyczenko, przemawiając do gości z różnych państw europejskich, zauważył: „Czarnobylskie nieszczęście nas zjednoczyło. A was zbliżyło do Ukrainy, bardziej zrozumieliście nasze państwo”¹⁶.

Tragedia w Czarnobylu była dla milionów Ukraińców nie tylko największą w dziejach ludzkości katastrofą nuklearną, jak to miało miejsce w przypadku zachodniej opinii publicznej, ale pozostaje symbolem ich wspólnego losu. W 2005 r. prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko podczas wizyty w elektrowni czarnobylskiej stwierdził: „Należy przyznać, że awaria technologiczna w Czarnobylu stała się dla Ukrainy katastrofą humanitarną, która zniszczyła całe pokłady kultury”¹⁷. Ukraińska poetka i działaczka społeczna Lina Kostenko umieściła

¹³ I. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація*, „Вітчизна” 1990, № 6, s. 129.

¹⁴ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, op. cit., t. 2, s. 353.

¹⁵ S. Yekelchuk, *Ukraina*, op. cit., 255.

¹⁶ *Чорнобиль під опікою президента*, „Insight” 2006, nr 16, s. 13.

¹⁷ *Європа об'єднується задля безпеки*, „Insight” 2006, nr 15, s. 3.

katastrofę w Czarnobylu w kontekście kilkusetletniego niszczenia nacji ukraińskiej drogą eliminacji fizycznej, duchowej ekspropriacji, mutacji genetycznych oraz przesiedlania całych narodów, co doprowadziło do „utraty jakościowej narodowego genotypu”¹⁸.

Był to w opinii wielu ukraińskich badaczy i publicystów być może kolejny w XX wieku, po sztucznym głodzie z lat 1932–1933, moment, kiedy naród ukraiński stanął w obliczu fizycznego unicestwienia¹⁹. Stąd też wkrótce po katastrofie w Czarnobylu w odniesieniu do sytuacji na Ukrainie coraz częściej używano pojęcia ekocydu – całkowitego wyniszczenia środowiska i eliminacji jakichkolwiek form życia. Jednak zasięg skojarzeń i problemów związanych z wydarzeniami w Czarnobylu był znacznie szerszy.

Konsekwencje katastrofy zupełnie zmieniły sposób postrzegania rzeczywistości przez intelektualistów ukraińskich. Ich dążenie, by na nowo określić sytuację, w jakiej po wybuchu nuklearnym znalazło się społeczeństwo Ukrainy, wyzwoliło, wobec nieugiętej polityki władz ZSRS skłonnych dalej trwać w fałszywej propagandzie, falę spekulacji i domysłów, ale przede wszystkim obnażyło oczywiste bankructwo totalitarnego reżimu. Kłamstwa i cenzura informacji na temat Czarnobyla były wyrazem obłudnych intencji sowieckich przywódców, którzy po dojściu do władzy Gorbaczowa ogłosili przebudowę państwa w duchu jawności, której jednym z najważniejszych elementów było właśnie zniesienie cenzury. Ukraiński dysydent, współzałożyciel Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, Łewko Łukjanenko poddał głośno gruntownej krytyce: „Co to za wolność, jeżeli nie możemy organizować manifestów? Co to za głośność, jeżeli nie możemy krytykować rzeczywistości w naszej ojczystej ziemi?”²⁰. Łukjanenko podkreślał, że sposoby zarządzania Ukrainą nie zmieniły się od czasów carskich Aleksandra III i Mikołaja II przez czasy sowieckie – Stalina, Chruszczowa i Breżniewa. „W dalszym

¹⁸ Л. Костенко, *Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала*, Львів 2001, s. 46.

¹⁹ *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, op. cit., s. XIII; В. Базилевський, *Від катастрофи до ренесансу*, „Київ” 1990, № 7, s. 105.

²⁰ *Has Glasnost Reached Ukraine? Statement by Levko Lukyanenko to the Public Prosecutor of the City of Lviv*, [w:] *Ukrainian Helsinki Union Demands Nuclear Free Ukraine*, [w:] *Dissent in Ukraine, under Gorbachev (A Collection of Samizdat Documents)*, ed. T. Kuzio, London 1989. s. 21–22.

ciągu język ukraiński jest zwalczany, a literatura i narodowe zwyczaje wyszydzane”²¹.

Cena, jaką przyszło Ukrainie zapłacić za kłamstwa, hipokryzję i chciwość sowieckiego reżimu, była ogromna. Podkreślił to w trakcie swojej przemowy w Kongresie USA Ołeh Szamszur, ambasador Ukrainy w Stanach Zjednoczonych, który zauważył, że Czarnobyl był nie tylko straszną katastrofą nuklearną, ale również efektem bardzo złożonych zależności. Stwierdził, że tragedia ta jawi się jako wspomnienie o olbrzymich kosztach mierzonych w ludzkich losach i problemach zdrowotnych, wreszcie jest to pochodna braku wolności i demokratycznych procedur w ZSRS. „Najbardziej przerażające jest to, że najbardziej śmiertelna katastrofa w historii ludzkości była trzymana w tajemnicy przed zwykłymi obywatelami narażonymi na promieniowanie przekraczające dopuszczalne normy setki razy (...). Związek Sowiecki pozwolił na Ukrainie, Białorusi i w Rosji prowadzić normalne, codzienne życie milionom swoich obywateli, którzy byli nieświadomi, nieuprzedzeni [o katastrofie – P.S.] i niechronieni”²².

Czarnobyl okazał się punktem zwrotnym w dwudziestowiecznej historii ukraińsko-rosyjskich relacji. Wcześniej zdecydowana większość Ukraińców stanowiła posłusznych obywateli ZSRS, biernie przyglądających się procesowi sowieetyzacji. Katastrofa nuklearna wyzwoliła w nich pokłady energii społecznej niezbędne, by stanąć w obronie narodowych wartości. Na przekór wciąż represyjnemu charakterowi rządów komunistycznych katastrofa jądrowa zmusiła Ukraińców, by wreszcie przestali się bać i upomnieli o swoją tożsamość²³.

1.1. Postawa elit ukraińskich

Już w lecie 1986 r. stało się oczywiste, że pierestrojka nie obejmie narodowej polityki ZSRS w podległych jej republikach, bo w stosunku do Rosjan i innych narodów zastosowano różne standardy. Beneficjentem polityki głośności – zmniejszonej kontroli państwa, poluzowania cenzury – była przede wszystkim inteligencja rosyjska²⁴. Na Ukra-

²¹ *Ibidem*.

²² Witnesses of O. Samshur, [w:] *The Legacy of Chornobyl: Health and Safety 20 Years Later*, Washington 2007, s. 11.

²³ P. Kenney, *A Carnival of Revolution*, *op. cit.*, s. 124.

²⁴ B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, *op. cit.*, s. 65.

inie pozostawiono u władzy stary aparat partyjny z Wołodymyrem Szczerbyckim na czele, który w 1972 r. na stanowisku I sekretarza KPU zastąpił swojego rodaka Petra Szełesta, oskarżonego przez władze w Moskwie o zbytnią liberalizację stosunków w republice ukraińskiej. Szczerbycki miał za zadanie przywrócić „stare porządki” i rozprawić się z „ukraińskim nacjonalizmem”. W dobie pierestrojki Ukraina pod rządami Szczerbyckiego stała się reakcyjna w większym nawet stopniu niż sama Moskwa. Gdy Gorbaczow ogłaszał głośno, władze w Kijowie planowały kolejne aresztowania ukraińskich opozycjonistów. Serwilizm kierownictwa ukraińskiego, z zaniepokojeniem spoglądającego w kierunku Kremla, mógłby nawet zostać uznany przez postronnych obserwatorów za komiczny, gdyby nie fakt, że oznaczał kontynuację polityki represji i łamania oporu społecznego siłą²⁵. Gorbaczow okazywał jednak Szczerbyckiemu pełne poparcie, dając do zrozumienia, że niezależnie od haseł głośności jego polityka w stosunku do republik komunistycznych nie ulegnie zbytnej liberalizacji.

Potwierdzeniem takiej postawy Kremla była sekwencja wydarzeń, które nastąpiły po wybuchu w Czarnobylu w kwietniu 1986 r. Główny wysiłek komunistycznego kierownictwa skierowany został na przywrócenie reżimowi nadszarpniętej wiarygodności. Droga, którą obrano do tego celu, wiodła przez politykę dezinformacji i manipulacji opinią publiczną. Efektem podjętych działań był także wybitnie antyzachodni kurs rządowej propagandy oraz próby ignorowania długotrwałych konsekwencji katastrofy. Komunistyczne władze Ukrainy kurczowo trzymały się kursu wytyczonego przez Moskwę. Szczerbycki zataił przed mieszkańcami Kijowa informacje o niebezpieczeństwie i wyprowadził ludzi na ulice, by celebrowali Święto Pracy. Wcześniej jednak zlecił ewakuację rodzin wysoko postawionych funkcjonariuszy partyjnych²⁶.

Zajścia te znalazły oddźwięk w środowiskach elit ukraińskich wywodzących się z kręgów pisarzy, artystów, a także specjalistów różnych dziedzin nauki, które jako pierwsze zareagowały na sowiecką wizję wydarzeń. Był to jednocześnie silny impuls do ukształtowania nowej opozycji ukraińskiej, która na kolejnych etapach rozwoju jednoczyła coraz szersze kręgi społeczne niezależnie od ich klasowego pochodze-

²⁵ *Ibidem*, s. 53–54.

²⁶ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 15. www.paperlessarchives.com.

nia i statusu społecznego. We wczesnej fazie, do końca roku 1986, jej główne cele można było scharakteryzować jako próbę przewyciężenia informacyjnego monopolu Moskwy. Koncentrowano się wokół kilku podstawowych kwestii: 1) rzetelne zbadanie okoliczności wybuchu, 2) określenie rozmiarów konsekwencji katastrofy, 3) demaskacja komunistycznej propagandy manipulacyjnej i cenzury, 4) wprowadzenie istotnych informacji na temat katastrofy i jej skutków w szerszy obieg społeczny.

Narzędziem realizacji tych zadań była początkowo twórczość literacka, publicystyka obywatelska w dopuszczalnym przez gorbaczowowską cenzurę zakresie oraz podjęcie szerszej aktywności społecznej, edukacyjnej i charytatywnej. Dzieła twórców ukraińskich oddawały przede wszystkim stan emocjonalny ukraińskiego społeczeństwa, w jakim znalazło się ono bezpośrednio po katastrofie nuklearnej. Jeden z nestorów literatury ukraińskiej XX wieku Ołeś Honczar zwrócił uwagę, że problem ukraińskiego języka i kultury wiązał się ściśle z zagadnieniami ekologicznymi, a poczucie obowiązku zmusiło pisarzy „do odłożenia rękopisów” i skierowania swojej energii w stronę publicystyki, gdzie przez lata trwała „bitwa o Czarnobyl”²⁷. Odpowiedzią twórców ukraińskich na ukrywanie faktów przez komunistyczną cenzurę było rzeczowe rejestrowanie tragicznych następstw katastrofy. W ten sposób powstawał „dokumentalno-artystyczny latopis” wydarzeń w Czarnobylu²⁸. Według ukraińskiej krytyczki literatury Larysi Onyszkewycz po Czarnobylu zmieniała się cała sztuka i jej funkcja. Tragiczne wydarzenia związane z tą katastrofą sprawiły, że literatura ukraińska zaczęła rozmawiać z czytelnikami „językiem prawdy”²⁹. W opinii Honczara literatura zareagowała na proces degradacji środowiska i duchowej deformacji narodu, której implikacją była katastrofa nuklearna w Czarnobylu³⁰.

W kolejnych latach po katastrofie program ukraińskich elit rozszerzony został o nowe zadania wynikające z szybko zmieniającej się struktury politycznej kraju i tożsamościowej obywateli ukraińskich. Włączono weń postulaty: 1) zabezpieczenia spuścizny ekologicznej i kulturalnej Ukraińców, 2) ochrony praw człowieka, 3) rekompensaty

²⁷ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 329.

²⁸ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 2–4.

²⁹ „Свобода” 2006, № 20, s. 10.

³⁰ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 54, 69.

socjalnej dla ofiar katastrofy w Czarnobylu, 4) kształtowania wśród Ukraińców aktywnych postaw patriotycznych i proekologicznych, 5) uczynienia Ukrainy państwem bez elektrowni jądrowych.

Finalnym etapem tego procesu były stricte polityczne działania opozycji, zmierzające do odsunięcia od władzy skompromitowanej elity decydentów komunistycznych, w tym zmian personalnych w kierownictwie ukraińskiej republiki sowieckiej oraz szerzenia idei demokratyzmu. Jako ostatnie pojawiły się postulaty zmiany ustroju, wprowadzenia gospodarki wolnorynkowej oraz politycznej niezależności od Moskwy. Nowe wyzwania, przewyższające dotychczasowe osiągnięcia frondy antysowieckiej oraz postępujący upadek ZSRS, wymogły także modyfikację dotychczasowej strategii działania ukraińskiej opozycji, coraz odważniej zmierzającej do formowania niezależnego systemu politycznego. Topos czarnobyliński odgrywał w tym procesie rolę ogniwa spajającego wszystkie grupy społeczne Ukrainy wokół idei suwerenności gospodarczej i politycznej. Wyrazem zaangażowania społecznego Ukraińców oraz ich aktywnego udziału w życiu politycznym kraju były narodziny nowych grup politycznych, ekologicznych, kulturalnych etc., a także masowe „czarnobylińskie” demonstracje, strajki, wreszcie czynny udział w wyborach do władz parlamentarnych ukraińskiej SRS.

Dla inteligencji ukraińskiej Czarnobyl stał się nie tylko widocznym piętnem kolonizacji sowieckiej, której od dziesięcioleci doświadczała ich ojczyzna, ale stworzył także niespotykaną wcześniej możliwość szerokiego oddziaływania na wszystkie grupy społeczne Ukraińców. Pisarze i poeci analizowali przebieg i przyczyny awarii, wskazywali na niskie standardy bezpieczeństwa panujące w sowieckiej gospodarce oraz fatalny stan środowiska naturalnego na Ukrainie. Jednak większość autorów, zdaniem ukraińskiego politologa Romana Szporluka, przede wszystkim dokonała politycznej conceptualizacji katastrofy czarnobylińskiej, by następnie zbudować wielką koalicję opartą na współpracy całego społeczeństwa ukraińskiego³¹.

Miało to znaczenie przełomowe dla procesu kształtowania opozycji ukraińskiej w ZSRS, zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę, że niecałe dwadzieścia lat wcześniej pokolenie ukraińskiej inteligencji niepodle-

³¹ R. Szporluk pisał: „Walczyć ze skutkami Czarnobyla oznaczało poruszyć kwestię, która ma wspólny interes”. Zob. P. Шпорлюк, *У пошуках майбутнього часу*, Київ 2010, s. 37.

głościowej, tzw. szistrydesiatnykiw, zaznało druzgocącej porażki w walce z reżimem komunistycznym. Jej tragiczny wymiar polegał na braku jednoznacznego poparcia działań intelektualistów opozycyjnych przez społeczeństwo ukraińskie, które raczej milcząco opowiedziało się po stronie władzy. Wynikało to po trosze z faktu, że cały ruch miał dość ograniczony wpływ na ogół Ukraińców, a sposób sprawowania rządów w czasach Chruszczowa i Breżniewa spotkał się z przychylnym odbiorem społecznym po latach masowego terroru³². Ale w latach 80. sytuacja była diametralnie różna. Tragedia w Czarnobylu uformowała na Ukrainie taki klimat psychologiczny, w którym zerwanie z Moskwą stało się realne, trzeba było go tylko jak najlepiej wykorzystać³³. Dało to początek procesowi tzw. ukrainizacji Czarnobyla, której jedną z najważniejszych cech było nadanie masowego charakteru ukraińskiemu ruchowi narodowemu, dotychczas czysto intelektualnemu w swej istocie³⁴.

Jurij Szczerbak, ukraiński pisarz i lekarz, który po katastrofie dobrowolnie pojechał do Czarnobyla, tak wspominał tamten czas: „Jechałem z Ołesiem [Honczarem – P.S.] przez czernihowszczyznę, która uległa skażeniu, i długo rozmawialiśmy o odpowiedzialności spoczywającej na nas – ukraińskich pisarzach”³⁵. W owym czasie każdy utwór na temat Czarnobyla oraz każda publikacja (zwłaszcza te niepochozące z oficjalnych źródeł) wywoływały masowe zainteresowanie społeczeństwa. Zbiegło się to w czasie z wystąpieniami czołowych przedstawicieli kultury ukraińskiej, m.in. Iwana Dracza, Ołesia Honczara, Borysa Olijnyka i Jurija Szczerbaka, których rezultatem był „epicki wybuch” twórczości poświęconej katastrofie nuklearnej³⁶.

Naturalnie apel inteligencji, choć usłyszany, nie od razu spotkał się z oddźwiękiem społecznym, z uwagi na wciąż obecny strach przed komunistycznym aparatem represji. Również informacje o rozmiarach tragedii powoli przebijały się przez zasłonę oficjalnej cenzury³⁷. Pierw-

³² B. Berdychowska, A. Hnatiuk, *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi*, Lublin 2000, s. 24.

³³ R. Szporluk, *Russia, Ukraine...*, *op. cit.*, s. 317.

³⁴ *Ibidem*, s. XLVI.

³⁵ Ю. Щербак, *Что запретил...*, *op. cit.*, s. 2.

³⁶ Л. Скирда, *Чорнобиль: Епічне осмислення*, „Дніпро” 1989, № 7, s. 134.

³⁷ W. Kułyk, *Szkic do dziejów ukraińskiej rewolucji 1917–1991*, [w:] *Ukraina – Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe*, red. R. Skeczowski i in., Koszalin 1999, s. 182.

szą próbą dotarcia do szerokich mas społeczeństwa ukraińskiego było uświadomienie obywateli na temat destrukcyjnego charakteru polityki Moskwy w podległych jej republikach. Przed oczyma Ukraińców coraz wyraźniej zaczęły rysować się ponure wizje dalszej egzystencji w systemie wycisku kulturalno-ekonomicznego, w którym brak fundamentalnych reform zagrażał fizycznemu istnieniu narodu³⁸. Zaczęto pisać o monopolistycznym dyktacie centralnych resortów, które narodowi ukraińskiemu przynosiły olbrzymie szkody materialne i moralne, zwłaszcza gdy bez jego zgody „ukraszono” ziemię ukraińską elektrowniami atomowymi³⁹. Określano je jako tykające bomby, które z inicjatywy Moskwy podłożono pod kolebkę trzech „bratnich narodów”⁴⁰. Wołodymyr Jaworiwski zauważył, że „Czarnobyl ściągnął zasłonę i ukazał cały rząd ukrytych chorób, które nie mniej rujnują człowieka niż samo promieniowanie”⁴¹. A największą z nich było barbarzyńskie wprost podejście aparatu władzy do wartości najcenniejszej – ludzkiego życia⁴².

Według Oksany Hrabowycz katastrofa w Czarnobylu wytworzyła syndrom strachu przed biologicznym wymieraniem, a wraz z nim zwątpienie i wreszcie gniew w stosunku do sprawcy nieszczęścia, czyli Moskwy⁴³. Publicyści na łamach prasy pytali: „Dlaczego nie zadziałał w nas instynkt samozachowawczy? (...) Dlaczego nie bronimy zdrowia, życia, nie mówiąc już o ludzkiej, narodowej godności – jeżeli nie swojej, to chociaż dzieci, wnuków i prawnuków?”, lub: „Komu jest na rękę, żebyśmy nie byli zdrowi? Kto nas niszczy różnymi sposobami?”⁴⁴. Na mityngach, oficjalnych spotkaniach, ale także w prasie zaczęto otwarcie stawiać problem odpowiedzialności władz komunistycznych za wydarzenia z 26 kwietnia w czarnobylskiej AES oraz kwestię polityki informacyjnej prowadzonej po wypadku. Milczenie władz w najważniejszych sprawach związanych z katastrofą jeszcze bardziej utwierdzało społeczeństwo w przekonaniu, że chodzi „nie o co innego, jak o przetrwanie ukraińskiego narodu”⁴⁵.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ „Дніпро” 1990, № 5, s. 63.

⁴⁰ Є. Колодійчик, *Геноцид продовжується?*, „Київ” 1991, № 6, s. 3.

⁴¹ „Вітчизна” 1988, № 8, s. 164.

⁴² В. Захарченко, *Радіонукліди на продаж*, „Київ” 1991, № 4, s. 5.

⁴³ О. Грабович, *Крах Радянського Союзу та незалежність України*, „Сучасність” 1992, № 2 (377), s. 149.

⁴⁴ Є. Колодійчик, *Геноцид продовжується?*, *op. cit.*, s. 4.

⁴⁵ В. Захарченко, *Радіонукліди на продаж*, *op. cit.*, s. 5.

Moskwa dokładała wszelkich starań, by katastrofa w Czarnobylu nie sprowokowała wielkiej debaty publicznej na temat sensowności dalszego rozwoju przemysłu jądrowego w ZSRS lub stanu środowiska naturalnego. Jak się jednak okazało, nie było to zadanie łatwe, gdyż zaledwie rok po katastrofie w całej Ukrainie zaczęły masowo powstawać organizacje o charakterze ekologicznym, a na ulice największych miast wyszli demonstranci, by wyrazić swoją dezaprobatę wobec polityki rządu. W pierwszą rocznicę katastrofy czarnobylskiej w Kijowie odbyła się demonstracja przy udziale 60 tysięcy mieszkańców miasta, która, chociaż prowadzona pod hasłami ochrony środowiska naturalnego w duchu pierestrojki, przybrała charakter wielkiej manifestacji patriotycznej.

W 1989 r. w całej USRS działało już kilka tysięcy nieformalnych związków i organizacji, z których prawie dwa tysiące w swym programie kładło nacisk na ekologię. Jednym z największych ruchów społecznych (i pierwszym na Ukrainie), który wyrósł na gruncie sprzeciwu wobec polityki władz po katastrofie w Czarnobylu, była proekologiczna organizacja Zielony Świat (ukr. Zelenyj Swit) zarejestrowana w grudniu 1987 r., o zasięgu ogólnokrajowym i z licznymi oddziałami lokalnymi. Jej głównymi założycielami byli m.in. Jurij Szczerbak oraz Wołodmyr Szowkoszytny – prozaik, poeta, a później także znany na Ukrainie polityk. W 1991 r. organizacja liczyła już 500 tys. członków i zorganizowała do tego czasu setki demonstracji, pikiet oraz konferencji⁴⁶. W październiku 1988 r. odbył się pierwszy zjazd ogólny organizacji Zielony Świat, a w listopadzie tego samego roku z jej inicjatywy w Kijowie odbyła się wielka demonstracja (za przeprowadzanie akcji protestu odpowiadało radykalne skrzydło organizacji Zielona Straż [ukr. Zelena warta]) z udziałem 10 tysięcy ludzi, którzy domagali się ujawnienia prawdy na temat rzeczywistych skutków katastrofy w Czarnobylu oraz rzetelnej oceny sytuacji ekologicznej Ukrainy⁴⁷. Protest poparła organizacja Sojusz Czarnobyl Ukrainy, zrzeszająca likwidatorów i osoby poszkodowane w rezultacie katastrofy⁴⁸. Wśród postulatów znalazły się także żądania ukarania winnych katastrofy oraz zaprzestania dalszej eksploatacji elektrowni jądrowych na Ukrainie, nazwanych „potencjalnymi Czarnobyla-

⁴⁶ А. Панов, *Зелений рух в Україні*, „Сучасність” 1991, № 6 (362), s. 110; „Всесвіт” 1990, № 2, s. 181.

⁴⁷ „Всесвіт” 1990, № 6, s. 182.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 59.

mi”⁴⁹. Była to odezwa na artykuł Honczara zamieszczony w „Україне Литературній” (1987), w którym autor skrytykował politykę gospodarczą sowieckich władz: „Dlaczego jedna za drugą, prawie że obok siebie powstają kolejne elektrownie jądrowe – w Równem i Chmielnickim, a na Dnieprze – Zaporoska AES, a jeszcze dalej – Południowo-Ukraińska, i dlaczego tak szybko kopią rowy, wyrębiają lasy, wysiedlają wioski pod budowę jeszcze jednej w Czehryniu, przeciwko której występuje społeczeństwo... I nie widać temu końca. Powstają nowe reaktory na Polesiu i na Krymie. Pojawił się nawet pomysł zbudowania atomowych kotłowni na Desnie – ostatniej nie skażonej chemikaliami rzeki, skąd do tej pory bije światło *Słowa o pułku Igora*. I kto zaprzeczy, że w tych zbudowanych i zaplanowanych elektrowniach nie kryje się potencjalny Czarnobyl”⁵⁰.

Działacze Zielonego Świata dopuszczali możliwość zorganizowania ogólnokrajowego referendum w sprawie budowy nowych reaktorów jądrowych lub eksploatacji starych⁵¹. Program organizacji podkreślał, że drogą do rozwiązania naglących problemów ekologicznych jest wdrożenie mechanizmów demokracji i humanizmu, a życie w czystym środowisku to nieodłączne prawo każdego człowieka. Na posiedzeniach stowarzyszenia dyskutowano często o problemach odbiegających od zagadnień ekologicznych, jak protesty studentów, strajki górników lub funkcjonowanie struktury narodowej w warunkach sowieckiego państwa⁵².

W każdą rocznicę wybuchu w CzAES 26 kwietnia Zielony Świat przy współudziale mieszkańców ukraińskiej stolicy organizował masowe miotyngi, marsze protestu lub konferencje naukowe poświęcone zagadnieniom ekologii i ich związkom z kwestiami społecznymi, gospodarczymi oraz politycznymi. Wśród protestujących nie brakowało ludzi bardzo młodych, ale także całych rodzin oraz przedstawicieli ukraińskiego życia naukowego i kulturalnego. Do najbardziej popularnych miejsc w Kijowie, gdzie gromadzili się pikietujący, należała główna aleja

⁴⁹ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 326.

⁵⁰ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 15.

⁵¹ А. Толстоухов, *Еко-майбутнє починається з ЕКО+25%*, „Дзеркало тижня” 2006, № 3 (582), s. 1–2; Т. Кuzio, А. Wilson, *Ukraine: Perestrojka to Independence*, Toronto 1994, s. 76–77.

⁵² О. Стегній, *Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз*, Київ 2001, s. 63.

miasta Chreszczatyk oraz plac przed soborem św. Zofii. Na licznych wiecach powiewano niebiesko-żółtymi flagami, uznawanymi przez komunistyczne władze za nacjonalistyczne, śpiewano patriotyczne pieśni oraz wznoszono okrzyki wymierzone przeciwko ukraińskim liderom partyjnym. Skandowano np. „Komuniści do 30-kilometrowej zony”⁵³. W przededniu czwartej rocznicy katastrofy aktywiści Zielonego Światu wraz z innymi organizacjami obywatelskimi i ekologicznymi uzgodnili wspólny program masowych demonstracji, mityngów, pikiet przedsiębiorstw i zakładów na Ukrainie zagrażających środowisku naturalnemu, a także wstrzymania ruchu samochodowego w centrum Kijowa⁵⁴.

Wzrost nastrojów opozycyjnych na Ukrainie był dużym zaskoczeniem dla centralnych władz w Moskwie, które po opanowaniu sytuacji w Czarnobylu w 1986 r. przystąpiły do realizacji planów dalszego rozwoju energetyki jądrowej w kraju. Zakładano wprawdzie, że katastrofa o tak olbrzymich rozmiarach może wywołać w społeczeństwie niechęć do elektrowni jądrowych jako źródła pozyskiwania energii, jednak nie przewidywano bardziej dynamicznych akcji protestu⁵⁵. Potwierdzeniem tej tezy była decyzja Ministerstwa Energetyki Atomowej o uruchomieniu kolejnych reaktorów w Czarnobylu i pozostałych elektrowniach na Ukrainie, w tym na Krymie. Ponowne włączenie do eksploatacji unieruchomionych po katastrofie trzech reaktorów elektrowni czarnobylskiej reżimowa propaganda przedstawiała jako dowód na stabilność energetyki sowieckiej i kompetencje komunistycznego kierownictwa. Eksperci sowieccy starali się udowodnić, że rozwój energetyki jądrowej jest nieunikniony w obliczu wyczerpujących się złóż gazu ziemnego (proces ten miał się rozpocząć już na początku XXI w.) oraz pokładów węgla kamiennego. Opinie naukowców, którzy jak Andriej Sacharow prezentowali sceptyczne podejście do rozwoju energetyki nuklearnej w ZSRS i na świecie, skwapliwie pomijano milczeniem.

Dziennik „Radziecka Ukraina”, tuba propagandowa CK KPU, jeszcze w lipcu 1986 r. donosił, że w ciągu pięciu lat rząd planuje zwiększyć produkcję energii elektrycznej w republice o 20%. Główny wzrost

⁵³ Н. Світлична, *Екологія і громадський рух в СРСР*, „Сучасність” 1990, № 2 (346), s. 76.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 99.

⁵⁵ CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 2. www.paperlessarchives.com.

energii miał pochodzić z przemysłu jądrowego. W tym celu zamierzano wybudować kolejne reaktory w chmielnickiej oraz rówieńskiej AES⁵⁶. Akademik Walerij Legasow po powrocie z Wiednia, gdzie pod egidą MAEA odbyła się konferencja poświęcona problematyce jądrowej i w szczególności czarnobylskiej elektrowni, powołując się na „licznych zachodnich ekspertów” i specjalistów, dowodził na łamach „Prawdy”, jak bardzo mylili się ci, którzy „wyolbrzymiali” skutki awarii w Czarnobylu, tudzież podawali w wątpliwość niezawodność sowieckiej energetyki jądrowej⁵⁷. Chociaż naukowcy (rządziej politycy) dodawali, iż „Gwoli sprawiedliwości przychodzi skonstatować, że rzeczywiście poważne awarie w elektrowniach jądrowych zdarzają się częściej, niż przewidywali specjaliści z różnych państw świata”, to jednak „doświadczenie sowieckiej energetyki jądrowej liczącej ponad 550 reaktorolat⁵⁸ świadczy o wysokiej pewności AES⁵⁹”. Jak się jednak później okazało, znaczne komplikacje podczas budowy nowych reaktorów na Ukrainie wywołane brakiem dokumentacji technicznej, kiepską dyscypliną pracy i przypadkami licznych malwersacji wskazywały dobitnie, że kierownictwo komunistyczne w dalszym ciągu nie odrobiło lekcji z Czarnobyla⁶⁰.

Wbrew przewidywaniom władz nastawionych raczej na przeczekanie fali krytyki, w drugiej połowie lat 80. ruch ekologiczny na Ukrainie nie tylko nie osłabł, ale zaczął przybierać na sile, zdobywając uznanie lokalnych społeczności, zwłaszcza tam, gdzie podnoszone problemy bezpośrednio dotyczyły zainteresowanych. Myrośław Prokop nazwał ten okres „czasem walki narodu ukraińskiego o prawo do bycia gospodarzem na swojej ziemi”⁶¹. Co więcej, nurt ekologiczny, eksponowany dotychczas w publicznych wystąpieniach opozycji na Ukrainie, zaczął coraz bardziej nabierać cech typowego ruchu polityczno-ideologicznego. Organizacje przeprowadziły szereg mityngów i demonstracji, na których coraz jawniej wysuwano postulaty środowiskowe i stricte

⁵⁶ „Радянська Україна” 1986, № 162 (19667), s. 1.

⁵⁷ „Правда” 1986, № 172 (24794), s. 2.

⁵⁸ Reaktorolata to iloczyn czasu pracy rektorów (mierzonych w latach) oraz ich liczby. Klasyfikacja ta jest stosowana również przez państwa Zachodnie.

⁵⁹ „Энергия: экономика, техника, экология” 1989, № 04, s. 6.

⁶⁰ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 110–111.

⁶¹ М. Прокоп, *Атомна катастрофа в Чорнобилі*, „Сучасність” 1986, № 6 (302), s. 73.

polityczne. Wobec niekonsekwentnej i często sprzecznej polityki informacyjnej rządu sowieckiego oraz powszechnego braku zaufania do państwowych środków przekazu, mieszkańcy wielu miast zaczęli pojawiać się na wiecach ekologicznych, by uzyskać wiarygodne dane na temat katastrofy w Czarnobylu, a także poziomu promieniowania w określonych rejonach, kwalifikacji skażonych produktów spożywczych, koniecznych środków ostrożności itp.⁶².

Czarnobyl dla opozycji demokratycznej stał się dobitnym przykładem barbarzyńskiego stosunku władz ZSRS do środowiska naturalnego oraz lekceważenia czynnika ludzkiego, który stanowi jego integralną część. Jaskrawym przykładem takiej postawy było umieszczanie rozbudowanych kompleksów jądrowych, składających się z kilku reaktorów, w pobliżu wielkich ośrodków aglomeracyjnych, jak to miało miejsce w Odessie i Charkowie⁶³. Emigracyjny publicysta Bohdan Osadczyk nazwał lokalizowanie elektrowni jądrowej na Polesiu zaledwie sto kilometrów od Kijowa pomysłem zbrodniczym, podobnie jak koncentrację kolejnych elektrowni głównie na terytorium republiki ukraińskiej⁶⁴. Dyskusja wokół elektrowni nuklearnych przeniosła się na grunt sowieckiego modelu zarządzania całą gospodarką na Ukrainie. W ogólnodostępnej prasie pojawiały się informacje o zatrucaniu wody w Dnieprze, rozwoju przemysłu ciężkiego, przestarzałej technologii oraz budowie zapór wodnych, które przyczyniały się do zalania tysięcy żyznych hektarów ziemi i niszczenia naturalnych ekosystemów. Zwracano uwagę, że Ministerstwo Ochrony Zdrowia ZSRS nie troszczy się o tych, którzy żyją w Kijowie i pracują w CzAES, ani o ich dzieci, a także byłych pracowników elektrowni jądrowej⁶⁵. Protesty na Ukrainie objęły także funkcjonowanie pozostałych zakładów, innych niż elektrownie jądrowe – robotnicy fabryk twierdzili, że są narażeni na niebezpieczeństwo w stopniu nie mniejszym niż operatorzy AES, np. wskutek wycieków chemicznych⁶⁶.

⁶² „Юность” 1989, № 6 (409), s. 74–75.

⁶³ CIA, SOV87-IOOJ1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl' Accident*, 1987, s. 16. www.paperlessarchives.com.

⁶⁴ *Czernobyl. Głosy Ukraińców*, „Kos” 1986, nr 95, s. 1.

⁶⁵ „Всесвіт” 1991, № 4, s. 230.

⁶⁶ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 22. www.paperlessarchives.com.

Przyczyn stałego pogarszania się stanu środowiska naturalnego na Ukrainie upatrywano również w nieprzestrzeganiu przez Moskwę prawa republiki ukraińskiej do wolnego korzystania z własnych bogactw naturalnych⁶⁷. Coraz jawniej protestowano przeciwko „barbarzyńskiemu, naukowo niepotwierdzonemu, bezwstydnemu, zabójczemu ze względu na skutki żonglowaniu wielkimi niszczącymi siłami i składaniu na ołtarzu industrialnego molocha ofiar ze zdrowia i życia ludzi”⁶⁸. Publicyści ukraińscy z kręgu opozycji antysowieckiej zwracali uwagę, że „Katastrofa kulturalna, kryzys ekologiczny, Czarnobyl – to fakty jednego rządu”⁶⁹. O katastrofie w CzAES pisano: „Czarnobyl zademonstrował wszystkie wady autorytarno-biurokratycznego systemu w Związku Sowieckim: monopol w ekonomii, brak kompetencji w zarządzaniu, oszukiwanie narodu, niską jakość techniki i kultury jej obsługiwaną”⁷⁰. Zdaniem publicysty ukraińskiego Myrosława Prokopa Czarnobyl był przykładem zniewolenia narodu ukraińskiego przez władzę sowiecką: „Czy nie jest to jeszcze jeden dowód tego tragicznego zniewolenia narodu ukraińskiego przez moskiewskich imperialistów i ich kijowskich namiestników, dowód na pozbawienie go praw do tego, by być gospodarzem we własnym domu”, dalej konkludował: „Oczywiście, że w niepodległej Ukrainie też mogłaby się wydarzyć taka tragedia (...) trudno jednak wyobrazić sobie, żeby rząd ukraiński, nawet niedemokratyczny, tak bez sumienia zataił przed narodem prawdę o takiej tragedii i nie użył koniecznych środków, by zmniejszyć rozmiary katastrofy. Ani moskiewscy wodzowie, ani ich namiestnicy w Kijowie, który oddalony jest od Czarnobyla nie więcej jak 120 km, nie zawiadomili mieszkańców 2,5 milionowego miasta o fali promieniowania, która na nich szła”⁷¹.

Sprawy ekologii coraz częściej zaczęły być utożsamiane z wartościami narodowymi oraz afirmacją kultury narodowej. Równoległe z postulatami środowiskowymi żądano prawa do ochrony ukraińskiej

⁶⁷ С. Кравченко, *Право громадян України на сприятливе навколишнє середовище та його судовий захист*, „Сучасність” 1991, № 7–8 (363–364), s. 233.

⁶⁸ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 116.

⁶⁹ В. Базилевський, *Від катастрофи...*, *op. cit.*, s. 105.

⁷⁰ А. Панов, *Зелений рух...*, *op. cit.*, s. 109.

⁷¹ М. Прокоп, *Атомна катастрофа...*, *op. cit.*, s. 71.

tradycji, języka i historii. Działalność ekologiczną, ale także historyczną i kulturalną prowadził powstały w sierpniu 1987 r. Ukraiński Klub Kulturologiczny. Członkowie Klubu wzywali do uwolnienia więźniów politycznych oraz dyskusji na zakazane tematy z historii ukraińskiej (Wielki Głód), toteż wkrótce zostali zaliczeni przez władze w poczet radykalnej opozycji. W drugą rocznicę katastrofy w Czarnobylu Klub współorganizował demonstrację w Kijowie, podczas której wznoszono hasła przeciwko instalacjom nuklearnym na Ukrainie i antyekologicznej polityce władz komunistycznych. Milicja aresztowała kilkanaście osób i próbowała rozpędzić zebranych. Dla reżimu było co raz bardziej oczywiste, że 26 kwietnia stał się dniem pamięci o Czarnobylu oraz że gwałtownego rozwoju ruchów ekologicznych na Ukrainie w obecnej sytuacji nie uda się zatrzymać⁷².

Już samo zjawisko zorganizowanego protestu obywatelskiego wprawiało w konsternację komunistycznych przywódców, tradycyjnie przyzwyczajonych do autokratycznego sposobu zarządzania masami. Władze zaskoczyła również forma protestu, gdyż opozycja podczas demonstracji nie wznosiła początkowo jawnie antyustrojowych haseł, ale jej postulaty z grubsza zawierały się w nurcie głoszonej oficjalnie pierestrojki. Centrala w Kijowie, pozbawiona wyraźnych dyrektyw z Moskwy, reagowała z dużą niekonsekwencją – od aresztowań uczestników i prób rozpędzenia manifestacji przy użyciu milicji po bierne przyglądanie się rozwojowi wypadków.

Fale protestu przetoczyły się przez kraj również w następnych latach, i to nie tylko w rocznice katastrofy w Czarnobylu. 13 listopada 1988 r. w Kijowie odbyła się prawie 20-tysięczna demonstracja zorganizowana m.in. przez Zielony Świat, Klub Dziedzictwo (Spadszczyna) oraz nieformalną organizację ekologiczną Noosfera. W trakcie tej manifestacji ukraińscy pisarze i poeci: Dmytro Pawłyczko, Jurij Szczerbak, Wołodymyr Jaworiwski i inni, mówili nie tylko o ekologicznych następstwach wypadku w Czarnobylu, ale generalnie o polityce ekonomicznej Związku Sowieckiego na Ukrainie. Żądano autonomii zarówno w sferze gospodarczej, jak i kulturalnej, z uwzględnieniem takich kwestii, jak choćby uczynienie języka ukraińskiego podstawowym językiem w republice⁷³. Szerokie masy społeczeństwa w coraz

⁷² T. Kuzio, A. Wilson, *Ukraine, op. cit.*, s.71.

⁷³ „The Ukrainian Weekly” 1988, nr 47, s. 3.

większym stopniu zaczęły przyswajać pogląd popularyzowany przez liderów ugrupowań opozycyjnych, że na Ukrainie jako części ZSRS język ukraiński nigdy nie będzie językiem podstawowym, podobnie jak sam ZSRS nigdy nie będzie ich prawdziwym domem⁷⁴.

Zainteresowanie ukraińskich intelektualistów, przedstawicieli środowisk twórczych i naukowych masowym ruchem ekologicznym, zataczającym na Ukrainie coraz szersze kręgi, oraz czynne wsparcie dla ogólnokrajowych kampanii i akcji protestu czyniło z nich znacznie więcej niż tylko grupę walczącą o problemy środowiska mieszczącą się w zachodnich kategoriach pojęć ruchu ekologicznego (zarówno naukowego, jak i politycznego). Działalność „zielonych” organizacji w USRS jako rezultat aspiracji demokratycznych narodu ukraińskiego stała się fundamentem pod powstanie w przyszłości stricte niepodległościowych i niezwykle opiniotwórczych formacji o charakterze politycznym. Wynikało to po części z faktu, że czołowi liderzy środowisk opozycyjnych i uznawani za autorytet moralny dysydenci ukraińscy represjonowani przez system, zdając sobie sprawę z efektywności haseł ekologicznych i ich siły oddziaływania na społeczeństwo, chętnie zasilali struktury tych organizacji (zarówno na poziomie ogólnokrajowym, jak i regionalnym). Często stawali się ich najlepszymi aktywistami, decydującymi o sile i kierunku rozwoju danego ruchu oraz jego popularności również poprzez tzw. publicystykę ekologiczną.

Z drugiej strony nieoczekiwana, aczkolwiek wywalczona tolerancja władz w stosunku do grup „zielonych” zachęciła ich do większego zaangażowania. Z organizacyjnego punktu widzenia bardzo ważne było, skoordynowanie działalności poszczególnych stowarzyszeń z różnych obwodów Ukrainy i nadanie im odpowiednich ram proceduralnych. Publicyści ukraińscy podkreślali, że jedynym sposobem na zabezpieczenie się przed nieszczęściami takiego rodzaju jak katastrofa w Czarnobylu jest kontrola narodu nad władzą, a to jest możliwe tylko w warunkach procedur demokratycznych⁷⁵.

Wyrazistym przykładem takiej ewolucji postaw pośród ukraińskiej inteligencji twórczej była działalność społeczna i polityczna Jurija Szczerbaka – lidera ruchu „zielonych” oraz autora głośnej powieści dokumentalnej *Czarnobyl*. W jednym z wywiadów przyznał on: „Do

⁷⁴ R. Szporluk, *Russia, Ukraine...*, op. cit., s. 101.

⁷⁵ М. Прокоп, *Атомна катастрофа...*, op. cit., s. 73.

momentu awarii w ogóle nie wiedziałem, co to takiego elektrownia jądrowa. Szczerze mówiąc, nie bardzo interesowały mnie te sprawy. Wiedziałem tylko, że gdzieś tam zbudowali elektrownię, jak mówiono, absolutnie bezpieczną... Dopiero kiedy wszystko to zobaczyłem i zrozumiałem, że świat zawisł na włosku i do jakich konsekwencji może doprowadzić niekontrolowany rozwój energetyki jądrowej, od tego momentu włączyłem się w walkę przeciwko budowie [na Ukrainie – P. S.] nowych AES⁷⁶.

Postępujący proces uświadamiania społeczeństwu roli i znaczenia środowiska naturalnego, jako integralnej części ukraińskiego dziedzictwa i spuścizny narodowej, inspirował ludność do aktywnego włączenia się w nurt narodowego sprzeciwu wobec polityczno-gospodarczych trybów sowieckiej machiny. Ewentualne sukcesy zachęcały do prowadzenia dalszych demonstracji i stawiania kolejnych postulatów. Z kolei upór władz uświadamiał coraz wyraźniej nieżyłciowość i destrukcyjny charakter komunistycznego systemu. Czas postczarnobylskich pikiet i marszów, jakkolwiek przywódcy komunistyczni nie chcieli lub rzeczywiście nie dostrzegali tego faktu, przechodził z fazy buntu-protestu do jawnego (choć nie bezpośrednio) aktu zakwestionowania legitymizacji władz USRS, których trwanie w coraz powszechniejszym mniemaniu stanowiło zagrożenie dla narodowej substancji Ukraińców⁷⁷.

Na określenie strat poniesionych przez kulturę ukraińską w wyniku kolonialnej polityki Moskwy ukraińscy pisarze, publicyści i działacze społeczni przywołali pojęcie „duchowego Czarnobyla”. Termin ten, zapożyczony z literatury rosyjskiej⁷⁸, w nowych okolicznościach zaczął symbolizować katastrofalny stan społeczeństwa ukraińskiego, upadek narodowego ducha i tradycyjnych wartości. Wprowadzone do ukraińskiej publicystyki poświęconej katastrofie w Czarnobylu pojęcie ludobójstwa obrazowało w przenośnym znaczeniu tragiczne położenie w Związku Sowieckim Ukraińców, którzy pozbawieni swojej wiary, języka oraz ziemi znaleźli się na granicy całkowitego wyniszczenia. O ile bowiem skutki ekologiczne katastrofy nuklearnej pojawiły się

⁷⁶ „Юность” 1989, № 6 (409), s. 74–75.

⁷⁷ M.in. журнал „Дніпро” pisał w 1990 r. „Społeczeństwo republiki prowadzi aktywną walkę o prawo ludzi do bycia gospodarzem na własnej ziemi”. „Дніпро” 1990, № 5, s. 63.

⁷⁸ Zob. następny rozdział.

prawie od razu po wypadku, to duchowy Czarnobyl w dziedzinie kultury miał miejsce już na długo przed wydarzeniami w czarnobylskiej AES⁷⁹. W rezultacie publicznego nagłaśniania tych opinii Czarnobyl stał się sygnałem do walki o zachowanie tożsamości narodowej, a także tradycyjnego stylu życia⁸⁰. Liczni intelektualiści alarmowali: „Nasze miasta nie powstają bez przemysłowych albo energetycznych obiektów, według zasady: człowiek dla przedsiębiorstwa, a nie przedsiębiorstwo dla człowieka”⁸¹, a Iwan Dracz pisał, że „dla naszych dzieci i wnuków nie ma innej przyszłości oprócz czarnobylskiej”⁸².

Dla tych obywateli ukraińskiej SRS, którzy widzieli rolę państwa komunistycznego w konstruktywnym kształtowaniu otaczającej ich rzeczywistości lub też po prostu nie zdawali sobie sprawy z prowadzonej przez władze polityki zawłaszczania i bezwzględnej eksploatacji podległych im republik, Czarnobyl był olbrzymim wstrząsem. Wielu rusyfikowanych Ukraińców po raz pierwszy w życiu zobaczyło swój kraj jako kolonię, a przedstawiciele władzy sowieckiej jako zdyskredytowanych i pozbawionych skrupułów obrońców reżimu⁸³. Bez wątplenia katastrofa w Czarnobylu przyniosła problemy, które nie tylko przerosły ówczesnych decydentów, ale również zmusiła człowieka sowieckiego do uznania twierdzeń, które dotychczas odrzucał z całą siłą – zrozumiał, że absurdalność systemu, w którym żyje, jest śmiertelnie niebezpieczna⁸⁴. Suwerenność zatem zaczęła być gloryfikowana przez ukraińskie elity i intelektualistów jako jedyna droga do uniknięcia tragicznych powtórek z przeszłości Ukrainy. W konsekwencji narastała świadomość, że „historia jest również przydatna w obronie historycznego tytułu do terytorium Ukrainy, gdy tytuł jest zajęty przez obce siły, głównie Rosji”⁸⁵. Wydarzenia, które w istotny sposób

⁷⁹ W. Mokry, „Zustriczi” 1990, nr 1, s. 78–79.

⁸⁰ O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 74–76.

⁸¹ Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП*, *op. cit.*, s. 60.

⁸² І. Драч, *Домінанта української душі за 72 роки*, „Сучасність” 1989, № 12 (344), s. 47.

⁸³ R. Szporluk, *Russia, Ukraine...*, *op. cit.*, s. XLVI; P.R. Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto 1996, s. 669.

⁸⁴ І. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 3–4.

⁸⁵ T. Kuzio, *History, Memory and Nation Building in the post-Soviet Colonial Space*, „Nationalities Papers” 2002, nr 2, s. 252.

wpłynęły na zdynamizowanie procesu odradzania ukraińskiej kultury, miały miejsce już na IX Zjeździe Związku Sowieckich Pisarzy Ukrainy w Kijowie 5 czerwca 1986 r. Ołeś Honczar uznał wtedy środowisko językowe za część środowiska naturalnego człowieka i wysnuł stąd wniosek, że niezbędne jest zachowanie ukraińskiej kultury i języka, który, jak niejednokrotnie pokazała historia, ma przed sobą przyszłość. Iwan Dracz z kolei wystąpił z oskarżeniem pod adresem ZSRS nie tylko za konsekwencje Czarnobyla, ale także ofiary Wielkiego Głodu, podkreślając, że Ukraina straciła wówczas więcej ludzi niż podczas II wojny światowej, a następnie udziałem narodu ukraińskiego stało się cierpienie z powodu „duchowego Czarnobyla”⁸⁶.

Ukraińcy zaczęli rozumieć, że Czarnobyl to nie tylko tragedia ZSRS, ale przede wszystkim ich własna. To właśnie wtedy pojawiło się pierwsze rozróżnienie na „nasze”, „nasza tragedia”, „my” oraz „wy”, „władza”. W coraz wyraźniejszy sposób ukraińska inteligencja twórcza zaczęła traktować Czarnobyl jak brzemień odpowiedzialności spoczywające na ich barkach. Był to, zdaniem Romana Szporluka, dopiero początek wielkiego ruchu narodowego, w który szczególnie mocno zaangażowała się elita intelektualna Ukrainy, a zwłaszcza jej ramię twórcze, reprezentowane głównie przez pisarzy i poetów słynnego pokolenia lat 60.⁸⁷. Politolog Ukraińskiej Akademii Nauk Wołodmyr Kułyk uznał za fakt szczególny, iż reformatorskie dążenia inteligencji ukraińskiej ujawniły się bardzo mocno w strukturach oficjalnych, jak Związek Pisarzy Ukrainy, którego członkowie wkrótce po katastrofie zajęli się polityką⁸⁸.

W ciąg protestów, które pod koniec lat 80. wstrząsnęły Ukrainą, włączyli się także działacze Ukraińskiego Związku Helsińskiego. Organizacja powstała w marcu 1988 r. (na bazie wcześniejszej Ukraińskiej Grupy Helsińskiej), a jej czołowymi liderami byli m.in. Łewko Łukjanenko i znany publicysta Wiaczesław Czornowił. Podstawowym zadaniem organizacji była kontrola nad przestrzeganiem praw człowieka w Związku Sowieckim (na mocy porozumień międzynarodowych zatwierdzonych

⁸⁶ B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, op. cit., s. 62; O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium*, op. cit., s. 75.

⁸⁷ *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, op. cit., s. XIII; P. Шпорлюк, *У пошуках...* op. cit., s. 34.

⁸⁸ W. Kułyk, *Szkic do dziejów...*, op. cit., s. 181–182.

przez władze ZSRS) oraz żądanie nadania językowi ukraińskiemu statusu języka urzędowego, a nawet wprowadzenia odrębnego obywatelstwa ukraińskiego. Prasa ukraińska za granicą pisała: „Wraz z pojawieniem się niezależnej działalności politycznej na Ukrainie ze względu na proces demokratyzacji Ukraiński Związek Helsiński stał się wiodącą siłą w testowaniu granic głośności i pierestrojki”⁸⁹.

W lipcu 1988 r. Związek Helsiński ogłosił swój program, w którym znalazło się żądanie zaprzestania budowy nowych elektrowni jądrowych na Ukrainie oraz zamknięcia już istniejących jako jedyny środek zaradczy na grożące narodowi ukraińskiemu „ekologiczne ludobójstwo”⁹⁰. W listopadzie 1988 r. UZH w proteście przeciwko polityce nuklearnej rządu ZSRS wystosował do obywateli Ukrainy apel pod hasłem: „Atomowe zło – precz z Ukrainy!”. Pismo zostało wysłane do Michaiła Gorbaczowa w Moskwie oraz Walentyny Szewczenko, przewodniczącej Prezydium Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS w Kijowie. Wśród szeregu postulatów, które zawierał dokument, najważniejszy był wniosek o natychmiastowe zaprzestanie budowy elektrowni jądrowej na Krymie, zatrzymanie prac na pozostałych energoblokach w Czarnobylu oraz propozycja opracowania planu stopniowej likwidacji elektrowni jądrowych na Ukrainie i zastąpienia ich alternatywnymi źródłami energii. Domagano się także zamknięcia tych fabryk na Ukrainie, których działalność szczególnie niszczyła środowisko naturalne lub były rozmieszczone na gęsto zaludnionych obszarach⁹¹. Autorzy apelu wezwali również do obrony ojczyzny i narodu ukraińskiego. Przypomniano, że przez wieki Ukraina była wykorzystywana przez Rosję najpierw jako zaplecze żywnościowe, następnie przemysłowe, wreszcie nuklearne, by w przyszłości stać się „zapleczem cmentarzy”⁹².

Wystąpienie działaczy UZH miało w istocie charakter niepodległościowy (choć niewyraźny w formie bezpośredniej), a wydarzenia w Czarnobylu były jednym z podstawowych argumentów przemawiających za zerwaniem z Moskwą, o czym przypomnieli sygnatariusze wspomnianego dokumentu. „Groźba destrukcji zawisła nad naszym

⁸⁹ „The Ukrainian Weekly” 1988, nr 52, s. 5–6.

⁹⁰ *Deklaracja Ukraińskiego Związku Helsińskiego*; cyt. za: „Сучасність” 1988, № 12 (332), s. 97.

⁹¹ *Ukrainian Helsinki Union Demands Nuclear Free Ukraine*, op. cit., s. 38.

⁹² *Ibidem*.

krajem, widmo degeneracji nad naszym narodem. Jako rezultat kryminalnej, centralistycznej polityki liderów komunistycznych od Stalina do Breżniewa, którzy ignorowali prawo do suwerenności poszczególnych republik, jako rezultat nieodpowiedzialności lokalnych władz, które wydały Ukrainę na pastwę mafii w ministerstwach i departamentach, Ukraina pęka w szwach od elektrowni, kopalni, zakładów przemysłu metalurgicznego i chemicznego, które produkują najwięcej szkodliwych odpadów. Prawie 50% źródeł energii atomowej ZSRS jest skoncentrowanych na Ukrainie. Jednak czarnobylska tragedia, która wstrząsnęła światem, nie nauczyła naszych władz niczego (...) naszedł najwyższy czas zakończyć grabieżcze praktyki zarządzania naszym krajem, przypomnieć władzy, że ten kraj ma już swojego pana – jest nim lud”⁹³. W dalszej części sygnatariusze dokumentu przypomnieli o ośmiu milionach ofiar sztucznego głodu na Ukrainie na początku lat 30. i innych cierpieniach narodu ukraińskiego. Apel kończył się wezwaniem: „Ludzie zatrzymajmy to szaleństwo! Zatrzymajmy ich, zanim będzie za późno!”⁹⁴.

W porównaniu do roku 1987 następnych dwanaście miesięcy przyniosło dalszy wzrost aktywności politycznej społeczeństwa ukraińskiego, przejawiającej się w masowych marszach i protestach. Społeczną, a później także polityczną działalność podjęli niektórzy ukraińscy dysydenci wypuszczeni z więzień w 1987 r. Z zesłania powrócił Mychajło Horyń, który wraz z W. Czornowiłem reaktywował „Український вісник” (Ukraiński Biuletyn), czasopismo kulturalno-artystyczne wydawane niegdyś w samizdacie, prezentujące treści o wyraźnie patriotycznym charakterze⁹⁵. Nie tylko dawni opozycjoniści i członkowie struktur podziemnych, których początki działalności przypadły na lata chruszczowowskiej odwilży w latach 60., ale również młode pokolenie Ukraińców zaczęło coraz częściej włączać się w różnego rodzaju akcje społeczne, a także brać czynny udział w nowo powstających stowarzyszeniach ekologicznych oraz klubach zrzeszających miłośników ukraińskiej kultury i historii.

Naturalnym środowiskiem powstania i rozwoju organizacji opozycyjnych była Ukraina Zachodnia z centrum we Lwowie, gdzie tradycje

⁹³ *Ibidem*, s. 39.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ P. Kenney, *A Carnival of Revolution, op. cit.*, s. 124.

niepodległościowe w społeczeństwie były bardzo żywe, a rusyfikacja nigdy nie poczyniła takich postępów jak w innych regionach⁹⁶. Członkowie wielu organizacji społecznych ze Lwowa na przełomie lat 80. i 90. organizowali wyjazdy do innych obwodów republiki, gdzie przede wszystkim w miastach przeprowadzali uroczystości patriotyczne, marsze i polityczne mityngi, wzywali do osądzenia komunizmu oraz komunistów⁹⁷. Bynajmniej nie oznaczało to, że inne części republiki przyglądały się biernie rozwojowi wypadków. Nawet Wschodnia Ukraina doświadczyła w tym czasie społecznych protestów i publicznych wystąpień przeciwko polityce władz, chociaż były to na początku tumulty o charakterze raczej socjalnym niż stricte narodowym. Władze odpowiadały nieraz z nadmierną brutalnością, jak miało to miejsce 4 sierpnia 1988 r. we Lwowie, kiedy milicja bijąc i szczując psami rozprężyła demonstrację tysięcy ludzi, z których wielu zostało rannych i aresztowanych.

Władze komunistyczne z niemniejszym zapałem stosowały także metody administracyjne, by powstrzymać organizację marszów, protestów oraz innych jawnych form aktywności. Uchwalano limity na tego typu zebrania, podejmowano akcje prewencyjne jak aresztowania liderów opozycji, wreszcie przypuszczano zajadłe ataki w prasie codziennej. Stosowanie przemocy przez partyjnych zwierzchników, również na szczeblu lokalnym, tylko utwierdzało społeczeństwo w przekonaniu, że jest to rezultat tej samej mentalności sowieckiej, która dokonywała gwałtu na Ukrainie przez ostatnie sześćdziesiąt lat.

Temat Czarnobyla jawił się w tym kontekście jako test dla nowej starej władzy, czy proces demokratyzacji w ZSRS, codziennie głoszony w środkach masowego przekazu, jest zjawiskiem autentycznym, czy jedynie parawanem, za którym komunistyczne kierownictwo rozgrywa kwestię Ukrainy według starych bolszewickich metod. Społeczność ukraińską drażniło również to, że kiedy władza pozornie deklarowała gotowość do dialogu na temat wydarzeń w Czarnobylu, wkrótce okazywało się, że politycy traktują katastrofę jak zwyczajny wypadek przy

⁹⁶ We Lwowie działało m.in. Towarzystwo Lwa. Utworzone w październiku 1987 r. stowarzyszenie zrzeszało miłośników miasta Lwowa, a jego członkowie podejmowali różnorakie przedsięwzięcia mające na celu akcentowanie tematyki patriotycznej, przeprowadzono także akcje proekologiczne.

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 15, спр. 4574, арк. 67.

pracy, nieistotny incydent, prezentując jednocześnie demonstracyjne lekceważenie poważnych obaw społeczeństwa.

To samo lekceważenie stało się również udziałem sporej części naukowców, głównie rosyjskich. Do historii przeszło zachowanie dyrektora Państwowego Komitetu ZSRS do spraw Hydrometeorologii i Ochrony Środowiska Jurija Izraela, który na pytanie dziennikarzy o sytuację radiacyjną w kraju za każdym razem odpowiadał „Moskwa czysta!”, nie wspomniawszy nawet słowem o Kijowie lub innych miastach na Ukrainie⁹⁸. Publicyści ukraińscy dopowiadali: „Ta pewność siebie i zarozumiałość w stosunku do własnych obywateli, lekceważenie ludzkiego życia, w tym wypadku z potencjalnymi milionami ofiar, żeby tylko nie stworzyć najmniejszego zagrożenia dla własnego stanowiska, prowadzi do smutnych konkluzji”⁹⁹.

Brak zaufania społecznego i krytyka władz po katastrofie w Czarnobylu dotknęła także ukraińskie władze komunistyczne oraz miejscowych działaczy politycznych, na których spoczywała odpowiedzialność za pierwsze decyzje po tym, jak awaria w Czarnobylu stała się najpierw „wewnętrznym”, a później także publicznym faktem. Krytyka w pierwszej kolejności uderzyła w I sekretarza KPU Wołodymyra Szczerbyckiego, któremu przypomniano, iż był on pupilkim Chruszczowa, odpowiedzialnym za powrót do neostalinowskiej polityki Breżniewa. Jurij Pokalczuk, ukraiński pisarz i naukowiec wspominał: „Od kiedy oni nalegali, by zorganizować w Kijowie pochód z okazji Święta Pracy zaledwie tydzień po wypadku w Czarnobylu, uznałem oboje Szczerbyckiego i Walentynę Szewczenko przez sam ten fakt za kryminalistów”¹⁰⁰. Na pytanie o pozostałych członków Politbiura stwierdził: „Wszyscy są tego samego pokroju (...) każdy z nich jest zanurzony w atmosferze czasów Breżniewa i jak dotąd nie widziałem dużych szans na zmiany”¹⁰¹. Akurat na Ukrainie nomenklatura komunistyczna kierowana „żelazną ręką” przez Szczerbyckiego broniła ze szczególną zaciekością starych

⁹⁸ А. Кречетников, *Звезда Полынь. Воспоминания киевлянина*, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4935000/4935272.stm, 06 IV 2011.

⁹⁹ О.Ж., *Суть речі чорнобильської трагедії*, „Сучасність” 1986, № 6 (302), s. 75.

¹⁰⁰ D.R. Marples, *Language, Culture, and the Search for a Ukrainian Hero: An Interview with Yurii Pokalchuk*, [w:] *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, op. cit., s. 31.

¹⁰¹ *Ibidem*.

porządków w republice. Bezlitosną diagnozę ukraińskiego kierownictwa przedstawił L. Łukjanenko: „Przez długi czas nie uważali się za część narodu ukraińskiego. Widzieli siebie raczej jako reprezentantów Petersburga i Moskwy. Chociaż byli urodzeni na Ukrainie, duchem tkwią w północnych stolicach u stóp potężnego tronu”¹⁰².

Jednak nawet ortodoksyjni komuniści nie potrafili powstrzymać fali przemian, która ogarnęła Ukrainę pod koniec lat 80., gdy protesty w całym kraju przybierały charakter masowy. Wyrazem sprzeciwu wobec dotychczasowej polityki władz było powstanie kolejnego po Ukraińskim Związku Helsińskim (który w 1990 r. przekształcił się w pierwszą partię polityczną tego kraju – Ukraińską Partię Republikańską) tym razem nieoficjalnego ugrupowania – Narodowego Ruchu Ukrainy na Rzecz Przebudowy (Ruch). Była to silnie prawicowa formacja, zasilana przez bardzo różne środowiska ukraińskiej inteligencji, głównie humanistycznej, a także ekologów i działaczy mniejszości¹⁰³. Niewątpliwie korzyścią dla Ruchu, podnoszącą jego prestiż, było przystąpienie do niego ukraińskich dysydentów i więźniów politycznych, w tym wielu ze słynnego pokolenia lat 60.¹⁰⁴. Wśród założycieli Ruchu znalazły się takie znane osobistości z ukraińskiego świata nauki i kultury jak poeta i krytyk literacki Dmytro Pawłyczko, Witalij Donczyk, Jurij Kowaliw, a zwłaszcza cieszący się ogromną popularnością poeta Iwan Dracz. Początkowo z Ruchem współpracował także Borys Olijnyk.

Pierwszy zjazd organizacji za pozwoleniem miejscowych władz odbył się 10 września 1989 r. w Kijowie, dając początek gwałtownemu procesowi demonopolizacji w ukraińskim życiu politycznym. Przewodniczącym Ruchu został Iwan Dracz. Już w pierwszym roku działalności Ruch wystąpił z szeregiem ważnych inicjatyw publicznych, których celem była walka o odrodzenie narodu ukraińskiego i państwową niezależność. Liderzy Ruchu podkreślali znaczenie, jakie dla przyszłości narodu posiada harmonijny rozwój ukraińskiego języka i kultury. Kilka lat później prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk stwierdził, iż „Ruch zrobił najwięcej dla uzyskania [przez Ukrainę] niepodległości”¹⁰⁵. Już na zjeździe założycielskim O. Honczar zasugerował, że jednym z naj-

¹⁰² *Has Glasnost Reached Ukraine?*, *op. cit.*, s. 22.

¹⁰³ S. Yekelchuk, *Ukraina*, *op. cit.*, s. 262.

¹⁰⁴ A. Wilson, *The Ukrainians. Unexpected Nation*, London 2000, s. 157–158.

¹⁰⁵ *Idem, Ukraincy*, Warszawa 2000, s. 185.

większych wyzwiań Ukrainy jest odwrócenie katastrofy ekologicznej, co, zdaniem pisarza, było możliwe tylko w warunkach pełnej niezależności Ukrainy. „Brak realnej niezależności republiki – tym wyjaśnia się Czarnobyl”¹⁰⁶. Honczar rzucił również hasło narodowego referendum w sprawie dalszych losów Czarnobyla oraz innych AES.

Działacze Ruchu odrzucili próby porozumienia podejmowane przez komunistów ukraińskich nastawionych na demokratyczne reformy w państwie (jednak wciąż powiązanych z KPU) i opowiedzieli się jednoznacznie za niepodległością Ukrainy, czemu dali wyraz na drugim Zjeździe Ruchu w październiku 1990 r.¹⁰⁷

Drogą ku demokratyzacji, a wreszcie niepodległości kraju było wprowadzenie szerokich reform społecznych, politycznych i gospodarczych. Ukraiński poeta i dziennikarz Pawło Mowczan, jeden z założycieli Ruchu, stwierdził: „Program [Ruchu – P.S.] mieści w sobie całe spektrum bolesnych problemów, niedających się rozwiązać za pomocą starych metod administracyjnych, które nie są w stanie zainspirować ludzi”¹⁰⁸. Jednym z tych bolesnych problemów była eksplozja nuklearna w Czarnobylu i jej negatywne konsekwencje dla obywateli Ukrainy. Na początek, aby zwrócić uwagę opinii światowej na fatalny stan ukraińskiego środowiska naturalnego, delegaci Ruchu postanowili zwołać w Kijowie konferencję międzynarodową na temat największej w historii ludzkości katastrofy jądrowej¹⁰⁹.

Wypadki w Czarnobylu dowiodły, że czas walki o zmiany, o których mówili działacze Ruchu, właśnie nastąpił. Nie było to jednak zadanie ani łatwe, ani bezpieczne w warunkach funkcjonowania wciąż represyjnego aparatu komunistycznego.

2. „Postczarnobylska” polityka Michaiła Gorbaczowa

Wybuch w reaktorze czarnobylskim stanowił duże wyzwanie dla członków nowego rządu ZSRS z Michaiłem Gorbaczowem na czele, którzy starali się zaprezentować społeczeństwu jako racjonalni i odpowie-

¹⁰⁶ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 326.

¹⁰⁷ A. Wilson, *Українсьу*, *op. cit.*, s. 165.

¹⁰⁸ R. Solchanyk, *Little Russianism...*, *op. cit.*, s. 10.

¹⁰⁹ В. Мокрий, *РУХ на Україні*, *op. cit.*, s. 8–9.

działni przywódcy. Gdy w marcu 1985 r. Gorbaczow został generalnym sekretarzem KC KPZS, ogłosił potrzebę wprowadzenia pierestrojki jako warunek sine qua non zapobieżenia kryzysowi, który w przeciwnym razie będzie nieunikniony¹¹⁰. W swojej książce *Przebudowa i nowe myślenie* stwierdził, że „Przebudowa – to nagląca konieczność, wynikająca z głębokich procesów rozwoju naszego socjalistycznego społeczeństwa. Dojrzało ono do zmian, można nawet powiedzieć, że wywalczyło je cierpieniem. Zaniechanie przebudowy już w najbliższym czasie mogłoby doprowadzić do zaostrzenia sytuacji wewnętrznej, co, mówiąc wprost, groziłoby poważnym kryzysem społeczno-gospodarczym i politycznym”¹¹¹. Dlatego pierestrojka „jest to dogłębna odnowa wszystkich sfer życia kraju, nadanie socjalizmowi najbardziej nowoczesnych form organizacji społeczeństwa, jak najpełniejsze ujawnienie humanistycznego charakteru naszego ustroju we wszystkich jego najważniejszych aspektach: gospodarczym, społeczno-politycznym i moralnym. Chciałbym raz jeszcze podkreślić: przebudowa to nie przebłyśk ani olśnienie, lecz uznanie obiektywnej potrzeby odnowy i przyśpieszenia, które zrodziło się w najgłębszej świadomości naszego społeczeństwa. Sens przebudowy polega właśnie na tym, że łączy ona socjalizm z demokracją, teoretycznie i praktycznie w całej rozciągłości wskrzesza leninowską koncepcję budownictwa socjalistycznego. Stąd jej głębia, jej prawdziwie rewolucyjny duch i wszechogarniający charakter”¹¹². W zamyśle Gorbaczowa pierestrojka wcale nie miała zmieniać systemu czy dokonywać gruntownej przebudowy. „Oczywiście władzy radzieckiej zmieniać nie zamierzamy i nie będziemy odchodzić od tych pryncypiów. Zmiany jednak są konieczne i to takie, które umacniają socjalizm, wzbogacają go politycznie i sprawiają, że staje się bardziej dynamiczny”¹¹³.

Wybitny sowietolog Michał Heller stwierdził, że „ustrój ZSRS cechowała zdolność demokratycznej mimikry”, a „kryzys” i „historia ZSRS” są w Związku Sowieckim tożsame¹¹⁴. Kryzys bowiem to norma, a stan

¹¹⁰ M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988, s. 7.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 15–16.

¹¹² *Ibidem*, s. 41–41.

¹¹³ *Ibidem*, s. 67.

¹¹⁴ M. Heller, *Síódmy sekretarz, op. cit.*, s. 82.

oblężenia jest naturalny dla państwa jednopartyjnego. Jednopartyjny system sowiecki przeżywa kryzys za każdym razem, gdy dochodzi do zmiany u steru władzy¹¹⁵. Kryzys zatem jest wpisany w ten system – czego dowiódł już Stalin, a następnie Chruszczow, Breżniew i wszyscy kolejni sekretarze przejmujący stanowisko genseka. Wszyscy oni też bardzo skrupulatnie wykorzystywali ów kryzys jako powód do dokonania czystki w partii czy w państwie, usuwając elementy – w ich mniemaniu i z ich punktu widzenia – szkodliwe, problemowe bądź po prostu niewygodne. Każdy sekretarz generalny potrzebował więc kryzysu dla umocnienia swej władzy. Gorbaczow – niegdyś protegowany samego J. Andropowa – wprowadził reformy dla uratowania nie tylko spójności Związku Sowieckiego, ale i władzy.

Pierwszą oficjalną reakcją Gorbaczowa na wydarzenia w Czarnobylu było wystąpienie w przemówieniu telewizyjnym 14 maja. Tak długi okres milczenia, zdaniem niektórych obserwatorów, mógł wynikać z chęci zrzucenia odpowiedzialności za katastrofę na lokalnych urzędników¹¹⁶. Kiedy wreszcie Gorbaczow zdecydował się na publiczne wystąpienie, jego przemowa zawierała tylko ogólne przedstawienie przyczyn awarii, sprowadzające się przeważnie do aspektów technicznych. W opinii Gorbaczowa, mimo trudności, następstwa Czarnobyla zostały przezwyciężone, w głównej mierze dzięki męstwu i niezwykłym umiejętnościom ludzi sowieckich oraz ich wierności swoim zasadom. Sekretarz generalny zaprezentował także polityczną ocenę wydarzeń w Czarnobylu. Według niego państwa NATO rozwinęły antysowiecką kampanię, której celem było osłabienie znaczenia sowieckich propozycji pokojowych na temat zaprzestania wyścigu zbrojeń. Tym samym Gorbaczow prowadzoną przez siebie retoryką wpisał się w ogólny ton propagandy sowieckiej. Wyraził on żal, iż „liderzy kapitalistycznych państw” nie odpowiadają na sowieckie inicjatywy i propozycje „zbawienia ludzkości od broni nuklearnej i chemicznej”. Sekretarz generalny KPZS zakomunikował: „Kręgi rządzące USA i ich najbardziej oddani sojusznicy (...) dostrzegli w tym, co się stało, możliwość stawiania przeszkód na drodze rozwoju oraz pogłębiania i tak już trudnego dialogu pomiędzy Wschodem a Zachodem, a także usprawiedliwienia

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 59.

¹¹⁶ CIA, SOV87/0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 1. www.paperlessarchives.com.

wyścigu zbrojeń (...). Mało tego, pojawiła się próba udowodnienia światu w ogóle, że układy z ZSRS są niemożliwe i dania tym samym zielonego światła dalszym przygotowaniom wojennym”¹¹⁷.

Gorbaczow zaproponował prezydentowi USA Ronaldowi Reaganowi spotkanie „choćby w Hiroszimie”, aby podjąć wiążące decyzje w sprawie ograniczenia prób jądrowych. Wśród innych sugestii znalazło się także: rozpoczęcie współpracy międzynarodowej w celu zapewnienia bezpieczeństwa nuklearnego na świecie oraz zorganizowanie konferencji międzypaństwowej poświęconej awarii w Czarnobylu pod egidą Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej¹¹⁸.

Irytacja Gorbaczowa, który w samym Czarnobylu pojawił się dopiero rok po katastrofie, była całkowicie zrozumiała. Dotychczas przecież z łatwością udawało mu się oczarowywać światową opinię publiczną swoim „zachodnim” stylem bycia i pozorną otwartością. Efektem kampanii wizerunkowej umiejętnie prowadzonej przez specjalistów sowieckich było popularne na Zachodzie zjawisko „gorbimanii”, którego profity sekretarz generalny zbierał także we własnym kraju. To właśnie premier Wielkiej Brytanii, „Żelazna Dama” Margaret Thatcher, znana ze swojej nieustępliwości wobec reżimów komunistycznych, określiła Gorbaczowa mianem człowieka, z którym można robić interesy. Komentatorzy zachodni opisywali Gorbaczowa nawet jako sowiecką wersję Johna F. Kennedy’ego¹¹⁹. Po Czarnobylu urok genseka nagle przysł i wydawało się, że cała praca sowieckich ekspertów od wizerunku została pogrzebana pod resztkami czwartego reaktora.

Chociaż lider sowieckiego imperium próbował przewyciężyć trapiące państwo problemy nową polityką głośności, to przecież po wybuchu w Czarnobylu zareagował w stary sposób, dobrze znany opinii światowej. Buńczuczne przemówienie sekretarza generalnego z 14 maja nie posłużyło wyjaśnieniu tego co działo się za kulisami katastrofy, lecz stanowiło jedynie element kolejnej ofensywy propagandowej Związku Sowieckiego. Zabrakło jasnych odpowiedzi na pytania o przyczyny i rzeczywiste rozmiary wypadku, w tym stopień skażenia poszczególnych rejonów ZSRS. Cały problem awarii został sprowadzony do kilku niuansów technicznych, chociaż, jak wynika z opublikowanych

¹¹⁷ „Советская культура”, 1986, № 58 (6158), s. 1.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 31–32.

na początku lat 90. materiałów, Gorbaczow posiadał gruntowną wiedzę na temat wieloaspektowych konsekwencji katastrofy, co więcej, za jego przyzwoleniem odbywało się cenzurowanie publikacji na temat następstw medycznych wypadku, a informacje trafiały tylko do wąskiej grupy uprzywilejowanych¹²⁰.

Angielski „Times” w 1986 r. napisał: „Milczenie oraz brak obiektywnej i dokładnej oceny [skutków katastrofy – P.S.] w sowieckiej prasie nie tylko przeczy polityce głośności, ale okazuje się być bardzo szkodliwe”¹²¹. Jawność miała wszak swoje granice, wyznaczone przez rewolucyjną czujność, a Gorbaczow wydawał się być tego w pełni świadomy.

Nie wszyscy jednak chcieli pogodzić się z autorytaryzmem Gorbaczowa w cenzurowaniu informacji na temat katastrofy. To raczej brak szczerych intencji, by wyjaśnić kluczowe aspekty awarii, podkopał zaufanie obywateli do działań podejmowanych przez władze w drugiej połowie lat 80. Jurij Szerbak niedługo po wydarzeniach w Czarnobylu stwierdził, że „stosunek do prawdy, stosunek do głośności to jedna z najbardziej dokuczliwych lekcji Czarnobyla”¹²². Jeżeli Gorbaczow chciał przeforsować swoje stanowisko w sprawie pierestrojki i przekonać do tego „twardogłowych”, to Czarnobyl stwarzał co prawda ryzykowną, ale niepowtarzalną ku temu okazję¹²³. Katastrofa w CzAES mogła zostać użyta jako broń do przełamania wewnętrznej opozycji „starej gwardii” komunistycznych ortodoksów niechętnych wszelkim propozycjom reform, nawet jeżeli miały posłużyć podtrzymaniu rozlatującego się systemu. Gorbaczow mógł przedstawić opanowanie skutków katastrofy nuklearnej jako swój osobisty sukces i rezultat nowych rządów w państwie, a odpowiedzialnością za wybuch jądrowy obarczyć starą nomenklaturę¹²⁴. Odpowiednie użycie argumentu Czarnobyla pomogłoby Gorbaczowowi nie tylko zrealizować założenia pierestrojki, ale i jemu samemu przyniosłoby olbrzymią popularność w społeczeństwie ukraińskim¹²⁵. Jeżeli tak się nie stało, winę za to w pierwszej kolejności ponosił sam sekretarz generalny, który po latach z żalem wspominał,

¹²⁰ D.R. Marples, *Chernobyl's lengthening shadow*, „Bulletin of the atomic scientists” 1993, nr 7, s. 39.

¹²¹ *Чернобыль: события и уроки*, op. cit., s. 74.

¹²² Ю. Щербак, *Что запретил...*, op. cit., s. 2.

¹²³ E. Hoffmann, *Nuclear Deception*, op. cit., s. 37.

¹²⁴ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, op. cit., s. 240.

¹²⁵ П. Шпорлюк, *У пошуках...*, op. cit., s. 36.

że jego największą klęską było niedokończenie pierestrojki. I nie dziwi ten pogląd, bo gdyby wszystko poszło po myśli Gorbaczowa, to Związek Sowiecki wciąż by istniał, gdyż celem reform nie było ani wprowadzenie kapitalizmu, ani demokracji w miejsce socjalizmu, ale uaktualnienie tego ostatniego poprzez dostosowanie do rzeczywistych potrzeb i możliwości społeczeństwa¹²⁶.

Odejście od polityki głośności nie oznaczało jednak, że nomenklatura komunistyczna zrezygnowała z prób pozyskania przychylności narodów ZSRS, a zatem propagandowego i politycznego wykorzystania katastrofy w Czarnobylu. W miarę rozwoju wypadków rosyjscy władze na Kremlu coraz wyraźniej zaczęli dostrzegać szansę, która w dłuższej perspektywie mogła okazać się ogromnym zagrożeniem dla ukraińskich środowisk niepodległościowych. W propagandowym scenariuszu, akceptowanym przez władze komunistyczne, awaria w Czarnobylu miała stać się impulsem do zjednoczenia różnych narodów ZSRS wokół „wspólnej” tragedii (a nie, jak do tej pory, rzekomych sukcesów) i poprowadzić je do silniejszej identyfikacji z państwem sowieckim. Elementem spajającym, obok naturalnych w obliczu katastrofy silnych emocji, miało być nieustanne odwoływanie się do poczucia obowiązku obywateli i ich odpowiedzialności za losy kraju¹²⁷.

Poświęcenie uczestników likwidacji skutków katastrofy – strażaków, żołnierzy i ochotników z poszczególnych republik Związku Sowieckiego, ale także cierpienia setek tysięcy poszkodowanych zostały cynicznie wykorzystane przez komunistyczną propagandę do kreowania nowej rzeczywistości o masowej formie oddziaływania. Była to rzeczywistość naszpikowana heroicznymi czynami „oddanych sprawie” bohaterów z Czarnobyla i obywateli solidaryzujących się z władzami komunistycznymi. Bardzo silne w społeczeństwie sowieckim nastroje współczucia i solidarności z cierpiącymi przedstawiano jako wyraz „sowieckiego ducha” czy „sowieckiej jedności”, lub nawet wierności „komunistycznym ideom”. Poprzez manipulację językiem (nowomowa) po raz kolejny tworzono złudzenie symbiozy władzy z narodem.

Język sowieckiej propagandy zawsze budził poczucie wewnętrznej wspólnotowości i zarazem obcości wobec innych krajów. W ten sposób

¹²⁶ M. Gorbaczow, *Przebudowa...*, op. cit., s. 173.

¹²⁷ Zob. rozdz. III, *Propaganda czarnobylska jako rezultat sowieckiej polityki zarządzania i kontroli*.

świat znów zrobił się bipolarny, podzielił się na „swoich” i „obcych”. Władza staje się „swoja”, a jej przeciwnicy wrogami¹²⁸. Ta sowiecka nowomowa wywarła swój efekt. Nierzadko można było usłyszeć taki oto pogląd: „Bronię władzy sowieckiej. Naszej władzy. Ludowej! Pod władzą sowiecką byliśmy silni, wszyscy się nas bali. Cały świat patrzył na nas! (...) To oni zrobili wybuch w Czarnobylu. CIA i demokraci. Czytałem w gazetach. Gdyby nie wybuchł Czarnobyl, państwo by nie runęło. Wielkie państwo!”¹²⁹.

Sowiecka ojczyzna identyfikowana jako dobro wspólne lub „jedna rodzina” przedstawiona została w sytuacji wielkiego zagrożenia (i zarazem wiekopomnego wyzwania), podobnie jak to miało miejsce w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej lub innych znaczących wydarzeniach w dziejach ZSRS. Jak dotąd sowiecka dominacja na Ukrainie opierała się głównie na argumentie siły. Odwołanie się do najbardziej alterocentrycznych reakcji człowieka, które za sprawą katastrofy w Czarnobylu stały się autentycznym udziałem większej części Związku Sowieckiego, mogło przynieść lepsze rezultaty dla władz komunistycznych niż prowadzona w poprzednich dziesięcioleciach polityka represji i ucisku. W przypadku, gdyby reżimowa ocena wydarzeń w Czarnobylu, a także strategia jej „popularyzacji” w społeczeństwie odniosła oczekiwany skutek¹³⁰ i społeczność Ukrainy rzeczywiście przyjąłaby katastrofę jądrową w Czarnobylu jako wspólną „ojczystą” tragedię, konsekwencje dla procesu odbudowy tożsamości narodowej Ukraińców mogłyby być równie katastrofalne jak długotrwała polityka kolonialna Moskwy w USRS. Nawet przy założeniu, że ów proces nie uległby całkowitemu wyhamowaniu (lub nie wszędzie), to z całą pewnością zostałby znacznie opóźniony.

Ukraiński historyk Roman Szporluk twierdził, że awaria w Czarnobylu była „neutralna ideologicznie”, a Sowieci mogli wykorzystać katastrofę do wzmocnienia sowieckiej wspólnoty, przedstawiając ją jako tragedię narodową¹³¹. Jego zdaniem, gdyby Sowieci tuż po awarii nuklearnej wykazali całkowitą otwartość, gdyby nie próbowano taić

¹²⁸ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, *op. cit.*, s. 243.

¹²⁹ S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, *op. cit.*, s. 149–150.

¹³⁰ Chociażby w indoktrynacyjnej wizji czasopisma „Sowiecka Kultura”. Zob. „Советская культура” 1986, № 65 (6165), s. 1.

¹³¹ R. Solchanyk, *Little Russianism...*, *op. cit.*, s. XIII.

rozmiarów katastrofy przed społeczeństwem i od razu przedstawiono ją jako „sowieckie nieszczęście”, to „ukraińska koncepcja” przegrałaby z projektem sowieckim, czyli w istocie rosyjskim¹³².

Równie istotny wpływ na dalszy bieg wydarzeń miało zwleknięcie przez władze komunistyczne z oceną sytuacji, próby umniejszania rozmiarów katastrofy oraz zbyt późne wdrożenie działań w celu ochrony poszkodowanej ludności (natychmiastowej ewakuacji zagrożonych regionów, profilaktyki jodowej itd.). W zaistniałych okolicznościach ukraińska opozycja stała się głównym źródłem informacji dla mieszkańców Ukrainy, o wiele bardziej wiarygodnym niż doniesienia oficjalnych mediów – przepuszczone przez sito cenzury, odpowiednio wyselekcjonowane, a następnie zaaprobowane przez aparaty polityczne KPU i KPZS¹³³. Ukraińska inteligencja twórcza jako pierwsza wyszła naprzeciw społecznym oczekiwaniom, wśród których na pierwszy plan wybijało się pytanie: „Kto powie prawdę?”¹³⁴.

Od momentu, gdy władze sowieckie zdecydowały się ujawnić nieco więcej informacji o awarii w CzAES, środki masowego przekazu podjęły wysiłki, by ukazać ją jako wspólne wyzwanie dla wszystkich narodów Związku Sowieckiego. Wkrótce też tragedia czarnobylska przekuta została w propagandowy sukces państwa, polegający na przewyżczeniu jej różnorodnych konsekwencji. Podkreślano „rewolucyjną dojrzałość” uczestników likwidacji awarii, a eksponowanymi postaciami bardzo szybko stali się „świadomi komuniści” i „wszyscy partyjni”. Typowym elementem propagandy komunistycznej w tym okresie były standardowe już ataki na kapitalistyczny Zachód. Burżuazyjne rządy zachodnich państw „próbujące wyzyskać tragedię do własnych celów” stały się w oczach sowieckich demagogów równie niebezpieczne jak „atomowe monstrum” w Czarnobylu. Analiza materiałów prasowych, dokumentów rządowych i służb specjalnych ZSRS dowodzi, że sposób ukazywania tragedii społeczeństwu sowieckiemu mógł przebiegać według scenariusza określonego przez wydział propagandy i zaaprobowanego przez Biuro Polityczne KPZS. Celem działań podejmowanych przez władze było nie tylko zamaskowanie rzeczywistych rozmiarów katastrofy, ale również jej szersze wykorzystanie. W tym kontekście

¹³² Р. Шпорлюк, *У пошуках...*, *op. cit.*, s. 36.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ „Дніпро” 1990, № 9, s. 130.

można rozpatrywać, czy reżim sowiecki w przypadku powodzenia ideologiczno-politycznej ofensywy propagandowej realizowanej z Moskwy nie wykazałby większej odporności na wstrząsy, a „kultura sowiecka” na Ukrainie zaprezentowałaby większą trwałość. Strategia komunistycznych władz okazała się jednak o wiele spóźniona i niewiarygodna. O przebiegu wypadków w dużej mierze zdecydowały niejednoznaczne reakcje sowieckich decydentów i osobiście sekretarza generalnego KPZS, a w dalszej kolejności działania opozycji ukraińskiej. Postawę Gorbaczowa w czasie katastrofy czarnobylskiej dosadnie scharakteryzował rosyjski komentator i dziennikarz Kronid Lubarski: „Gorbaczow nie okazał się [po wybuchu w Czarnobylu – P.S.] prawdziwym mężem stanu, ale małym, ograniczonym, prowincjonalnym sekretarzem partii ze Stawropola, który po prostu nie wiedział, jak poradzić sobie z kryzysem o takich rozmiarach”¹³⁵.

Prawie trzydzieści lat po wybuchu w Czarnobylu Gorbaczow napisał w mających formę autobiografii wspomnieniach, że 26 kwietnia 1986 r. jego życie zostało podzielone na dwie części – przed i po awarii. Sam przekonuje, iż najwyższe władze ZSRS, z nim na czele, uczyniły wszystko, co było w ich mocy, aby uniknąć większej liczby ofiar i jak najszybciej opanować konsekwencje nuklearnego wypadku¹³⁶. Ocena wydarzeń byłego przywódcy ZSRS nie wytrzymuje jednak konfrontacji z faktami. Jest oczywiste, że gdyby Gorbaczow oraz inni prominenci zamiast destrukcyjnej zachowawczości wykazali się większą odwagą i zrezygnowali z tradycyjnej polityki utajniania faktów, a w Czarnobylu rzeczywiście zastosowano głośność, to skutki wybuchu w CzAES mogły być mniej rujnujące. Również wizerunek bezdusznego stosunku państwa do człowieka miał szansę ulec przeobrażeniu i być może sam Gorbaczow zostałby uznany za opatrnościowego męża stanu. Ukraińscy działacze komunistyczni na czele z Szczerbyckim także mieli niepowtarzalną okazję, aby stać się autentycznymi, a nie narzuconymi liderami w społeczeństwie ukraińskim. Być może nawet ukraińscy komuniści zyskaliby na tym znacznie więcej niż ich moskiewscy towarzy-

¹³⁵ C. Zelenko, *The Chornobyl*, *op. cit.*, s. 14. M. Gorbaczow urodził się w okręgu stawropolskim na Kaukazie, zaczynał karierę polityczną jako pierwszy sekretarz obwodowego komitetu Komsomołu w Stawropolu, a w latach 1970–1978 był pierwszym sekretarzem stawropolskiego Komitetu Obwodowego.

¹³⁶ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 282–284.

sze. Nieklamane poparcie ludności dla przywódców partyjnych byłoby cenniejsze niż wszystkie negatywne reperkusje związane z katastrofą i mogło posunąć naprzód sowietyzację Ukrainy mimo pogłębiającego się kryzysu gospodarczego. A przecież, jak trafnie zauważył Michaił Heller, przyszłość Kraju Rad w dużej mierze zależała od powodzenia albo fiaska procesu „sowietyzacji” człowieka¹³⁷.

3. Radykalizacja konfliktu pomiędzy komunistycznymi władzami a ukraińską opozycją

Katastrofa w Czarnobylu pod wieloma względami zachwiała podstawami sowieckiego systemu. Ogromne sumy pieniędzy wydawane na usuwanie skutków awarii, upadek reputacji władz i rozwój ruchów narodowościowych na Ukrainie oraz w pozostałych republikach przyspieszył proces rozkładu ZSRS. Warto jednak zauważyć, że po 26 kwietnia 1986 r. bieg wypadków nie był z góry przesądzony i zależał w dużej mierze od zachowania zarówno władz, jak i postawy samych Ukraińców.

Dla decydentów z Kremla w miarę upływu czasu stawało się oczywiste, że Czarnobyl okazał się nie tylko problemem ekologicznym lub ekonomicznym, ale także poważnym wyzwaniem politycznym. To właśnie dlatego władze sowieckie ofiarność i poruszenie tragedią swoich obywateli od początku traktowały jako świadectwo opowiedzenia się „narodu” po stronie komunistycznego establishmentu i starały się taką wizję wpajać społeczeństwu¹³⁸. Jeden z największych autorytetów moralnych w Rosji, Aleksander Sołżenicyn, określił poświęcenie obywateli okazane przy przezwyciężaniu skutków katastrofy czarnobylskiej jako wspólny trud narodu dawnej Rusi, a sprawcami tragedii nazwał bliżej nieokreślonych „karierowiczów i durni”¹³⁹.

Po katastrofie nuklearnej kluczowym czynnikiem, obok polityki informacyjnej ZSRS (w istocie propagandowej), była postawa intelektualistów ukraińskich, głównie inteligencji twórczej, której działania

¹³⁷ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, op. cit., s. 354.

¹³⁸ R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl*, op. cit., s. 89.

¹³⁹ A. Sołżenicyn, *Jak zbudować Rosję? Słowo do Ukraińców i Białorusinów*, „Zustriczi” 1991, nr 1, s. 65–66.

sprawiły, że awaria w Czarnobylu zaczęła być postrzegana przez społeczeństwo w zupełnie innych kategoriach, niżby życzyła sobie tego władza. Nie wszystko udawało się zamaskować wszechobecną propagandą i apelami o sowiecką solidarność. Po upływie kilku lat od wybuchu w CzAES mieszkańcy Ukrainy byli świadomi, że władze komunistyczne próbowały początkowo zataić informacje o katastrofie przed opinią publiczną. Z kolei rządzący doskonale zdawali sobie sprawę, że społeczeństwo taką wiedzę posiada. Poważnie brano pod uwagę, że rozwój sytuacji w pierwszych tygodniach po awarii podkopał prestiż partii i wzbudził, zwłaszcza na Ukrainie i Białorusi, nieufność do systemu, który w tak ważnym momencie okazał się całkowicie nieskuteczny. Władze cenzurowały informacje na temat kondycji radiologicznej poszczególnych obszarów Ukrainy, fałszowano także liczbę ofiar promieniowania radioaktywnego. Nie można było jednak zatuszować kilku dni permanentnego milczenia w kwietniu 1986 r. Tym bardziej że w rękach opozycjonistów ukraińskich fakt ten stał się poważnym argumentem w procesie uświadamiania szerokiej opinii publicznej destrukcyjnego charakteru sowiecko-rosyjskiej dominacji na Ukrainie.

Kiedy ostatecznie 5 maja 1986 r. mieszkańcy Kijowa dowiedzieli się, że jednak miasto uległo pewnemu skażeniu izotopami promieniotwórczymi, a minister zdrowia Anatolij Romanenko zalecił podjęcie symbolicznych środków bezpieczeństwa (mycie rąk i nóg), prawie od razu pojawiły się pytania o milczenie władz w pierwszych dniach maja 1986 r. Mieszkańców szczególnie wzburzyło ukrywanie informacji na temat rzeczywistego poziomu promieniowania w mieście (wciąż nie wiadano, kiedy wróci on do stanu sprzed awarii) oraz rezygnacja z profilaktyki radiologicznej. Próbowano także dociec, dlaczego z Kijowa i okolic nie ewakuowano kobiet z dziećmi i pozwolono wyjść ludziom na ulice świętować 1 maja¹⁴⁰. Na te i inne wątpliwości społeczeństwo nie otrzymało satysfakcjonującej odpowiedzi. Minister Romanenko w radiu i telewizji zapewniał mieszkańców Kijowa, że ich jedynym problemem jest radiofobia, a profilaktyki jodowej nie warto stosować, gdyż znane były mu przypadki nadużywania tabletek z jodem¹⁴¹.

Już dwa lata po katastrofie pytania o odpowiedzialność władz za

¹⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 34–36.

¹⁴¹ „Наука і суспільство” 1991, № 9, s. 9.

brak właściwych decyzji i przemilczanie tragedii stawiano wprost na mityngach i marszach protestu organizowanych również w ukraińskiej stolicy. Coraz częściej zaczęły pojawiać się piętnujące zachowanie władz artykuły prasowe, w których stawiano zarzuty zarówno przedstawicielom naczelnych organów państwa, jak i miejscowym, tj. władzom republiki: „Czyż to nie skrajnie pogardliwy stosunek do własnego narodu, który nie ze swojej winy wpadł w takie kłopoty i nie wie, co trzeba zrobić?”¹⁴². Wydawało się, że przywódcy antypaństwowej opozycji na Ukrainie, wśród których inteligencja humanistyczna zaczynała przejmować rolę lidera, byli gotowi na „wymianę ciosów” z władzami. Zdawano sobie jednak sprawę, że pełne poparcie społeczeństwa dla „zielono-narodowej” inicjatywy jest możliwe tylko przy uwzględnieniu złożonych zależności występujących w poszczególnych regionach kraju i odpowiednio dobranych do sytuacji „ostatecznych” argumentów. Wiedzano też, że siła środków i instrumentów wsparcia leży po stronie rządu, a komunistyczne władze za wszelką cenę będą starały się utrzymać inicjatywę strategiczną.

Początkowo Moskwa, próbując wytłumaczyć się z kilkudniowego „opóźnienia” informacji w sprawie wydarzeń w Czarnobylu, zrzuciła całą odpowiedzialność na kierownictwo komunistyczne w Kijowie i oskarżyła lokalnych działaczy o utajnianie prawdziwych danych na temat katastrofy. Szef agencji prasowej „Nowosti” Walentin Falin w wywiadzie dla niemieckiego magazynu „Der Spiegel” stwierdził, że nieświadomy zagrożenia Gorbaczow dopiero dwa dni po katastrofie otrzymał pierwsze wiarygodne informacje o wypadku¹⁴³. Władze Kremla argumentowały, że za opóźnienia decyzyjne m.in. o ewakuacji mieszkańców z miejscowości zagrożonych wysokim poziomem promieniowania odpowiadali miejscowi członkowie partii, którzy starali się ukrywać rzeczywistą skalę katastrofy¹⁴⁴. Wersja Moskwy nie zgadzała się jednak z faktami, bowiem Państwowa Komisja ds. zbadania skutków wybuchu w Czarnobylu została zawiązana jeszcze 26 kwietnia 1986 r. (co potwierdził w tym samym roku członek rządu Iwan Emelianow), a zatem, zanim ZSRS oficjalnie przyznał się do

¹⁴² А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, 18.

¹⁴³ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, *op. cit.*, s. 167.

¹⁴⁴ *Idem*, *Chornobyl: Political Consequences*, „The Ukrainian Weekly” 1986, nr 39, s. 2.

katastrofy, już od dwóch dni pracowano nad zbadaniem jej przyczyn i rozmiarów. Borys Szcerbina wraz z członkami komisji znalazł się na miejscu wypadku we wczesnych godzinach porannych 26 kwietnia (co potwierdził także gen. Pikałow) będąc w pełni świadomym rozmiarów wydarzenia¹⁴⁵. Także Angelina Guskowa, szefowa słynnej kliniki nr 6 w Moskwie, zjawiła się na miejscu katastrofy w dniu wybuchu. Stąd wniosek, że jeżeli informacje na temat katastrofy były blokowane, to raczej ze strony samej Moskwy¹⁴⁶.

Sekretarz KPU Szcerbycki wykazywał nikłe zainteresowanie całą sytuacją i chociaż to na niego zrzucano całe odium winy za niekompetencje władz po wybuchu w Czarnobylu, wciąż pozostawał na swoim urzędzie, a spodziewane powszechnie czystki wewnątrz ukraińskich struktur partyjnych z jakichś przyczyn nie następowały. Gorbaczow nadal udzielał poparcia Szcerbyckiemu, mimo że jego obecność na stanowisku szefa KPU, jak i sprawowanie funkcji pierwszego sekretarza CK KPU przez bezbarwnego, ale posłusznego Moskwie Borysa Kaczurę, jawnie przeczyło hasłom pierestrojki i głośności¹⁴⁷. Najwyraźniej Gorbaczowowi zależało, by utrzymać Szcerbyckiego na stanowisku, być może dla kontrastu byłego wykonawcy breżniewowskiej polityki na Ukrainie z „postępowym” I sekretarzem KPZS. David M. Marples wysunął przypuszczenie, że jednym z powodów łagodnego potraktowania Szcerbyckiego przez Moskwę był fakt, iż to właśnie on w najpewniejszy sposób gwarantował realizację programu rozwoju energetyki jądrowej na Ukrainie. Dymisja Szcerbyckiego jako rezultat katastrofy w Czarnobylu mogłaby zostać odczytana przez społeczeństwo ukraińskie jako oficjalne potępienie sowieckiej strategii nuklearnej w USRS, a na to Moskwa nie mogła sobie pozwolić ze względu na kluczowe znaczenie Ukrainy dla „pokojoyej nuklearyzacji” całego kraju¹⁴⁸. Nie mniej istotnym czynnikiem mogła być okoliczność, że Szcerbycki wykonywał jedynie polecenia Moskwy i osobiście Gorbaczowa (o czym nie wiedziała wówczas opinia publiczna w ZSRS), kiedy po wybuchu w Czarnobylu zataił informacje o wypadku przed społeczeństwem

¹⁴⁵ CIA, SOV87/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 3. www.paperlessarchives.com.

¹⁴⁶ D.R. Marples, *Chornobyl: Political Consequences*, *op. cit.*, s. 3.

¹⁴⁷ S. Yekelchuk, *Ukraina*, *op. cit.*, s. 257.

¹⁴⁸ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 116.

ukraińskim¹⁴⁹. Z całą pewnością zaś władze w Moskwie nie chciały wiązać wydarzeń w Czarnobylu z odpowiedzialnością wysokich funkcjonariuszy partii, by nie zaczęto postrzegać katastrofy również jako rezultatu niesprawnego systemu zarządzania gospodarką w ZSRS. Mogło to w dalszej perspektywie postawić pod znakiem zapytania rozwój całego przemysłu jądrowego państwa, z którym Moskwa wciąż wiązała duże nadzieje. Sama tylko elektrownia w Czarnobylu po ponownym włączeniu w eksploatację kolejnych reaktorów miała zapewnić republice ukraińskiej stabilność energetyczną i postęp.

Po zmianie oficjalnego stanowiska rządu ZSRS na temat długotrwałego milczenia przedstawicieli kierownictwa sowieckiego po wybuchu w czwartym reaktorze tłumaczono, że Politbiuro potrzebowało czasu, aby móc należycie rozpoznać skalę awarii i do tego momentu jego członkowie nie mogli udzielać oficjalnych wypowiedzi na temat wydarzeń w CzAES, żeby przypadkiem nie sprokurować fałszywych informacji¹⁵⁰. Przekonywano także, iż ewakuacja Prypeci oraz pozostałych regionów na Ukrainie i Białorusi została przeprowadzona najszybciej, jak to było możliwe lub konieczne.

Każda ze stron na linii konfliktu pomiędzy władzami komunistycznymi a ukraińską opozycją narodową zamierzała umieścić katastrofę nuklearną we własnym arsenale środków propagandowych. Nie był to już tylko spór merytoryczny lub ambicjonalny, ale prawdziwa wojna o kontrolę nad przekazem wydarzeń z Czarnobyla. Jej cechą charakterystyczną stała się ideologizacja konfrontacji oraz próby zdyskredytowania przeciwnika za wszelką cenę. Przy czym dla strony ukraińskiej miała ona także charakter heroicznego wyzwania, zwłaszcza jeżeli brano pod uwagę jej tragiczny kontekst – masowe wysiedlenia z 30-kilometrowej strefy oraz ofiary śmiertelne i degradację środowiska naturalnego na Ukrainie. Rok po katastrofie J. Sczerbak, przeciwstawiając się rządowej propagandzie, próbującej przedstawić bohaterską walkę ze skutkami Czarnobyla jako efekt wychowania ideologicznego obywateli sowieckich, stwierdził, że „Podołanie katastrofie to nie zasługa systemu ani socjalizmu, ale charakteru narodu”¹⁵¹. Z kolei na IX Zjeździe Związku

¹⁴⁹ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl's Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 9. www.paperlessarchives.com.

¹⁵⁰ „The Ukrainian Weekly” 1986, nr 19, s. 1.

¹⁵¹ Ю. Щербак, *Что запретил...*, *op. cit.*, s. 2.

Pisarzy Ukrainy Ołes Honczar stwierdził wprost, że pisarze ukraińscy muszą podjąć walkę z „filistynami” i cynikami, którym obce są takie pojęcia jak sumienie, patriotyzm albo wartości duchowe. Dmytro Pawłyyczko na tym samym Zjeździe nawoływał do zwarcia szeregów, bo tylko razem, a nie indywidualnie, literaci mogą być wsparciem dla swojego narodu i źródłem jego duchowej siły¹⁵². Również Szczerbak przestrzegał swoich rodaków „Jeżeli nie będziemy mówić o tym, czego nie zrobiono w Czarnobylu, o tym, co przemilczano, to wyjdziemy naprzeciw nowemu Czarnobylowi (...) Trzeba mówić o negatywach, o grzechach – lenistwie, pijaństwie i robieniu wszystkiego na chybił trafił. Na chybił trafił myśleli, że uda się w Czarnobylu na czwartym bloku (...) Ubóstwili technikę, pokładali nadzieję w rublu, zapomnieli o etyce”¹⁵³.

Wraz z analizą skutków awarii w Czarnobylu pojawiły się zastrzeżenia odnośnie polityki informacyjnej państwa prowadzonej po katastrofie. Argument strony rządowej, iż nie od początku zdawano sobie sprawę z powagi zaistniałej sytuacji i dopiero dalsze obserwacje pozwoliły sowieckim specjalistom zorientować się w rzeczywistej skali tragedii, został zdecydowanie odrzucony przez ukraińską opozycję jako próba usprawiedliwiania się¹⁵⁴. Na dowód tego przytaczano przypadki działań podejmowanych przez kierownictwo partyjne i lokalne ośrodki administracyjne, których celem było maskowanie różnorodnych konsekwencji wybuchu w Czarnobylu, a wśród nich: ukrywanie raportów medycznych na temat liczby ofiar, brak opieki lekarskiej dla likwidatorów, nieprawdziwe informacje odnośnie powierzchni i poziomu skażenia radionuklidami terytorium USRS. „W systemie ochrony zdrowia nie powinno być tajnych instytucji” – pisano – „Zadaniem medycyny jest leczyć, a nie ukrywać choroby”¹⁵⁵.

Szczególnie ryzykowną manipulacją z perspektywy ochrony ludzkiego zdrowia oraz środowiska naturalnego było konsekwentne utrwalanie w społeczeństwie za pomocą różnych mediów przekonania, że cały problem promieniotwórczego skażenia dotyczy głównie tzw. 30-kilometrowej strefy wokół CzAES, ewakuowanej jeszcze w 1986 r. Władze pozwalały (a nawet zachęcały), by osoby zamieszkujące w po-

¹⁵² B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, op. cit., s. 62.

¹⁵³ Ю. Щербак, *Что запретил...*, op. cit., s. 2.

¹⁵⁴ Є. Колодійчик, *Геноцид продовжується?*, op. cit., s. 3.

¹⁵⁵ „Новый Мир” 1989, № 4, s. 202.

bliżu podjęty produkcję rolną i hodowlaną. Jednocześnie naukowcy sowieccy przyznawali na forum międzynarodowym, że obszar skażony radionuklidami w stopniu uniemożliwiającym normalne funkcjonowanie gospodarstw wiejskich wynosi ponad 5 tys. km² i rozciąga się daleko poza granicę strefy alienacji¹⁵⁶. Już w połowie maja 1986 r. odpowiednie służby opracowały mapę skażenia promieniotwórczego poszczególnych regionów Ukrainy, Rosji i Białorusi. Badania przeprowadzone w punktach kontroli Państwowego Komitetu Hydrometeorologii potwierdziły przypuszczenia, iż niekorzystna sytuacja radiologiczna występuje daleko poza kordonami 30-kilometrowej strefy¹⁵⁷. Promieniotwórczy opad skażił miejscowości wysunięte do 100 km na północ od reaktora, a także w kierunku zachodnim, obejmując większą część Wołynia. Jednak dane sowieckich specjalistów (w tym mapa sytuacji radioekologicznej) nie zostały udostępnione opinii publicznej¹⁵⁸.

Na wokandę wróciła również kwestia organizacji pochodzącej z Kijowa w 1986 r., roli mediów państwowych w relacjonowaniu wydarzeń z Czarnobyla, a także kształtowaniu opinii publicznej na temat samej katastrofy i jej przyczyn. Według opinii środki masowego przekazu nie tylko nie informowały społeczeństwa o prawdziwych skutkach wybuchu w Czarnobylu, w efekcie znanych tylko nielicznym, ale świadomie wprowadzały naród w błąd, prezentując w prasie, radiu i telewizji normalne życie mieszkańców zagrożonych rejonów. Nie podano najbardziej podstawowych informacji o zasadach postępowania w sytuacji zagrożenia radiologicznego. „Czy nasi specjaliści – radiolodzy, dozymetryści, kierownicy obrony cywilnej – nie znali tych elementarnych zasad?” – pytano. „Znali i świadomie przez brak stanowczości, lękliwość podejmowali samowolne decyzje lub też wskutek czyjegoś nakazu milczeli, rzuciwszy miliony ludzi na pastwę losu”¹⁵⁹.

Publicyści ukraińscy udowadniali, że władarze sowieckiego imperium unikali odpowiedzialności za tragedię w Czarnobylu w imię utrzymania odpowiedniego wizerunku ZSRS na arenie międzynarodowej.

¹⁵⁶ Z.A. Medvedev, *The Legacy...*, op. cit., s. 82–83.

¹⁵⁷ В.А. Борзюлов, *Физико-математическое моделирование поведения радионуклидов*, „Природа” 1991, № 5 (909), s. 47.

¹⁵⁸ Z.A. Medvedev, *Chernobyl*, op. cit., s. 19–30.

¹⁵⁹ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, op. cit., s. 117.

Oleś Honczar zarówno katastrofę w czarnobylskiej AES, jak i samą okoliczność wybudowania elektrowni atomowej 130 km od Kijowa uznał za porażkę nauki oderwanej od człowieka, zbiurokratyzowanej i niehumanitarnej. Zdaniem pisarza nauka sowiecka straciła jakość moralności¹⁶⁰. Z kolei ukraiński biofizyk Dmitrij Grodziński publicznie zasugerował, że władze celowo ukrywały informacje o rzeczywistym wpływie promieniowania na ludzki organizm. „Kogo chciano okłamać? Swój własny nie bardzo zaznajomiony z radiologią naród?” – te oraz inne pytania doprowadziły uczonego do prostej konkluzji: działania władz ZSRS dyskredytowały to państwo przed własnym społeczeństwem. „Czarnobyl nie był zwykłą tragedią, ale przestępstwem nie znajdującym odzwierciedlenia w kodeksach karnych”¹⁶¹.

Przywódcy partyjni w Moskwie z niepokojem śledzili stale rosnącą liczbę publikacji piętnujących postawę władz po wybuchu w Czarnobylu i pogłębiający się w społeczeństwie brak zaufania do działań podejmowanych przez oficjalne czynniki. Zaplanowana przez władze medialna kontrofensywa nie miała szans powodzenia, gdyby główna rola w niej nie przypadła sowieckim uczonym i specjalistom z różnych dziedzin, takim jak Leonid Iljin, Jurij Izrael, Angelina Guskowa czy dyrektor Instytutu im. I. Kurczatowa Anatolij Aleksandrow.

W tajnym protokole CK KPU zapisano, iż celem prowadzonej w społeczeństwie propagandy jest wytworzenie przekonania o całkowitym bezpieczeństwie elektrowni jądrowych, ich nieszkodliwości dla środowiska naturalnego, zwłaszcza w porównaniu z tradycyjnymi metodami pozyskiwania energii. W tym celu zalecano masowy nakład naukowo-popularnych broszur o eksploatacji AES, wystąpienia w telewizji i radio członków Akademii Nauk USRS i innych specjalistów, którzy będą prowadzić wykłady, pogadanki i prelekcje. Planowano także organizowanie wystaw poświęconych historii AES¹⁶². „Autorytety naukowe” ZSRS stanowczo wystąpiły w obronie sowieckich władz, które jakoby od początku katastrofy postępowały właściwie. Jeżeli zaś zdarzały się jakieś błędy, to były one usprawiedliwiane „wyjątkowością” i „niepowtarzalnością” zaistniałej sytuacji. Fizycy sowieccy utrzymywali,

¹⁶⁰ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 58.

¹⁶¹ А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 117; „Новый Мир” 1989, № 4 (772), s. 202.

¹⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3190, арк. 47–50.

że poziom promieniowania po katastrofie był na tyle niski, iż w żaden sposób nie mógłby negatywnie wpłynąć na okoliczną ludność, a zagrożenie dla zdrowia „powstawało tylko w ludzkich umysłach”¹⁶³. Na potwierdzenie tych opinii przytaczano najróżniejsze przykłady, jak choćby ten, że podczas podróży samolotem z Moskwy do stolicy Ukrainy pasażerowie otrzymują o wiele większą dawkę promieniowania niż podczas miesięcznego pobytu w Kijowie¹⁶⁴. W konkluzji eksperci stwierdzili, że wydarzenia w Czarnobylu nie powinny wpłynąć na dalszy rozwój energetyki jądrowej w Związku Sowieckim, który w dłuższej perspektywie wydawał im się niezbędny¹⁶⁵.

Sz szczególnie fizycy jądrowi (U. Marhulis) bronili oficjalnej koncepcji 35 ber, prezentując ją jako rozsądną. Inni zaś (I. Filjuszkin) twierdzili, że małe dozy promieniowania nie powinny negatywnie wpływać na zdrowie. Główny lekarz sanitarny Kijowa, Wołodymyr Szestakow, publicznie wyraził opinię, że chorób wywołanych radioaktywnością w Kijowie nie było i nie będzie, bo „przeciwy to koncepcji 35 ber”¹⁶⁶. Stosunek reżimowych pracowników nauki do katastrofy współbrzmiał z oficjalnym stanowiskiem partii, a centralne media przedstawiały je jako wyważoną i realistyczną ocenę fachowców, w odróżnieniu od emocjonalnych artykułów dziennikarzy opozycyjnych i pisarzy-laików¹⁶⁷.

Na dalszym etapie zbiorowego sporu o konsekwencje katastrofy czarnobylskiej oraz nuklearnej przyszłości Ukrainy doszło do wyraźnego zaostżenia dyskursu między pracownikami ukraińskich instytutów i ośrodków badawczych a politykami i naukowcami rosyjskimi popieranymi przez centrum w Moskwie. Oskarżenia ukraińskiej inteligencji twórczej o dyletantyzm przez reżimowych specjalistów nie znajdowały potwierdzenia w rzeczywistości, gdyż pisarze i poeci otrzymali mocne wsparcie od ukraińskich ekspertów różnych specjalności (geochemii, badań jądrowych, fizyki itd.). Członkowie Ukraińskiej Akademii Nauk: Mykoła Amosow, Aleksandr Ałymow, Dmitrij Grodziński podkreślali, że dalsza rozbudowa elektrowni w Czarnobylu, wobec dużej aktywności promieniotwórczych pierwiastków w strefie alienacji, stworzy realne

¹⁶³ „Литературная газета” 1986, № 21 (5087) s. 10.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *Чернобыль: радиоактивное загрязнение, op. cit.*, s. 29–30.

¹⁶⁶ „Дніпро” 1990, № 2, s. 143.

¹⁶⁷ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 26.

niebezpieczeństwo dla środowiska naturalnego oraz zdrowia ludzi, a także wygeneruje olbrzymie koszty, które wpłyną na nieopłacalność inwestycji¹⁶⁸. Około sześćdziesięciu członków Ukraińskiej Akademii Nauk wystosowało do władz petycję (przedrukowaną później w tygodniku „Літературна Україна”) z żądaniem zaprzestania dalszej rozbudowy reaktorów w Czarnobylu (nr 5 i 6)¹⁶⁹. W petycji podkreślono, że „Wysoce promieniotwórcze izotopy z długim okresem półrozpadu wciąż pozostają wokół elektrowni, zwłaszcza w lesie, który otrzymał nazwę »rudego lasu¹⁷⁰«. Roboty budowlane mogą spowodować dalsze rozprzestrzenienie się radioaktywnych pierwiastków na okolicę”. Przytoczono również opinię M. Amosowa: „Po tym jak dziesiątki tysięcy ludzi przeszło ciężką traumę mentalną i nadal żyje w strachu o swoją przyszłość, czy istnieje moralne prawo narażania ich na nowe lęki i wątpliwości? A te lęki nie są bezpodstawne. Najmniejszy wzrost promieniotwórczości, nawet gdy pozostaje w bezpiecznych granicach, wywołuje strach. A niebezpieczeństwo napromieniowania będzie bardzo realne dla robotników pracujących przy budowie reaktorów”¹⁷¹.

O samych mechanizmach zarządzania przemysłem jądrowym w ZSRS obywatele Ukrainy mogli się dowiedzieć już wcześniej z artykułu D. i A. Grodzińskich w żurnalu „Kyjiw” z 1988 r. „W tym czasie Ministerstwo Energetyki Atomowej wykorzystywało całą władzę, którą posiadało w Radzie Ministrów ZSRS, a czasem również autorytet Politbiura KC KPZS, aktywnie i natarczywie prowadząc politykę zmierzającą do budowy kolejnych reaktorów i z żalem przychodzi nam stwierdzić, że również atmosfera utrwalanej dzisiaj w kraju głośności otwartego omówienia najistotniejszych kwestii w tym wypadku nie zawsze działa: bo ile możemy się dowiedzieć, co dzieje się w tej czy innej »zamkniętej« strefie? (...) tak więc społeczeństwo może tylko przez przypadek, wskutek niechlujstwa jakiegoś pracownika z Minato-

¹⁶⁸ „Літературна газета” 1987, № 22 (5140), s. 13.

¹⁶⁹ CIA, SOV87-0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 1. www.paperlessarchives.com.

¹⁷⁰ Las znajdujący się w bezpośredniej odległości od czarnobylskiej elektrowni jądrowej. W polskojęzycznej literaturze przedmiotu funkcjonuje również określenie „czerwony las”.

¹⁷¹ Wkrótce po proteście naukowców ukraińskich władze zawiesiły program budowy nowych reaktorów w Czarnobylu. „Літературна газета” 27 V 1987, [w:] *Aftermath Of Chernobyl...*, op. cit., vol. 4.

menergo dowiedzieć się o dalszych zamysłach” [co do planów rozwoju energetyki jądrowej – P. S.]¹⁷².

W lutym 1990 r. na łamach miesięcznika „Nowy świat” dyrektor Państwowego Komitetu Hydrometeorologii ZSRS Jurij Izrael postanowił dać odpór informacjom podważającym autorytet sowieckiego establishmentu i publicznie zaatakował rosyjskiego pisarza Grigorija Miedwiediewa, niedawnego zastępcę głównego inżyniera w elektrowni czarnobylskiej, którego powieść dokumentalna (*Чернобыльская тетрадь*) poświęcona katastrofie nuklearnej obnażyła cynizm i kłamstwa władz komunistycznych, w tym także pozostających na ich usługach sowieckich naukowców. Wpływowi decydenci związani z przemysłem jądrowym uznali publikację Miedwiediewa za działanie wymierzone przeciwko państwu sowieckiemu. W warunkach gorbaczowowskiej „jawności” jej autor doświadczał różnego rodzaju szykan i trudności czynionych mu ze strony zbiurokratyzowanego aparatu ZSRS, a zwłaszcza sowieckiej cenzury, zanim jego monografia o Czarnobylu mogła wreszcie ujrzeć światło dzienne¹⁷³. W odpowiedzi na medialne ataki Miedwiediew oświadczył: „Chociaż ponad cztery lata minęły od dnia katastrofy czarnobylskiej, w dalszym ciągu odczuwamy deficyt prawdy na temat nieszczęścia, które nas dotknęło, jeszcze nie wszystko wiemy o poniesionych stratach. Nadal zaniża się dane na temat poziomu promieniowania, tak w czasie, jak i przestrzeni”¹⁷⁴. Pisarz i naukowiec krytykował ustaloną przez rząd sowiecki dawkę 35 ber w ciągu życia. „Oni nadal chcą udowodnić naszemu narodowi i całemu światu, że chociaż czarnobylska katastrofa nie ma analogii w historii ludzkości (widać tutaj dumę: również w tym jesteśmy pierwsi!), ale jednak poziom promieniowania przy takiej niesłychanej katastrofie jest całkiem znośny, można żyć i to nawet zdrowiej niż bez promieniowania”¹⁷⁵. Miedwiediew poddał ocenie także postawę samego J. Izraela, który cztery lata po katastrofie „Zdecydował się wystąpić w »Prawdzie« ze swoją mapą skażenia promieniotwórczego ziem Białorusi, Ukrainy i Rosji, jakby do tego momentu nic na ten temat nie wiedział. Ale przecież

¹⁷² А. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, *op. cit.*, s. 115.

¹⁷³ G.U. Medvedev, *No Breathing...*, *op. cit.*, s. 111–112, 156, 180–181.

¹⁷⁴ Г.У. Медведев, *Дозы правды...*, *op. cit.*, s. 265–267.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

wiedział i milczał. I tym samym przyczynił się do rozpowszechniania kłamstwa i pogłębienia nieszczęścia”¹⁷⁶.

Negatywnych konsekwencji swojej dziennikarskiej dociekliwości w wyjaśnianiu zagmatwanych okoliczności katastrofy czarnobylskiej doświadczył także Jurij Szczerbak, autor jednego z pierwszych dokumentów poświęconych tragedii jądrowej. Po tym, jak w miesięczniku „Юность” („Młodość”) opublikowano powieść dokumentalną J. Szczerbaka „Czarnobyl”, demaskującą kłamstwa i haniebne zachowanie niektórych funkcjonariuszy państwowych w czasie katastrofy, pisarz znalazł się w ogniu zajadłej krytyki. Na łamach gazet zarzucano autorowi, że „opluwa” członków partii, szczególnie zaś oczernia byłego pierwszego sekretarza z Prypeci Władimira Małomuża, odpowiedzialnego za ukrywanie przed mieszkańcami informacji na temat wybuchu w CzAES. Szczerbaka próbowano zastraszyć rozprawą sądową, kierowano pod jego adresem anonimowe oszczerstwa i pogróżki¹⁷⁷. Reżimowe media starały się nie dopuszczać do głosu ukraińskich aktywistów i liderów opozycji. B. Olijnykowi zabroniono publikacji w centralnych organach prasowych po tym, jak starał się on nagłośnić fakt, że w projektach nowych reaktorów w CzAES zupełnie pominięte zostały kwestie bezpieczeństwa¹⁷⁸. Władze wstrzymywały także dystrybucję dwóch filmów dokumentalnych o katastrofie w Czarnobylu znanych ukraińskich reżyserów Rołfana Serhijenki i Wołodymyra Szewczenki, które uznały za „nazbyt realistyczne”¹⁷⁹.

Reakcją na „czarnobylską twórczość” ukraińskich poetów i pisarzy był także list protestacyjny wystosowany do redakcji „Gazety Literackiej” przez oburzonych pracowników elektrowni jądrowych. W ich opinii ukraińscy artyści świadomie wypaczali obraz energetyki jądrowej w Związku Sowieckim, który mógł wywołać u obywateli pragnienie zamknięcia wszystkich elektrowni¹⁸⁰. Fizykom jądrowym łatwiej przychodziło przyznać, iż istota tragedii leży w niezadawalających kompetencjach moralnych społeczeństwa (w tym pracowników

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ „Юность” 1989, № 6 (409), s. 74–77.

¹⁷⁸ CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 29. www.paperlessarchives.com.

¹⁷⁹ *Ibidem*; A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 46–47.

¹⁸⁰ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 9–10.

AES), niż w ogólnej naturze jakże często zawodnego przemysłu nuklearnego ZSRS.

Argumentem za kontynuowaniem eksploatacji reaktorów RBMK na Ukrainie, wysuwany regularnie przez Moskwę, miały być zleczone przez sowieckie kierownictwo i nadzorowane przez pracowników Akademii Nauk ZSRS prace naprawcze i zabezpieczające w elektrowniach posiadających ten typ reaktora, które, jak wówczas mówiono, przedsięwzięto „przeciwko głupcom”. Przebudowa RBMK realizowana „według zachodnich standardów” miała w przyszłości wykluczyć podobne wypadki. Istniało jednak podejrzenie, że nie wszystkie wymogi bezpieczeństwa zostały dotrzymane ze względu na wysokie koszty zakupu zachodniej technologii¹⁸¹. Władze komunistyczne zgodziły się wprowadzić na kontrolę ekspertów z MAEA, jak jednak pokazała wcześniejsza praktyka, wizyty zagranicznych inspektorów nie dawały kompletnego obrazu wszystkich AES, odbywały się bowiem jedynie w niektórych elektrowniach wybranych w tym celu przez Sowietów¹⁸². Modernizacja elektrowni jądrowych, szeroko dyskutowana w prasie fachowej i codziennej, nie przekonała liderów opozycji ukraińskiej, a Wołodymyr Jaworiwski „unowocześnianie” reaktorów sowieckich nazwał „przerabianiem wiejskiej furmanki na mercedesa”¹⁸³. Pomimo twardego oporu opozycji ukraińskiej rząd sowiecki nie zamierzał odstąpić od planów rozwoju przemysłu jądrowego w ukraińskiej republice. Pewne zmiany poczyniono w centralnym zarządzaniu przemysłem jądrowym ZSRS, które przywódcy partyjni uznali za wystarczające. Dotychczasowe kompetencje Ministerstwa Energetyki i Elektryfikacji przekazano nowo utworzonemu Ministerstwu Energetyki Atomowej, a także zwiększono wpływ członków KPZS na sposób funkcjonowania i kontrolę elektrowni jądrowych.

Czynnikiem zewnętrznym, który rzutował na przebieg konfrontacji między opozycją ukraińską a władzami komunistycznymi, był stosunek państw Zachodu do katastrofy, na który w różnym stopniu oddziaływały ogólne nastroje społeczne, presja organizacji międzynarodowych i wpływowych grup nacisków, wreszcie interesy danego kraju. Owa

¹⁸¹ CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 12. www.paperlessarchives.com.

¹⁸² D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, op. cit., s. 97.

¹⁸³ „Наука і суспільство” 1991, № 9, s. 9.

niejednorodność postaw europejskich i amerykańskich polityków pogłębiała się wraz z upływem czasu. Pierwszy rok po wybuchu w Czarnobylu był okresem szybkiej formacji ruchów antyjądrowych w Europie i USA (wymierzonych zarówno przeciwko rozprzestrzenianiu broni nuklearnej, jak i funkcjonowaniu elektrowni jądrowych), masowych protestów, a także licznych spekulacji na temat przyszłości atomowego kompleksu energetycznego na świecie. W Stanach Zjednoczonych 78% obywateli opowiadało się przeciwko elektrowniom jądrowym, podobnie negatywne stanowisko w tej kwestii zajmowali mieszkańcy Skandynawii, Austrii, RFN itd.¹⁸⁴. Stan powszechnej negacji energetyki jądrowej zmusił rządy niektórych państw zachodnich do rewizji ich planów rozwoju nuklearnego, ale też wzbudził poważne zaniepokojenie środowisk związanych z przemysłem jądrowym. Po przejściu pierwszej fali szoku wywołanej katastrofą ukraińską działalność proatomowych organizacji i środowisk naukowych dość szybko skoncentrowała się na neutralizowaniu negatywnego odbioru energetyki jądrowej przez społeczeństwo, a jej istotnym elementem było ukazanie wypadku w Czarnobylu w formie „przyswajalnej” dla opinii międzynarodowej. Pierwszym krokiem do tego celu była konferencja w Wiedniu zorganizowana jeszcze w sierpniu 1986 r. przy współudziale ekspertów sowieckich oraz pracowników Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (MAEA). W rezultacie coraz częściej pojawiały się na Zachodzie opinie, że skutki Czarnobyla niekoniecznie muszą odpowiadać czarnym scenariuszom, które nakreślono w pierwszych miesiącach po katastrofie w atmosferze – jak uważano – powszechnej hysterii.

Czołowa rola w procesie reorientacji „postczarnobylskiej polityki” rządów państw zachodnich przypadła pracownikom wpływowej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, której dyrektor w latach 1978–1997, Hans Blix, trzykrotnie składał wizytę w Czarnobylu. Po jednym z pobytów w strefie promieniotwórczej wyraził on przekonanie, że sytuacja radiologiczna w Prypeci „nie wywołuje niepokoju”. Ponadto szef międzynarodowej agencji pozostawał pod dużym wrażeniem podejmowanych przez Sowietów prac dekontaminacyjnych na terenie Ukrainy i Białorusi¹⁸⁵. Opinie Amerykanina Morrisa Rosena, szefa depar-

¹⁸⁴ A. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль – каким его увидел мир*, Киев 1989, s. 41.

¹⁸⁵ В. Жуковский, *Дозиметри*, *op. cit.*, s. 17–18; Г.У. Медведев, *Дозы правды...*, *op. cit.*, s. 266.

tamentu bezpieczeństwa w MAEA, na temat przyszłości radiologicznej strefy zamkniętej okazały się zbieżne z deklaracjami władz ZSRS, które zapowiadały, że w niedługim czasie rozpoczną ponowne zasiedlenie znacznych obszarów dotkniętych opadem radioaktywnym¹⁸⁶.

H. Blix wyraził poparcie dla gorbaczowskiej pierestrojki i w optymistycznych słowach podsumował swoją wizytę w strefie zamkniętej „Czarnobyl może być przykładem nowego myślenia i wzajemnego zaufania, które tak wyraźnie zademonstrowaliśmy w ciągu ostatnich miesięcy w dziedzinie bezpiecznej eksploatacji przedsięwziętych z energią atomową”¹⁸⁷. Uspokajające deklaracje kierowników MAEA były tym bardziej zaskakujące, że podczas pierwszej wizyty w Czarnobylu (w sumie były to trzy osoby: H. Blix, M. Rosen, L. Konstantinow) żaden z nich nie znalazł się w bezpośrednim sąsiedztwie reaktora. Nie mieli oni także okazji, by dokładniej przyjrzeć się pracom dekontaminacyjnym prowadzonym na terytorium strefy zamkniętej. Władze sowieckie dla szefów agencji zorganizowały bowiem jedynie krótki przelot helikopterem nad terenami skażonymi wokół CzaES¹⁸⁸. Publikowanie wywiadów z Blixem z okazji kolejnych rocznic katastrofy w Czarnobylu stało się regułą. Generalny dyrektor MAEA zaczął gościć na łamach prasy sowieckiej nawet częściej niż sowieccy specjaliści z Instytutu Kurczatowa i Rosyjskiej Akademii Nauk¹⁸⁹.

Już w 1986 r. amerykańskie służby wywiadowcze (CIA) przewidywały, że ZSRS będzie w dalszym ciągu wykorzystywał kontakty z MAEA do uwiarygodnienia swoich działań podejmowanych w sektorze energetyki jądrowej¹⁹⁰. O ile krytyka zachodnich źródeł informacji i opinii kapitalistycznych naukowców była lejtymotywwem sowieckiej propagandy w pierwszych miesiącach po wybuchu w Czarnobylu, to po upływie roku przychylnie komentarze niektórych dziennikarzy i naukowców z Europy Zachodniej oraz USA uznano za najlepszy dowód słuszności twierdzeń badaczy sowieckich. Nie wahali się oni powołać na przykłady „państw burżuazyjnych”, które „z sukcesem” postawiły na

¹⁸⁶ D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power*, op. cit., s. 27.

¹⁸⁷ В. Жуковский, *Дозиметри...*, op. cit., s. 17–18.

¹⁸⁸ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, op. cit., s. 248.

¹⁸⁹ B. Knabe, *Das „neue“ Denken...*, op. cit., s. 19.

¹⁹⁰ CIA, SOV87-1001X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 1. www.paperlessarchives.com.

rozwój przemysłu jądrowego (Francja, Japonia)¹⁹¹. Nikołaj Ponomarjow-Stiepnij, naukowiec z Instytutu im. I. Kurczatowa, zauważył nawet, że pod względem produkcji energii elektrycznej przez reaktory jądrowe Związek Sowiecki zajmował skromne 18 miejsce w porównaniu do państw zachodnich¹⁹².

W nurcie sowieckiej propagandy eksponowano takich naukowców jak Richard Wilson i Alvin Weinberg, cenionych fizyków i entuzjastów rozwoju energetyki jądrowej na świecie. Weinberg jako dyrektor Oak Ridge National Laboratory (ORNL) w USA posiadał bogate doświadczenie w dziedzinie pozyskiwania energii z jąder atomu i propagowania przemysłu nuklearnego w swoim kraju¹⁹³. Przyznał on, że awarie w elektrowniach z paliwem uranowym są nie tylko nieuniknione, lecz wręcz konieczne, by społeczeństwo „mogło zdać sobie sprawę, czym jest realna awaria, a nie wyobrażona”¹⁹⁴. Bagatelizował jednak rozmiary katastrofy w Czarnobylu, dając wiarę liczbom przytaczanym przez Moskwę. Również R. Wilson, fizyk jądrowy z uniwersytetu w Harvardzie, liczbę osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej określił na poziomie danych sowieckich, a sam wypadek porównywał z innymi „niejądrowymi” awariami na świecie (np. w Bhopalu w Indiach), które, zdaniem naukowca, pochłonęły znacznie więcej ofiar¹⁹⁵. Wilson twierdził, że nie tylko medyczne, ale także ekologiczne konsekwencje Czarnobyla zostały wyolbrzymione. Przewidywał, że opuszczona po katastrofie Prypeć w niedługim czasie zostanie ponownie zasiedlona, tak że nawet sowieccy publicyści po upływie kilku lat, pozbawieni już złudzeń, musieli ostatecznie przyznać, iż prognozy angielskiego profesora były „zanadto optymistyczne”¹⁹⁶.

¹⁹¹ „Правда” 1988, № 92 (25444), s. 5.

¹⁹² „Энергия: экономика, техника, экология” 1989, № 04, s. 3.

¹⁹³ Założone w 1942 r. Oak Ridge National Laboratory było tajnym laboratorium naukowym, gdzie przeprowadzono badania w ramach projektu Manhattan. Po II wojnie światowej zakres działalności laboratorium został poszerzony m.in. o kwestie projektów reaktorów jądrowych do produkcji energii na skalę przemysłową. Alvin Weinberg skonstruował ciśnieniowy reaktor wodny typu PWR używany powszechnie w elektrowniach jądrowych na Zachodzie. http://www.ornl.gov/info/ornlreview/v36_1_03/article_01.shtml, 12.10.2012.

¹⁹⁴ А. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль...*, *op. cit.*, s. 42.

¹⁹⁵ А. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 169.

¹⁹⁶ А. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль...*, *op. cit.*, s. 74.

Niejednokrotnie bowiem doniesienia zachodnich ekspertów opierały się na informacjach dostarczanych przez Sowieców, ale też tworzyły zgoda nową, wyspekulowaną rzeczywistość¹⁹⁷. Wobec zaostrej się sporu opozycji ukraińskiej z władzami sowieckimi o rozmiary katastrofy czarnobylskiej owa rzeczywistość, chociaż tworzona przez naukowców z wrogiego ideologicznie obozu, mogła zostać zaakceptowana przez ekspertów komunistycznych, nawet tych zaliczanych do grona faworytów Kremla, o ile odpowiadała ich wyobrażeniom i nie podważała oficjalnej (tj. sowieckiej) wersji wydarzeń.

Coraz częstsze wizyty w Czarnobylu przedstawicieli MAEA, zagranicznych naukowców, ale także dziennikarzy zachodnich (nie wiadomo, czy wszyscy byli świadomi roli, jaką przypisała im sowiecka propaganda), wyrażających się z uznaniem o sowieckiej reakcji na katastrofę, posłużyły władzom komunistycznym do dyskredytowania w oczach opinii publicznej opozycji ukraińskiej, której liderów często określano mianem dyletantów w dziedzinie zagadnień fizyki jądrowej i bezpieczeństwa radiologicznego. Wskazywano również, że wybuch w Czarnobylu nie tylko przysporzył zwolenników organizacjom ekologicznym, ale także zjednoczył siły nacjonalistyczne w poszczególnych republikach¹⁹⁸.

Spory niepokój w partyjnych szeregach kijowskiego Obkomu Partii wywołała wieść o przybyciu do miasta w dniach 10–13 października 1986 r. specjalistów ze Stanów Zjednoczonych, którzy mieli sprawdzić radiologiczny stan wody, ziemi oraz żywności w związku z planowanym otwarciem konsulatu USA. Władze wydały szereg szczegółowych dyspozycji obchodzenia się z niewygodnymi gośćmi, a główną troską towarzyszącą im ekspertów sowieckich było zamaskowanie, w miarę możliwości, faktów świadczących o wciąż kiepskiej kondycji radiologicznej w Kijowie. Ich obawy okazały się jednak przedwczesne, gdyż specjaliści amerykańscy po pobieżnym przeprowadzeniu badań rychło ogłosili, że sytuacja radiologiczna nie stwarza zagrożenia, ponadto ze-

¹⁹⁷ Wymownym przykładem była sytuacja, gdy w 1987 r. część zachodnich specjalistów ogłosiła, że w CzAES prowadzone są intensywne prace przygotowawcze mające na celu uruchomienie reaktorów nr 5 i 6, gdy w rzeczywistości władze sowieckie podjęły decyzję (nie bez presji społecznej) o wstrzymaniu prac w najbliższych latach. *Ibidem*, s. 47.

¹⁹⁸ „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 3.

spół amerykański oficjalnie wyraził podziw dla działań ZSRS podjętych w celu likwidacji skutków awarii¹⁹⁹.

Jak się wkrótce okazało, wśród zachodnich polityków, dziennikarzy oraz osób powiązanych z przemysłem jądrowym Kreml znalazł prawdziwych sojuszników w walce z wewnętrzną opozycją. W tajnym raporcie sowieckich służb specjalnych z 7 maja 1987 r. znalazła się informacja, iż w kwietniu 1987 r. do strefy alienacji przybyła grupa amerykańskich pracowników znanej stacji radiowej i telewizyjnej CBS. Dziennikarze wykazywali zainteresowanie różnymi aspektami katastrofy jądrowej: poziomem i koncentracją radionuklidów, technologią dezaktywacji prowadzonej w strefie, perspektywami ponownego zagospodarowania skażonych ziem, problemem składowania odpadów radioaktywnych, wreszcie rezultatami badań medycznych mieszkańców skażonych rejonów. Notatkę kończyła adnotacja, iż siedmioosobowa grupa amerykańskich dziennikarzy była zainteresowana przedstawieniem postępów likwidacji skutków awarii „W pomyślnym dla nas kierunku oraz w związku z zamiarami właścicieli elektrowni jądrowych na Zachodzie wykazaniem ich bezpieczeństwa na dalszym etapie wykorzystania [elektrowni jądrowych na Zachodzie – P. S.]”²⁰⁰.

Dla władz sowieckich, które wnikliwie obserwowały rozwój wypadków w Europie i USA, taki obrót spraw nie mógł być dużym zaskoczeniem. Już wcześniej bowiem zauważono, że stosunek rządów zachodnich do katastrofy w Czarnobylu w ostatnich miesiącach 1986 r. uległ pewnej reorientacji. Dotyczyło to zwłaszcza tych państw, w których branża energetyczna w dużym stopniu zależała od energetyki jądrowej, jak Francja czy Belgia. Katastrofa w Czarnobylu wywołała negatywne reperkusje nie tylko w gospodarce sowieckiej, ale także odpowiadała za gwałtowny spadek zamówień zachodniej technologii nuklearnej. Tym bardziej że w większości państw zachodnich (z wyjątkiem Francji i Japonii) energetyka jądrowa znalazła się w zastoju jeszcze przed wybuchem w Czarnobylu, a nawet przed wypadkiem w elektrowni jądrowej Three Mile Island (USA). Paradoksalnie Moskwa

¹⁹⁹ Mimo wszystko członkowie zespołu amerykańskiego zarejestrowali poziom promieniowania na zewnątrz do 180 $\mu\text{R}/\text{h}$. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3025, арк. 93.

²⁰⁰ ДА СБУ, Ф. 65, спр. 1, Т. 41, *Об обстановке на Чернобыльской АЭС и в ее окружении*, арк. 111.

znalazła się w nieco lepszej sytuacji, gdyż jej autorytarne władze mogły pomimo katastrofy dalej realizować zamówienia na terenie Związku Sowieckiego oraz państw bloku wschodniego²⁰¹.

Już w pierwszych tygodniach po wypadku w Czarnobylu względy ekonomiczne skłoniły rządy niektórych państw europejskich do ukrywania części informacji na temat katastrofy. Na tym polu władze zachodnie niejednokrotnie wchodziły w konflikt z własnymi obywatelami. Środowiska powiązane z przemysłem jądrowym i wspierający je zachodni przywódcy z niepokojem obserwowali rosnącą falę demonstracji antynuklearnych. Strach przed atomem podsycala prasa zachodnia, która nie tylko nie podlegała kontroli państwa na wzór sowiecki, ale często nie była sojusznikiem zachodnich rządów. Politycy i działacze lobby nuklearnego stanęli przed koniecznością zastosowania podwójnej strategii obliczonej na wyciszenie protestów antyjądrowych. Zachodniej opinii publicznej wskazywano, że taka katastrofa jak w Czarnobylu mogła wydarzyć się tylko w Związku Sowieckim z jego przestarzałą technologią, niską kulturą pracy itp. Zwolennicy powstawania nowych elektrowni jądrowych przekonywali, że lekcję Czarnobyla powinien odrobić jedynie ZSRS. Weinberg twierdził, że ze względu na różnice konstrukcyjne zachodnich i sowieckich reaktorów awaria podobna do czarnobylskiej byłaby niemożliwa w takich państwach jak USA, Francja czy Japonia²⁰². Zachodni eksperci wskazywali na wady konstrukcyjne reaktora typu RBMK jako podstawową przyczynę awarii, gdy tymczasem Sowieci akcentowali błąd operatorów elektrowni. Ta druga opcja była jednak nie do zaakceptowania dla Zachodu, gdyż oznaczało to, że podobna awaria może wydarzyć się praktycznie wszędzie, gdzie funkcjonują elektrownie jądrowe²⁰³. Niemniej środowiska pronuklearne, wychodząc naprzeciw sowieckiej linii propagandowej, dowodziły, że skutki katastrofy wcale nie są tak rozległe, jak twierdziła część mediów zachodnich oraz tzw. zielona opozycja²⁰⁴.

Rządy państw zachodnich były skłonne przewyciężyć ideologiczną wrogość dwóch rywalizujących ze sobą bloków i podać rękę Sowietom,

²⁰¹ CIA, SOV87-100J1X, *The Soviet Nuclear Power Program After the Chernobyl Accident*, 1987, s. 22. www.paperlessarchives.com.

²⁰² А. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль...*, *op. cit.*, s. 74.

²⁰³ H. Hamman, S. Parrott, *Mayday...*, *op. cit.*, s. 223.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 212–214, 247.

by chronić własne interesy i zniwelować społeczne obawy wobec funkcjonowania elektrowni jądrowych. Dla zachodnich środowisk uzależnionych od rozwoju przemysłu nuklearnego była to kwestia przetrwania, ale opozycję ukraińską stawiało w podwójnie złożonej sytuacji, narzucało bowiem konieczność odpierania ataków ze strony „rodzimych” władz komunistycznych i polemiki z tym nurtem mediów zagranicznych, który bezkrytycznie akceptował wyniki sowieckich badań. Środowisko ukraińskich dysydentów starało się zdecydowanie przeciwstawiać raportom na temat wielorakich konsekwencji katastrofy zaprezentowanym przez organizacje związane z zachodnim przemysłem jądrowym²⁰⁵. J. Szcherbak porównał negowanie poważnych skutków medycznych wywołanych katastrofą w Czarnobylu do antysemitkich publikacji zaprzeczających istnieniu ofiar w Auschwitz lub Babim Jarze na Ukrainie²⁰⁶. Jednak apele opozycji ukraińskiej odbierane były często jako przesadzone, a sowiecka propaganda z nieukrywaną satysfakcją wskazywała na „głosy rozsądku”, które pojawiały się nawet na kapitalistycznym Zachodzie. W piątą rocznicę katastrofy w Czarnobylu Leonid Iljin na łamach „Prawdy” mógł oświadczyć: „Do naszego kraju przyjeżdżają niezależni eksperci z innych państw, wykwalifikowani specjaliści prowadzą skrupulatne badania. I do jakich wniosków dochodzą? Że pogorszenie stanu zdrowia ludzi przebywających stale na obszarach skażonych nie jest związane z zanieczyszczeniem promieniotwórczymi pierwiastkami, a rezultaty badań dzieci tam oraz w punktach kontrolnych pozostają zbieżne”²⁰⁷.

W następstwie wymienionych okoliczności, kiedy władze sowieckie zdecydowały się na ponowne uruchomienie wyłączonych tuż po katastrofie trzech energobloków w Czarnobylu, ani rządy państw europejskich, ani społeczeństwa zachodnie zainteresowane przede wszystkim likwidacją własnych elektrowni jądrowych nie zaprotestowały wobec tych zamiarów. Bezpośredni głos sprzeciwu pojawił się głównie na Ukrainie.

²⁰⁵ „Українське Слово” 1991, № 2577, s. 4.

²⁰⁶ Y. Shcherbak, *The Strategic Role...*, s. op. cit., 41–46.

²⁰⁷ „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 3.

3.1. Ostatnia faza konfrontacji

W psychoterapii podczas leczenia różnego rodzaju urazów psychicznych faza bezpośredniej konfrontacji pacjenta z obiektem strachu bywa ostatnim etapem na drodze do całkowitego wyzdrowienia. Masowe protesty na Ukrainie pod koniec lat 80. i otwarte wyrażanie niezadowolenia wobec polityki komunistycznych władz na skalę niespotykaną od początku XX w. były formą ogólnonarodowej terapii Ukraińców. Pierwsze sukcesy opozycji przywróciły społeczeństwu poczucie własnej wartości, wzmogły jego aktywność i były czynnikiem motywującym do dalszych, coraz szerzej zakrojonych działań.

Jedną z największych demonstracji opozycji zorganizowanej na Chreszczałyku 22 kwietnia 1990 r. władze kijowskiego Gorkomu KPU określiły mianem politycznego ekstremizmu, a jej uczestników oskarżyły o „szeregu niezgodnych z prawem działań o jawnie antykomunistycznym wydźwięku” oraz „obrażających Lenina, Komunistyczną Partię i symbolikę ZSRS”²⁰⁸. W skład Komitetu Przygotowawczego masowych demonstracji obywateli Ukrainy z okazji czwartej rocznicy katastrofy w Czarnobylu wchodziły najważniejsze organizacje ekologiczne, społeczne i kulturalne Ukrainy: Ruch, Zielony Świat, Memoriał, Ukraiński Związek Helsiński, Towarzystwo Języka Ukraińskiego im. Tarasa Szewczenki, Sojusz Czarnobyl, Związek Niezależnej Młodzieży Ukraińskiej. W zarządzie Komitetu znalazły się znane postaci z życia politycznego, naukowego i kulturalnego ukraińskiej SRS, jak również z pozostałych republik Związku Sowieckiego – I. Dracz, J. Szerbak, O. Honczar, W. Jaworiwski, D. Grodziński, P. Tałanczuk, M. Bidzylia, W. Szowkoszytny, O. Sulejmenow (Kazachstan; Newada-Semipałatyńsk), G. Liepin (Białoruś; Sojusz Czarnobyl), A. Adamowicz (Białoruś; Białoruski Front Ludowy). Program masowych przedsięwzięć obywateli Ukrainy z okazji czwartej rocznicy katastrofy w Czarnobylu przedstawiał się następująco:

6 kwietnia: sadzenie drzew w różnych regionach ukraińskiej republiki, akcja trwa do 22 kwietnia – Dnia Ziemi.

21 kwietnia: propozycja przekazania całego dochodu z leninowskiego subotnika [dzień urodzin wodza Rewolucji – P. S.] weteranom likwidacji skutków awarii w CzaES.

²⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6581, арк. 11–13.

22 kwietnia:

- a) wstrzymanie ruchu ulicznego w centralnych rejonach największych miast Ukrainy, z wyjątkiem ekologicznego transportu miejskiego – trolejbusów i tramwajów;
- b) transmisja ekologicznych programów w radiu;
- c) Dzień Przyjęć w Kijowie, podczas którego narodowi i miejscowi liderzy mieli za zadanie podniesienie ekologicznej świadomości obywateli;
- d) we wszystkich obwodach, rejonach, w miejscach znajdowania się obiektów, które zanieczyszczają środowisko naturalne, przeprowadzenie masowych demonstracji. Po zakończeniu pikiet obiektów, przeprowadzenie akcji protestów na centralnych ulicach jak największej liczby miast Ukrainy. Mityng w Kijowie powinien mieć ogólnokrajowy charakter, z udziałem przywiezionych wcześniej do stolicy republiki delegacji z pozostałych ośrodków ukraińskiej SRS;
- e) mityng w Kijowie będzie przeprowadzony na placu obok Stadionu Republikańskiego [obecnie Stadion Olimpijski – P. S.], demonstracja zaś na Chreszczatyku;
- f) o 18.00 na Placu Sofijskim odbędzie się nabożeństwo z udziałem delegacji z centrów obwodowych.

24–25 kwietnia: konferencja naukowo-techniczna i humanistyczna, wykłady, prelekcje, „Euroczarnobyl” itp.

26 kwietnia: Dzień Żałoby Narodowej

16–17.00 – pikietowanie elektrowni jądrowych, instytucji i organizacji, które ponosiły odpowiedzialność za ekologiczną tragedię Ukrainy;

18.00–18.40 – nabożeństwa na centralnych placach głównych miast Ukrainy, w Kijowie na Placu Sofijskim;

18.40–20.00 – krótkie występy poświęcone prezentacji rezultatów konferencji naukowo-technicznej i humanistycznej;

20.00–20.10 – dziesięć minut żałoby narodowej, wstrzymany ruch pojazdów, bicie dzwonów, palenie świec w intencji ofiar katastrofy w Czarnobylu;

22.00–22.30 – wygaszenie świateł w mieszkaniach, w oknach zapalone świece²⁰⁹.

²⁰⁹ *Ibidem*, on. 32, сnp. 2815, арк. 100–104.

Podczas manifestacji 22 kwietnia, ekologicznej już tylko z nazwy, demonstracyjnie niszczone książki „wodzów rewolucji”, spalono komсомolskie legitymacje. Młodzież zgromadzona wokół pomnika Lenina usiłowała ułożyć wieniec z drutu kolczastego i antykomunistycznych haseł. Żądano także ustanowienia 26 kwietnia Dniem Narodowej Żałoby oraz dniem wolnym od pracy. Uczestnicy demonstracji nie mieli najmniejszych oporów z werbalnym, chwilami bardzo dosadnym wyrażaniem swojego niezadowolenia i sprzeciwu wobec postępowania władz komunistycznej Ukrainy. W odpowiedzi Prokuratura Kijowa wszczęła postępowanie karne wobec manifestantów „za wszczęcie chuligańskich wybryków”²¹⁰.

Komunistyczne władze próbowały różnych sposobów na rozładowanie napięcia i neutralizację opozycji. O ile pierwsze mityngi opozycji z okazji kolejnych rocznic awarii jądrowej były na ogół rozpędzane przez milicję, to w latach 90. nastąpiła zmiana taktyki. W piątą rocznicę katastrofy czarnobylskiej KPU w Kijowie planowała przeprowadzenie konkurencyjnych obchodów rocznicowych, ale według własnego schematu, odrzucono przy tym możliwość udziału w nich Ruchu oraz Zielonego Świata jako nazbyt radykalnych²¹¹. Inicjatywy państwowe zupełnie rozmijały się jednak z odczuciami społecznymi, tak jak dążenia władzy i społeczeństwa zmierzały w różnych kierunkach. Po upływie prawie pięciu lat od wybuchu w Czarnobylu Moskwa wciąż zdawała się nie zauważać, że siła oddziaływania jej zabiegów na społeczeństwo ukraińskie okazała się bardzo nikła, a istota konfliktu pomiędzy władzą a opozycją nie zasadzała się tylko na nuklearnej przyszłości USRS. Obywatele Ukrainy zdążyli już w tym czasie przejść drogę od protestów ekologicznych do totalnej krytyki systemu, od emocji do konkretnych, rzeczowych postulatów. Publicystyka intelektualistów ukraińskich ze Związku Pisarzy mogła budzić ekscytację lub wywoływać kontrowersje, ale wytwarzała energię niezbędną dla poparcia idei gruntownej przebudowy, przede wszystkim zaś dodawała ludziom odwagi. Zresztą większość społeczeństwa na Ukrainie doświadczyła na własnym przykładzie, co to znaczy żyć w cieniu sowieckich „gwarancji”, a po Czarnobylu mogła się jeszcze tymi „wrażeniami” dodatkowo podzielić z resztą świata. W pierwszą rocznicę katastrofy w Czarno-

²¹⁰ *Ibidem*, on. 55, срп. 6581, арк. 11–13.

²¹¹ *Ibidem*, on. 32, срп. 2943, арк. 55.

byli Witalij Czumak z Ukraińskiej Akademii Nauk udzielił wywiadu tygodnikowi „Moscow News”, w którym skrytykował kierowników sowieckiego przemysłu jądrowego za branie pod uwagę przy wyborze miejsc na budowę nowych AES jedynie względów logistycznych, takich jak infrastruktura, łatwy dostęp do siły roboczej, zasoby wodne, bez uwzględniania wymogów bezpieczeństwa publicznego i ochrony środowiska naturalnego²¹². W 1990 r. O. Honczar napisał pismo do uczestników konferencji naukowych w Waszyngtonie i Filadelfii, w którym wyraził nadzieję, że Ukraina w końcu zrzuci z siebie piętno Czarnobyla²¹³. Ukraińscy pisarze i działacze opozycyjni (także z pozostałych republik) zaczęli coraz odważniej i częściej występować na arenie międzynarodowej, gdzie mogli przestawić swój punkt widzenia na wiele spraw. Kiedy Wołodymyr Jaworiwski mówił o Czarnobylu w USA, dziennikarka i polityczka Ałła Jaroszyńska aktywnie popierała protesty antynuklearne we Francji, natomiast J. Szczerbak wziął udział w posiedzeniu parlamentu szwajcarskiego, gdy ważyła się nuklearna przyszłość tego państwa²¹⁴.

Zaangażowanie w bieżące sprawy republiki jednego z liderów rosnącej w siłę opozycji ukraińskiej – Szczerbaka – jako przywódcy „zielonych” Ukrainy i znanego publicyisty już dawno przekroczyło charakter czysto społeczny czy tym bardziej ekologiczny. Powieść *Czarnobyl* przyniosła autorowi tak ogromną popularność w społeczeństwie ukraińskim, że wkrótce zaproponowano mu, by kandydował do Rady Najwyższej USRS. W październiku 1989 r. w Kijowie odbył się zjazd stowarzyszenia Zielony Świat. Delegatami pierwszego zjazdu było 600 przedstawicieli wszystkich obwodów Ukrainy, którzy wybrali na przewodniczącego J. Szczerbaka. Do oficjalnych postulatów organizacji należało m.in. przeprowadzenie zmian demokratycznych w kraju. Poruszono szereg innych problemów odnośnie relacji społeczeństwo ukraińskie – władza sowiecka, idąc po myśli ogólnonarodowego poparcia dla idei niezależności. Na tym zjeździe też po raz pierwszy zadeklarowano zamiar stworzenia partii „zielonych”, co stało się faktem rok później 30 września 1990 r., kiedy na bazie organizacji utworzono

²¹² CIA, SOV87-/0078X, *The Chernobyl' Accident: Social and Political Implications*, 1987, s. 23. www.paperlessarchives.com.

²¹³ O. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 375.

²¹⁴ V. Tykhyi, *Chernobyl Sufferers...*, *op. cit.*, s. 240.

Partię Zielonych Ukrainy, a na jej przewodniczącego ponownie wybrano J. Szczerbaka (piastował ten urząd w latach 1990–1992), którego działalność polityczną ukoronowało później stanowisko ministra ochrony środowiska już w niepodległej Ukrainie²¹⁵. W manifeste Partii Zielonych zapisano: „Partia Zielonych Ukrainy – [jest] dla tych, którzy chcą odsunąć od siebie i swoich dzieci złowieszczy cień Czarnobyla, cień śmierci chemicznej i radioaktywnej, dla tych, którzy chcą zobaczyć Ukrainę zieloną, kwitnącą, zasobną w wodę, [jako] suwerenne państwo europejskie – wspólny dom ludzi wolnych i szczęśliwych”²¹⁶.

Wołodymyr Jaworiwski podobnie jak Szczerbak zaangażował się równie mocno w ruch polityczny i społeczny republiki ukraińskiej. Najpierw został członkiem Ruchu, a następnie porzucił czasowo karierę pisarza, by móc intensywniej zajmować się sprawami swojej ojczyzny. W 1989 r. został wybrany na reprezentanta na Zjazd Delegatów Narodowych, a następnie do Rady Najwyższej Ukrainy, gdzie opracowywał ustawę pozwalającą ofiarom ubiegać się o rekompensatę utraconego mienia. Z czasem zaczął wraz z Wołodymyrem Szowkoszytnym przemycić do debaty publicznej wizję Ukrainy wolnej od komunizmu i dominacji Kremla²¹⁷.

Wielkim sukcesem opozycji patriotycznej na Ukrainie, zwłaszcza „czarnobylców” skupionych wokół utworzonej w Kijowie w 1989 r. organizacji Sojusz Czarnobyl, było przyjęcie pod naciskiem społeczeństwa 28 lutego 1991 r. przez Radę Najwyższą USRS ustawy „O statusie i ochronie socjalnej mieszkańców, którzy ucierpieli wskutek katastrofy w Czarnobylu”. Ustawa stwierdzała, że państwo sowieckie ponosi odpowiedzialność za szkody wyrządzone obywatelom, zobowiązuje się do ich ochrony socjalnej i zdrowotnej, a także wypłacenia rekompensaty za poniesione straty²¹⁸. Jednocześnie Rada Ministrów Ukraińskiej SRS została zobowiązana do zapewnienia obywatelom

²¹⁵ О. Стегній, *Екологічний рух...*, *op. cit.*, s. 67; „Юність” 1989, № 6 (409), s. 74–77.

²¹⁶ *Manifest Partii Zielonych Ukrainy*; cyt. za: „Сучасність” 1990, № 7–8 (351–352), s. 240.

²¹⁷ http://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/16134/, 12.08.2011.

²¹⁸ http://spravedlyvist.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=17:2011-02-22-08-42-10&catid=3:2011-02-18-12-12-37&Itemid=17,13.12.2010.

kompletnych informacji na temat sytuacji radiologicznej terenów skażonych w rezultacie katastrofy w CzAES²¹⁹. Zgodnie z uchwałą Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS jeszcze w 1990 r. utworzono Państwowy Komitet USRS ds. Ochrony Ludności Przed Skutkami Awarii na Czarnobylskiej AES (Derżkomczornobyl)²²⁰. W sierpniu 1991 r. Państwowy Komitet przekształcony został w Ministerstwo Ukrainy ds. Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej AES²²¹. Pierwszym przewodniczącym Komitetu, a następnie czarnobylskim ministrem został Heorhij Hotowczyč²²².

Kryzys ekonomiczno-finansowy, który osiągnął ZSRS u schyłku rządów Gorbaczowa, uniemożliwił pełną realizację tych postanowień, w tym wypłaty ofiarom Czarnobyla należnych odszkodowań. Niemniej konsekwencją przyjętej ustawy było utworzenie naczelnego organu władzy wykonawczej, który nadzorowałby przewidziane prawem prace z zakresu dezaktywacji skażonych rejonów i ochrony ludności przed skutkami katastrofy. Przyjęcie ustawy przez Parlament USRS, następnie wydanie odpowiednich rozporządzeń przez Radę Ministrów Ukraińskiej SRS były wielkim sukcesem zjednoczonej opozycji, ale oprócz problemów socjalno-prawnych społeczeństwo ukraińskie nurtowały rządowe plany rozwoju energetyki nuklearnej w republice. Nawet tak wielki wstrząs jak katastrofa w Czarnobylu początkowo nie był w stanie odwieść władz na Kremlu od porzucenia planów rozwoju nuklearnego ZSRS i budowy kolejnych elektrowni jądrowych. Miesiąc po wybuchu zastępca przewodniczącego Państwowej Komisji ds. Bezpieczeństwa Jądrowego Wiktor Sydorenko podkreślał, że niezależnie od katastrofy „progres nie może zostać zatrzymany”²²³. Minister Energetyki Atomowej i wspierająca go część rosyjskich naukowców przekonywali, że dla kraju poza rozwojem energetyki atomowej „innej drogi nie ma”, a profesor W. Legasow argumentował, że bez zwiększania potencjału

²¹⁹ „Правда” 1991, № 100 (26548), s. 2.

²²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 12-21; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1718, арк. 141-146.

²²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 111.

²²² Jurij Andrieiew, [w:] Н. Поклад, *Захистити себе можна лише об'єднавшись*, „Вісник Чорнобиля” 2009, № 16-17 (1579-1580), s. 15; Б. Андрушків, *Чорна скрижаль...*, *op. cit.*, s. 27.

²²³ R.P. Gale, *Chernobyl, op. cit.*, s. 180.

energii atomowej ludzkość „nie da rady wejść na nowy poziom cywilizacji technologicznej”²²⁴.

Na optymistycznych wizjach rozwoju potęgi nuklearnej Związku Sowieckiego cieniem kładły się informacje zebrane przez ekspertów rządowych i spec służby. Przeprowadzone po katastrofie w Czarnobylu kontrole w pozostałych elektrowniach jądrowych w ZSRS wykazały niezadowalający stan ich bezpieczeństwa. Nie posiadano, na wypadek awarii, planów ewakuacji okolicznej ludności w warunkach skażenia promieniotwórczego, a także profilaktyki medycznej, punktów dezaktywacji i rozmieszczenia składowisk dla odpadów radioaktywnych. Na Ukrainie odpowiedniego systemu zabezpieczeń i kontroli elektrowni jądrowych nie miały m.in. Południowo-Ukraińska AES oraz elektrownie w Równem i Zaporozżu²²⁵. Były to informacje poufne, przeznaczone dla wąskiego kręgu odbiorców z grona wysokich funkcjonariuszy państwowych i politycznych, jednak w miarę upływu czasu do społeczeństwa docierały coraz to nowsze wiadomości na temat fatalnej kondycji sowieckich elektrowni.

Kierownictwo KPU z rosnącym niepokojem informowało zwierzchników w Moskwie o sytuacji na Ukrainie w kontekście przyszłości energetyki jądrowej: „W związku z tragicznymi wydarzeniami w CzAES, na likwidację których już wydano olbrzymie środki, zmienił się stosunek ludności do energetyki atomowej, [w tym – P. S.] inteligencji i uczonych. Społeczeństwo jest zaniepokojone, organizuje się w ruch przeciwko budowie nowych reaktorów”²²⁶. Tylko w 1989 r. w Kijowie, Lwowie, Żytomierzu, Mikołajowie miały miejsce mityngi z udziałem tysięcy protestujących przeciwko budowie krymskiej i czechryńskiej AES, a pod listami petycyjnymi do władz podpisały się setki tysięcy osób²²⁷. Przeciwko zwiększaniu mocy elektrowni jądrowych szczególnie głośno protestowali mieszkańcy terenów, które znajdowały się w 30-kilometrowym promieniu od nowych reaktorów. Zapewne oddziaływał tutaj psychologiczny aspekt 30-kilometrowej strefy alienacji wokół CzAES²²⁸. Propagandowe działania władz, mające na celu przekonanie

²²⁴ „Радянська Україна” 1986, № 192 (19697), s. 2.

²²⁵ ДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 24, арк. 208–212.

²²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2671, арк. 51.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2817, арк. 3.

społeczeństwa o bezpieczeństwie i ekologicznych walorach elektrowni jądrowych, nie przynosiły rezultatów. Nawet władze zgadzały się z opinią, iż znaczny wpływ na kształtowanie antynuklearnej postawy społecznej wywiera oczywista awaryjność elektrowni jądrowych – tylko w ciągu trzech lat ostatniej pięciolatki w ZSRS miało miejsce 11 awarii i 319 zatrzymań reaktora wywołanych błędami personelu. W CK KPU przyznano, że ustawa z 01 czerwca 1987. „O środkach zwiększenia bezpieczeństwa energetyki jądrowej” jest realizowana zbyt wolno, co zdaniem władz mogło świadczyć o tym, iż Ministerstwo Energetyki Atomowej wciąż nie znalazło rozwiązań, które mogły uczynić reaktory bardziej bezpiecznymi²²⁹.

Wobec negatywnej oceny społecznej planów budowy kolejnych AES na Ukrainie wyrażonej podczas kolejnych masowych protestów, gwałtownych demonstracji oraz konsolidacji sił opozycyjnych, komunistyczni kierownicy państwa ostatecznie ugięli się i zrezygnowali z budowy kolejnych reaktorów w Chmielnickim i Równem, a także Południowo-Ukraińskiej AES (reaktor nr 4). W 1987 r. przerwano budowę elektrowni w Odessie (prawie już ukończonych)²³⁰. Natomiast zaprzestanie dalszej rozbudowy bloków nr 5 i 6 w Czarnobylu było wywołane również trudnościami logistycznymi oraz wysokimi kosztami przedsięwzięcia²³¹. Owszem, w prasie w dalszym ciągu ukazywały się pisane przez fizyków sowieckich artykuły optujące za rozwojem energetyki jądrowej jako jedynej realnej alternatywy wobec wyczerpania źródeł paliw organicznych (taką linię prezentowała np. „Prawda” w 1988 r.²³²), ale pozostawały one zupełnie bez wpływu na antynuklearne nastroje obywateli ukraińskiej SRS oraz wzrost postaw antyrządowych. W takiej atmosferze Rada Ministrów ZSRS nie tylko postanowiła ostatecznie zaniechać budowy nowych elektrowni na Krymie, w Charkowie oraz Czehryniu²³³, ale podjęła także decyzję o zamknięciu w przyszłości

²²⁹ *Ibidem*, спр. 2671, арк. 51.

²³⁰ А. Панов, *Зелений рух...*, *op. cit.*, s. 110.

²³¹ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 238.

²³² „Правда” 1988, № 250 (25602), s. 3.

²³³ „Всесвіт” 1991, № 4, s. 231. Dodatkowym argumentem przemawiającym przeciwko budowie AES w Czehryniu, oprócz względów ekologicznych i humanitarnych (gęste zaludnienie), był fakt, że miejsce to odgrywa szczególnie ważną rolę w ukraińskiej historii. Czehryń to dawna stolica kozaczyzny i siedziba Bogdana Chmielnickiego. О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 63.

trzech reaktorów atomowych w CzAES, a w 1990 r. parlament ZSRS i USRS uchwalił dla Ukrainy moratorium na budowę nowych bloków AES²³⁴. Ogółem zaprzestano budowy nowych reaktorów o mocy 16 mln kilowatów²³⁵.

Do listy sukcesów „zielonej opozycji” na Ukrainie należy także dodać dwa akty przyjęte przez Radę Ministrów USRS, odnoszące się do problematyki ochrony środowiska naturalnego: „O najważniejszych metodach udoskonalenia wykorzystywania zasobów wodnych w kraju” (1988) oraz „O ekologicznej sytuacji w republice i metodach jej gruntownego udoskonalenia” (1990).

Niewątpliwym triumfem antyjądrowej frondy na Ukrainie było odejście ze stanowiska ministra zdrowia USRS, skompromitowanego po wydarzeniach w Czarnobylu Anatolija Romanenki (1989). Kijowianie na długo zapamiętali, jak po katastrofie w Czarnobylu minister zapewniał, że nie ma żadnego zagrożenia dla zdrowia mieszkańców, powtarzając po każdym zdaniu formułkę: „Wierzcie mi jako ministrowi”²³⁶.

Obok tych zmian na Ukrainie postępowały dalsze przeobrażenia w życiu społecznym i politycznym. Oznaki załamania komunistycznej kontroli w republice były coraz bardziej widoczne. Zrezygnowany Szczerbycki ku wielkiej uldze ukraińskich opozycjonistów złożył dymisję z funkcji pierwszego sekretarza 20 września 1989 r. Jego następcy, Wołodymyr Iwaszko (1989–1990) oraz pozbawiony inicjatywy Stanisław Hurenko, nie byli już w stanie powstrzymać niepodległościowych dążeń Ukraińców. Komunistyczna Partia Ukrainy kilka lat po katastrofie Czarnobylu była już w oczach społeczeństwa doszczętnie skompromitowana, a jej członkowie począwszy od 1989 r. aż do rozwiązania KPU masowo występowali z szeregów partii²³⁷. W latach 1990–1991 wzrosła liczba pociągniętych do odpowiedzialności partyjnej za „antypartyjne zachowania, naruszenia partyjnej, państwowej i robotniczej dyscypliny”. Czwarta część wykluczeń z Partii spowodowana była utratą dokumentów oraz brakiem chęci do otrzymania nowej legitymacji, co same władze trafnie oceniły jako „ciche wyjście z KPZS”²³⁸.

²³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 1–4.

²³⁵ *Ibidem*.

²³⁶ А. Кречетников, *Звезда Польнь, оп. cit.*,

²³⁷ S. Yekelchuk, *Ukraina, op. cit.*, s. 259, 266.

²³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6601, арк. 13.

Na początku 1990 r. w trakcie kampanii przed planowanymi na marzec wyborami do Rady Najwyższej Ukrainy (bardziej „demokratycznymi” od poprzednich) wielu kandydatów umieściło w swoich programach kwestie powiązane z katastrofą w Czarnobylu i ochroną środowiska naturalnego, w tym postulat zupełnego wyłączenia z eksploatacji elektrowni jądrowych²³⁹. Ewidentnie część polityków i różnego rodzaju działaczy społecznych próbowała zbić na katastrofie czarnobylskiej kapitał popularności, a sprawy ekologii zajmowały ich w stopniu wprost proporcjonalnym do zainteresowania tymi kwestiami okazywanego przez elektorat. Niemniej również oni przyczynili się do nagłośnienia wielu aspektów Czarnobyla, podważając wiarygodność reżimu komunistycznego. Z punktu widzenia ukraińskiej opozycji niepodległościowej większe znaczenie miał fakt, iż Czarnobyl był hasłem nośnym, trafiającym do wyobraźni ogółu bez względu na zróżnicowanie społeczne, wykształcenie czy narodowość, a przez to niezwykle skutecznym. Okazało się, że „czarnobylskie” argumenty były równie efektywne, gdy chodziło o ujawnienie wielu negatywnych zjawisk w życiu państwa ukraińskiego niekoniecznie związanych z samą katastrofą, począwszy od fatalnego stanu gospodarki, poprzez dyskryminację języka ukraińskiego w szkołach, na dewastacji ukraińskich zabytków architektonicznych kończąc.

Zielony Świat wraz z Ruchem i pozostałymi organizacjami opozycyjnymi utworzył jeden Blok Demokratyczny przekształcony później w Radę Ludową²⁴⁰. Również pozostająca w opozycji wobec KPU Demokratyczna Partia Ukrainy (wśród jej przywódców i współzałożycieli znaleźli się Dmytro Pawłyczko, Wołodymyr Szowkoszytny i Iwan Dracz) przed wyborami ogłosiła manifest, w którym za cel postawiła sobie wywalczenie niezależności państwowej, by zapobiec „przyspieszonemu wymieraniu republiki”. Stan taki, zdaniem liderów DPU, zaistniał po katastrofie czarnobylskiej, która była „tragicznym znakiem i symbolem naszej niewoli narodowej”²⁴¹. Choć nie było już potrzeby chowania się za hasłami ekologicznymi, Partia Zielonych wciąż cieszyła się dużą popularnością w społeczeństwie, łącząc żądania ochrony środowiska z postulatem całkowitej niezależności Ukrainy.

²³⁹ V. Tykhyi, *Chernobyl Sufferers ...*, *op. cit.*, s. 240–245.

²⁴⁰ S. Yekelchik, *Ukraina*, *op. cit.*, s. 266–267.

²⁴¹ *Manifest Demokratycznej Partii Ukrainy*, cyt. za: „Сучасність” 1990, № 7–8 (351–352), s. 153.

Pomimo nieprzestrzegania przez władze komunistyczne procedur demokratycznych w trakcie trwania wyborów Blok Demokratyczny zajął drugie miejsce pod względem liczby mandatów w parlamencie. W lipcu 1990 r. drogą kompromisu przewodniczącym Rady Najwyższej został Leonid Krawczuk, coraz bardziej popierający ideę suwerenności Ukrainy²⁴². W. Jaworiński, jeden ze współzałożycieli Ruchu, obejmując urząd deputata, stwierdził, że być może najważniejsze zadanie, jakie stoi przed wybranym parlamentem, to zwalczanie negatywnych skutków katastrofy w Czarnobylu²⁴³. Z kolei W. Czornowił przemawiając w parlamencie ukraińskim, opowiedział się zdecydowanie za zamknięciem wszystkich elektrowni jądrowych na Ukrainie, które zdaniem pisarza zrobiły z Ukraińców „atomowych zakładników imperium”²⁴⁴.

W lipcu 1990 r., zdominowana przez członków antymoskiewskiej Rady Ludowej, Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła ustawę o suwerenności Ukrainy (wówczas jeszcze nie niepodległości), co stanowiło kolejny krok na drodze uniezależniania się od wpływów Kremla. Wprowadzeniu uchwały towarzyszyły powszechne już w społeczeństwie nastroje antykomunistyczne i niepodległościowe manifestowane na wielotysięcznych mityngach i demonstracjach organizowanych także z okazji ważnych rocznic z historii Ukrainy²⁴⁵.

Konsekwencją radykalnych nastrojów społecznych na Ukrainie podzielanych w pełni przez deputowanych parlamentu ukraińskiego, a także pomyślnych wydarzeń w Moskwie, gdzie po nieudanym puczu Janajewa 18–21 sierpnia ster władzy przejęła opozycja antykomunistyczna, było ogłoszenie przez Radę Najwyższą 24 sierpnia Deklaracji Niepodległości Ukrainy, a niedługo potem (30 sierpnia) także zdelegalizowanie KPU²⁴⁶. Trzy miesiące później, 1 grudnia 1991 r., w przeprowadzonym na Ukrainie ogólnonarodowym referendum, które miało

²⁴² S. Yekelchuk, *Ukraina, op. cit.*, s. 266.

²⁴³ Przemówienie Wołodymyra Jaworińskiego. Cyt. za: „Сучасність” 1990, № 9 (353), s. 73.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 78; В. Базилевський, *Від катастрофу...*, *op. cit.*, s. 105.

²⁴⁵ T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1993, s. 283.

²⁴⁶ W trakcie trwania Puczu L. Krawczuk przyjął taktykę wyczekującą – nie poparł ani nie potępił puczystów, których celem było powstrzymanie rozpadu ZSRS, a zatem również utrzymanie w jej składzie Ukrainy. S. Yekelchuk, *Ukraina, op. cit.*, s. 276.

„potwierdzić” decyzję Rady Najwyższej (od początku wydawało się ono tylko formalnością), ponad 90% głosujących opowiedziało się za niepodległością Ukrainy. W tym samym dniu na prezydenta Ukrainy wybrano Leonida Krawczuka, który zwyciężył w pierwszej turze, pokonując swojego największego rywala Wiaczesława Czornowiła.

Wynik referendum był wielkim świętem ukraińskiego ruchu niepodległościowego, ale od tego momentu Ukraina rozpoczęła nowy etap budowania swojej pozycji na obszarze postsowieckim. Rozwój wspomnianego procesu zależał w dużej mierze od ukształtowania stosunków z Rosją, a także od wyboru dróg rozwiązania najistotniejszych problemów, do których należało m.in. potwierdzenie granic państwowych (status Krymu), kontrola postsowieckiego arsenału jądrowego czy kwestia Floty Czarnomorskiej.

Ołes Honczar w trakcie swojego wystąpienia na Kongresie Inteligencji Ukrainy we wrześniu 1991 r. zauważył, że ogłoszenie niepodległości to dopiero początek ukraińskiej drogi, więc należało zrobić wszystko, by uniemożliwić powrót do przeszłości, w której narody ZSRS były poddane eksperymentom totalitarnym, a jego obywatele żyli w świecie iluzji, by nie wydarzył się „drugi Czarnobyl”. W tym celu odrodzone państwo powinno przede wszystkim przezwyciężyć skutki duchowego i kulturalnego Czarnobyla na Ukrainie: zapewnić rozwój oświaty, nauki ukraińskiej, przywrócić zdrowe stosunki międzyludzkie. Honczar widział to jako wieloetapowy proces, na który składało się wiele czynników będących rezultatem codziennej, konsekwentnej pracy dla dobra narodów zamieszkujących terytorium Ukrainy. Szczególną rolę przewidziano w nim dla ukraińskiej inteligencji: „W społeczeństwie zachodzi, niekiedy złożony, bolesny i dramatyczny, proces duchowego odradzania. Rola inteligencji jest w nim nie do zastąpienia, swoją codzienną pracę powinna ona traktować jak misję historyczną”²⁴⁷.

Jeszcze w 1989 r., w trzecią rocznicę katastrofy w Czarnobylu Larysa Załeska Onyszkewycz pisała: „Kiedyś z powodu poczucia winy za swoje grzechy ludzie posypywali głowę popiołem. W popiele odradzał się również mityczny ptak; któż może wiedzieć, co narodzi się z czarnobylskiego pogorzeliska”²⁴⁸.

²⁴⁷ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 379–380.

²⁴⁸ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка Чорнобиля в літературі*, „Сучасність” 1989, № 4 (336), s. 36–37.

Długa droga, którą przeszło społeczeństwo ukraińskie od antynuklearnych protestów poprzez walkę o demokratyczne standardy w ZSRR, doprowadziła je do pełnej niezależności i narodowego odrodzenia Ukrainy. Antropolog Oksana Hrabowycz, rozpatrując na łamach „Suczasi” okoliczności upadku ZSRR w kontekście odrodzenia Ukrainy, wskazała na katastrofę czarnobylską jako katalizator walki Ukraińców o niepodległość²⁴⁹.

Tragedia w Czarnobylu dała bodziec do rozwoju zarówno ekologicznych, jak i społeczno-politycznych organizacji, których silna aktywność przy poparciu ukraińskiej inteligencji twórczej przyspieszyła rozkład ZSRR.

Warto przy tym pamiętać, że droga Ukrainy do niepodległości była znacznie trudniejsza niż innych republik ZSRR. Ukraina miała kluczowe znaczenie geopolityczne, gdyż jako podbita i uległa od wieków stwarzała Rosji carskiej możliwość ekspansji w Europie, a od XX w. stanowiła o potęgę imperialnej Związku Sowieckiego²⁵⁰. Na terenie ukraińskiej republiki, zamieszkiwanej przez 51 mln obywateli, zlokalizowane były wielkie ośrodki przemysłowe i surowcowe, a Kijów był trzecim co do wielkości miastem w ZSRR. Jak zauważył I. Dziuba, władcy na Kremlu jedyny ratunek dla narodu rosyjskiego widzieli w odnowieniu struktur imperialistycznych, w powrocie do „dawnej mocarstwowości”. Nawet istnienie państwa uzależniali od ciągłej ekspansji i realizacji imperialistycznych ambicji²⁵¹. Dlatego Moskwie łatwiej przyszło pogodzić się z utratą wpływów w pozostałych republikach ZSRR, w tym tzw. nadbałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia) niż na samej Ukrainie²⁵².

Jak się później okazało, Czarnobyl nie był tylko zwykłą „awarią”, jak próbowały to przedstawiać reżimowe media. Jego konsekwencje polityczne „wypromieniowały” z czwartego reaktora AES do najdalszych zakątków Ukrainy, aktywizując wszystkie grupy społeczne republiki, a nawet daleko przekroczyły granice Związku Sowieckiego. Sojusz inteligencji ukraińskiej i szerokich mas społeczeństwa pod hasłami obrony substancji narodowej, początkowo wymierzony w komunistyczny sposób zarządzania ukraińską SRS, przyspieszył proces, którego etapem końcowym był całkowity rozpad Imperium.

²⁴⁹ O. Грабович, *Крах Радянського...*, *op. cit.*, s. 149.

²⁵⁰ Z. Brzeziński, *Plan gry: USA – ZSRR*, Warszawa 1990, s. 48–49.

²⁵¹ I. Дзюба, *З відстані чвертьстоліття*, „Вітчизна” 1990, № 8. s. 105.

²⁵² T.A. Olszański, *Trud niepodległości*, *op. cit.*, s. 34.

Rozdział 6.

Tragedia czarnobylska w ukraińskiej literaturze pięknej

*Cóż robić więc, jakże dalej żyć?
Gdzie jutro przybije nasza łódź?
...Milczy Czarnobyl... Kołyma milczy...
Cały kraj wie, ale nie przyznaje się...
Stepan Halabarda¹*

1. Czarnobyl w oczach ukraińskich poetów i pisarzy

Tragedia czarnobylska odcisnęła głębokie piętno na życiu wielu milionów mieszkańców Ukrainy. Wśród nich znajdowały się całe rodziny zmuszone do porzucenia swoich domów oraz tak zwani likwidatorzy, którym przyszło bezpośrednio zmierzyć się z konsekwencjami nuklearnego wybuchu. Wkrótce po katastrofie w społeczeństwie coraz silniej zaczęła utrzymywać się pogląd, że w Związku Sowieckim życie jakby rozpadło się na dwie części: „przed” i „po” Czarnobylu lub „przed” 26 kwietnia 1986 r. i „po” tej dacie. Była to również forma impresji samych mieszkańców, która znalazła odzwierciedlenie w publicystyce, literaturze, a nawet sztuce tamtego okresu².

Wyrosła gwałtownie po katastrofie świadomość krytycznego położenia wszystkich mieszkańców ZSRS poważnie naruszyła stan stabilności psychicznej obywateli sowieckich, a także zweryfikowała dotychczasowe wyobrażenia o potencjalnych zagrożeniach dla ludzkiej egzystencji w świecie. W nowych okolicznościach okres „przedczarno-

¹ C. Gaлябарда, *Перед вітарем роду*, „Київ” 1991, № 8, s. 107.

² J. Szczerbak podczas konferencji w Uniwersytecie Columbia w 1996 r. mówił również o nowej post-czarnobylskiej erze w historii nie tylko byłych państw ZSRS, ale całej ludzkości. Zob. Y. Shcherbak, *The Strategic Role...*, *op. cit.*, s. 41–46.

byłski” mógł jawić się jako idylla, epoka beztroski, a nawet raj utracony. Jurij Szcerbak tak opisał owo odczucie „Jakim dalekim, idyllicznym, błogim wydaje nam się teraz ten przedczarnobylski świat – spokojny, niespieszny, pewny siebie, całymi latami przebywający w półsennej, pobłażliwej, na wszystko pozwalającej beztrosce”³. Oczywiście funkcjonalny i psychologiczny stan społeczeństwa poddanego polityce represyjnego reżimu przeczył tej tezie. Poszukując odpowiedzi na pytanie o przyczyny katastrofy, z całą mocą zaczęto uświadamiać sobie, że było to pewne stadium narastania wewnętrznych sprzeczności i zjawisk kryzysowych w państwie, które ostatecznie doprowadziły do tragedii jądrowej. Był to również kolejny etap po okresie stalinowskich czystek i breżniewowskich represji wymazywania ukraińskiej kultury i języka, o czym przypominali w swoich pracach twórcy słynnego pokolenia lat 60.: Lina Kostenko, Iwan Dracz, Jewhen Swerstiuk i inni.

Obawy niektórych pisarzy i poetów związane z gwałtowną industrializacją kraju oraz rozwojem przemysłu jądrowego znalazły odzwierciedlenie w twórczości z lat 70. Jeszcze na długo przed katastrofą I. Dracz, zaniepokojony przyszłością Polesia, gdzie planiści sowieccy wybudowali reaktory atomowe, napisał baśniowy wiersz *Legenda poleska* (tom *Korzeń i krew*), w którym przedstawił niezwykle dialog rzeki Prypeć z okolicznymi ptakami i rybami. Trwogę zwierząt wzbudzała pobliska elektrownia jądrowa. Rzeka wyjaśniła, iż „Zamek dla atomu jest zrobiony ze stali, a za dziesięć lat wybudują mu niezniszczalne trony jądrowe na całym świecie”. Kilka lat później syn poety wziął udział w likwidacji skutków wybuchu w Czarnobylu⁴. Należy jednak podkreślić, że przed nuklearną katastrofą utwory o podobnym wydźwięku były wyjątkami w ogólnym nurcie sowieckiej twórczości, sławiącej osiągnięcia socjalistycznej technologii, zakładanie nowych miast i ośrodków przemysłowych, powstających w rytmie kolejnych pięciolatek, wreszcie budowę reaktorów atomowych, które miały przynieść dobrobyt mieszkańcom Kraju Rad. Dominowała wiara w postęp i wiedzę współczesnej nauki, która może przewyżżyć cywilizacyjne problemy współczesnego świata. W 1984 r. w „Ukrainie Literackiej”

³ Ю. Щербак, *Чернобыль. Документальная повесть*, „Юность” 1987, № 6 (385), s. 52.

⁴ J. Szcerbak, *Alarm i nadzieja*, „Литературная газета” 1986, nr 23, [w:] *Aftermath Of Chernobyl, op. cit.*, vol. 1, s. 260.

czarnobylską elektrownię jądrową określono nawet mianem „słońca Polesia”⁵. Dopiero wydarzenia z kwietnia 1986 roku diametralnie zmieniły sposób postrzegania rzeczywistości sowieckiej przez pisarzy i poetów. Zmieniły się zwłaszcza ich zapatrywania na stosunek człowieka do przyrody, na nieokiełznaną siłę zaawansowanej technologii oraz jej zgubny wpływ na cały ekosystem.

Po wybuchu w czarnobylskiej elektrowni w oficjalnej publicystyce komunistycznej sukcesywnie zaczęły ukazywać się artykuły wskazujące na analogię do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Zwrócono uwagę, że życie ludzi, którzy przetrwali okres niemieckiej okupacji, również dzieliło się na czas „przedtem” i „potem”. Reżimowa propaganda bardzo chętnie sięgała po to porównanie, również dlatego, by pokazać heroizm społeczeństwa i oddanie sowieckiej ojczyźnie⁶. „Przedtem” i „potem” czarnobylskie oraz „przedtem” i „potem” Wojny Ojczyźnianej różniło się jednak w sposób znaczący. Wraz z zakończeniem II wojny światowej w mieszkańców kraju wstąpiła otucha, nadzieja na lepsze jutro. Łudziła wizja bardziej dostatniego życia, jakkolwiek w wielu miejscach brutalnie zweryfikowana przez koszmar stalinowskiego terroru w latach powojennych. Natomiast z czarnobylskiego „potem” od samego początku wycierał lęk, chaos, obezwładniające poczucie niepewności, jaka będzie przyszłość dzieci, wnuków i całego narodu. Strach przed czarnobylską strzygą nigdy nie został pogrzebany w betonowym grobowcu wraz z ruinami czwartego bloku, gdyż czarnobylskie „potem” nie było pierwszym rozdziałem zupełnie nowego życia, lecz duchową kontynuacją katastrofy przeniesionej w wymiar emocjonalnego rozregulowania społeczeństwa, utraty odporności psychicznej narodu, który nieomal szukał potwierdzenia swojej egzystencji na zgliszczach czarnobylskiego reaktora. Owe „lęki czarnobylskie” wykształciły u części społeczeństwa stan katastroficznej świadomości, której – zdaniem T. Hundorowej – najbardziej charakterystycznym objawem jest wewnętrzne przekonanie człowieka o nieuchronnie zbliżających się nieszczęściach i klęskach⁷.

⁵ Я. Машарова, *Тривожна зона Полісся, „Жовтень”* 1988, № 9, s. 109–111.

⁶ Zob. rozdział III.

⁷ Т. Гундорова, *Пост-Чорнобиль: трансгресії катастрофізму і сучасна українська культура*, [w:] *Українські трансгресії ХХ–ХХІ століття*, ред. А. Матусяк, Вроцлав–Львів 2012, s. 192.

Problem ten we wszystkich jego przejawach – strachu, bólu, niepewności, ale także w postaci nigdy nie gasnącej nadziei – znalazł najgłębszy wyraz w literackiej twórczości tamtego okresu, w „post-czarnobylskich” utworach ukraińskich poetów i prozaików.

* * *

Już osiem lat po katastrofie w Czarnobylu Andriej Waganow zauważył, że „Wokół Czarnobyla ukształtował się olbrzymi socjokulturalny pokład, który – w skali globalnej – zawiera w sobie sztukę, naukę, a nawet religię”⁸.

Tragedia jądrowa wywołała ogromne poruszenie wśród artystów oraz twórców ukraińskich i znalazła odzwierciedlenie w ukraińskiej kulturze sensu largo. Druga połowa lat 80. ubiegłego wieku to okres dużej aktywności ukraińskich pisarzy, mającej na celu ochronę języka i kultury narodowej. Aż do rozpadu ZSRS ich działalność (literacka, społeczna, polityczna) była jedną z głównych sił motywujących Ukraińców do zjednoczenia w walce o tożsamość narodową. Stali się oni tym samym duchowymi przewodnikami narodu w czasach, gdy był on zdany na bezkarność totalitarnego reżimu. Próbowali wszelkimi siłami zapobiec sowieckiemu zakłamaniu życia Ukraińców, nie zważając na przeszkody piętrzące się w komunistycznej rzeczywistości, przesiąkniętej marazmem, nieefektywnością gospodarki i przemysłu oraz ogólną „bylejakością” życia. Nawotywali, by postawę obojętności zastąpić aktywną postawą obywatelską przepełnioną odpowiedzialnością nie tylko za swój los, ale i los współobywateli. Miało to odrodzić ukraińską kulturę narodową, russyfikowaną najpierw przez władze imperium carskiego, a następnie sowieckiego, ale także ponadto celowo niszczoną przez lojalnych wobec Moskwy komunistycznych działaczy ukraińskich, nachalnie propagujących w USRS kulturę sowiecką⁹. Ukraińska inteligencja twórcza wskazywała, że trzeba najpierw chronić swój język, kulturę i dziedzictwo, by móc chronić także środowisko naturalne i zabezpieczyć biologiczną egzystencję narodu. Jednym z przedstawicieli takiego światopoglądu był Ołeś Honczar, który apelował do literatów, aby w czasie tragedii i osamotnienia stali się głosem narodu¹⁰. Apel

⁸ „World Press Review” 1994, vol. 41, nr 8, s. 13.

⁹ J. Podołyński, *Pisarze ukraińscy w walce z russyfikacją dawniej i dziś*, [w:] *Notatnik polityczny*, Lublin 1988, s. 20–78.

¹⁰ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 326.

ten skutkowało niezwykle szerokim odzewem środowiska pisarskiego. Temat awarii znalazł się w licznych utworach reprezentujących większość gatunków literackich.

Czarnobylska katastrofa bezlitośnie obnażyła największe patologie i ułomności systemu sowieckiego. Ich konsekwencje okazały się nadzwyczaj dotkliwe, gdyż pochłonęły ogromną liczbę istnień ludzkich. Zbiorowa odpowiedź na tragedię wyraziła się w oddolnym ruchu obywatelskim na terenie ówczesnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, który dokonał zasadniczego przełomu w sposobie myślenia i postrzegania świata przez szerokie kręgi społeczne w ZSRS.

Czarnobyl pokazał zawodność technologii, granice ludzkich możliwości, ale również zdemaskował postawy obojętności i cynizmu w najwyższych kręgach decydenckich. Blokada informacyjna nałożona w czasie katastrofy szczególnie uwrażliwiła Ukraińców na potrzebę przeprowadzenia fundamentalnych zmian w polityce państwa.

Początkowo poeci, pisarze i krytycy literatury stanęli przed problemem właściwego ujęcia wątku czarnobylskiego, zastanawiano się czy zbyt wczesne próby artystycznego przekształcenia katastrofy nie będą nieetyczne. Funkcjonował pogląd, iż w pierw należy oswoić się z tematem, przynajmniej do czasu gdy większość konsekwencji wybuchu będzie znana opinii publicznej¹¹. Jurij Szczerbak stwierdził nawet, że po tym, co zobaczył w Czarnobylu, już nigdy więcej nie chwyci za pióro, gdyż wszystkie formy literatury, gatunki, style wydały mu się sztuczne i dalekie od możliwości odzwierciedlenia prawdy¹². Ostatecznie jednak przeważała potrzeba dociekania, analizowania i zachowania prawdy o tragicznych wydarzeniach. Dlatego zresztą Szczerbak nadał swojej powieści charakter dokumentalny. Niecały rok po wybuchu w Czarnobylu zarówno na Ukrainie, jak i w całym Związku Sowieckim pojawiły się pierwsze publikacje, które starały się przekazać (w miarę możliwości) jak najwięcej informacji na temat przyczyn wybuchu oraz jego następstw. Katastrofa nuklearna znalazła odzwierciedlenie w licznych wierszach, poematach, esejach i powieściach. Jednym z widocznych elementów twórczości ukraińskich pisarzy i poetów jest dociekanie prawdy i to we wszystkich, nawet najbardziej metafizycznych, jej aspektach. W początkowym okresie po katastrofie twórczość ta, oprócz

¹¹ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 2–7.

¹² *Ibidem*.

niekiedy nieco reporterskiego podejścia do tematu, zawierała również (co oczywiste) ogromny ładunek emocjonalny. Było to tym bardziej zrozumiałe, że autorzy niejednokrotnie opisywali wydarzenia, których byli naocznymi świadkami, porażeni ogromem tragedii i ludzkiego cierpienia. Właśnie takie podjęcie tematu katastrofy nuklearnej, zwłaszcza w drugiej połowie lat 80., dotyczyło dzieł literatury pięknej¹³.

Iwan Dziuba wydzielił cztery stopnie przedstawiania katastrofy w literaturze. Pierwszy to odtworzenie wydarzeń, drugi – wyjaśnienie przyczyn katastrofy, trzeci – podjęcie tematu moralno-etycznych korzeni awarii oraz czwarty – uświadomienie sobie ogólnoludzkiego charakteru tragedii i zadawanie pytań o perspektywę cywilizacji człowieka¹⁴.

W tym ostatnim przypadku tragedia była przedstawiana jako ogromny kataklizm, który zagroził przyszłości całego człowieczeństwa. Natomiast wśród przyczyn, które doprowadziły do katastrofy, wymieniano niski poziom kultury pracy, bagatelizowanie niebezpieczeństwa, brak etyki, zaniedbania itp. Jako pierwsi na nuklearny wybuch w Czarnobylu zareagowali twórczo popularni już wówczas pisarze i poeci, głównie ze słynnego pokolenia lat sześćdziesiątych, tacy jak: Ołes Honczar, Borys Olijnyk, Iwan Dracz, Switłana Jowenko, Leonid Horłacz i inni. Niedługo po wybuchu O. Honczar zastanawiał się, czy po tragedii można jeszcze tworzyć poezję, a jeżeli tak, to jaką postać powinna ona przyjąć? Wówczas to wyraził opinię, że rolą pisarza jest tworzenie dzieł, które w trudnych czasach będą wsparciem dla społeczeństwa, dając mu nadzieję¹⁵.

Znana badaczka ukraińskiej literatury współczesnej Tamara Hundorowa zwróciła uwagę, że postczarnobylski tekst (gdym rozpatrujemy katastrofę nuklearną z 1986 r. jako wydarzenie znaczeniowe tekstu przez nią wytworzonego) „przenosi wszystkie realne wydarzenia oraz nastroje końca wieku XX na Ukrainie w strefę rzeczywistości symbolicznej, która ma wyższe sensy i cele”¹⁶. Kataklizm w Czarnobylu, który zdaniem Hundorowej, ze względu na swój symboliczny bagaż może być utożsamiany z największymi nieszczęściami XX w., przyczynił się

¹³ Л. Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 134.

¹⁴ *Ibidem*, s. 135.

¹⁵ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 51–53.

¹⁶ Т. Hundorowa, *Чарнобыл i postmodernizm*, *op. cit.*, s. 24.

także do kryzysu języka literackiego, gdyż nie można już było przy użyciu starych słów opisywać nowej postczarnobylskiej rzeczywistości. Ponadto „wraz z Czarnobyłem zmianie ulega nie tylko postrzeganie świata, ale także pojęcia, za pomocą których zazwyczaj ów świat przyswajamy”¹⁷.

W sposób dobitny i sugestywny wyraził ten problem autor poematu *Czarnobylska Madonna*, który w swym poetyckim zawierzeniu stwierdził, iż w „obliczu czarnobylsko-śmiercionośnej tragedii jedyną rozsądną reakcją mogło być przynajmniej chwilowe milczenie”¹⁸. Iwan Drac zasugerował to w takich wersach:

Zazdrość wszyskim,
których stać na słowa.
Ja nie mam słów.
Rozstrzelano je do słowa.
Milczenie ciężkie duszę
zalewa.
A mowa głupia tu
i przypadkowa¹⁹.
(tłum. Włodzimierz Mokry)

By móc w sposób poetycki przedstawić konkretne wydarzenia z Czarnobyla, autorzy poszukiwali nowych dróg artystycznego ujęcia tematu. Zadanie było tym bardziej wymagające, że rozmiar katastrofy wykraczał daleko poza ramy zwyczajnego wypadku, obejmując swym zasięgiem całą gamę przemysłów, zarówno skoncentrowanych na pełnej

¹⁷ *Ibidem*, s. 27.

¹⁸ W. Mokry, *Obraz Przenajświętszej Bogarodzicy jako Matki Miłosierdzia w życiu duchowym Ukrainy XI–XX w. i w papieskich postaniach Jana Pawła II do Ukraińców*, [w:] *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci*, red. W. Mokry, Kraków 2001, s. 78.

¹⁹ І. Драч, *Чорнобильська мадонна*, [у:] *Лист до калини*, Київ 1990, s. 236.
„Я заздрю всім у кого
є слова.
Немає в мене слів.
Розстріляні до слова.
Мовчання тяжко душу
залива.
Ословленість – дурна
І випадкова.”

symboli doczesności, jak i eschatologicznych wizjach końca świata²⁰.

Jeszcze kilka lat przed tragedią czarnobylską ukraińska poetka Lina Kostenko opublikowała wiersz *Straszliwy Kalejdoskop*, który ze względu na swoją wymowę już po wybuchu w Czarnobylu został przyjęty przez społeczeństwo jako apokaliptyczne proroctwo tego wydarzenia. Poetka opisała w nim katastrofę, która miała przynieść ludzkości całkowitą zagładę:

Kalejdoskop straszliwy:
co chwilę ktoś ginie.
I teraz. W tym momencie. Tak, o każdej porze.
Zatonął statek. Galapagos płonie.
I ponad Dnieprem świecą piorunowe zorze.
Tu wulkan. Tam eksplozja. Ruiny. Zagłada.
Ktoś wystrzelił. Ktoś upadł. Inny prosi: Oszczędź²¹
(tłum. Andrzej Nowak)

Kostenko pisała o Dnieprze, który ma największą liczbę dopływów wśród ukraińskich rzek – między innymi Uż i Prypeć, a elektrownia w Czarnobylu położona była zaledwie kilkanaście kilometrów od Kijowskiego Zbiornika Wodnego, źródła wody pitnej nie tylko dla mieszkańców Kijowa. Gdyby przepowiednia się sprawdziła i wody Dniepru zostały silnie skażone, doszłoby do tragedii zagrażającej życiu milionów ludzi.

Kostenko należy do grona najbardziej zaangażowanych poetów ukraińskich, których twórczość w znacznej mierze poświęcona została katastrofie czarnobylskiej. Poetka, wstrząśnięta rozmiarami wybuchu nuklearnego, nie pozostała tylko biernym obserwatorem wydarzeń, ale już w niepodległym państwie ukraińskim brała czynny udział w przedsięwzięciach mających na celu ratowanie dziedzictwa kulturowego ukraińskiego Polesia, m.in. jako członkini ekspedycji etnograficznych na tereny skażone opadem radioaktywnym²². Wolontariacka działalność w strefie zamkniętej, zaangażowanie na rzecz rozwoju ziem dotkniętych konsekwencjami katastrofy znajdują odzwierciedlenie w ekspresyjnej,

²⁰ Л. Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 134.

²¹ L. Kostenko, *I dzień, i noc, i mgnienie*, tłum. A. Nowak, Kraków 1997, s. 109.

²² <http://zik.ua/ua/news/2011/03/19/277901>, 11.01.2012.

niezwykle plastycznej twórczości literackiej Kostenko. Autorka, wyraźnie zafascynowana pięknem poleskiej przyrody, niezwykle czarem zaginionego świata, zwraca uwagę na jego bogatą przeszłość, jak gdyby zakłęta w zachowanych pomnikach przyrody: „w pniach żyją drewniańscy bogowie”²³, pisze poetka w wierszu *Czarnobyl-2*²⁴, podkreślając, iż tereny te były niegdyś zamieszkałe przez pradawne plemię słowiańskie. Najbardziej pozostaje przejęta losem mieszkańców, którzy żyli tutaj w dniu wybuchu, kultywowali tradycje przodków i wiedli proste życie, zgodne z rytmem natury,

Był naród nad Prypecią – i przepadł
(...)
W Rudym lesie wyrosły muchomory
I chodzi Śmierć, jedyny tutaj grzybiarz²⁵.

Ewakuacje mieszkańców Prypeci, nagłe opustoszenie okolicznych miasteczek i wiosek porównuje do katastrofy na miarę zniknięcia z dziejów cywilizacji Etrusków lub Azteków. Po ludziach pozostały tylko ślady, opuszczone domy, zagrody i przyroda – „ludzi nie ma, a jabłonie kwitną”, co także świadczy o tym, iż człowiek był tutaj kiedyś częścią ekosystemu²⁶.

Pierwszą inscenizacją teatralną w Związku Sowieckim poświęconą tragedii w Czarnobylu, wystawianą także na deskach wielu teatrów za „żelazna kurtyną”, był *Sarkofag* Władimira Gubariewa – dziennikarza gazety „Prawda”, a zarazem naocznego świadka likwidacji skutków katastrofy. Sztuka rosyjskiego pisarza wywarła ogromne wrażenie na dotkniętych skutkami katastrofy jądrowej Ukraińcach, Białorusinach i innych narodach, a także wywołała szeroki oddźwięk w ukraińskich

²³ Л. Костенко, *Чорнобиль-2*, [w:] *Eadem, Річка Геракліта*, Київ 2011, s. 112.

²⁴ Czarnobyl-2 to popularna nazwa znajdującej się w niedalekiej odległości od reaktora sowieckiej stacji radiolokacyjnej dalekiego zasięgu, zwanej także Okiem Moskwy. Można jednak ten temat potraktować szerzej, jako metaforę obecnej rzeczywistości, duchowe zagubienie człowieka we współczesnym świecie.

²⁵ Л. Костенко, *Чорнобиль-2*, *op. cit.*, s. 113.

²⁶ *Eadem, Страшні корчі вербових ікебан*, [w:] *Eadem, Річка...*, *op. cit.*, s. 151.

środkach twórczych i dla niektórych artystów, m.in. prozaika Wołodymyra Jaworivskiego, stała się źródłem inspiracji.

Tragiczna akcja utworu Gubariewa rozgrywa się w badawczym ośrodku radiologicznym, do którego skierowano ofiary katastrofy jądrowej: kierownika i personel elektrowni, strażaków, naukowca-fizyka, amerykańskiego lekarza oraz generała i jego szofera. Prokurator przesłuchuje pacjentów i gromadzi dowody obciążające niekompetentną załogę elektrowni. Bohaterami pozytywnymi są fizyk i strażak, którzy nie opuścili stanowiska pracy nawet w chwili największego zagrożenia. Rolę czarnego charakteru autor przypisał dyrektorowi, który wyjechał, by ratować zdrowie wnuków, inspektorowi ds. bezpieczeństwa i dozymetryście, którzy także uciekają ze skażonej strefy, nie informując społeczeństwa o niebezpieczeństwie. Również w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych nie od razu uwierzono w tak poważny wypadek i nie wydano zezwolenia na ewakuację okolicznej ludności. Przesłuchujący świadków prokurator piętnuje wszystkie błędy w zarządzaniu elektrownią, a także niedostatki w zaopatrzeniu w niezbędne dozymetry czy odpowiednie materiały, z których elektrownia miała być zbudowana²⁷.

Wydzwięk sztuki jest bardzo krytyczny wobec systemu sowieckiego, jednak odpowiedzialnością za katastrofę autor obarczył operatorów elektrowni i załogę obsługującą reaktor, utrwalając tym samym nieprawdę, gdyż do katastrofy doprowadziły także błędy konstrukcyjne reaktora, zaniedbania podczas budowy elektrowni oraz decyzje polityczne. Sztuka odzwierciedlała zatem oficjalną interpretację przyczyn katastrofy i jej następstw²⁸. Innym zarzutem pod adresem Gubariewa był sposób przedstawienia kwestii narodowej. Z jednej strony autor starał się nadać utworowi charakter „uniwersalny” (nigdzie nie pojawia się nazwa Czarnobyl lub prawdziwe nazwiska postaci), a jednocześnie większość bohaterów sztuki to Rosjanie, cała zaś akcja rozgrywa się na terytorium Rosji „pośród ruskich ludzi”. Na poziomie literackim, w opinii części krytyków, *Sarkofag* nie spełnia warunków, by go zaklasyfikować do dzieł literatury pięknej, gdyż jest to „prymitywne ideologiczne graffiti”²⁹. Jednak również nieuzasadnione pozostaje twierdzenie, jako-

²⁷ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Чорнобиль у п'єси*, „Сучасність” 1987, № 12 (320), s. 60–61.

²⁸ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 126.

²⁹ A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 20.

by „abstrakcyjna” sztuka Gubariewa (choć ukazuje wiele nieznanych wcześniej faktów) zasługiwała na miano reportażu³⁰.

Gorzkie i posępne utwory *Droga do Prypeci* Borysa Olijnika oraz *Zona* Leonida Horłacza, opublikowane w 1987 r., dały początek tzw. czarnobylskim poematom. Ich cechą charakterystyczną był dynamizm i dramatyzm wydarzeń oraz bardzo emocjonalny stosunek do nich podmiotu lirycznego. Widać to zwłaszcza w utworze *Zona* L. Horłacza, który cechuje koloryt wojennej korespondencji z pola bitwy³¹. Realistycznemu zobrazowaniu tytułowej zony towarzyszą tutaj gorzkie, przepełnione bólem opisy lęków i emocjonalnych udręk autora. Pisarz nie może pogodzić się z faktem, że za niedbalstwo i wyrachowanie grupy osób konsekwencje poniosą miliony mieszkańców Ukrainy, w tym dzieci. Oburzenie narratora przeplata się z niepewnością, a także troską o przyszłe pokolenia jego rodaków, którym przyjdzie dźwigać ciężkie brzemie tragedii czarnobylskiej. Autor poszukuje również odpowiedzi na pytanie o przyczynę katastrofy, próbuje wskazać konkretne osoby odpowiedzialne za nieszczęście, ale pomimo to pozostaje w nim poczucie winy i współodpowiedzialności³².

Równie emocjonalny i nie pozbawiony patosu poemat *Wybuch* Switłany Jowenko porusza kwestię odpowiedzialności człowieka za swoje czyny przed innymi ludźmi i samym sobą. Motywem przewodnim tego niezwykle „psychologicznego” utworu jest problem sumienia i etyki³³. Poetka docenia męstwo i odwagę tych, którzy walczyli ze skutkami katastrofy czarnobylskiej, ale jej poemat to także oskarżenie skierowane pod adresem cynicznych polityków oraz wyrachowanych i konformistycznych naukowców („nauka wymaga ofiar”), na których spoczywa część odpowiedzialności za tragedię:

„Dla nauki ważny jest tylko cel
A ofiary”...— czy tak, profesorze?
(...)

³⁰ D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 63–64; A. Yaroshinskaya, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 20.

³¹ Л. Горлач, *Зона*, [w:] Л. Горлач, *На відстані душі: Вибране*, Київ 1991, s. 315–333; Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 135.

³² Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка...*, *op. cit.*, s. 28; Л. Горлач, *Зона...*, *op. cit.*, s. 325–333.

³³ Л. Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 135.

Ludzi — do kostnicy? Mnóstwo
 Przyczyn: rozpacz, tęsknota....
 Na granicy nuklearnej zimy
 Czyżby dosięgła nas nauka?³⁴
 (tłum. Paweł Sekuła)³⁵

Z kart utworu przebija niepewność jutra oraz strach autorki o biologiczne przetrwanie narodu, czemu daje wyraz w reporterskim opisie lata 1988 r. i poruszającym obrazie Kijowa „bez dzieci”³⁶.

W 1987 r. ukazał się także poemat Borysa Olijnyka *Siódemka*, który stał się kamieniem milowym w ewolucji poezji czarnobylskiej. Utwór został napisany w hołdzie sześciu poległym strażakom, którzy brali udział w gaszeniu czwartego reaktora w Czarnobylu, oraz Wołodymyrowi Szewczenko – zmarłemu w wyniku napromieniowania ukraińskiemu reżyserowi jednego z pierwszych filmów poświęconych katastrofie jądrowej³⁷. W utworze występuje siedmiu bohaterów na przestrzeni

³⁴ С. Йовенко, *Взрив*, [w:] *Чернобыль, дни испытаний*, ред. В.П. Сидоренко, Киев 1988, s. 291.

³⁵ Tłumaczenie z języka ukraińskiego, rosyjskiego, angielskiego na język polski, jeżeli nie podano inaczej autora pracy.

³⁶ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка...*, *op. cit.*, s. 30.

³⁷ Jednym z dwóch zespołów filmowych, którym w maju 1986 r. udało się dostać do zamkniętej strefy w pobliżu czarnobylskiego reaktora, była grupa z doświadczonym reżyserem Wołodymyrem Szewczenko na czele. Kierownikiem drugiego zespołu był Ukrainiec Rołan Serhijenko, autor dokumentu *Dzwon Czarnobyla* (ukr. *Дзвін Чорнобіля*). Sceny filmu Serhijenki kręcone były od 28 maja do 26 czerwca oraz na początku września 1986 r. W. Szewczenko zrealizował wstrząsający reportaż z miejsca katastrofy pt. *Czarnobyl* – kronika trudnych tygodni (ukr. *Чорнобиль – хроніка важких тижнів*). Reżyser znalazł się w samym centrum wydarzeń w CzAES i w ciągu kolejnych miesięcy pracował w warunkach znacznie podwyższonego promieniowania radioaktywnego, narażając swoje życie na śmiertelne niebezpieczeństwo. Filmy obu autorów zawierają sceny kręcone bezpośrednio w pobliżu zniszczonego reaktora, strefie podlegającej ewakuacji oraz liczne wywiady z likwidatorami, naukowcami i wysiedlanymi mieszkańcami strefy zamkniętej. Szewczenko zmarł zaledwie miesiąc po premierze swojego filmu w 1987 r. w wyniku choroby popromiennej. Członkowie jego zespołu zostali poddani długiemu leczeniu szpitalnemu. W obu przypadkach obrazy filmowe koncentrują się na ludzkim aspekcie katastrofy, a ich wartością dominującą jest emocjonalny kontakt z widzem. Oba dokumenty poddane zostały cenzurze i znacznie skrócone, zanim mogła je zobaczyć publiczność w ZSRS. *Чорнобиль — Хроніка...*, *op. cit.*; *Дзвін Чорнобіля*, *op. cit.*; A. Lawton, *Before the Fall: Soviet Cinema in the Gorbachev Years*, Washington 2002, s. 176; A. Horton, M. Brashinsky,

siedmiu rozdziałów. Liczba siedem ma tutaj znaczenie symboliczne, gdyż nadaje poematowi rangę starotestamentową i mitologiczną. Pisarz potraktował problem nowatorsko, dokonując głębokiej analizy przyczyn tragedii oraz jej znaczenia dla naszej cywilizacji. To także próba wejścia w głębię natury ludzkiej – jej ambicji, marzeń i obaw³⁸.

Dla autora wybuch w CzAES był ostatnim ostrzeżeniem dla ludzkości – bezmyślnej, brutalnej, amoralnej. Daje się wręcz zauważyć zaskakującą zależność: im wyższy rozwój cywilizacji, tym większa pogarda dla wartości etycznych i duchowych:

I któż wam owłosionym wydał prawo,
Co ledwo zesłiście z drzew na ziemię
Łapiskami szarpać niewinny atom
I w zranionym budzić zatracenie?!³⁹.

Pesymistyczny obraz cywilizacji ziemskiej oraz zła drzemącego w ludzkich sercach uosabia w utworze symboliczna postać kruka (w ludowym folklorze i mitologii przedstawiany zwykle jako zwiastun śmierci), który obwieszcza nadchodzącą apokalipsę oraz zmierzch rodzaju ludzkiego. Olijnykowi udało się umieścić Czarnobyl w znacznie szerszym, ogólnoludzkim kontekście, w którym technokratyczne myślenie oraz brak etyki zawsze skazuje człowieka na zagładę⁴⁰.

Z kolei w wierszu *Krzyk Czarnobyla* Olijnyk przedstawia przejmujący i zarazem fascynujący obraz skażonej ziemi, po której tylko „biegają wilki niczym rangersi” i którą „z daleka obchodzi nawet deszcz”. Jednak utwór ten jest przede wszystkim oskarżeniem ludzkiej obojętności wobec czarnobylskiego nieszczęścia, oschłego podejścia współczesnych do nie tak odległych przecież wydarzeń. Poeta kończy wiersz słowami „Poświadczymy waszą obojętność na Sądzie Ostatecznym”⁴¹.

Osobliwe miejsce w twórczości postczarnobylskiej zajmuje wspomniany już poemat Iwana Dracza *Czarnobylska Madonna*, napisany

---

The Zero Hour: Glasnost and Soviet Cinema in Transition, Princeton 1992, s. 150–151; D.R. Marples, *The Social Impact...*, *op. cit.*, s. 132–135.

³⁸ Б. Олійник, *Сім*, [w:] *Борис Олійник. Вибрані твори у двох томах*, ред. Д.В. Павличко, т. 2, *Переклади. Публіцистика*, Київ 2005, s. 500.

³⁹ *Ibidem*, s. 511.

⁴⁰ Л. Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 136–138.

⁴¹ Б. Олійник, *Крик Чорнобиля*, [w:] *Борис Олійник. Вибрані твори...*, *op. cit.*, s. 310–311.

w pierwszą rocznicę katastrofy atomowej (1987). Jest to utwór, w którym po raz pierwszy zastosowano tak wszechstronną i głęboką, wykraczającą poza stereotypowe ramy przyczyn i skutków, analizę tragedii jądrowej na Ukrainie. Poeta, odwołując się wielokrotnie do przykładów biblijnych, stworzył niezwykle emocjonalny klimat, na tle którego ukazał los Czarnobylskiej Madonny, a poprzez nią także drogę kobiety ukraińskiej od najstraszliwszych wydarzeń w historii narodu aż po Czarnobyl. Nawiązując do tradycji literackiej reprezentowanej zwłaszcza przez Tarasa Szewczenkę, Dracz w utworze poświęconym Bogarodzicy, zatytułowanym *Maryja*, podobnie jak pisarze poprzednich pokoleń, w tych trudnych dla narodu i pełnych bólu chwilach odwołuje się do pomocy Matki Boskiej, szukając u niej pocieszenia i przebaczenia. Katastrofa bowiem odsłoniła szereg problemów i schorzeń, które rujną ludzką duszę nie mniej, niż radiacja niszczy ludzkie ciało⁴². Pośród wielu wzorów i typów matek ukazanych w utworze szczególna rola przypadła Czarnobylskiej Madonnie, która dźwiga na sobie ciężar ludzkich grzechów, pomyłek i cierpień, bierze na swoje barki całą planetę niczym chore dziecko. Porównanie to tym pełniej oddaje ból oraz bezsilność matki w obliczu ogromnej tragedii⁴³.

Dla autora Czarnobyl to także przykład bezsensownej (i skazanej z góry na porażkę) walki człowieka z przyrodą, z matką naturą. To także rezultat negacji Boga, braku moralności oraz poczucia odpowiedzialności u przeciętnego człowieka sowieckiego. Skutkiem tego tragedia czarnobylska, doświadczając tak silnie ukraińską społeczność (śmierć ratowników, choroby dzieci, ból i tragedie matek), stała się dlań karą, ale i formą pokuty za poprzednie czyny lub zaniechania⁴⁴. Pisarz wyraża jednak przekonanie, że Czarnobyl może być szansą ratunku dla cywilizacji ludzkiej, jeżeli w człowieku została chociaż jedna „kropla sumienia”. Może być też swoistym memento dla współczesnych, a dzięki temu zapobiec podobnej tragedii w przyszłości⁴⁵.

⁴² Т. Салига, *І Калина з Теліжинець і полин із Чорнобіля*, „Жовтень” 1989, № 11, s. 118.

⁴³ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна в українській літературі кінця XX століття*, [w:] *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci*, red. W. Mokry, Kraków 2001, s. 152–153.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 150–152.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 153; І. Драч, *Чорнобильська Мадонна*, „Вітчизна” 1988, № 1, s. 55–61.

Wyjątkowe połączenie liryzmu i lakoniczności poetyckiego przekazu cechuje poemat Mykoły Łukowa *Ból i pamięć*. Autor dzieli się z czytelnikami swoimi przemyśleniami, odkrywa duszę, jak gdyby szukając w tym zabiegu oczyszczenia. Z drugiej strony jest to utwór o współczesnych nam ludziach. Awaria w Czarnobylu stała się dla poety pretekstem do opowiedzenia o niepokojach, zmartwieniach i cierpieniach trapiących obecnych mieszkańców ziemi⁴⁶.

Piętno Czarnobyla, czyli jego wpływ na codzienne życie ludzi, jest także głównym tematem opowiadania Jewhena Hucalo *Radiacja*. Bohaterka utworu – kobieta w podeszłym wieku i uciekiniarka ze skażonej strefy wokół czarnobylskiej elektrowni – zostaje odrzucona przez własnego syna, który w obawie przed „zarażeniem” radiacją nie pozwala starej matce pozostać w jego domu razem z dziećmi. Hucalo podjął motyw matki odrzuconej przez rodzinę i bliskich, który już wcześniej był szeroko reprezentowany w literaturze ukraińskiej (np. M. Chwyłowyj, W. Stefanyk), jednak Hucalo jako pierwszy powiązał go z problematyką czarnobylską⁴⁷.

Przejmujący obraz tragedii czarnobylskiej odnajdujemy także w licznych utworach Iwana Hnatiuka (*Niepokój, Dzwony, Aktualność, Czas sądu, Nowy kalendarz*). W wierszu *Niepokój* poeta ukazuje głęboką i bolesną ranę, którą w 1986 roku Czarnobyl zadał mieszkańcom Ukrainy, Białorusi i innych krajów. Odbiorcy udziela się pesymizm i głęboki niepokój, który nie opuszcza bohaterów od momentu katastrofy nuklearnej, przez co autor podkreśla zarazem swą silną identyfikację z ziemią ojczystą:

Więc śpię – z oczami napelnionymi trwogą
Słyszę jak serce łomocze,
Jak całą noc bezdźwięcznie i niezauważalnie
Oś Ziemi skrzypi w Czarnobylu,
(...)
I Czarnobyl bólem Ukrainy
Wiecznie będzie mnie męczyć⁴⁸.

⁴⁶ Л. Скирда, *Чорнобиль*, *op. cit.*, s. 140.

⁴⁷ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна...*, *op. cit.*, s. 157.

⁴⁸ І. Гнатюк, *Тривожи́сть*, „Жовтень” 1989, № 1, s. 3.

W podobnie posępny nastroju utrzymany jest inny wiersz Hnatiuka *Nowy kalendarz*, w którym twórca daje wyraz swojemu przygnębieniu z powodu nuklearnego nieszczęścia. Dokuczliwe poczucie osamotnienia podmiotu lirycznego wynika także z jego wewnętrznego przeświadczenia, że biegu wypadków nie sposób już odwrócić, jest to bowiem sprawiedliwa kara za błędy i pychę ludzką. Wybuch w Czarnobylu to również kolejna, ale zarazem najstraszniejsza z dotychczasowych ran zadanych ojczyźnie poety:

Stało się to co stać się było powinno.
 Już bezsilne skargi i płacze, –
 Ty i wtedy milczałaś Ukraino,
 Gdy usłyszałaś w nocy wybuch
 (...)
 I zbierałaś wieści o Czarnobylu,
 Jak żebaczka – okruchy ze stołu⁴⁹.

Jak widać Ukraińcom zabroniono mówić światu nawet o tak niespotykanej w historii tragedii, jaką był wybuch w elektrowni jądrowej.

Zupełnie inaczej problem katastrofy w Czarnobylu widział przedstawiciel tzw. sztydydesiatnykiw, Jewhen Swerstiuk, autor licznych dzieł o problematyce religijnej i kulturoznawczej. Wydarzenia na czarnobylskiej AES umieścił on w szerszym kontekście chrześcijańskim i odniósł je do duchowych korzeni Europy. Już na początku swojego eseju *Przebudowa wieży Babel* (1990 r.) autor stawia pytania: Jakie owoce przyniosą ziarna przemocy i śmierci, zasiane na Ukrainie w czasach terroru i ludobójstwa? Jaką lekcję dla świata może dać kraj, na terytorium którego zdarzyła się katastrofa w Czarnobylu? Z jakich źródeł wyrastał człowiek w czasach komunistycznej negacji wartości chrześcijańskich i z jakich wyrasta obecnie? Gdzie jesteśmy i dokąd zmierzamy?⁵⁰

Według Swerstiuka dzisiejszemu światu brakuje siły moralnej i duchowej, by podołać wyzwaniom stawianym przez współczesną cywilizację i „przekroczyć przepaść” między sferą konsumpcjonizmu a rozwojem duchowym człowieka. Jediną receptą (i szansą) na odro-

⁴⁹ *Idem*, *Нове літочислення*, „Жовтень” 1989, № 1, s. 4.

⁵⁰ E. Swerstiuk, *Перебудова Вавилонської вежі*, „Київ” 1991, № 2, s. 102.

dzenie ludzkości pozostaje „nowa wywalczona w cierpieniu prawda” zamiast dawnych stereotypów i urojeń. „Świat musi poznać siebie i jasno ocenić swoje położenie”. Nie jest to jednak możliwe bez odniesienia do Boga. Człowiek bowiem jest zbyt słaby, zbyt podatny na pokusy, aby samemu stawiać czoła złu. Nawet jego najlepsze intencje nie wystarczą, gdy zamknie się on na Boga i nie szuka w Nim pomocy. A przecież gdy jako człowiek „Wybierasz drogę Boga – przestajesz wtedy być niewolnikiem swoich słabości, stajesz się wolnym – aktem wolnej woli ze wszystkich możliwych wyborów dokonujesz tych, które są konieczne do poczucia własnej wartości (...). Co niegdyś było dla Ciebie zakazem, teraz staje się priorytetem”⁵¹.

Zdaniem autora człowiek współczesny odszedł od najbardziej nawet podstawowych zasad życia chrześcijańskiego, a prawa boskie zastąpił własnym kodeksem moralnym, który się nie sprawdził. Boga zastąpił filozofią materializmu. W czasach reżimu komunistycznego skutki wyrzeczenia się Boga okazały się straszliwe dla Ukrainy – miliony ofiar, morze ludzkiego cierpienia, na końcu zaś wydarzyła się tragedia w Czarnobylu. Antychrześcijańska kwintesencja komunizmu najostrej objawiła się w zwalczaniu Chrystusowego przykazania miłości, w którego miejsce wrzucono kość niezgody wynikającą z walki klasowej. Zdaniem Swerstiuka istotą katastrofy w Czarnobylu było również to, że moralno-etyczny rozwój człowieczeństwa znacznie odstaje od progresu naukowo-technicznego i jest wręcz „zamrożony”⁵². Jewhen Swerstiuk nie uchyla się przy tym od aluzji do ówczesnych wydarzeń politycznych. Jego zdaniem wdrażana przez Gorbaczowa pierestrojka, podobnie jak budowa biblijnej wieży Babel, jest daremna i nieskuteczna, gdyż nie opiera się na prawdzie⁵³. Ostatecznie autor dochodzi do wniosku, że przemoc – największa epidemia XX wieku – to rezultat utraty pokoju w duszy człowieka oraz wiary w dobro i właśnie w tym tkwi prawdziwe sedno tragedii czarnobylskiej⁵⁴.

Powieść pisarza ukraińskiego i działacza politycznego Wołodymyra Jaworiwskiego – *Maria z piołunem w końcu stulecia* (1988) to kolejny utwór, w którym poruszono problem winy i kary. Jaworiwski

⁵¹ *Ibidem*, s. 103–104.

⁵² *Ibidem*, s. 105–107.

⁵³ O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium*, *op. cit.*, s. 76.

⁵⁴ Є. Сверстюк, *Перебудова...*, *op. cit.*, s. 107.

koncentruje się na takich konsekwencjach psychologicznych tragedii, jak strach przed niewidocznym zagrożeniem, poczucie bezradności lub apatia wobec utraty najbliższych krewnych. Interesuje go wewnętrzny stan ducha osób narażonych na wieloaspektowe konsekwencje katastrofy. Wybuch nuklearny przedstawiony został na tle przeciętnej rodziny ukraińskiej Myrowyczów, jednak równie ważne dla pisarza było pokazanie wpływu katastrofy na wszystkich mieszkańców Ukrainy. Jakkolwiek powieść jest próbą artystycznego ujęcia problemu, zawiera sporo materiału faktograficznego, autor odwołał się do rzeczywistych wydarzeń, takich jak: wybuch, akcja ratunkowa, ewakuacja ludności ze skażonych terenów⁵⁵. Również portrety bohaterów powieści przywodzą na myśl prawdziwe osoby związane z katastrofą w Czarnobylu (A. Aleksandrow, W. Briuchanow), chociaż sam autor zastrzegł we wstępie, że wszystkie postaci są całkowicie fikcyjne⁵⁶.

Jaworiwski użył w powieści bardzo plastycznych opisów (np. wybuch czwartego bloku w elektrowni), pobudzających wyobraźnię czytelnika. Przeważnie jednak w utworze dominuje nastrój pesymizmu i zwątpienia. Mieszkańcy terenów wokół elektrowni zostali zmuszeni do opuszczenia swoich rodzinnych stron, a ziemia, która była dla wielu pokoleń matką – żywicielką, uległa trwałemu skażeniu promieniowaniem radioaktywnym i stała się tzw. zoną (strefą zamkniętą wokół elektrowni czarnobylskiej). Jedną z centralnych i najbardziej wyrazistych postaci w utworze jest seniorka rodu Myrowyczów – Maria, ukazana jako symbol wszystkich matek, których dzieci umarły lub cierpią wskutek wybuchu reaktora. To typ kobiety, która na swoich barkach dźwiga trud pracy na roli, troskę o dobrobyt rodziny i zdrowie jej członków. Niewykluczone, iż postać Marii jest świadomym nawiązaniem autora do Czarnobylskiej Madonny I. Dracza⁵⁷. Syn Marii – Mykoła Myrowycz – zginął podczas wybuchu w elektrowni i na zawsze został pogrzebany w czarnobylskim „sarkofagu”. Seniorka rodu Myrowyczów, podobnie jak wielu innych starszych ludzi wysiedlanych z czarnobylskiej strefy, nie chce opuścić swoich rodzinnych stron, „mógł przodków”. Nie rozumie czym jest promieniowanie jonizujące. „Jak mogę to wszystko zostawić?

⁵⁵ В. Яворівський, *Марія з полином у кінці століття*, [w:] В. Яворівський, *І засурмив янгол...*, Київ 1993, т. 3, s. 205–207, 270–279.

⁵⁶ *Ibidem, passim*.

⁵⁷ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 7–8.

Komu? Niemiec podczas wojny przychodził, ile było strachu – palił, wieszał, rozstrzeliwał, a ziemia pozostała nasza”⁵⁸. Dlatego główna bohaterka decyduje się potajemny powrót do zony. Maria żyje jakby w rozerwanym świecie⁵⁹. Jednocześnie najważniejsze pozostaje dla niej dobro i szczęście jej pozostałych przy życiu dzieci, którym nakazuje uciekać przed promieniowaniem⁶⁰. Tragiczne losy klanu Myrowyczów są wiarygodnym obrazem sytuacji, w której po katastrofie znalazły się tysiące rodzin Poleszczuków. Zmuszeni do opuszczenia swoich domów, ulegli rozproszeniu po całym Związku Sowieckim.

Wybuch w Czarnobylu został ukazany przez Jaworiwskiego także jako rezultat niskich standardów moralnych społeczeństwa: pogoni za pieniądzem, przyjemnościami, a zwłaszcza, typowym w warunkach sowieckich, brakiem poczucia jakiegokolwiek odpowiedzialności. I chociaż pisarz główną winą za katastrofę obarcza personel elektrowni, a zwłaszcza jej zdemoralizowanego dyrektora, to wyraźnie wskazuje, że deterioracja etyczna odbywa się zarówno na poziomie rodziny oraz grupy (zawodowej), jak i całego społeczeństwa⁶¹.

Pośród utworów poświęconych tematyce czarnobylskiej szczególną uwagę zwraca powieść dokumentalna *Czarnobyl* autorstwa Jurija Szerbaka, napisana zaledwie rok po katastrofie (1987)⁶². Twórca, z zawodu lekarz, uczestniczył w akcji usuwania skutków katastrofy w Czarnobylu. W swej powieści zawarł rzetelny opis wydarzeń w CzA-ES, a także wystawił surową ocenę moralną całej załogi elektrowni, zwłaszcza jej kierownictwu („kto dał im władzę?”), wydobywając na światło dzienne przykłady bezdusznego biurokratyzmu i licznych nadużyć. Pisarz ujawnił m.in. szereg skandalicznych zaniedbań, takich jak brak odzieży ochronnej przed promieniowaniem jonizującym dla

⁵⁸ В. Яворівський, *Марія...*, *op. cit.*, s. 253.

⁵⁹ Я. Машарова, *Тривожна зона...*, *op. cit.*, s. 111.

⁶⁰ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна...*, *op. cit.*, s. 156.

⁶¹ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка ...*, *op. cit.*, s. 34.

⁶² Pierwszą powieścią wydaną na Zachodzie (1986 r.) poświęconą katastrofie w Czarnobylu była „Gwiazda Czarnobyl” (także jedno z pierwszych nawiązań do biblijnej Gwiazdy Północy) autorstwa Julii Wozniesienskiej. Rosyjska pisarka świadomie nawiązała do Czechowa, aby opowiedzieć poruszającą historię trzech siostr, których życie radykalnie zmieniła katastrofa w Czarnobylu. Utwór jest także gruntowną krytyką sowieckiej polityki dezinformacji i fałszu. Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Чорнобиль у п'єсі*, *op. cit.*, s. 60. Zob. J. Voznesenskaya, *The Star Chernobyl*, London 1987.

strażaków, lekarzy czy techników, którzy nierzadko nie wiedzieli nawet, na jakie zagrożenie są wystawieni⁶³. Udało mu się także utrwalić przejmujące zeznania bezpośrednich świadków wydarzeń: lekarzy, naukowców, żołnierzy, milicjantów itd. Powieść Szcherbaka to „swojego rodzaju połączenie dokumentów i faktów, zeznań świadków oraz własnych przemyśleń autora”⁶⁴. Swoje opinie Szcherbak poparł przekonującą argumentacją, nadając jednocześnie całej powieści formę artystycznej ekspresji⁶⁵.

Nawet w warunkach względnie liberalnej pierestrojki z uwagi na cenzurę Szcherbak nie mógł jednak napisać o wszystkich kwestiach związanych z katastrofą (i tym samym odkryć więcej prawdy o Czarnobylu). Ponadto wówczas o wielu faktach pisarz jeszcze nie wiedział. Na przekór tym trudnościom autor nie zawahał się wskazać, że w trakcie likwidacji skutków awarii w Czarnobylu dochodziło do licznych przypadków ukrywania przed opinią publiczną rozmiarów wypadku. Szcherbak zastanawia się także nad sensem i kierunkiem rozwoju nauki, która miała przynieść lepsze dni, a doprowadziła do ogromnej tragedii. Powieść nie tylko przedstawia doświadczenia i analizy samego autora, ale jest także zapisem ustnych relacji innych naocznych świadków tragedii (np. Lubow Kowalewska), z których wielu było likwidatorami w najbardziej skażonych rejonach wokół Czarnobyla oraz na samej CzAES⁶⁶.

Twórczość sztytydesiatnykiw była pierwszą reakcją pisarzy i poetów ukraińskich na katastrofę w Czarnobylu w warunkach wciąż reżimowego państwa sowieckiego. Wraz z dojściem do głosu młodych artystów, tzw. postmodernistów, widać dalsze przeobrażenia w rozwoju literatury ukraińskiej.

Autorka własnej teorii literackiej postmodernizmu ukraińskiego – T. Hundorowa – wyraziła pogląd, że to właśnie Czarnobyl uwolnił ukraińskich twórców od ideałów romantyczno-oświeceniowych i wprowadził ukraińską rzeczywistość w epokę globalnego postmodernizmu⁶⁷. Czarnobyl rozpatrywany jako tekst kulturowy oznaczał także pewną

⁶³ I. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 8–29.

⁶⁴ Л. Бойко, *Документально-художня...*, *op. cit.*, s. 3–6.

⁶⁵ I. Shcherbak, *Chernobyl*, *op. cit.*, s. 10–30.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 21–52.

⁶⁷ T. Hundorowa, *Czarnobyl i postmodernizm*, *op. cit.*, s. 24.

postawę, której główną cechą był brak zaufania do ideałów modernizacyjnych doby Oświecenia, fallogocentryzmu, nauki i technologii. Tym samym Czarnobyl „stał się punktem wyjścia do legalizacji postmodernizmu”⁶⁸.

Jednym z czołowych prekursorów nowego nurtu w literaturze ukraińskiej pozostaje poeta i prozaik Jurij Andruchowycz, współtwórca (razem z Ołeksandrem Irwańcem i Wiktorem Neborakiem) pierwszej „postmodernistycznej” i „karnawałowej” grupy literackiej Bu-Ba-Bu. W eseju *Czarnobyl, mafia i ja* autor wraca wspomnieniami do wydarzeń z 26 kwietnia 1986 r. na Ukrainie. „Albowiem już w pierwszych dniach maja wielu z nas odczuło bliską obecność innej śmierci — niewidocznej i niesłyszalnej, śmierci na wyrost, która czaiła się w sadach, w kwiatkach, w wodzie i powietrzu, w mieszkaniach, we wnętrzach ludzkich ciał, w których zniemacka rozbłąta ich tymczasowość, obecność śmierci tak bardzo pozbawionej formy, że jakkolwiek opór tracił sens”⁶⁹. Dla pisarza wspomnienia czarnobylskie są jednak jedynie pretekstem, by przedstawić własną analizę współczesnej Ukrainy. Andruchowycz wyraził przekonanie, że chociaż wybuch w Czarnobylu przyspieszył rozpad ZSRS (nie nastąpił wieszczony koniec świata, ale koniec imperium), to głębokie problemy jego ojczyzny, jak korupcja, alkoholizm, bezprawie czy słynna mafia ukraińska, którą autor postrzega jako „następny po Czarnobylu pod względem znaczenia i widoczności komponent negatywny”, nie pozwalają jej obywatelom w pełni zakosztować owoców niepodległości. Więcej nawet: aktualna rzeczywistość ukraińska to – zdaniem Andruchowycza – taki współczesny mały Czarnobyl, widoczny poniekąd gołym okiem. „Powszechna lumpenizacja wszystkiego i wszystkich: tandetna rosyjska muzyka, ogolone głowy, spirytus przemysłowy, wybuchy epidemii cholery i brutalności”. Autor raz jeszcze stawia kluczowe pytanie: czy po Czarnobylu poezja w ogóle jest możliwa?⁷⁰

Pomimo tych gorzkich obserwacji prozaik dostrzega przysłowiowe „światło w tunelu” i jako twórca stawia przed sobą obowiązek „pisa-

⁶⁸ *Ibidem*, s. 27.

⁶⁹ J. Andruchowycz, *Czarnobyl, mafia i ja*, [w:] *Idem, Ostatnie terytorium. Eseje o Ukrainie*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, L. Stefanowska, Wołowiec, 2002, s. 52–53.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 57.

nia dobrze”, ponieważ po Czarnobylu poezja jest nie tyle możliwa, co konieczna. „Rola pisarza nie zmienia się nawet w zlumpenizowanym społeczeństwie, gdzie nie ma miejsca na idee, bo niepodzielnie panują instynkty. Rola pisarza nigdy się nie zmienia”⁷¹.

Pod koniec XX wieku pojawiły się również inne sposoby opowiadania o Czarnobylu. Ukraiński pisarz oraz były uczestnik likwidacji skutków czarnobylskiej katastrofy Serhij Myrnyj w dokumentalno-komicznej powieści *Żywa siła. Czarnobylskie bajki* dokonał karnawalizacji atomowej tragedii. Autor ironizuje z patosu z jakim zwykle przedstawiane były wydarzenia w 30 kilometrowej strefie, przedstawia czarnobylski świat pełen absurdu, drwin, anegdot i żartów⁷². To także bardziej optymistyczny pogląd na ten tragiczny moment w ukraińskiej historii. Ciekawą propozycję przedstawił Jewhen Brusztynowski, pisarz i dziennikarz, który w 1996 r. opublikował tom opowiadań, a także zbiór utworów należących do różnych gatunków literackich, zawartych w formie zrywanego kalendarza na ścianę. Autor zaproponował wprowadzenie na Ukrainie nowego sposobu liczenia czasu, tj. od daty wybuchu w Czarnobylu. Zdaniem Brusztynowskiego 26 kwietnia 1986 r. na Ukrainie zatrzymał się czas i w kraju wciąż panuje kwiecień 1986 r. Dlatego proponuje on, by liczyć kolejne dni poczynając od 26 kwietnia tj. 27, 28, 29, itd. 1986 roku. (np. 1 stycznia 1996 r. to według Nowego Odliczania Czasu 3563 kwietnia 1986 r.)⁷³.

Kalendarz Brusztynowskiego odmierza przeciętne dni mieszkańców Ukrainy. W ten sposób autor podejmuje z czytelnikiem rodzaj zabawy intelektualnej, posługując się przy tym ironią i groteską, a często wręcz kpiną. W całości utwór stanowi jednak całkiem poważny obraz życia współobywateli, na który składają się ich powszednie dramaty, ich „codzienne Czarnobyle”.

⁷¹ *Ibidem*, s. 58.

⁷² Т. Гундорова, *Пост-Чорнобиль...*, *op. cit.*, s. 205–206.

⁷³ J. Brusztynowski, *Kalendarz 1996*, tłum. B. Zadura, „Literatura na świecie” 1999, nr 4 (333) s. 60–61.

2. Symbolika „duchowego Czarnobyla” w dziełach pisarzy i twórców ukraińskich

W drugiej połowie lat 80. i na początku 90. XX wieku pisarze ukraińscy, rozpatrując w szerszym kontekście awarię w Czarnobylu, zwrócili uwagę, że – oprócz aspektów technicznych oraz decyzji politycznych – na jej przyczyny złożyła się także antychrześcijańska oraz amoralna ideologia komunizmu, która w sercach i umysłach ludzkich wytworzyła stan tzw. Czarnobyla duchowego⁷⁴.

Duchowy Czarnobyl jako efekt kilkusetletniego wynaradawiania Ukraińców (najpierw w systemie carskiej rusyfikacji, a później totalitarnej machinie sowieckich prześladowań) został utożsamiony z genocydem (ludobójstwem) dokonany na kulturze ukraińskiej, którego nieuniknionym następstwem była destrukcja narodowego ducha Ukraińców⁷⁵.

W obliczu tak ogromnej tragedii, jaką była katastrofa nuklearna w czarnobylskiej elektrowni, i o tak trudnych do przewidzenia skutkach, społeczeństwo ukraińskie zaczęło coraz częściej zwracać się do Boga, upatrując w nim najpewniejszego ratunku od „radioaktywnego zła”, które ogarnęło ich ojczyznę. Jednocześnie ludzie poszukiwali odpowiedzi na nurtujące ich pytania o sens życia i nieuchronność przemijania. Wyrazicielem tych nastrojów i obaw społecznych była twórczość ukraińskich pisarzy i poetów, z których wielu należało do słynnego pokolenia lat 60.

⁷⁴ W. Mokry, *Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców*, Kraków 2001, s. 162, 165.

⁷⁵ Warto zwrócić uwagę, że twórca pojęcia „ludobójstwo”, (ang. *genocide*) Rafał (Raphael) Lemkin, zaproponował użycie tego terminu również w odniesieniu do aktów destrukcyjnych (nazwanych „aktem barbarzyństwa”) wymierzonych w kulturę danego narodu, która pozostaje przecież częścią kultury światowej. Lemkin podkreślił, że „takie działania wstrząsają sumieniem całej ludzkości”. R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, New Jersey 2005, s. 84; *International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991*, „United Nations” 22 III 2006, case no. IT-97-24-A, s. 9–10; <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>, 22 IV 2001.

Adekwatny fragment z Nowego Testamentu (Apokalipsy św. Jana⁷⁶), który zawiera informację o Piołunie (tłumaczonym na język ukraiński za pomocą słowa „czarnobyl”) jako zwiastunie zbliżającego się Sądu Bożego i poprzedzających go ogólnoswiatowych katastrof, stał się dla wielu powodem zaniepokojenia, ale i głębszej refleksji nad przemijaniem i kruchością ludzkiego życia⁷⁷.

Tragedia była przedstawiana również jako kataklizm, który zagraża istnieniu całej ludzkości. Wybitny poeta ukraiński Iwan Hnatiuk widział w katastrofie czarnobylskiej wydarzenie na miarę końca czasów. W wierszu *Czas sądu* autor stwierdza, że Czarnobyl „jak Boży gniew” wywołał w bezbronnym społeczeństwie niepewność jutra, strach przed nieznanym. W utworze tym pojawiają się obrazy katastrofy nuklearnej połączone z wizjami apokalipsy:

Ogień z reaktora jak smok
I świat popadł w niełaszkę
Strasznego atomu – Amen
(...)
Straszny atom, jak zwierzę
Czarnobyl wypuścił na świat⁷⁸

Poeta kończy jednak swój utwór optymistycznym przesłaniem, że miłość może przetrwać każde cierpienie.

Publiczny rachunek sumienia, którego w imieniu narodu dokonali twórcy ukraińscy, pokazał, że za katastrofą stały nie tylko błędy technologiczne oraz zwykłe ludzkie, ale przede wszystkim odejście od uniwersalnych wartości, od etyki pracy⁷⁹. Ofeś Honczar pisał, że paradoks współczesnych czasów polega na tym, iż rozwój techniki coraz częściej przeczy rozwojowi moralności⁸⁰. Zdaniem pisarza po Czarnobylu naród ukraiński musi pracować na odrodzenie etyczne⁸¹. Honczar postrzeża

⁷⁶ *Apokalipsa św. Jana*, 8, 10–11: „Spadła z nieba wielka gwiazda, płonąca jak pochodnia; a spadła na trzecią część rzek i źródła wód. A imię gwiazdy zowie się Piołun. I trzecia część wód stała się piołunem, i wielu ludzi pomarło od wód, bo stały się gorzkie”.

⁷⁷ M. Мусіо, *Піолюновы лас*, *op. cit.*, s. 8.

⁷⁸ І. Гнатюк, *Судний Час*, „Дніпро” 1990, № 8, s. 51–52.

⁷⁹ Ю. Щербак, *Что запретил...*, *op. cit.*, s. 2.

⁸⁰ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 303.

⁸¹ *Ibidem*, s. 288.

ekologię szerzej, nie tylko w odniesieniu do środowiska, ale również w relacji do kultury duchowej. W kontekście języka użył terminu „językowy Czarnobyl” na określenie dyskryminacji mowy ukraińskiej, o co oskarżał m.in. Leonida Breżniewa i Michaiła Susłowa, odpowiedzialnych za wdrażanie polityki socjalizmu i osłabianie pozycji języka ukraińskiego⁸². Honczar przypisywał językowi rolę narodotwórczą, pozwalającą odróżnić od siebie poszczególne nacje i zachować odmienną świadomość narodową. Porównywał sytuację języka do sztucznie wyludnianych ukraińskich wsi, które uważał za ostatnich piastunów czystej, nienaruszonej kultury, języka i tradycji ukraińskiej⁸³.

Katastrofa atomowa była przedstawiana również jako rezultat negacji Boga przez ludzi w systemie komunistycznym, odrzucenia chrześcijańskich wzorów postępowania opartych na miłości Boga i bliźniego, ale również wyraz ludzkiej pychy, która utwierdziła człowieka w przekonaniu, że może on w pełni zapanować nad siłami przyrody⁸⁴. Za brak pokory naukowców, techników i polityków sowieckich zapłaciła cała ludzkość, cierpiąc straszliwe konsekwencje zabójczego promieniowania, dewastacji środowiska naturalnego i olbrzymich strat demograficznych. Dla Jurija Szczerbaka klęska techniczna była odzwierciedleniem duchowej klęski narodu⁸⁵. Była to zarówno kara za grzechy, jak i konsekwencje postępowania człowieka, jego wolnych wyborów, które pozbawione wartości moralnych zawiodły go aż do Czarnobyla.

Z utworów pisarzy ukraińskich zaczęła przebijać troska o przyszłość narodu, o los następnych pokoleń, które będą naznaczone piętnem tragedii nuklearnej. Iryna Myrinenko pisała o „niewidzialnych ofiarach narodu”, będących wynikiem nieodpowiedzialnego i bezwstydnego podejścia naukowców do praw natury⁸⁶.

⁸² O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium...*, *op. cit.*, s. 96. Michaił Andriejewicz Susłow, zwany „szarym kardynałem” partii, był głównym ideologiem Związku Sowieckiego w czasach N. Chruszczowa i L. Breżniewa. Kontrolował działalność propagandy i kultury. W latach 60. był odpowiedzialny za twardy kurs państwa wobec tzw. ruchu dysydentów, do którego należeli także ukraińscy „szystydesiatnicy”.

⁸³ О. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 96–99.

⁸⁴ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна...*, *op. cit.*, s. 146.

⁸⁵ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка...*, *op. cit.*, s. 35.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 31.

Dla Jewhena Hucaly Czarnobyl jest synonimem sytuacji, w jakiej u końca XX wieku znalazła się kultura ukraińska, a zwłaszcza język ukraiński poddany długotrwałej rusyfikacji i ideologicznej dyscyplinie. Poeta wydał cykl wierszy poświęconych 800-leciu miasta Czarnobyla. W opisach katastrofy nuklearnej autor zawarł metaforę konsekwencji bezustannej sowietyzacji narodu ukraińskiego. To rodzaj duchowej pustki, którą pozostawił w ludziach długotrwały proces odrywania ich od korzeni – pozbawiania narodowej tożsamości, własnego języka, religii. Kwintesencją tych refleksji jest użyte przez poetę określenie „Krematorium narodu – Czarnobyl”, zawierające także odniesienie do moralnego upadku człowieka w świecie wartości degradowanych pod wpływem ideologii⁸⁷.

„Czarnobyl ateizmu” – tak powszechny w sowieckim społeczeństwie – postawił go na krawędzi biologicznej samozagłady. Jeszcze na długo przed katastrofą nuklearną w społeczeństwie sowieckim nastąpiła masowa zagłada ludzkich sumień, o czym przypominał Jewhen Swerstiuk w eseju *Przebudowa wieży Babel*, gdzie Czarnobyl symbolizuje duchowy rozkład społeczeństwa i państwa⁸⁸.

Swerstiuk zauważa, że współczesnemu światu brakuje moralnej i duchowej siły, którą może dać tylko prawda. Dla narodu ukraińskiego tą prawdą jest historia ich kraju, który przez wieki był obiektem straszliwych zbrodni, bezdusznego terroru i nieludzkich eksperymentów totalitarnych⁸⁹.

W tych ciężkich dla narodu chwilach ukraińscy autorzy coraz częściej w swojej twórczości zaczęli odnosić się także do Matki Bożej, widząc w niej opiekunkę i ratunek swojej ojczyzny. Zwrócili oni uwagę, że już od czasów Rusi Kijowskiej postać Matki Boskiej na stałe związana była z historią ziemi ukraińskiej. Jej mieszkańców chroniła od wrogów, a u Boga wypraszała dla nich łaski, czego niezaprzeczalnym dowodem jest wizerunek Matki Boskiej Oranty⁹⁰ w ołtarzu jednej

⁸⁷ Є. Гуцало, *Крематорій нації*, [w:] Є. Гуцало, *Твори в п'яти томах*, т. 5, *Поезії. Статті*, Київ 1997, s. 344–345.

⁸⁸ О. Ннатиук, *По́зегнаніє з імперіум*, *op. cit.*, s. 76.

⁸⁹ Є. Свєрст'юк, *Перебудова...*, *op. cit.*, s. 103.

⁹⁰ Oranta jest jednym z najstarszych wizerunków Matki Bożej w prawosławiu, przedstawiana zwykle w pozie modlitewnej ze wzniesionymi do góry rękami w geście adoracji i wstawiennictwa za ludzkość. W soborze św. Sofii w Kijowie znajduje się XI-wieczny mozaikowy wizerunek Matki Boskiej Oranty, która była

z najstarszych ukraińskich świątyń – soboru św. Sofii Mądrości Bożej w Kijowie⁹¹.

Dla wielu ukraińskich poetów i pisarzy (Iwan Dracz, Wołodymyr Jaworiwski) symbolem cierpień tysięcy ukraińskich matek była właśnie postać Matki Bożej, która musiała patrzeć na cierpienie swojego Syna. Czarnobylska Madonna wzięła na siebie ciężar ludzkich grzechów, ale też wielkiego bólu, który stał się udziałem narodu, zwłaszcza Czarnobylców, ponieważ jest to przede wszystkim Matka, która zawsze spieszyła ludziom z pomocą⁹².

Przedstawienie motywu Czarnobylskiej Madonny było świadomym nawiązaniem do postaci Matki Bolesnej, obecnej w twórczości ukraińskiej w całym okresie ucisku totalitarnego, a szczególnie wyraźnej w twórczości jednego z najwybitniejszych ukraińskich poetów Pawła Tyczyny. Nawiązując do martyrologicznych doświadczeń Ukraińców w latach Wielkiego Głodu 1932–1933, przejmująco ukazał on boleść Matki na widok umierających z głodu dzieci oraz cierpień całego narodu ukraińskiego⁹³.

Czarnobyl duchowy, podobnie jak ten namacalny, którego rzeczywistości nie dało się zaprzeczyć, był więc tylko kolejnym etapem w tragicznej historii Ukrainy po czasach najazdów Połowców, Mongołów, niewoli w Rosji carskiej, wreszcie koszmar stalinizmu⁹⁴.

Jaworiwski podkreślił, że podłożem sprzyjającym katastrofie były niskie standardy moralne społeczeństwa (brak odpowiedzialności, marazm i zobojętnienie będące stałymi elementami sowieckiej rzeczywistości), a Czarnobyl to tylko rezultat końcowy. W tym sensie Czarnobyl był karą za uczynki współczesnych⁹⁵. Podobnie Dracz widział drogę ucieczki od strasznego końca cywilizacji w stanowczym odrzuceniu obojętności, niedbalstwa, cynizmu oraz duchowej ospałości⁹⁶.

---

symbolem opieki nad miastem i jego mieszkańcami, a także patronką całego „ziemskiego kościoła”. В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, s. 30.

⁹¹ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна...*, op. cit., s. 149.

⁹² *Ibidem*, s. 154.

⁹³ W. Mokry, *Образ Пренajświętszej...*, op. cit., s. 78.

⁹⁴ Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка...*, op. cit., 35.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 34.

⁹⁶ Л. Скирда, *Чорнобиль*, op. cit., s. 138.

Za stan moralnego i duchowego rozkładu społeczeństwa odpowiedzialność spoczywała na każdym człowieku z osobna, jednak był on wywołany także długim okresem reżimu totalitarnego, który za cel postawił sobie zniszczenie kultur narodowych (w tym ukraińskiej), tradycji oraz wiary przodków.

Dla wielu Ukraińców Czarnobyl bardzo szybko zaczął symbolizować także zagrożenie bytu narodowego. Pisarze ukraińscy zaczęli używać pojęcia ekocydu⁹⁷ jako gwałtu zadanego naturze oraz genocydu jako metafory unicestwienia ducha narodowego – duchowego ludobójstwa⁹⁸.

Oleś Honczar zwrócił uwagę, że duchowy Czarnobyl to nic innego jak „duchowa deformacja” narodu, to „Czarnobyl niszczenia kultury. Czarnobyl represji, terroru, masowych deportacji, którymi dyktatura [komunistyczna – P.S.] rozszarpywała Ukrainę w ciągu dziesiątek lat. Tragedia dojrzywała już wówczas, gdy podkładano dynamit pod nasze tysiącletnie cerkwie (...), gdy niszczone narodową inteligencję, deptano naukę”⁹⁹.

Z kolei Iwan Dracz, aby podkreślić katastroficzne skutki długofalowych represji oraz kulturalnej rusyfikacji Ukraińców pod rządami Sowietów, użył wyrażenia „wirtualne ludobójstwo”, utożsamiając je z terminem „duchowego Czarnobyla”¹⁰⁰.

Inspiracje motywem Czarnobyla widać również w twórczości przywoływanej już pisarki i poetki ukraińskiej Liny Kostenko, która często nawiązuje do tematów z pogranicza etyki i filozofii wartości. W wierszach zebranych w tomie *Utwory wybrane* katastrofa w Czarnobylu symbolizuje ogrom spustoszeń, których ideologia totalitarna dokonała w narodzie ukraińskim oraz w każdym człowieku z osobna. Poetka pisze, iż „duchowy Czarnobyl” zaczął się już na długo przed technologiczną katastrofą, oraz że:

Dozymetrem nie zmierzysz dawki
totalnego spustoszenia duszy¹⁰¹

⁹⁷ Termin „ekocyd” powstał z połączenia słowa ekologia oraz genocyd.

⁹⁸ O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium*, op. cit., s. 75.

⁹⁹ Л.М. Паши́ньска, *Нові стійкі словосполучення з компонентами чорнобиль, чорнобильський (на матеріалі українських і російських періодичних видань)*. www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pzs/2009_9/63.pdf, 12 XII 2010.

¹⁰⁰ V. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, op. cit., s. 62.

¹⁰¹ Л. Костенко, *Вибране*, Київ 1989, s. 262.

Autorka zastanawia się, dlaczego nieszczęście spadło właśnie na Ukrainę, a nie na tych „złoczyńców, kanibali”, którzy postawili elektrownię na ukraińskiej ziemi:

Jeżeli nauka potrzebuje ofiar, –
Czemu nie was ona pochłonęła?!¹⁰²

Dalej Kostenko przedstawia ponurą wizję kraju po apokaliptycznej tragedii, gdzie „zabrudzili lasy i ziemię zapuścili”, więc przestaną się rodzić nowe pokolenia:

Krzyczeli „bis”
chępili się, że zrobili tyle.
Postęp kochali aż nadto.
I leci bocian nad Czarnobyłem
nikomu nie przynosząc dziątek¹⁰³

W słowach Liny Kostenko widać troskę o przyszłość narodu ukraińskiego, którego matki dopuszczają się aborcji w obawie przed narodzinami upośledzonego dziecka. Symbolicznym nawiązaniem do tej tragicznej sytuacji jest zniknięcie nad Czarnobyłem bocianów, które lubią gnieździć się wśród skupisk ludzkich, gdzie uprawia się ziemię. Ale raz skażona ziemia nigdy się już w pełni nie odrodzi, dlatego bociany stały się symbolem tragedii, a ich wizerunek zaczęto umieszczać na upamiętniających czarnobylską katastrofę plakatach, pocztówkach, znaczkach itp.

W utworach poetki poświęconych współczesnemu wymiarowi katastrofy nad codziennością Ukraińców wciąż góruje złowieszcza pomroka zniszczonego reaktora, jako symbol minionej, a jednak mocno zakorzenionej w naszej rzeczywistości tragedii – „ten czarny reaktor – i piekło i tron”¹⁰⁴. Trzydziestokilometrowa Zona (celowo w wierszach

¹⁰² Aluzja do słów wypowiedzianych po tragedii w Czarnobylu przez przewodniczącego komitetu ZSRS ds. wykorzystania energii jądrowej, A. Petrosjanca: „Nauka wymaga ofiar”. *Ibidem*, s. 537.

¹⁰³ F. Nieuważny, *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*, Białystok 1993, s. 222.

¹⁰⁴ Л. Костенко, *На березі Прип'яті спить сатана...*, [w:] *Eadem, Річка...*, *op. cit.*, s. 206.

pisana z dużej litery) rozszerzyła swoje granice poza umowny obszar skażony promieniotwórczym opadem, odgradzonym kolczastym drutem i posiadający odrębny status prawny: „Gdzie jest granica między Zoną i nie zoną” – pyta poetka. Zona odzwierciedla bowiem to, czym sami jesteśmy, stan świadomości współczesnego człowieka, jego stosunku do przyrody, do życia. Zona, zdaje się mówić poetka, to my oraz nasz Świat utkany z naszych osobistych pragnień i żądz, to nasza rzeczywistość, którą staramy się dopasować do własnych instynktów i ambicji. Ponury cień Czarnobyla wciąż tkwi w nas samych.

W poezji Wołodymyra Szowkoszytnego pojawia się postać bociana czarnego („Czornyj leleka”), który symbolizuje głębokie rany zadane ziemi poleskiej przez czarnobylską katastrofę¹⁰⁵.

I skrzydła Ptaka opaliło
To niebywałe nieszczęście.
I stał się czarny Biały Ptak

Obraz zniszczeń i cierpienia ludzi, którzy zamieszkiwali radioaktywną ziemię, dopełnia ponury opis zamkniętej strefy wokół zniszczonego reaktora:

stało się tam bezpłodne i gołe
to miejsce gdzie był rudy las

Poeta pochyla się również nad opuszczonym przez ludzi miastem Prypeć, które nazywa „Wdową bezpłodną”. Troskę autora o los następných pokoleń oraz trudne do przewidzenia skutki promieniotwórczego

---

¹⁰⁵ Inspiracją do napisania utworu było prawdopodobnie niezwykle wydarzenie, które miało miejsce wiosną 1987 r., gdy nad jedną z opuszczonych po katastrofie jądrowej ukraińskich wiosek (Kupuwate) ujrano niezwykle rzadko występujący w środowisku naturalnym gatunek bociana czarnego (*Ciconia nigra*). Б. Андрушків, *Чорна скрижаль...*, *op. cit.*, s. 81. Obecnie w 30-kilometrowej strefie alienacji zaobserwowano również gnieźdzące się pary bocianów czarnych. Jest to pewnego rodzaju symbol strefy czarnobylskiej, która została opuszczona przez ludzi, ale po pewnym czasie zamieszkały ją rzadkie gatunki zwierząt i ptaków; <http://chornobyl.in.ua/redkie-vidy.html> 10.11.2011.

oddziaływania na świat żywej przyrody oddaje kolejny fragment, w którym ponownie pojawia się postać czarnego bociana:

Nad zoną ptak wysoko
Krąży, zapomniawszy wszystko.
Jakie wnuczęta ten bocian
Kiedyś w mój dom przyniesie?
Jakie bocianięta kiedyś narodzi?¹⁰⁶

Autor ostatecznie nie podąża w kierunku kasandrycznej wizji przyszłości po zagładzie jądrowej, jednak wiersze Szowkoszytnego pozostają wyrazem zarówno smutnej refleksji artysty nad czarnobylskim fatum, jak i niepokoju o losy jego ojczyzny, ukraińskiej kultury i niepewne przeznaczenie pisane następnym generacjom Ukraińców.

Spośród wielu twórców ukraińskich, którzy szczególnie mocno doświadczyli w swoim życiu różnorodnych następstw czarnobylskiej tragedii, jedną z najciekawszych jest publicystka, tłumaczka i poetka Lobow Sirota. Należąca do młodszego pokolenia twórców, Sirota jest autorką licznych utworów literackich wydrukowanych na Ukrainie i za granicą w wielu periodykach, almanachach, zbiorczych publikacjach, a także autorskich tomikach poezji¹⁰⁷. Dominującym tematem większości utworów artystki od 1986 r. pozostaje katastrofa jądrowa w Czarnobylu oraz jej wielowymiarowe aspekty¹⁰⁸.

Do momentu wybuchu w Czarnobylu Sirota była mieszkanką nieodległej Prypeci i, podobnie jak tysiące mieszkańców ewakuowanych po jądrowym wypadku 27 kwietnia 1986 r. wraz z kilkuletnim synem musiała opuścić miasto na zawsze. Wstrząsające wydarzenia związane z katastrofą, których Sirota była naocznym świadkiem, oraz ich wpływ na życie osobiste poetki (utrata bliskich, pogorszenie stanu zdrowia) znalazły wyraźne odzwierciedlenie w jej twórczości poświęconej czarnobylskim wypadkom¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Б. Андрушків, *Чорна скрижаль...*, *op. cit.*, s. 81.

¹⁰⁷ W Polsce niektóre wiersze L. Siroty zawarto w zbiorczym tomiku poezji poświęconej ukraińskiej liryce miłosnej. Zob. *Ukraińskie wiersze miłosne (wybór liryki współczesnej)*, oprac. S. Srokowski, Warszawa 1991, s. 68–69.

¹⁰⁸ „Дніпро” 1989, № 4, s. 30.

¹⁰⁹ *Poems by a Pripjat Refugee. Lyubov Sirota, translated by Leonid Levin and Elisavietta Ritchie*, [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson, Detroit 2009, s. 184.

Pierwszy tom wierszy, który nosił tytuł *Brzemię* (ukr. *Nosza*), opublikowany został w 1990 r., składa się z utworów, w których poetka pragnęła zawrzeć cały swój ból i złość z powodu przemocy, jakiej doświadczyła ze strony śmiertelnie niebezpiecznego atomu, a zwłaszcza tych, którzy brakiem moralnych standardów dopuścili do tej tragedii. Utwór jest także formą upamiętnienia minionych wydarzeń oraz bliskich autorce osób, a także mieszkańców Prypeci, likwidatorów i wszystkich ofiar wybuchu.

Sprzeciw poetki wobec kłamstw nagromadzonych wokół tragedii czarnobylskiej, prób jej dezawuacji oraz ukrywania faktów jest szczególnie widoczny w wierszu *Radiofobia*. Sirota pragnie zmierzyć się w nim m.in. z ukutym przez sowieckie władze powszechnym mitem radiofobii:

Czy to tylko – strach przed radiacją?
 A może raczej – strach przed wojnami?
 A może to – strach przed zdradą,
 Tchórzostwa, głupoty i bezprawia!?
 Nadszedł czas, żeby w końcu poznać
 Cóż to takiego radiofobia.
 To jest –
 kiedy nie umieją się pogodzić
 ludzie cierpiący dramat Czarnobyla
 z prawdą dozowaną przez ministrów.¹¹⁰

Autorka daje twardą i jednoznaczną odpowiedź wszystkim tym, którzy tak łatwo wydają osądy i próbują pomniejszać rozmiary tragedii atomowej, również współczesnym, którzy są gotowi skazać żałobę i płacz ofiar Czarnobyla na zapomnienie.

Z kłamliwymi cyframi,
 z podłymi myślami
 nie pogodzimy się
 chociaż tak nas napiętnujecie!
 Nie życzymy sobie – i nie proponujcie tego! –
 ujrzeć świat przez szkiełko biurokraty¹¹¹.

¹¹⁰ Л. Сирота, *Ноша: лирика*, Киев 1990, s. 21.

¹¹¹ *Ibidem*.

W wierszu *Nie rejestrowali nas*, poświęconemu wszystkim pokrzywdzonym w wyniku nuklearnej katastrofy, poetka przyznaje, że ofiarom Czarnobyla byłoby lżej odchodzić z tego świata, gdyby wiedzieli, że ich poświęcenie pomoże uniknąć podobnych wypadków w przyszłości. Niestety nieetyczne zachowanie wielu osób, pośród nich także „autorytetów” wywierających znaczny wpływ na przyszłe losy naszej planety, widoczne również w nieuczciwym podejściu do liczby ofiar katastrofy czarnobylskiej, każe wątpić w to, że ludzkość wyciągnie jakieś wnioski i zmieni swoje postępowanie. Utwór kończy dramatyczna przestroga autorki:

Ale nikt nas nie uciszy!
I nawet po śmierci,
z naszych grobów
będziemy apelować do waszych Sumień
żebyście Ziemi
nie przekształcili w sarkofag¹¹².

Utwory Siroty są nie tylko świadectwem tego, co minęło, tragedii wielu pokoleń Ukraińców i ekologicznej ruiny państwa, ale także wezwaniem do naprawy współczesnego świata, do odnowy moralnej narodów. Z literackiego dorobku poetki przebija nadzieja, że jednak katastrofa w Czarnobylu może przyczynić się do duchowego odrodzenia ludzkości pod warunkiem, iż zostanie przyjęta w chrześcijańskim duchu prawdy.

Powrót narodu ukraińskiego do wiary i wartości chrześcijańskich w erze „postczarnobylskiej” symbolizuje ikona *Czarnobylski Spas*¹¹³, znajdująca się w Ilińskiej cerkwi w Czarnobylu. Twórcą ikony jest Władysław Goreckij, zaś inicjatorem jej powstania Jurij Andriejew – szef organizacji Sojusz Czarnobyl Ukrainy. Ikonę tę poświęcono w ławrze Kijowsko-Peczerskiej w 2003 r.¹¹⁴

Kompozycja ikony *Czarnobylski Spas* wzorowana jest na tradycyjnym motywie ikonograficznym Deesis, który bezpośrednio odwołuje

¹¹² Л. Сирота, *Не реєстрували нас*, http://public.wsu.edu/~brians/chernobyl_poems/notregister_russian.html, 2011.07.11

¹¹³ *Spas* (ukr. Спас) – Zbawiciel, ikonograficzny motyw związany z Chrystusem.

¹¹⁴ http://www.hram-feodosy.kiev.ua/icon_chern_spas.htm, 2011.06.10.

się do dnia Sądu Ostatecznego. Obok centralnej postaci Chrystusa znajduje się Matka Boska oraz Michał Archanioł (zamiast tradycyjnie Jana Chrzciciela). Są oni orędownikami u Boga za ludzkość. Poniżej, w prawym rogu, przedstawiono grupę ludzi symbolizującą ocalałych uczestników likwidacji skutków czarnobylskiego wybuchu. Po drugiej stronie widnieją dusze osób zmarłych w rezultacie katastrofy jądrowej. To pierwszy przypadek, gdy na ikonie umieszczono postać Boga razem ze zwykłym człowiekiem¹¹⁵. W środku można dostrzec spadającą z nieba Gwiazdę Piołun oraz charakterystyczną tzw. czarnobylską sosnę, która symbolizuje zarówno tragedię w Czarnobylu, jak i lata okupacji nazistowskiej¹¹⁶. Na horyzoncie widnieje reaktor atomowy. Wokół dominuje obraz wypalonej ziemi. Paleta kolorów i cieni użytych przez artystę oddaje nastrój postapokaliptycznej pustki.

Do ikony przypisano również odpowiednią modlitwę – wołanie o uzdrowienie ran fizycznych i duchowych, a zarazem przepowiednię czasów ostatecznych. Modlitwa opiera się na głębokiej wierze w Boże Miłosierdzie i nadziei, że w dzień Sądu Ostatecznego dusze skruszonych wiernych zostaną zbawione:

Panie Jezu Chryste, Synu Boży,
Usilnie błagamy o Twoją łaskę, głos trąby trzeciego Anioła usłyszawszy: grzechów i nieprawości naszych racz nie pamiętać i odwróć gniew Twój słuszny od nas, grzesznych i niewdzięcznych. Osłódź, Miłosierny, gorycz wód czarnobylskich, jako ongiś osłodziłeś wody Maryi¹¹⁷. Przyjmij łzy pokuty naszej, niechaj ostudzą one gwiazdę Piołun i jak dym, niech przepadnie w nas duch pychy, ogień zaś miłości Twojej, Zbawicielu, niech zapłonie w sercach naszych. Okaż nam, Panie Jezu Chryste, Synu Boży wielką dobroć Twoją i zbaw nasze dusze, niech wdzięczni żyjący oddają nieustannie chwałę Tobie i Przedwiecznemu Ojcu Twojemu i dobremu, życiodajnemu Duchowi Twemu. Amen¹¹⁸.

¹¹⁵ <http://www.souzchernobyl.org/?section=12&id=799>, 2011.06.10.

¹¹⁶ Na drzewie znajdującym się nieopodal miejsca, gdzie później wybudowano czarnobylską elektrownię jądrową, podczas II wojny światowej Niemcy okupanci wieszali skazanych na śmierć partyzantów i cywilów.

¹¹⁷ *Księga Wyjścia*, 14, 23.

¹¹⁸ <http://www.souzchernobyl.org/?section=12&id=799>, 11.12.2012.

Metafizyczną treść ikony znakomicie oddaje problem postawiony przez J. Swerstiuka: „Dokąd zmierza człowiek bez Boga? Do czego doprowadziły totalitarne eksperymenty XX wieku nad człowiekiem, nad przyrodą, nad wszystkim, co zawiera w sobie tajemnicę stworzenia?”¹¹⁹.

Wpływ katastrofy nuklearnej w Czarnobylu na społeczeństwo Ukrainy, na jego kulturę był olbrzymi, wręcz przełomowy. Ukraińscy literaci próbowali pokazać światu wielką tragedię narodową, stając w opozycji do zakłamania władzy i manipulacji mediów sowieckich. Rozpoczęli apel o przebudzenie, wzięli udział w procesie odradzania świadomości i przeciwdziałania sowietyzacji. W ukraińskiej literaturze Czarnobyl funkcjonuje jako symbol nieszczęścia, zarówno w znaczeniu globalnym, jak i w kontekście narodowym, gdzie stał się początkiem przebudzenia, heroicznego protestu i udanej próby samookreślenia tożsamości narodu ukraińskiego, a także jego duchowego odrodzenia.

---

¹¹⁹ Є. Сверстюк, *Перебудова...*, *op. cit.*, s. 103.

Zakończenie

Pięć lat po katastrofie angielski „The Economist” napisał, że polityczne konsekwencje Czarnobyla zniszczyły ostatecznie mit o niezawodności i potędze sowieckiej techniki¹. Dla zachodniej opinii publicznej Czarnobyl stanowił także potwierdzenie, iż Sowietci zarządzają swoją technologią podobnie jak społeczeństwem: tajnie, biurokratycznie i nieelastycznie².

Był to również upadek mitu o państwie sowieckim jako imperium, które może rywalizować (i zwyciężyć) w trwającej od dziesięcioleci zimnej wojnie z kapitalistycznym Zachodem. Katastrofa jądrowa na Ukrainie postawiła pod znakiem zapytania politykę głośności propagowaną przez Gorbaczowa (niestety w większości przypadków tylko werbalnie), a stosunek najwyższych władz ZSRS do wydarzeń w Czarnobylu stał w jawnej sprzeczności ze składanymi wcześniej deklaracjami o konieczności budowy atmosfery zaufania w polityce zagranicznej i wewnętrznej³. W Czarnobylu jawności zabrakło, a zamiast atmosfery zaufania Moskwa zaprezentowała światowej opinii publicznej kolejny spektakl niedomówień, półprawd i antykapitalistycznej propagandy. Władze komunistyczne do końca piętnowały Zachód za wyolbrzymianie skutków katastrofy czarnobylskiej, której rozmiary nie doczekały się rzetelnego wyjaśnienia.

Wydarzenia w Czarnobylu skupiły jak w soczewce zainteresowanie światowej opinii publicznej Związkiem Sowieckim, który dla społeczeństw krajów zachodnich pozostawał do tej pory odległym państwem gdzieś daleko za „żelazną kurtyną” i tylko napięcia nasilające się co pewien czas (jak kryzys kubański w 1962 r.) pomiędzy dwoma wrogimi obozami – demokratycznym na czele z USA i komunistycznym, któremu przewodził ZSRS – nie pozwalały zapomnieć o istnieniu Imperium Zła⁴.

¹ „The Economist” 1991, vol. 319, nr 7704, s. 21.

² „The Times”. Cyt. za: *Чернобыль: события и уроки, оп. cit.*, s. 73.

³ B. Knabe, *Das „neue” Denken...*, *op. cit.*, s. 8.

⁴ Samo określenie Związku Sowieckiego terminem „Imperium Zła” pojawiło się później, w 1983 r. użyte przez ówczesnego prezydenta USA R. Reagana.

Jednak w połowie lat 80., za sprawą pozornie odprężającej polityki Gorbaczowa i jego rosnącej popularności na Starym Kontynencie, można było odnieść wrażenie, że okres największych konfliktów te dwa supermocarstwa mają już za sobą. Widmo konfrontacji nuklearnej wydawało się coraz mniej prawdopodobne, czyniąc z ZSRS w wyobrażeniach zachodnich Europejczyków na powrót odległy kraj na pograniczu Europy i Azji. Tymczasem w kwietniu 1986 r. radioaktywny pył z czwartego reaktora w Czarnobylu skrócił odległość pomiędzy socjalistycznym Wschodem a kapitalistycznym Zachodem zaledwie do 24 godzin, by następnie wspólnota globalna mogła namacalnie przekonać się (początkowo za pomocą szwedzkiej aparatury pomiarowej) o rzeczywistym udziale Moskwy w procesach ogarniających współczesny świat.

Pokłosiem katastrofy czarnobylskiej było także zainteresowanie międzynarodowej społeczności losem pięćdziesięciomilionowego narodu ukraińskiego i jego dramatyczną historią z milionami ofiar stalinowskich czystek, planową klęską głodu w latach 1932–1933 oraz mrocznym okresem niemiecko-sowieckiej okupacji Ukrainy podczas II wojny światowej⁵.

Brak zdecydowanej reakcji na katastrofę w Czarnobylu ze strony władz komunistycznych i błędna ocena jej medyczo-ekologicznych następstw wywołały powszechne niezadowolenie w poszczególnych republikach ZSRS, a w konsekwencji doprowadziły do niespotykanego wcześniej w Związku Sowieckim zjawiska „narodowej alienacji”⁶.

Stan apatii i pogodzenia z losem mieszkańców republiki ukraińskiej, rodzaj „duchowego letargu” odczuwalnego szczególnie mocno w czasach breżniewowskiego zastoju, po wybuchu jądrowym ustąpił miejsca ich wzmożonej aktywności społecznej i zainteresowaniu wydarzeniami we własnym kraju⁷. Stało się to przy wciąż niedocenionym udziale ukraińskiej inteligencji twórczej, której artystyczna, ale także społeczna działalność uświadomiła społeczeństwu iluzoryczność życia w ustroju komunistycznym⁸. Sama bowiem katastrofa, chociaż

⁵ В. Базилевський, *Від катастрофи...*, *op. cit.*, s. 105; О. Гончар, *Чим живемо*, *op. cit.*, s. 375.

⁶ D.R. Marples, *Introduction*, [w:] G.U. Medvedev, *No Breathing...*, s. 19.

⁷ J. Maszluch, *Чорнобильська Мадонна...*, *op. cit.*, s. 145.

⁸ „Всесвіт” 1990, № 6, s. 181–182.

poważnie nadwerzężyła prestiż i siły ZSRS, a także podkopała zaufanie obywateli do władz komunistycznych, w gruncie rzeczy nie musiała oznaczać osłabienia wpływów Moskwy w ukraińskiej republice.

Bez dokumentacyjno-informacyjnej roli ukraińskiej inteligencji twórczej, uświadamiającej współrodakom oraz światowej opinii publicznej niespotykaną dotąd skalę i rodzaje zagrożeń spowodowanych katastrofą czarnobylską, jej następstwa miałyby jeszcze większy zasięg, a także skutkowałyby nieodwracalnymi stratami zarówno społeczno-gospodarczymi, jak i kulturowo-politycznymi. Założenia propagandowe realizowane przez sowieckich architektów z Wydziału Propagandy i Agitacji KC KPZS bez zdemaskowania mogłyby doprowadzić, oprócz reperkusji ekologicznych, medycznych i socjalnych wywołanych samym wybuchem jądrowym, także do fatalnych skutków dla kulturalnej i narodowej substancji Ukraińców. Obnażenie reżimowej oceny wydarzeń w Czarnobylu oraz strategii jej „popularyzacji” w społeczeństwie udaremniło – co szczególnie istotne – również plany sowieckich publicystów dążących do ukazania tej katastrofy jako wspólnej tragedii narodowej⁹. Wykreowanie takiego obrazu umożliwiłoby dalszy etap długotrwałej polityki kolonialnej Moskwy na Ukrainie.

Metody prowadzenia propagandy po wybuchu w CzAES świadczą o tym, że jednym z priorytetów kremlofskich władz było zjednoczenie wielu narodów ZSRS wokół wspólnej tragedii. Wzorzec Czarnobyla miał charakter silnie ideologizujący. Po raz kolejny Moskwa odwołała się do sprawdzonych w historii ZSRS i praktykowanych od pokoleń form postępowania w sytuacjach skrajnego zagrożenia, kiedy odwołanie się do patriotyzmu i solidarności (vide Wojna Ojczyźniana) miało na celu zjednoczenie ogółu społeczeństwa wokół „wspólnej sprawy”. W realiach USRS miała to być kontynuacja budowy komunizmu „z ludzką twarzą” oraz wychowania „sowieckiego Ukraińca” jako lokalnego odpowiednika w pełni ukształtowanego ideologicznie „homo sovieticus”.

Stanowcza i konsekwentna reakcja ukraińskiej opozycji (inteligencji twórczej i naukowej) powstrzymała realizację tych celów na równi z niekonsekwencją samej władzy. Kluczową dla rozwoju wypadków stała się udana próba zyskania poparcia i aktywizacji szerokich mas społecznych na Ukrainie poprzez nagłaśnianie różnorodnych aspektów

⁹ „Советская культура” 1986, №. 65 (6165), s. 1.

związanych z konsekwencjami katastrofy w Czarnobylu. Sukces ten nabiera szczególnego znaczenia, jeżeli będziemy pamiętać o tym, że zarówno elity ukraińskie, jak i organizacje społeczne powstałe na fali antynuklearnego protestu, funkcjonowały w warunkach wciąż represyjnego państwa, stosującego wybiórczy terror wobec oponentów.

Wybuch nuklearny nie przyniósł Ukrainie niepodległości, ale jego interpretacja autorstwa pisarzy ukraińskich przyspieszyła proces dojrzewania świadomości narodowej i myśli państwowotwórczej wśród Ukraińców. Ołeś Honczar w marcu 1991 roku na otwarciu Konferencji Zwolenników Pokoju w Kijowie nie zawahał się publicznie stwierdzić, że tylko pełna suwerenność Ukrainy może obronić kraj przed powtórzeniem podobnej katastrofy jądrowej¹⁰. Odzwierciedleniem nastrojów panujących powszechnie na Ukrainie, nie tylko wśród elit, było użyte przez niego stwierdzenie, że „Czarnobyl obrał za cel ludobójstwo narodu”¹¹.

Analizując sytuację na Ukrainie Oksana Pachłowska podkreśliła, że kultura narodu ukraińskiego jest totalnie spolityzowana, gdyż była zawsze reakcją na strategię imperium¹². Rzeczywiście Ukraińskie elity twórcze wyciągnęły wnioski z prowadzonych przez władze komunistyczne metod niszczenia opozycji ukraińskiej, tzw. „uduszonego” pokolenia pisarzy lat 60. i wybrały nowe sposoby walki z reżimem. Działania na rzecz zachowania tożsamości narodu zostały podniesione do rangi walki o przetrwanie, dalsze istnienie i odrodzenie narodu ukraińskiego. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę za W. Kułykiem, że skutki katastrofy dotykały wszystkich bez względu na narodowość, sprzyjając formowaniu poczucia wspólnego losu i „Zmniejszając tym samym niebezpieczeństwo izolacji ukraińskiego ruchu pośród nie-Ukraińców oraz osłabiając możliwość wystąpienia ksenofobii i konfliktów narodowościowych”¹³.

Inną przyczyną porażki władz komunistycznych były błędy popełniane od początku awarii w CzAES: brak wiarygodnych informacji, tajność, fałszerstwa danych, na które społeczeństwo zareagowało powszechnym oburzeniem, a później także wolą przeprowadzenia zmian w systemie politycznym ZSRS. Wprawdzie pierestrojka przyniosła olbrzymie reformy w sferze politycznej i umożliwiła opozycjonistom

¹⁰ O. Гончар, *Чим живемо...*, *op. cit.*, s. 341, 360.

¹¹ *Ibidem*, s. 375.

¹² O. Pachłowska, *Problem dziedzictwa...*, *op. cit.*, s. 150.

¹³ W. Kułyk, *Szkic do dziejów...*, *op. cit.*, s. 182.

ukraińskim publikowanie (w ograniczonym zakresie) oraz dyskusję polityczną na temat bieżących wydarzeń w ZSRS, z drugiej jednak strony postępowanie władz po katastrofie w Czarnobylu było ewidentnym zaprzeczeniem polityki głośności.

Dla zrozumienia złożonych przyczyn tragedii jądrowej niezbędne jest uprzednie zgłębienie ówczesnej rzeczywistości. A był to świat sowiecki, gdzie ideologia komunistyczna i metody jej „utrwalania” w społeczeństwie miały zdecydowaną przewagę nad względami humanitarnymi. Jednak sam system, totalitarny i jednopartyjny, deprecjonujący jednostkę, jej autonomiczność, nie mógłby funkcjonować bez konkretnych osób zaliczanych do elity władz, które go wspierały i umacniały, a tym samym odpowiadały za przebieg wydarzeń w Czarnobylu.

Wbrew kreowanej przez sowiecką propagandę wizji powszechnego entuzjazmu społeczeństwa dla rozwoju przemysłu jądrowego oraz popularyzacji wzorca czarnobylskiego herosa-ochotnika, ludność z poszczególnych republik ZSRS niechętnie godziła się na ograniczenia nakładane w związku z próbami przewyciężenia wielostronnych skutków czarnobylskiej tragedii, a wielu obywateli nie wyrażało chęci wyjazdu w rejon katastrofy. Żołnierze i wykwalifikowani pracownicy trafiali tam często wbrew swojej woli, skierowani przymusowo przez wojskowe komendy uzupełnień lub zakłady pracy, nierzadko poddawani wcześniej szantażowi i różnego rodzaju naciskom ze strony swoich przełożonych. Istotnym czynnikiem wpływającym na brak zaangażowania „ochotników” w zwalczanie skutków katastrofy był strach przed medycznymi konsekwencjami przebywania w skażonej strefie oraz utrzymywanie przez władze sowieckie całej operacji w warunkach całkowitej tajności.

Po odbyciu służby w rejonie czarnobylskiej AES pracownicy sprowadzeni w tym celu z różnych republik ZSRS zabierali ze sobą doświadczenia kompletnej dezorganizacji i chaosu sowieckiego państwa, nade wszystko zaś demoralizacji najwyższych władz państwowych i niehumanitarnego stosunku przełożonych do swoich podwładnych.

Po katastrofie nuklearnej w coraz szerszych kręgach narodów ówczesnych republik sowieckich wzrastała świadomość, że władze komunistycznego imperium nie są w stanie zapewnić swoim obywatelom bezpieczeństwa, a przyczyny wybuchu reaktora jądrowego i wielka liczba ofiar tragedii czarnobylskiej – to nie był tylko rezultat

„nieplanowanego wypadku”. Demaskowane przez zagraniczne media fałszywe informacje o skali skażenia radioaktywnego przekonywały bezpośrednio poszkodowane społeczeństwa, zwłaszcza na Białorusi i Ukrainie, że katastrofa jądrowa w Czarnobylu to wynik anachronicznego sposobu zarządzania gospodarką sowiecką, braku etyki pracy personelu oraz kadry kierowniczej przemysłu jądrowego i instytutów naukowych, braku kontroli jakości materiałów i produkcji przemysłowej, korupcji na najwyższych stanowiskach władzy, a w szczególności „nieodpowiedzialnego zaniedbania partyjnych kierowników, którzy pogardzali interesami swoich obywateli”¹⁴. Kryzys zaufania pogłębił kryzys ekonomiczny, do którego także walenie przyczyniła się czarnobylska katastrofa.

Ukraiński pisarz i publicysta Petro Kowalczyk wkrótce po wybuchu jądrowym dowodził, że jedną z głównych przyczyn wypadku na Ukrainie był system polityczny Związku Sowieckiego. „Hierarchiczna struktura władzy powoduje, że nieliczna garstka przywódców podejmuje decyzje ponad głowami reszty ludzi. Nie ma możliwości podjęcia jakichkolwiek demokratycznych decyzji w sprawach technologii, ekonomiki czy środowiska. Poza tym obsesja tajności nie pozwala na wymianę doświadczeń z ekspertami zachodnimi”¹⁵.

Perspektywa biologicznego unicestwienia narodu, owego „ekocydu”, przed którym przestrzegali pisarze ukraińscy, wyzwoliła mobilizację społeczeństwa na skalę niespotykaną w powojennej historii Ukrainy. Jak zauważył ukraiński pisarz i prozaik Jurij Andruchowycz, po Czarnobylu „Wymiar egzystencjalny okazał się ważniejszy od politycznego. Im więcej odślaniano tajemnic, tym bardziej chwiały się system (...). W grudniu 1991 roku imperium się rozpadło, ponieważ utraciło zlekceważoną Ukrainę”¹⁶.

Papież Jan Paweł II podczas swojej wizyty na Ukrainie w 2001 r. zwrócił uwagę, że katastrofa w Czarnobylu, którą nazwał „apokaliptycznym wydarzeniem”, stanowiła jedno z następstw trwania reżimu komunistycznego, w czasie którego naród ukraiński narażony był na niebezpieczeństwo utraty własnej tożsamości¹⁷. Papież podkreślił, iż na

¹⁴ М. Прокоп, *Атомна катастрофа...*, *op. cit.*, s. 72.

¹⁵ *Czernobyl. Głosy Ukraińców*, *op. cit.*, s. 1, 4.

¹⁶ J. Andruchowycz, *Czarnobyl, mafia i ja*, *op. cit.*, s. 55.

¹⁷ W. Mokry, *Apostolskie słowo Jana Pawła II na Ukrainie w 2001 roku*, Kraków

Ukrainie „właśnie wtedy rozpoczął się zdecydowany zryw”, a tragedia pobudziła obywateli do „energicznego przebudzenia, inspirując ich do wkroczenia na drogę odważnej odnowy”¹⁸.

Sytuacja społeczna i psychologiczna, która wytworzyła się wokół katastrofy czarnobylskiej, trwa już od niemal trzydziści lat i nawet dzisiaj stanowi wyzwanie dla nowych władz niepodległej Ukrainy. Niestety relacje pomiędzy ofiarami a przedstawicielami kolejnych rządów bywają nacechowane wzajemną nieufnością lub nawet przedzają się w otwarty konflikt. Znaczne obciążenie budżetu Ukrainy wydatkami na rekompensaty dla poszkodowanych i rządowe próby ich zredukowania rodzą u ofiar poczucie krzywdy i pogłębiają przekonanie, że przysługujące im prawa trzeba samemu wywalczyć. Konfrontacja wydaje im się niekiedy jedyną drogą do uzyskania nowych lub zachowania dotychczasowych świadczeń i przywilejów socjalnych. Z drugiej strony widać też brak woli współpracy z czynnikami państwowymi, okazywany przez niektórych tzw. czarnobylców. Jest to po części echo braku zaufania do władz sięgające jeszcze czasów Związku Sowieckiego. Wciąż też nie rozwiązano wielu podstawowych problemów socjalnych i medycznych, które dodatkowo utrudniają adaptację poszkodowanej ludności do warunków nowej postsowieckiej rzeczywistości.

Wieloaspektowe konsekwencje największej w historii ludzkości katastrofy nuklearnej stały się powodem nowego spojrzenia na ener-

---

2002, s. 304–305.

¹⁸ Przemówienie powitalne Jana Pawła II na międzynarodowym lotnisku Boryspol w Kijowie, 23 czerwca 2001 roku: „W ciągu wieków naród ukraiński przeżył szczególnie ciężkie i wyniszczające próby. Jak nie wspomnieć, choćby z dopiero co minionego stulecia, plagi dwóch wojen światowych, powtarzających się klęsk głodu, straszliwych klęsk żywiołowych, bardzo smutnych wydarzeń, które pozostawiły za sobą miliony ofiar? W sposób szczególny pod uciskiem totalitarnych reżimów, zarówno komunistycznego, jak i nazistowskiego, naród narażony był na niebezpieczeństwo utraty własnej tożsamości narodowej, kulturalnej i religijnej, przeżył wyniszczenie swej elity intelektualnej, obrońcy dziedzictwa narodowego i religijnego. Wreszcie nastąpił wybuch radioaktywny w Czarnobylu, z jego dramatycznymi i bezlitosnymi następstwami dla środowiska i życia tylu ludzkich istnień. Ale to właśnie wtedy rozpoczął się zdecydowany zryw. To apokaliptyczne wydarzenie, które spowodowało, że wasz kraj zrezygnował z broni nuklearnej, pobudziło także obywateli do energicznego przebudzenia, inspirując ich do wkroczenia na drogę odważnej odnowy”. *Ibidem*.

getykę jądrową zarówno nastawioną na realizację celów wojskowych, jak i na tzw. pokojowy atom. Po tragedii w Czarnobylu okazało się, że eksploatacja elektrowni atomowych na Ukrainie odbywała się z pogwałceniem wszelkich zasad bezpieczeństwa, na których poprawę nie wpłynęły nawet inne, wcześniejsze wypadki w sowieckich AES. Podporządkowany doktrynie wojennej sowiecki przemysł jądrowy żył własnym życiem za zasłoną tajemnicy i cenzury.

Spółeczeństwo ukraińskie jako jedno z pierwszych zrozumiało, że również w czasach pokoju istnieje niebezpieczeństwo zagłady nuklearnej. Świadomość ta od początku funkcjonowania odrodzonego państwa zdeterminowała działalność polityków ukraińskich do podwojenia wysiłków na rzecz rozbrojenia i nieprolifracji broni nuklearnej na świecie. Było to tym bardziej istotne, że wraz z rozpadem ZSRS Ukraina stała się trzecią potęgą atomową świata, a w skład jej potencjału jądrowego wchodziły m.in. pociski międzykontynentalne zdolne zaatakować USA¹⁹.

Jeszcze w warunkach USRS we wrześniu 1989 r. na założycielskim Zjeździe Narodowego Ruchu Ukrainy na Rzecz Przebudowy jego delegaci przyjęli rezolucję, że niepodległa Ukraina będzie państwem wolnym od broni nuklearnej²⁰. Kojarzyła się ona bowiem społeczeństwu ukraińskiemu przede wszystkim z wojskową i imperialną dominacją Moskwy²¹. Tragiczne doświadczenia związane z przewyższaniem skutków katastrofy w Czarnobylu wywarły olbrzymi wpływ na negatywny stosunek Ukraińców do całego kompleksu jądrowego zarówno cywilnego, jak i militarne. Lider Ruchu I. Dracz oświadczył, że Ukraina pragnie przestrzegać trzech antynuklearnych zasad: „Nie posiadać, nie produkować i nie kupować broni nuklearnej”²². Jeszcze w trakcie trwania Zjazdu delegat „Solidarności” oraz przedstawiciel Ukraińców w Polsce Włodzimierz Mokry zwrócił uwagę, że aby istniał naród, musi on mieć wiarę, język oraz ziemię, tymczasem dziesięciolecia represji komunistycznych zabrały Ukraińcom wiarę i język, a ziemię ostatecznie zniszczył Czarnobyl. Podkreślił on również, że o ile w sferze ekologii

¹⁹ P. Kuspys, *Współczesne stosunki...*, op. cit., s. 313.

²⁰ В. Мокрий, *РУХ на Україні*, op. cit., s. 9.

²¹ Б. Нагайло, *Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї*, „Сучасність” 1993, № 10 (390), s. 49–50.

²² *Ibidem*.

katastrofa jądrowa wydarzyła się trzy lata temu, to w dziedzinie ukraińskiej kultury swoisty Czarnobyl miał miejsce wiele lat wcześniej, „Sądzę, że gdy teraz ogłosicie Ukrainę strefą bez reaktorów atomowych – to świat to usłyszy, zrozumie i poprze”²³.

Kilka lat później po odzyskaniu niepodległości parlament ukraiński przy akceptacji zasadniczej większości społeczeństwa podjął decyzję o statusie Ukrainy jako państwa bez broni jądrowej²⁴. Było to o tyle istotne, że na jej terytorium znajdowało się w tym czasie 15% arsenału atomowego ZSRS, którego (jak zauważył W. Czornowił) państwo ukraińskie było przecież prawnym spadkobiercą²⁵. Moskwa poważnie obawiała się uzyskania statusu mocarstwa nuklearnego przez swoich zachodnich sąsiadów, wobec czego propaganda rosyjska na początku lat dziewięćdziesiątych zaczęła rozpowszechniać opinię o rzekomym „ukraińskim zagrożeniu nuklearnym”²⁶, a rosyjski minister obrony P. Graczow ostrzegał społeczność międzynarodową przed... drugim

²³ Wystąpienie Włodzimierza Mokrego na Zjeździe Narodowego Ruchu na Rzecz Przebudowy we wrześniu 1989 r. „Zustriczi” 1990, nr 1, s. 78–79.

²⁴ Zelenyj Swit aktywnie nawoływał do podjęcia takiego kroku wszystkie partie polityczne Ukrainy. W. Wilson, *Ukraińcy*, *op. cit.*, s. 181.

²⁵ Ukraina stała się wówczas trzecią potęgą nuklearną na świecie po USA i Rosji. Б. Нараило, *Як формувалося...*, *op. cit.*, s. 50. Potencjał nuklearny Ukrainy, obok taktycznych ładunków jądrowych, stanowił 212 strategicznych środków przenoszenia (międzykontynentalne pociski balistyczne i bombowce strategiczne) z głowicami jądrowymi, w tym najnowocześniejsze w ZSRS pociski typu SS-19 i SS-24. J. Topolski, *Pozycja militarna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś i T. Kapuśniak, Lublin 2007, s. 158.

²⁶ Rosyjskie zabiegi polityczne oraz działania propagandowe w stosunku do Ukrainy podejmowane na forum międzynarodowym koncentrowały się głównie na podrywaniu jej autorytetu i prezentowaniu jej światowej opinii publicznej jako państwa niestabilnego i nieprzewidywalnego. Kroki takie były podejmowane aż do roku 1997, przechodząc następnie do formy bardziej zawaolowanej. W efekcie rosyjskich zabiegów zachodnia opinia publiczna uważała, że broń nuklearna w posiadaniu Rosji jest mniej niebezpieczna niż Ukrainy, chociaż to rząd rosyjski na różne sposoby angażował się w tym czasie w niektóre konflikty (Kaukaz, Jugosławia), gdy jednocześnie strona ukraińska starała się realizować politykę pokojowej współpracy zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w stosunku do mniejszości narodowych zamieszkujących terytorium Ukrainy. T. Krząstek, *Ukraina*, Warszawa 2002, s. 104–105; Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*, Львів 1996, s. 282, T.A. Olszański, *Trud niepodległości*, *op. cit.*, s. 46–47.

Czarnobyłem²⁷. Ostatecznie państwo ukraińskie dobrowolnie, chociaż do końca starając się wynegocjować jak najlepsze warunki z Rosją i USA, zdecydowało o rezygnacji z własnego potencjału nuklearnego²⁸.

Czarnobyl, podobnie jak inne wypadki w elektrowniach atomowych na całym świecie, dobitnie wykazał, że ludzka cywilizacja nie jest gotowa podołać wyzwaniom rzuconym ongiś naturze. Szczególnie silne reperkusje dotknęły społeczeństwo sowieckie, tym bardziej że, jak zauważył specjalista od energetyki jądrowej i uczestnik likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylu Grigorij Miedwiediew: „Typowy obywatel żył w przekonaniu, że pokojowy atom był panaceum i szczytowym osiągnięciem w dziedzinie bezpieczeństwa, czystości ekologicznej i niezawodności”²⁹.

Po katastrofie na Ukrainie pojawiły się opinie, iż „Czarnobyl jest ostatnim ostrzeżeniem dla ludzkości, że »pokojowy atom« nie istnieje”³⁰. Przy tej okazji na Zachodzie zaczęto zadawać sobie pytanie, czy przynajmniej część problemów, które doprowadziły do katastrofy czarnobylskiej, nie jest również udziałem świata kapitalistycznego³¹. Jurij Szerbak zauważył, że katastrofa była wynikiem przewagi „technologicznego imperializmu” nad pozostałymi formami ludzkiej aktywności, zwłaszcza duchowej – kształtowaniem moralności, wiary w Boga, ale również rezultatem braku refleksji nad możliwymi konsekwencjami ludzkich działań³². Jak pokazały wydarzenia w Fukushima z 2011 r., nazwanej przez światową wspólnotę „japońskim Czarnobyłem”³³, ludzkość otrzymała kolejną już, ale jakże bolesną lekcję³⁴.

²⁷ A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013, s. 226.

²⁸ S. Yekelchuk, *Ukraina*, *op. cit.*, s. 248. W maju 1992 r. władze ukraińskie podpisały Protokół do traktatu START 1, a 5 grudnia 1994 r. Ukraina przystąpiła do „układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej”. Tym samym do 1 czerwca 1996 r. przekazano Rosji wszystkie głowice jądrowe. J. Topolski, *Pozycja militarna...*, *op. cit.*, s. 158.

²⁹ G.U. Medvedev, *The Soviet Myth...*, *op. cit.*, s. 44.

³⁰ „Українське Слово” 1991, № 2577, s. 4.

³¹ D.R. Marples, *Introduction*, *op. cit.*, s. 29.

³² Y. Shcherbak, *The Strategic Role ...*, *op. cit.*, s. 41–43.

³³ „Вісник Чорнобиля” 2011, № 48 (1715), s. 1.

³⁴ Warto dodać, że w drugiej połowie lat 80., kiedy władze Związku Sowieckiego podjęły medialną kontrofensywę przeciwko m.in. ukraińskim organizacjom społecznym i ekologicznym sprzeciwiającym się dalszej eksploatacji elektrow-

Podczas pobytu na Ukrainie Jan Paweł II zwrócił się do wszystkich ludzi nauki, by „pozostała nieustającym ostrzeżeniem straszna katastrofa społeczna, gospodarcza i ekologiczna w Czarnobylu”³⁵. Wybuch w ukraińskiej elektrowni jądrowej był olbrzymim wstrząsem dla technokratycznego sposobu myślenia, udowodnił, że pewność i ślepa wiara w technikę może obrócić się przeciwko człowiekowi i spowodować ogromną katastrofę rozciągającą się tak w przestrzeni, jak i w czasie, której skutki będą odczuwać przyszłe pokolenia.

Mimo że minęło już ponad ćwierć wieku od kataklizmu jądrowego, a Ukraina od prawie dwudziestu pięciu lat pozostaje niepodległym państwem, to jednak destrukcyjne dziedzictwo Czarnobyla wciąż trwa³⁶.

---

ni jądrowych, pośród licznych artykułów prasowych propagujących rozwój energetyki jądrowej wskazywano również (pomimo różnic ideologicznych i ekonomicznych) na japońską elektrownię w Fukushima jako przykład energetycznego sukcesu w „kraju kwitnącej wiśni” i wzór do naśladowania dla ZSRS, np. w 1989 r. na łamach fachowego czasopisma „Energia: ekonomia, technika, ekologia” z podziwem odnotowano: „W japońskim miasteczku Fukushima działa najpotężniejsza na świecie elektrownia jądrowa, jej 10 reaktorów posiada ogólną moc aż 8814 MW”. „Энергия: экономика, техника, экология” 1989, № 07 s. 54.

³⁵ W. Mokry, *Apostolskie słowo Jana Pawła II...*, op. cit., s. 318.

³⁶ *Witnesses of K. Ryan*, op. cit., s. 32.

Aneks

1. Wykaz ukraińskich miejscowości znajdujących się w strefach promieniotwórczo skażonych (strefy 1–3).

Podstawa prawna: Постанова Кабінету Міністрів України РСР від 23 липня 1991 р., N 106, *Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи».*

1. Strefa alienacji

Obwód żytomierski
rejon narodycki

1. Довгий Ліс
3. Нове Шарне
2. Мотилі
4. Омельники

rejon owrucki

1. Деркачі
2. Липські Романи
3. Журба

Obwód kijowski
rejon czarnobyłski

1. Андріївка	31. Новошепеличі
2. Бенівка	32. Опачичі
3. Бички	33. Оташів
4. Буда	34. Паришів
5. Буряківка	35. Плютовище
6. Глинка	36. Прип'ять (miasto)
7. Городище	37. Річиця
8. Городчан	38. Роз'їждже
9. Залісся	39. Розсоха

10. Замошня	40. Рудня-Вересня
11. Запілля	41. Рудня-Іллінецька
12. Зимовище	42. Рудьки
13. Іванівка	43. Стара Красниця
14. Іллінці	44. Старі Шепелічі
15. Іловниця	45. Старосілля
16. Кам'янка	46. Стечанка
17. Копачі	47. Теремці
18. Корогод	48. Терехів
19. Коцюбинське	49. Товстий Ліс
20. Кошарівка	50. Усів
21. Кошівка	51. Хутір Золотніїв
22. Красне	52. Чапаєвка
23. Красне	53. Черевач
24. Крива Гора	54. Чистогалівка
25. Купувате	55. Чорнобиль (miasto)
26. Ладижичі	56. Чорнобиль-2 (osiedle)
27. Лелів	57. Ямпіль
28. Машеве	58. Янів
29. Нова Красниця	
30. Новосілки	

rejon poleski

1. Бобер	6. Володимирівка
2. Бовище	7. Кливини
3. Варовичі	8. Ковшилівка
4. Весняне	9. Лісництво Яковецьке
5. Вільшанка	10. Луб'янка
	11. Стара Рудня

2. Strefa przymusowego (obowiązkowego) wysiedlenia

Obwód żytomierski

rejon korosteński

1. Обиходи

rejon tużyński

1. Малахівка
2. Рудня-Жаревці

3. Мощаниця
4. Рудня-Повчанська

rejon maliński

1. Рудня-Калинівка

rejon narodycki

1. Базар	20. Межиліска
2. Булів	21. Народичі (osiedle miejskiego typu, omt)
3. Васьківці	22. Ноздрище
4. Великі Кліщі	23. Осика
5. Великі Міньки	24. Перемога
6. Ганнівка	25. Поліське
7. Голубієвичі	26. Роги
8. Журавлінка	27. Розсохівське
9. Заводне	28. Рудня-Базарська
10. Звіздаль	29. Рудня-Осошня
11. Калинівка	30. Северівка
12. Карпилівка	31. Селець
13. Колосівка	32. Слобода
14. Листвинівка	33. Старе Шарне
15. Лозниця	34. Хрипля
16. Любарка	35. Христинівка
17. Малинка	36. Шишелівка
18. Малі Кліщі	
19. Малі Міньки	

rejon owrucki

1. Борутино
6. Переїзд
2. Виступовичі
7. Сидори
3. Колеснини
8. Солотине
4. Маленівка
9. Соснівка
5. Олександрі
10. Степки

rejon olewski

1. Діброва (omt)
2. Рудня-Радовельська

Obwód kijowski
rejon poleski

**Obecnie Strefa Alienacji i Strefa Bezwarunkowego
[Obowiązkowego] Wysiedlenia:**

1. Буда-Варовичі	11. Новий Мир
2. Вільча (omt)	12. Поліське (omt)
3. Грезля	13. Пухове
4. Денисовичі	14. Рудня-Грезлянська
5. Діброва	15. Становище
6. Жовтневе	16. Стеблі
7. Королівка	17. Тараси
8. Котовське	18. Фабриківка
9. Мартиновичі	19. Шевченкове
10. Нова Марківка	20. Ясен

Obwód czernihowski
rejon ripkyński

1. Редьківка

rejon czernihowski

1. Локотьків

Obwód żytomierski
rejon owrucki

1. Возлякове	6. Піхоцьке
2. Делета	7. Рудня
3. Думинське	8. Стовпичне
4. Людвинівка	9. Червоносілка
5. Млини	

Obwód równieński
rejon dąbrowicki

1. Будимля

3. Strefa dobrowolnego (gwarantowanego) wysiedlenia

Obwód wołyński
rejon kamieński

1. Боровне	33. Мельники-Мостище
2. Брониця	34. Мостище

3. Бузаки	35. Надрічне
4. Великий Обзир	36. Нові Червища
5. Верхи	37. Нуйно
6. Видерта	38. Олександрія
7. Воєгоща	39. Олексіївка
8. Волиця	40. Оленине
9. Ворокомле	41. Ольшани
10. Видричі	42. Осівці
11. Винішок	43. Острівок
12. Городок	44. Підбороччя
13. Грудки	45. Підріччя
14. Гута-Боровенська	46. Підпир'я
15. Гута-Камінська	47. Піщане
16. Добре	48. Пнівне
17. Дубровиця	49. Полиці
18. Житнівка	50. Радошинка
19. Залазько	51. Раків Ліс
20. Залісся	52. Рудка-Червинська
21. Запруддя	53. Соснівка
22. Іваномисль	54. Сошичне
23. Камінь-Каширський	55. Ставище
24. Карасин	56. Старі Червища
25. Карпилівка	57. Стобихва
26. Катуш	58. Стобихівка
27. Качин	59. Теклине
28. Клітицьк	60. Тоболи
29. Краснілівка	61. Фаринки
30. Личини	62. Хотешів
31. Малі Голоби	63. Черче
32. Малий Обзир	64. Яловацьк

rejon lubieszewski

1. Березна Воля	25. Любешівська Воля
2. Березичі	26. Люботин
3. Бірки	27. Люб'зь
4. Бучин	28. Мала Глуша
5. Бихів	29. Міжгайці
6. Велика Глуша	30. Мукошин
7. Великий Курінь	31. Невір
8. Ветли	32. Нові Березичі

9. Віл	33. Підкормілля
10. Витуле	34. Погулянка
11. В'язівне	35. Пожог
12. Гірки	36. Проходи
13. Гречища	37. Рудка
14. Деревок	38. Сваловичі
15. Діброва	39. Седлище
16. Дольськ	40. Селісок
17. Залаззя	41. Судче
18. Залізниця	42. Угриничі
19. Заріка	43. Хоцунь
20. Зарудчі	44. Хутомир
21. Каливиця	45. Цир
22. Лахвичі	46. Шлапань
23. Лобна	47. Щитинь
24. Любешів (omt)	

rejon maniewicki

1. Бережниця	27. Майдан
2. Будки	28. Майдан-Липненський
3. Велика Ведмежка	29. Мала Ведмежка
4. Велика Осниця	30. Мала Осниця
5. Велика Яблунька	31. Мала Яблунька
5. Вовчицьк	32. Маневичі (omt)
7. Гораймівка	33. Матейки
8. Городок	34. Набруска
9. Граддя	35. Нова Руда
10. Градиськ	36. Новосілки
11. Гута-Лісівська	37. Нічогівка
12. Довжиця	38. Оконськ
13. Загорівка	39. Погулянка
14. Замостя	40. Підгаття
15. Заріччя	41. Підцаревичі
16. Кам'януха	42. Рудка
17. Карасин	43. Северинівка
18. Козлиничі	44. Серхів
19. Колодії	45. Софіянівка
20. Комарове	46. Старий Чорторийськ
21. Костюхнівка	47. Тельчі
22. Қрасноволя	48. Троянівка

23. Кукли	49. Хряськ
24. Куликовичі	50. Цміни
25. Лісове	51. Череваха
26. Лишнівка	52. Черськ
	53. с.Чорниж
	54. Галузія
	55. Прилісне

Obwód żytomierski
rejon milczyński

1. Адамове	23. Красногірка
2. Антонівка	24. Льонівка
3. Бастова Рудня	25. Лука
4. Бобриця	26. Майдан
5. Варварівка	27. Малоглумчанка
6. Велика Глумча	28. Медведеве
7. Вересівка	29. Мойсіївка
8. Вікторівка	30. Неділище
9. Вільхівка	31. Нитине
10. Ганнопіль	32. Новоолександрівка
11. Горбове	33. Омелуша
12. Дуга	34. Паранине
13. Заровенка	35. Підлуби
14. Здоровець	36. Радичі
15. Зелениця	37. Руденька
16. Зорянка	38. Рудня-Іванівська
17. Зосимівка	39. Рясне
18. Йосипівка	40. Синявка
19. Кам'янка	41. Сорочець
20. Катеринівка	42. Усолуси
21. Киселівка	43. Хотиж
22. Кочичине	44. Шевченкове

rejon korosteński

1. Барди	12. Кожухівка
2. Берестовець	13. Коростень
3. Беги	14. Купеч
4. Велень	15. Купище
5. Вороневе	16. Немирівка
6. Грозине	17. Обиходівка

7. Давидки	18. Піски
8. Жабче	19. Сингаї
9. Житомирське	20. Сокорики
10. Жупанівка	21. Чигирі
11. Ключеве	22. Шатрище
	23. Вигів
	24. Сарновичі
	25. Горбачі
	26. Красногірка

rejon tużyński

1. Бобрічі	18. Леонівка
2. Бовсуни	19. Липники
3. Буда	20. Лугини (omt)
4. Великий Дивлин	21. Лугинки
5. Вербівка	22. Малий Дивлин
6. Волошино	23. Нова Рудня
7. гранітного кар'єру	24. Осни
8. Діброва	25. Остапи
9. Жеревці	26. Повч
10. Жовтневе (omt)	27. Путиловичі
11. Запілля	28. Радогоща
12. Зарічка	29. Старі Новаки
13. Іванівка	30. Солов'ї
14. Кам'яна Гірка	31. Степанівка
15. Красносілка	32. Теснівка
16. Кремне	33. Топільня
17. Крупчатка	34. Чапаєвка
	35. Червона Волока

rejon narodycki

1. Бабиничі	19. Нова Радча
2. Батьківщина	20. Новий Дорогинь
3. Бродник	21. Норинці
4. Вільхова	22. Одруби
5. В'язнівка	23. Оржів
5. Гута-Ксаверівська	24. Радча
7. Гуго-Мар'ятин	25. Ровба
8. Грезля	26. Рудня-Кам'янка
9. Давидки	27. Савченки

10. Жерев	28. Славенщина
11. Закусили	29. Слобода-В'язківка
12. Залісся	30. Снитище
13. Клочки	31. Стара Радча
14. Ласки	32. Старий Дорогинь
15. Латаші	33. Сухарівка
16. Липлянщина	34. Тичків
17. Мар'янівка	35. Яжберень
18. Мотійки	36. Старий Кужіль

rejon nowogrodzki

1. Брониця	5. Михіївка
2. Броницька Гута (omt)	6. Липине
3. Дубники	7. Перелісянка
4. Кленова	8. Прихід

rejon owrucki

1. Антоновичі	48. Мала Фосня
2. Базарівка	49. Мала Чернігівка
3. Бережесь	50. Мамеч
4. Бігунь	51. Мацьки
5. Білокам'янка	52. Можари
6. Бірківське	53. Мочульня
7. Богданівка	54. Мощаниця
8. Бондарі	55. Нагоряни
9. Бондарівка	56. Невгоди
10. Будолюбівка	57. Нивки
11. Велика Чернігівка	58. Нижня Рудня
12. Велика Фосня	59. Нова Рудня
13. Великі Мошки	60. Норинськ
14. Верпа	61. Овруч (miasto)
15. Верхня Рудня	62. Оленичі
16. Веселівка	63. Острови
17. Возничі	64. Павлюківка
18. Гаєвичі	65. Папірня
19. Гладковичі	66. Переброди
20. Гладковицька Кам'янка	67. Першотравневе (omt)
21. Городець	68. Піщаниця
22. Грязеве	69. Підвелідники
23. Гуничі	70. Підчашся

24. Гусарівка
25. Дівошин
26. Деревці
27. Дуби
28. Жолудівка
29. Заболоть
30. Задорожок
31. Заськи
32. Збраньківці
33. Ігнатпіль
34. Кам'янівка
35. Камінь
36. Кованка
37. Козулі
38. Кораки
39. Кошечки
40. Красилівка
41. Красносілка
42. Левковичі
43. Левковицький Млинок
44. Листвин
45. Личмани
46. Лучанки
47. Магдин (omt)
71. Побичі
72. Поліське
73. Полохачів
74. Привар
75. Прилуки
76. Раківщина
77. Рокитне
78. Рудня
79. Селезівка
80. Семени
81. Ситівка
82. Слобода
83. Словечне
84. Смоляне
85. Середня Рудня
86. Сирківщина
87. Сирниця
88. Тхорин
89. Усове
90. Чабан
91. Червонка
92. Черевки
93. Черепин
94. Ясенець
95. Довгиничі
96. Дубовий Гай (omt)
97. Збраньки
98. Нові Велідники
99. Кирдани
100. Корчівка
101. Черепинки
102. Прибитки
103. Слобода-Шоломківська
104. Сорокопень
105. Шоломки
106. Іллімка
107. Старі Велідники

rejon olewski

1. Андріївка
2. Білокоровичі
3. Будки
4. Бучмани (omt)
5. Вербове
6. Держанівка
7. Джерело
8. Дружба (omt)
9. Жовтневе
10. Жубровичі
11. Журжевичі
12. Замисловичі
13. Зольня
14. Зубковичі
15. Кам'янка
16. Ковалівка
17. Комсомольське
18. Копище
19. Лісове
20. Лопатичі
21. Майдан
22. Майдан-Копищенський
23. Михайлівка
24. Млинок
25. Новоозерянка (omt)
26. Нові Білокоровичі (omt)
27. Озеряни
28. Перга
29. Пояски
30. Радовель
31. Рудня
32. Рудня-Замисловицька
33. Рудня-Озерянська
34. Рудня-Перганська
35. Рудня-Хочинська
36. Сарнівка
37. Сердюки
38. Стовпинка
39. Суцани
40. Тепениця
41. Устинівка
42. Хочине
43. Шебедиха
44. Юрове
45. Лугове

Obwód kijowski

rejon białocerkiewski

1. Йосипівка
2. Павлівка

rejon wasilkowski

1. Степанівка

rejon wyszohrodzki

1. Круги

rejon iwankowski

1. Горностайпіль
2. Губин
12. Білий Берег
13. Воропаївка

3. Дитятки	14. Зорин
4. Іванків (omt)	15. Медвин
5. Карпилівка	16. Обуховичі
6. Лапутьки	17. Ороне
7. Піски	18. Рудня-Шпилівська
8. Прибірськ	19. Рокитна Слобода
9. Рудня-Тальська	20. Старі Соколи
10. Станишівка	21. Страхолісса
11. Степанівка	22. Фрузинівка

rejon poleski

1. Луговики
2. Мар'янівка

rejon taraszczański

1. Буда	3. Кислівка
2. Кирдани	4. Лука

rejon rokytniański

1. Синява

Obwód rówieński

rejon włodzimierzewski

1. Антонівка	31. Луко
2. Бабка	32. Любахи
3. Балаховичі	33. Малі Телковичі
4. Березина	34. Малий Жолудськ
5. Берестівка	35. Маюничі
6. Біле	36. Мостище
7. Більська Воля	37. Мульчиці
8. Бишляк	38. Нетреба
9. Великі Телковичі	39. Новаки
10. Великі Цепцевичі	40. Новосілки
11. Великий Жолудськ	41. Озеро
12. Веретено	42. Озерці
13. Воронки	43. Острів
14. Городок	44. Острівці
15. Дубівка	45. Полиці
16. Діброва	46. Половлі
17. Жовкинi	47. Радижеве

18. Журавлине
19. Заболоття
20. Зелене
21. Зелениця
22. Іванчі
23. Каноничі
24. Кідри
25. Кошмаки
26. Красносілля
27. Кругле
28. Кримне
29. Липне
30. Лозки

48. Ромейки
49. Рудка
50. Собіщиці
51. Сопачів
52. Сошники
53. Стара Рафалівка
54. Степангород
55. Суховоля
56. Уріччя
57. Хиночі
58. Чаква
59. Чудля
60. Чучеве
61. Щоків

rejon dąbrowski

1. Біла
2. Бережки
3. Бережниця
4. Берестя
5. Білаші
6. Бродець
7. Велюнь
8. Вербівка
9. Висоцьк
10. Вільне
11. Городище
12. Грані
13. Грицьки
14. Дубровиця (miasto)
15. Жадень
16. Загребля
17. Залішани
18. Залужжя
19. Заслуччя
20. Зелень
21. Золоте
22. Колки
23. Кривиця
24. Крупове

29. Лютинськ
30. Людинь
31. Миляч
32. Мочулище
33. Нивецьк
34. Озерськ
35. Орв'яниця
36. Осова
37. Партизанське
38. Переброди
39. Підлісне
40. Порубка
41. Працюки
42. Рудня
43. Сварицевичі
44. Селець
45. Смородськ
46. Соломіївка
47. Трипутня
48. Тумень
49. Удрицьк
50. Узлісся
51. Хилин
52. Хочин

25. Кураш	53. Червоне
26. Лісове	54. Ясинець
27. Літвиця	55. Великі Озера
28. Лугове	56. Великий Черемель
	57. Різки
	58. Шахи

rejon zarzeczeński

1. Бір	27. Любинь
2. Борове	28. Млин
3. Бродниця	29. Млинок
4. Бутове	30. Морочне
5. Вичівка	31. Мутвиця
6. Вовчиці	32. Неньковичі
7. Голубне	33. Ниговиці
8. Гориничі	34. Нобель
9. Дібрівськ	35. Новорічця
10. Дідівка	36. Новосілля
11. Дубчиці	37. Олександрове
12. Ждань	38. Омит
13. Задовже	39. Острівськ
14. Заозер'я	40. Парська
15. Зарічне (omt)	41. Перекалля
16. Зелена Діброва	42. Привітівка
17. Іванчиці	43. Прикладники
18. Комори	44. Радовель
19. Коник	45. Річиця
20. Котира	46. Річки
21. Кутин	47. Сенчиці
22. Кутинок	48. Серники
23. Кухітська Воля	49. Соломир
24. Кухче	50. Тиховиж
25. Лисичин	51. Храпин
26. Локниця	52. Чернин

rejon rokitnowski

1. Березове	22. Лісове
2. Біловіж	23. Масевичі
3. Більськ	24. Мүшні
4. Блажове	25. Нетреба

5. Борове
6. Буда
7. Будки-Кам'янські
8. Будки-Сновидовицькі
9. Вежиця
10. Глинне
11. Грабунь
12. Дерть
13. Дроздинь
14. Дубно
15. Єльне
16. Заболоття
17. Залав'я
18. Кам'яне
19. Карпилівка
20. Кисоричі
21. Купель
26. Обсіч
27. Олександрівка
28. Осницьк
29. Остки
30. Переходичі
31. Познань
32. Рокитне (omt)
33. Рокитне
34. Сновидовичі
35. Старе Село
36. Старики
37. Томашгород (omt)
38. Томашгород
39. Хміль

rejon sarneński

1. Білятичі
2. Бутейки
3. Велике Вербче
4. Вири
5. Вирка
6. Висове
7. Волоша
8. Глушиця
9. Гранітне
10. Грушівка
11. Гута-Перейма
12. Двірець
13. Довге
14. Дубняки
15. Зарів'я
16. Зносичі
17. Іванівка
18. Калинівка
19. Кам'яне-Случанське
20. Карасин
21. Карпилівка
33. Мар'янівка
34. Маслопуца
35. Мельниця
36. Немовичі
37. Немовичі (omt)
38. Обірки
39. Одринки
40. Олексіївка
41. Орлівка
42. Підгірник
43. Поляна
44. Пугач
45. Ремчиці
46. Рудня-Карпилівська
47. Селище
48. Страшеве
49. Стрільськ
50. Тинне
51. Тріскині
52. Труді
53. Тутовичі

22. Катеринівка	54. Убереж
23. Клесів (omt)	55. Угли
24. Клесів	56. Федорівка
25. Костянтинівка	57. Цепцевичі
26. Копище	58. Чабель
27. Корост	59. Чемерне
28. Кричильськ	60. Чудель
29. Кузьмівка	61. Яблунька
30. Любиковичі	62. Яринівка
31. Люхча	63. Ясногірка
32. Мале Вербче	

Obwód sumski
rejon szostkiński

1. Богданівка
2. Пирогівка

Obwód czerkaski
rejon kaniowski

1. Тростянець

rejon zwenihorodzki

1. Чичиркозівка
2. Княжа

rejon tysiański

1. Петрівська Буда (omt)

Obwód czernihowski
rejon koriukiwski

1. Озереди
2. Будище
3. Савинки

rejon kozielecki

1. Лошакова Гута
3. Тужар
2. Сорокошичі

rejon ripkyński

1. Грабівка	9. Мекшунівка
2. Губичі	10. Миси

3. Гуньківка
4. Задеріївка
5. Зубахи
6. Комарівка
7. Левичівка
8. Лісківка

11. Неданчичі
12. Нова Рудня
13. Пролетарська Рудня
14. Червона Гута
15. Шкуранка

rejon semeniwski

1. Блешня
2. Гаті
3. Заріччя
4. Карповичі
5. Красні Лози
6. Кути Другі
7. Кути Перші

8. Лісківщина
9. Набережне
10. Парня
11. Ракужа
12. Тимоновичі
13. Червоний Гай
14. Червоний Пахар

rejon sośnicki

1. Свірок

rejon czernihowski

1. Боровики
2. Будище
3. Василева Гута
4. Ворохівка
5. Глядин
6. Дніпровське
7. Завод
8. Загатка
9. Конюшівка
10. Линея
11. Ліски

12. Лісне
13. Пакуль
14. Папірня
15. Пильня
16. Повидів
17. Прохорів
18. Рудня
19. Семенягівка
20. Старик
21. Хотилова Гута
22. Шмаївка
23. Мньов
24. Північне
25. Центральне

Odwód czerniowiecki

rejon kicmański

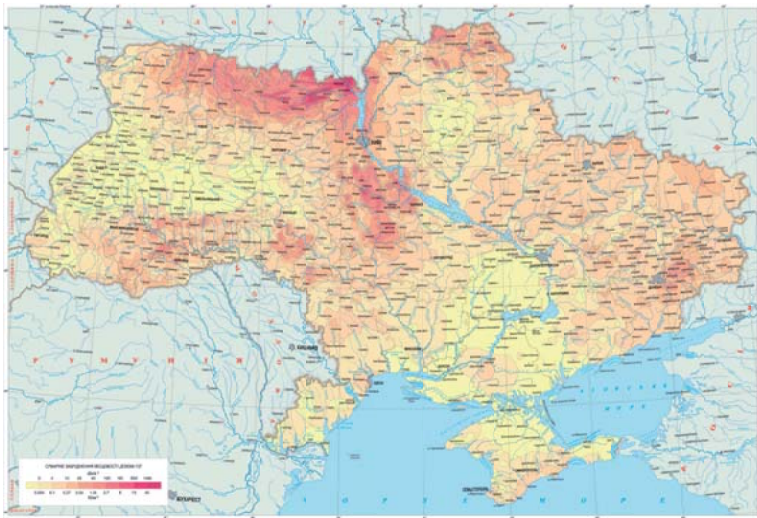
1. Киселів

2. Terytorium Ukrainy skażone cezem 137 w maju 1986 r.

Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В. І. Балага, Київ 2011.

3. Terytorium Ukrainy skażone cezem 137 w maju 2011 r.

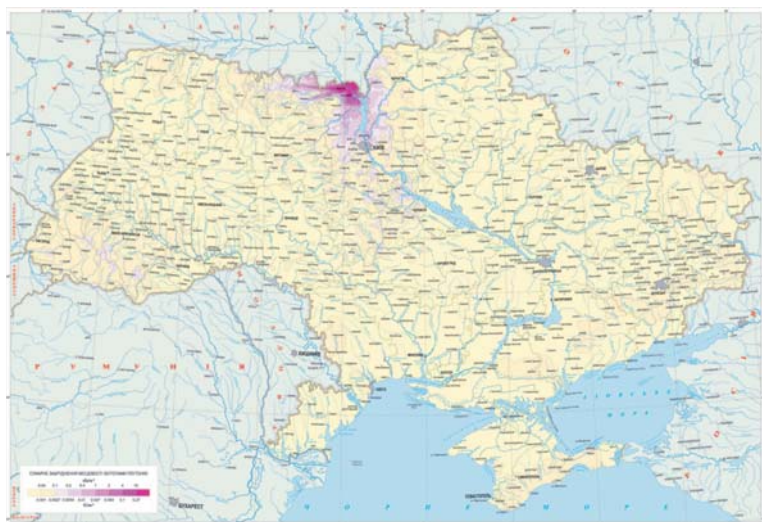
Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В. І. Балага, Київ 2011.

4. Prognozowany stan skażenia terytorium Ukrainy cezem 137 w 2036 r.

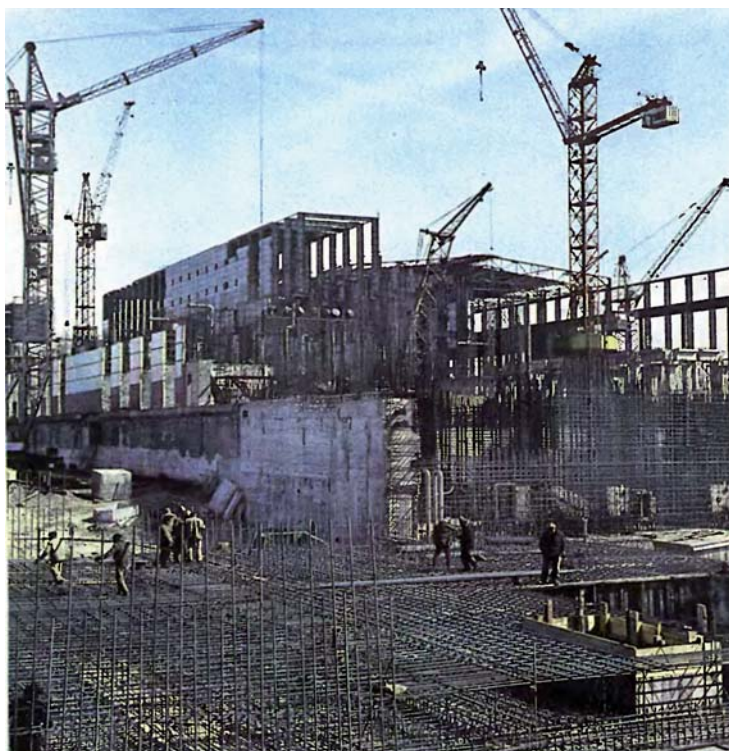
Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В. І. Балага, Київ 2011.

5. Terytorium Ukrainy skażone izotopami plutonu

Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В. І. Балага, Київ 2011.

6. Budowa czanobylskiej AES, 1974 r.

„Наука и жизнь” 1977, № 01.

8. Nowe miasto Sławutycz

Zbiory autora.

9. Legitymacja mieszkańca strefy zwiększonej kontroli radioekologicznej (kat. 4).

Zbiory autora.

10. Препустка до чорнобильської стrefy з аднотacją *Wszędzie* (1986 r.).

Zbiory autora.

11. Ikona „Czarnobylski Spas”

Zbiory autora.

Bibliografia

I. Materiały archiwalne

Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy i Urzędów Ukrainy; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО). Ф. 1, оп. 15, спр. 4574; Ф. 1, оп. 16, спр. 4608; Ф. 2, оп. 15, спр. 18; Ф. 1, оп. 11, спр. 1369; Ф. 2, оп. 15, спр. 76; Ф. 2, оп. 15, спр. 189; Ф. 2, оп. 15, спр. 314; Ф. 2, оп. 15, спр. 499; Ф. 2, оп. 15, спр. 1716; Ф. 2, оп. 15, спр. 1718.

Centralne Państwowe Archiwum Społecznych Organizacji Ukrainy; Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО). Ф. 1, оп. 11, спр. 2182; Ф. 1, оп. 11, спр. 2081; Ф. 1, оп. 11, спр. 1367; Ф. 1, оп. 11, спр. 1432; Ф. 1, оп. 11, спр. 2214; Ф. 1, оп. 19, спр. 4657; Ф. 1, оп. 25, спр. 2979; Ф. 1, оп. 25, спр. 2996; Ф. 1, оп. 25, спр. 2998; Ф. 1, оп. 25, спр. 2995; Ф. 1, оп. 25, спр. 2999; Ф. 1, оп. 25, спр. 3025; Ф. 1, оп. 25, спр. 3166; Ф. 1, оп. 25, спр. 3089; Ф. 1, оп. 25, спр. 3336; Ф. 1, оп. 25, спр. 3190; Ф. 1, оп. 32, спр. 2338; Ф. 1, оп. 32, спр. 2390; Ф. 1, оп. 32, спр. 2612; Ф. 1, оп. 32, спр. 2671; Ф. 1, оп. 32, спр. 2815; Ф. 1, оп. 32, спр. 2817; Ф. 1, оп. 32, спр. 2943; Ф. 1, оп. 32, спр. 2944; Ф. 1, оп. 32, спр. 2971; Ф. 1, оп. 55, спр. 6581; Ф. 1, оп. 55, спр. 6601.

Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy; Державний архів Служби безпеки України у Києві (ДА СБУ). Ф. 65, спр. 1, Т. 5; Ф. 65, спр. 1, Т. 24; Ф. 65, спр. 1., Т. 33; Ф. 65, спр. 1, Т. 34; Ф. 65, спр. 1, Т. 5; Ф. 65, спр. 1, Т. 32; Ф. 65, спр. 1, Т. 5; Ф. 65, спр. 1, Т. 34; Ф. 65, спр. 1, Т. 32; Ф. 65, спр. 1, Т. 36; Ф. 65, спр. 1, Т. 41; Ф. 65, спр. 1, Т. 43; Ф. 65, спр. 1, Т. 44; Ф. 65, спр. 1, Т. 45; Ф. 65, спр. 1, Т. 40.

Centralna Agencja Wywiadowcza Stanów Zjednoczonych; Central Intelligence Agency (CIA). SW84-IOO26, SOV87-IOOJ1X, SOV87/0078X, www.paperlessarchives.com.

Relacje pisemne (w posiadaniu autora)

Listy żołnierzy-likwidatorów uczestniczących w pracach dekontaminacyjnych w Czarnobylu (1986 r.).

II. Akty prawne i rozporządzenia

Council Directive 96/29/Euratom of 13 May 1996 laying down basic safety standards for the protection of the health of workers and the general public against the dangers arising from ionizing radiation. Dz. Urz. WE L 159 z 29.06.1996.

Konstytucja Ukrainy, tłum. E. Toczek, Warszawa 1999.

Конституція України : Станом на 20.03.2012 року. Київ 2012.

Об уголовной ответственности за воинские преступления от 25.12.1958, ВВС СССР, 1959, N. 1, ст. 10.

Obwieszczenie marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 czerwca 2004 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo atomowe, Dz. U. 2004, nr 161, poz. 1689.

Постанова Кабінету Міністрів України РСР від 23.07.1991, N 106, *Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи».*

Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2011, N 346, *Про ліквідацію урядових органів.*

Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2006, N 534, *Питання Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.*

Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2001, N 399, *Про утворення державного спеціалізованого підприємства „Чорнобильська АЕС”.*

Постанова Кабінету Міністрів України від 02.10.1986, N 1179, *О строительстве нового города для постоянного проживания работников Чернобыльской АЭС.*

Постанова Ради Міністрів Української РСР і Української Республіканської Ради Професійних Спілок від 02.07.1990, N 148, *Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.*

Постановление Центрального Комитета КПРС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР, Всесоюзного Централь-

- ного Совета Профессиональных Союзов от 07.05.86, № 524–156, *Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции.*
- Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР от 22.08.1986, № 1005–285, *О дополнительных мерах по трудоустройству, обеспечению жильем и социально-бытовым обслуживанием населения, эвакуированного из населенных пунктов в связи с аварией на Чернобыльской АЭС, и возмещению ему материального ущерба.*
- Постановление Совета Министров СССР, Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 31.03.1990, N 325, *О мерах по улучшению медицинского обслуживания и социального обеспечения лиц принимавших участие в работах ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС.*
- Prawo atomowe, Ustawa z dnia 29 listopada 2000 r., art. 3 pkt. 4, 5 i 6. (Dz. U. 2001.03.18).*
- Розпорядження Ради Міністрів СРСР від 17.05.1986, N 964, *Про виділення Міненерго СРСР додаткового фонду заробітної плати.*
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 18 stycznia 2005 r., *W sprawie dawek granicznych promieniowania jonizującego*, Dz. U. 2005, nr 20, poz. 168.
- Указ Президента України від 17.04.2013, N 221/2013, *Про внесення змін до Указів Президента України від 6 квітня 2011 року N 393 та від 13.04.2011 года N 452.*
- Указ Президента України від 10.11.2006, N 945/2006, *Про День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.*
- Указ Президента України від 24.12.2012, N 726/2012, *Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади.*
- Указ Президента України від 09.12.2010, N 1085/2010, *Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади.*
- Указ Президента України від 18.06.1998, N 657/98, *Про спеціальну економічну зону «Славутич».*
- Указ Президента України від 11.10.2010, N 937, *Про заходи, пов'язані з 25-ми роковинами Чорнобильської катастрофи.*
- Указ Президента України від 25.10.2000, N 1084/2000, *Про заходи, пов'язані з Актом закриття Чорнобильської атомної електростанції.*

- Указ Президента України від 06.04.2011, N 393/2011, *Про затвердження Положення про Державне агентство України з управління зоною відчуження.*
- Указ Президента України від 26.04.2011 N 502/2011, *Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав.*
- Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.01.1990, N 8711-XI, *Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР, ВВР УРСР, 1990, N 5, ст. 60.*
- Закон України від 19.04.2007, N 966-V, *Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення правил радіаційної безпеки, ВВР, 2007, N 32, ст. 412.*
- Закон України від 28.02.1991, N 795-XII, *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивногозабруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198.*
- Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200.*
- Закон України від 31.03.2005, N 721-XIV, *Про спеціальну економічну зону «Славутич», ВВР 1999, N 32, ст. 263.*
- Закон України від 17.06.1993, N 3285-12, *Про внесення змін до статті 54 Закону України Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ВВР 1993, N 29, ст. 305.*
- Закон України від 06.06.1996, N 230/96-ВР, *Про внесення змін і доповнень до Закону України Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ВВР 1996, N 35, ст. 163.*
- Закон України від 11.12.1998, N 309-XIV, *Про загальні засади подальшої експлуатації і зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетворення зруйнованого четвертого енергоблока цієї АЕС на екологічно безпечну систему, ВВР 1999, N 4, ст. 33.*
- Закон України від 17.09.2008, N 516-VI. *Про Загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами, ВВР, 2009, N 5, ст. 8.*
- Закон України від 15.01.2009, N 886-VI, *Про Загальнодержавну програму зняття з експлуатації Чорнобильської АЕС та перетво-*

- рення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, ВВР, 2009, N 24, ст. 300.
- Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV, *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки*, ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.
- Закон України від 04.04.2008, N 179/276, *Про Затвердження правил радіаційної безпеки при проведенні робіт у зоні відчуження зони безумовного (обов'язкового) відселення*.

III. Źródła publikowane i audiowizualne

1. Kroniki, komunikaty, raporty, deklaracje.

- 1990 Recommendations of the International Commission on Radiological Protection. ICRP Publication 60*, International Commission on Radiological Protection, Oxford 1990.
- Aftermath Of Chernobyl Nuclear Power Plant Accident*, Soviet Union Political Affairs, JPRS-UPA-87-031, vol. 4. U.S. Department of Commerce, National Technical Information Service, www.paperlessarchives.com.
- Aftermath Of Chernobyl Nuclear Power Plant Accident*, USSR Report. Political and Sociological Affairs, JPRS-UPS-87-023; JPRS-UPS-87-004; JPRS-UPS-86-038, vol. 1–3. U.S. Department of Commerce, National Technical Information Service, www.paperlessarchives.com.
- Атлас современных и прогнозных аспектов последствий аварии на чернобыльской АЭС на пострадавших территориях России и Беларуси*, МЧС России, МЧС Республики Беларусь, Москва–Минск 2009.
- N. Chruszczow, *O kulcie jednostki i jego szkodliwych następstwach*, [w:] *Wielkie mowy historii. Od Hitlera do Eisenhowera*, oprac. T. Zawadzki, t. 3, Warszawa 2006.
- V. Chumak, I. Likhtarev, S. Sholom, L. Pasalskaya, Y. Pavienko, *Retrospective Reconstruction of Radiation Doses of Chernobyl Liquidators by Electron Paramagnetic Resonance*, Scientific Center of Radiation Medicine Academy of Medical Sciences, Ukraine, Kiev 1997, Pub. Armed Forces Radiobiology Research Institute Bethesda, Maryland, USA. Department of Defense Documents (USA), www.paperlessarchives.com.
- Construction of the Protective Shelter for the Chernobyl Nuclear Reactor Faces Schedule Delays, Potential Cost Increases, and Technical Uncertainties*, Government Accountability Office (GAO), 2011.

- Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В. В. Дурдинця, В. М. Миколюка, Київ 2006.
- Deklaracja Ukraińskiego Związku Helsińskiego*; cyt. za: „Сучасність” XII 1988, № 12 (332).
- Effects of the Accident at the Chernobyl Nuclear Power Plant. Hearing before the Subcommittee on Nuclear Regulation of the Committee on Environment and Public Works, United States Senate, One Hundred Second Congress, Second Session, July 22, 1992, Washington 1992.*
- Effects of Ionizing Radiation, United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation UNSCEAR 2006. Report to the General Assembly, with Scientific Annexes, United Nations, New York 2008, vol. 1.*
- International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991, United Nations 22 III 2006, case no. IT-97-24-A.*
- Ипатьевская летопись, [w:] Полное собрание русских летописей, Санктпетербургъ 1843.*
- Has Glasnost Reached Ukraine? Statement by Levko Lukyanenko to the Public Prosecutor of the City of Lviv. Ukrainian Helsinki Union Demands Nuclear Free Ukraine, [w:] Dissent in Ukraine, under Gorbachev (A Collection of samizdat documents) ed. T. Kuzio, London 1989.*
- Latopis hustyński*, tłum. H. Suszko, Wrocław 2003.
- Latopis kijowski 1159–1198*, tłum. E. Goranin, Wrocław 1994.
- Manifest Demokratycznej Partii Ukrainy*; cyt. za: „Сучасність” VII–VIII 1990, № 7–8 (351–352).
- Manifest Partii Zielonych Ukrainy*; cyt. za: „Сучасність” VII–VIII 1990, № 7–8 (351–352).
- Народное хозяйство СССР в 1988 г. Статистический ежегодник.* Москва 1989.
- Nowe radzieckie przepisy ochrony radiologicznej, „Postępy techniki jądrowej” 1962, nr 8.*
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, przeł. z języków oryginalnych zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, red. A. Jankowski OSB, Poznań–Warszawa 1980.
- Радіологічний стан територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В. І. Холоша, Київ 2008.

- Raport Sekretarza Generalnego ONZ o skutkach ewentualnego użycia broni jądrowej oraz o zagrożeniach bezpieczeństwa i konsekwencjach ekonomicznych, wynikających dla państw z posiadania i dalszego udoskonalania tej broni*, tłum. L. Adamski, Warszawa 1968.
- Ukrainian Helsinki Union Demands Nuclear Free Ukraine, [w:] Dissent in Ukraine, under Gorbachev (A Collection of samizdat documents)* ed. T. Kuzio, London 1989.
- Україна у цифрах у 2002 році. Статистичний довідник*, Державний комітет статистики України, за ред. О. Осауленка, Київ 2003.
- Україна у цифрах у 2011 році. Статистичний довідник*, Державний комітет статистики України, за ред. О. Осауленка, Київ 2012.
- Загальнодозиметрична паспортизація та результати ЛВЛ-моніторингу в населених пунктах України, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобильської катастрофи, Дані за 2011 рік. Збірка 14*, МНС, Київ 2012.

2. Literatura piękna

- J. Andruchowycz, *Czarnobyl, mafia i ja*, [w:] J. Andruchowycz, *Ostatnie terytorium. Eseje o Ukrainie*, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, L. Stefanowska, Wołowiec, 2002.
- J. Brusłynowski, *Kalendarz 1996*, tłum. B. Zadura, „Literatura na świecie” 1999, nr 4 (333).
- I. Драч, *Чорнобильська Мадонна*, „Вітчизна” 1988, № 1.
- I. Драч, *Чорнобильська мадонна*, [у:] *Лист до калини*, Київ 1990.
- С. Галябарда, *Перед вітарем роду*, «Київ” VIII 1991, № 8.
- I. Гнатюк, *Нове літочислення*, „Жовтень” 1989, № 1.
- I. Гнатюк, *Судний Час*, „Дніпро” 1990, № 8.
- I. Гнатюк, *Тривожність*, „Жовтень” 1989.
- Л. Горлач, *Зона*, [w:] Л. Горлач, *На відстані душі: Вибране*, Київ 1991.
- Є. Гуцало, *Крематорій нації*, [w:] Є. Гуцало, *Твори в пяти томах*, т. 5, *Поезії. Статті*, Київ 1997.
- С.А. Йовенко, *Любов під іншим місяцем : оповідання та повісті*, Київ 1999.
- С. Йовенко, *Взрыв*, [w:] *Чернобыль, дни испытаний*, ред. В.П. Сидоренко, Киев 1988.
- В. Яворівський, *Марія з полином у кінці століття*, [w:] В. Яворівський, *І засурмив янгол...*, т. 3, Київ 1993.

- В. Яворівський, *Марія з полином при кінці століття*, „Вітчизна” 1987, № 7.
- Л. Костенко, *I dzień, i noc, i mgnienie*, tłum. A. Nowak, Kraków 1997.
- Л. Костенко, *Вибране*, Київ 1989.
- Л. Костенко, *Річка Геракліта*, Київ 2011.
- Б. Олійник, *Крик Чорнобиля*, [w:] *Борис Олійник. Вибрані твори у двох томах*, т. 2, *Переклади. Публіцистика*, ред. Д. В. Павличко, Київ 2005.
- Б. Олійник, *Сім*, [w:] *Борис Олійник. Вибрані твори у двох томах*, т. 2, *Переклади. Публіцистика*, ред. Д. В. Павличко, Київ 2005.
- I. Shcherbak, *Chernobyl. A Documentary Story*, Edmonton 1989.
- Ю. Щербак, *Чорнобиль: документальна повість*, „Вітчизна” 1988, № 4–10.
- Л. Сирота, *Ноша : лирика*, Киев 1990.
- Є. Сверстюк, *Перебудова Вавилонської вежі*, „Київ” II 1991, № 2.
- Ukraińskie wiersze miłosne (wybór liryki współczesnej)*, oprac. S. Srokowski, Warszawa 1991.
- J. Voznesenskaya, *The Star Chernobyl*, London 1987.

3. Dokumenty filmowe

- Чорнобиль — Хроніка важких тижнів*, В. Шевченко, СРСР 1986.
- Дзвін Чорнобиля*, Р. Сергієнко, СРСР 1987.

IV. Czasopisma

- „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien,” 1986, Nr. 52; 1987, Nr. 48.
- „Bulletin of the Atomic Scientists” VIII/IX 1986, vol. 33, no. 1; V/VI 1996, vol. 52, no. 3.
- „Человек, Энергия, Атом” 2009, № 2 (4).
- „Чорнобиль нагадує” 30 IV 2001, № 1 (19); 01–30 VI 2010, № 6; 01–30 IV 2011, № 1.
- „Дніпро” 1989 № 4; 1989, № 7; 1990, № 2; 1990, № 5; 1990, № 8; 1990, № 9.
- „Энергия: экономика, техника, экология” 1989, № 04; 1989, № 07.
- „Głos Pomorza” 02 V 1986, nr 102 (10531); 14 V 1986, nr 112 (10541).
- „Głos Wielkopolski” 22 VIII 1986, nr 195 (12 884).

- „IAEA Bulletin” 1982, vol. 25, no. 5; 1987, vol. 29, no. 4; 1986, vol. 28, no. 3.
- „Insight” 2006, no. 17; 2006, no. 15; 2005, no. 14; 2004, no. 13.
- „Известия” 11 V 1986.
- „Юность” 1987, № 6 (385); 1989, № 6 (409).
- „Комсомольская Правда” 8 V 1986; 14 V 1986.
- „Kos” 04 V 1986, nr 84; 11 V 1986, nr 95.
- „Красная Звезда” 11 XI 1986.
- „Київ” X 1988, № 10; II 1988, № 2; VII 1990, № 7; II 1991, № 2; IV 1991, № 4; VI 1991, № 6; VIII 1991, № 8.
- „Literatura na świecie” 1999, nr 4 (333).
- „Литературная газета” 21 V 1986, № 21; 27 V 1987, № 22; 2 IX 1987, № 36; 24 II 1988, № 8; 4 VI 1986, № 23; 22 VII 1988, № 29; 17 IV 1991, № 15.
- „Nationalities Papers” 1995, vol. 23, no. 1.
- „Наука і суспільство” 1991, № 9.
- „New Scientist” 23 IV 1987, no. 1557.
- „Новый Мир” IV 1989, № 4 (772); VII 1990, № 7 (787).
- „ЧАЕС Новини” 10 X 2013, N 21, (1167).
- „Nuclear Monitor” 9 VI 2006, no. 645–646.
- „Pogląd” 01 VI 1986, nr 10 (108); 18 VI 1986, nr 11 (109).
- „Правда” 8 V 1986, № 128; 13 V 1986, № 133; 20 V 1986, № 140; 21 VI 1986, № 172; 12 V 1986, № 132; 26 V 1986, № 146; 20 II 1987, № 38; 6 X 1988, № 250; 1 IV 1988, № 92; 26 IV 1991, № 100.
- „Природа” 1991, № 5 (909).
- „Радянська Україна” 3 VII 1986, № 150; 9 VII 1986, № 155; 24 VII 1986, № 167; 27 VIII 1986, № 195; 6 VII 1986, № 153; 11 V 1986, № 107; 2 V 1986, № 101; 20 VII 1986, № 164; 18 VII 1986, № 162; 23 VIII 1986, № 192; 29 III 1988, № 73.
- Радянське літературознавство” 1988, № 3 (327).
- „Советская культура” 31 V 1986, № 65; 15 V 1986, № 58.
- „Сучасність” VI 1986, № 6 (302); II 1987, № 2 (310); III 1987, № 3 (311); XII 1987, № 12 (320); XII 1988, № 12 (332); IV 1989, № 4 (336); XII 1989, № 12 (344); II 1990, № 2 (346); VII–VIII 1990, № 7–8 (351–252); IX 1990, № 9 (353); VI 1991, № 6 (362); VII–VII 1991 № 7–8 (363–364); IX 1992 № 9 (377); X 1993, № 10 (390).
- „Свобода” 19 V 2006, № 20.
- „Studies & Analyses” 1996, no. 100; 2002, no. 28.
- „The Economist” 19 IV 1991, vol. 319, no. 7702; 27 IV 1991, vol. 319, no 7704.

- „The Ukrainian Weekly” 28 XII 1986, no. 52; 16 X 1988, no. 42; 11 V 1986, no. 19; 19 XI 1989, no. 47; 25 XII 1988, no. 52; 20 VII 1986, no. 29.
- „Труд” 7 V 1986; 9 V 1986; 11 V 1986.
- „Україна” 17 IV 1987, № 17; 18 V 1987, № 18.
- „Українське Слово” 21 VII 1991, № 2577.
- „Вісник Чорнобиля” 1995, № 23; 28 II 2009, № 8; 7 III 2009, № 9 (1572); 28 III 2009, № 12 (1575); 25 IV 2009, № 16–17 (1579–1580); 31 X 2009, № 44 (1607); 17 VII 2010, № 29; 3 IX 2011, № 36 (1703); 8 X 2011, № 41 (1708); 26 XI 2011, № 48 (1715).
- „Вітчизна” VII 1987, № 7; I 1988, № 1; VIII 1988, № 8; I 1990, № 1; VI 1990, № 6; VIII 1990, № 8.
- „Вести Сегодня” 13 VI 2011, № 71.
- „Военно-исторический журнал” 2004, № 4.
- „World Press Review” VIII 1994, vol. 41, no 8.
- „Всесвіт” II 1990, № 2; VI 1990, № 6; IV 1991, № 4.
- „Защита и безопасность” 2011, № 2 (57).
- „Zbliżenia” 30 VI 1988, nr 26 (474).
- „Зелёный Мир” 1999, № 2 (296).
- „Zustřiczi” 1990, nr 1; VII 1991, nr 1.
- „Жовтень” IX 1988, № 9; I 1989, № 1; XI 1989, № 11.

V. Wykorzystana literatura przedmiotu

1. Monografie, opracowania, artykuły, sprawozdania.

- 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В. І. Балага, Київ 2006.
- 20 лет чернобыльской катастрофы. Итоги и проблемы преодоления ее последствий в России 1986–2006*, Министерство Российской Федерации по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий, ред. С. К. Шойгу Л. А. Большова, Москва 2006.
- G. Adamson, *We All Live on Three Mile Island: The Case Against Nuclear Power*, Sydney 2000.
- J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, Warszawa 2005.
- A. Аксьонова „Чорнобильська” проблематика змінює акценти, „Вісник чорнобиля” 26 II 2009.

- S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, Wołowiec 2012.
- S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyla*, Warszawa 2000.
- S. Allilujewa, *Dwadzieścia listów do przyjaciela*, Łódź 1996.
- J. Andrews, N. Jelley, *Energy Science: Principles, Technologies, and Impacts*, Oxford 2007.
- Б. Андрушків, *Чорна скрижаль України*, Тернопіль 2001.
- R. Antczak, M. Dąbrowski, *Economic reforms in Kyrgyzstan*, „Studies & Analyses” 2002, no. 28.
- G. Arbatow, *Walka ideologiczna a współczesne stosunki międzynarodowe*, „Ideologia i Polityka” 1972, nr 2.
- В. Арьев, *Бомба под Чернобыль*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- Е. М. Бабосов, *Социологический анализ Чернобыльской катастрофы*, [w:] *Чернобыль. Дайджест '93–94*, ред. И.В. Ролевич, Минск 1995.
- В. Базилевський, *Від катастрофи до ренесансу*, „Київ” 1990, № 7.
- L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
- A. Beaufure, *Wstęp do strategii. Odstraszenie i strategia*, Warszawa 1968.
- B. Berdychowska, A. Hnatiuk, *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi*, Lublin 2000.
- I.A. Bay, D.H. Oughton, *Social and Economic Effects*, [w:] *Chernobyl- Catastrophe and Consequences* ed. J.T. Smith, N.A. Beresford, Chichester 2005.
- R. Bierzanek, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1972.
- A. Besançon, *Anatomia widma. Ekonomia polityczna realnego socjalizmu*, Warszawa 1991.
- A. Besançon, *Święta Ruś*, Warszawa 2012.
- H. Blix, *The post-Chernobyl Outlook for Nuclear Power*, „IAEA Bulletin” 1986, vol. 28, no. 3.
- Л. Бойко, *Документально-художня епіка Чорнобиля*, „Радянське літературознавство” 1988, № 3 (327).
- В.А. Борзиллов, *Физико-математическое моделирование поведения радионуклидов*, „Природа” 1991, № 5 (909).
- E.J. Bromet et al., *A 25 Year Retrospective Review of the Psychological Consequences of the Chernobyl Accident*, „Clinical Oncology” 2011, doi:10.1016/j.clon.2011.01.501.

- E.J. Bromet, J.M. Havenaar, *The Long-Term Mental Health Impacts of the Chernobyl Accident*, [w:] *Mental Health and Disasters*, ed. Y. Neria, S. Galea, F.H. Norris, Cambridge 2009.
- J.J. Bruski, *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933*, [w:] *Polska. Ukraina. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85 rocznicę urodzin*, pod red. B. Berdychowskiej i O. Hnatiuk, Lublin 2007.
- Z. Brzeziński, *Plan Gry*, Warszawa 1990.
- Чарнобыль 1998–2000: Наукова-дапаможны паказальнік*, рэд. А.І. Касінская, І.І. Курбатова, Мінск 2003.
- Z. Celiński, *Energetyka jądrowa a społeczeństwo*, Warszawa 1992.
- Z. Celiński, A. Strupczewski, *Podstawy energetyki jądrowej*, Warszawa 1984.
- Central Asia: Aspects of Transition*, red. T. Everett-Heath, London 2003.
- Černobylā arvien mūsu atmiņā*, E. Begens et al., Rīga, 2011.
- Chernobyl-Catastrophe and Consequences* ed. J.T. Smith, N.A. Beresford, Chichester 2005.
- Chernobyl: Looking Back to go Forward*, IAEA (International Atomic Energy Agency), Vienna 2008.
- Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson, Detroit 2009.
- A. Chojnowski, J. J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006.
- Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci*, red. W. Mokry, Kraków 2001.
- T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Boulder 1995.
- The Chernobyl Catastrophe. Consequences on Human Health*, Greenpeace Report, 2006.
- Czernobyl. Głosy Ukraińców*, „Kos” 11 V 1986, nr 95.
- Чернобыль, дни испытаний*, ред. В. П. Сидоренко, Киев 1988.
- Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред*. ред. Ю.А. Израэль, С.М. Бакулловский, В.А. Ветров, В.Н. Петров, Ф.Я. Ровинский, Е.Д. Стукин, Москва 1990.
- Чернобыль: события и уроки*, ред. Е. И. Игнатенко, Москва 1989.
- Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, под ред. В.Б. Нестеренко, Д.С. Фирсовой, т. 1, Минск 1993.

- Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Медико-биологические и генетические последствия чернобыльской катастрофы*, под ред. Е. Б. Бурлаковой, т. 2, Минск 1993.
- Чернобыльская катастрофа причины и последствия. Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Республики Беларусь*, под ред. В. Б. Нестеренко, т. 3, Минск 1993.
- Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Последствия катастрофы на чернобыльской АЭС для Украины и России*, под ред. В.Б. Нестеренко, Е.А. Яковлева, А.Г. Назарова, т. 4, Минск 1993.
- Чорнобильська атомна електростанція – Славутич: медичні аспекти*, ред. В. Г. Бебешко, А. В. Носовський, Д. О. Бази́ка, Київ 1996.
- Community Development Centres for social and psychological rehabilitation in Belarus, Russia and Ukraine: achievements and prospects*, UNESCO Chernobyl Programme 1996.
- R. Conquist, *Żnywa Skorboty*, Kijów 1993.
- M.R. David, *Chernobyl: A Reassessment*, „Eurasian Geography and Economics” 2004, no. 8.
- Десять лет после Чернобыля что мы действительно знаем*, МАГАТЕ/ВОЗ/ЕК, Вена 1996.
- J. Dies, *Rosyjska myśl filozoficzna i polityczna*, [w:] *Rosjoznawstwo*, red. L. Suchanek, Kraków 2004.
- I. В. Діак, *Україна–Росія*, Київ 2001.
- Доклад о состоянии ядерной радиационной безопасности в Украине в 2008 году*, Государственный комитет ядерного регулирования Украины, ред. Е. Миколайчук, А. Ананенко, И. Балалина, С. Божко, Д. Зенюк, Т. Козулько, Э. Колишевский, О. Макаровская, И. Неклюдов, Н. Пилипенко, В. Скубенко, В. Холоша, Киев 2008.
- Д.І. Дорошенко, *Нарис історії України*, Львів 1991.
- А.С. Дятлов, *Чернобыль. Как это было*, Киев 1995.
- І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація*, „Вітчизна” 1990, № 6.
- І. Дзюба, *З відстані чвертьстоліття*, „Вітчизна” 1990, № 8.
- D.F. Duke, *The Development of the Soviet Nuclear Industry*, [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson, Detroit 2009.
- Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В. І. Балага, Київ 2011.

- W. Dziak, *Stalin, stalinizm, stalinowcy*, Warszawa 1990.
- J. Emilianowicz, J. Kocur, *Podstawy radiobiologii i ochrony radiologicznej*, Łódź 1994.
- Environmental Consequences of The Chernobyl Accident and their Remediation: Twenty Years of Experience. Report of the Chernobyl Forum Expert Group 'Environment'*, International Atomic Energy Agency, Vienna 2006.
- Energetyka jądrowa, człowiek, środowisko*, red. E. Biderman, Poznań 1989.
- Energetyka jądrowa. Fakty i racje*, oprac. A. Kowalski, Warszawa 1989.
- R. Erskine, P. Webber, *Accidents, Risks and Consequences*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988.
- J.R. Fanchi, C.J. Fanchi, *Energy In The 21st Century*, Singapore 2011.
- В.И. Феськов, К.А. Калашников, В.И. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Томск 2004.
- S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, Kraków 2012.
- J. Fras, B. Ociepek, *Teoria i praktyka propagandy*, Wrocław 1997.
- J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, Kraków 2007.
- R.P. Gale, T. Hauser, *Chernobyl : the Final Warning*, London 1988.
- A. Gieysztor, *Imperia, państwa i narody sukcesyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, pod red. J. Kłoczowskiego, H. Gapskiego, Lublin 1994.
- A. Golicyn, *Nowe kłamstwa w miejsce starych, komunistyczna strategia podstępów i dezinformacji*, Warszawa 2007.
- M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988.
- M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014.
- H. Hamman, S. Parrott, *Mayday at Chernobyl*, London 1987.
- J.M. Havenaar, J. Cwikel, E.J. Bromet, *Toxic Turmoil: Psychological and Societal Consequences of Ecological Disasters*, New York 2002.
- N. Hawkes, G. Lean, D. Leight, R. McKie, P. Pringle, A. Wilson, *The Worst Accident in the World. Chernobyl: the End of Nuclear Dream*, London 1988.
- M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988.
- M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blaski i nędza Michała Gorbaczowa*, Lublin 1993.

- M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy*, Wrocław 1989.
- L. Hens, *A Human Ecological Approach to Environmental Security and Displacements*, „Human ecology in the new millennium” 2001, no. 10.
- L. Hewka, D. R. Marples, *Chornobyl and Glasnost: all the News that's Fit to Print*, „Ukrainian Weekly” 12 VI 1987, no. 28.
- M. Hilbk, *Czarnobyl Baby. Reportaż z pogranicza Ukrainy i Białorusi*, Warszawa 2011.
- В. Глигало, К. Рудя. *Дослідження мікроструктури, фізико-хімічних та нуклідних характеристик пилю, порошкоподібних зразків та конструкційних матеріалів об'єкта „Укриття”, [w:] Наукові і технічні аспекти Чорнобиля*, Київ 2002.
- A. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- E.P. Hoffmann, *Nuclear Deception: Soviet Information Policy*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, VIII/IX 1986, no. 1.
- Говірки чорнобильської зони: системний опис*, ред. П. Ю. Гриценко, Київ 1999.
- О. Гончар, *Чим живемо. На шляхах до українського Відродження*, Київ 1991.
- T. Hopkins, *Unchained Reactions: Chernobyl, Glasnost, and Nuclear Deterrence*, Washington 1993.
- A. Horton, M. Brashinsky, *The Zero Hour: Glasnost and Soviet Cinema in Transition*, Princeton 1992.
- О. Грабович, *Крах Радянського Союзу та незалежність України*, „Сучасність” IX 1992, № 2 (377).
- A. Гродзінський, Д. Гродзінський, *Уроки Чорнобиля*, „Київ” X 1988, № 10.
- М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I–XI, Київ 1898–1937.
- The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, UNDP (United Nations Development Programme) ; UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund), 2002.
- Гуманітарні наслідки аварії на ЧАЕС. Стратегія відродження*, ПРООН (Программа Развития Организации Объединенных Наций); ЮНІСЕФ (Международный чрезвычайный фонд помощи детям Организации Объединённых Наций), 2002.
- T. Гундорова, *Пост-Чорнобиль: трансгресії катастрофізму і сучасна українська культура*, [w:] *Українські трансгресії ХХ–ХХІ століття*, ред. А. Матусяк, Вроцлав–Львів 2012.

- T. Hundorowa, *Czarnobyl i postmodernizm*, „Korespondencja z ojcem” 2008, nr 10.
- О. Гусев, *Атомний синдром Чорнобиля*, Київ 2001.
- О. Гусев, *Кайдани Чорнобиля*, Київ 2006.
- О. Гусев, *Розмикаючи кайдани Чорнобиля*, Київ 2008.
- А. В. Иллеш, А. Е. Пральников, *Репортаж из Чернобыля. Записки Очевидцев. Комментарии. Размышления*, Москва 1987.
- L.A. Ilyin, O.A. Pavlovskij, *Radiological Consequences of the Chernobyl Accident in the Soviet Union and Measures Taken to Mitigate their Impact*, „IAEA Bulletin” 1987, vol. 29, no. 4.
- INSAG-7 Чернобыльская авария: дополнение к INSAG-1. Доклад международной консультативной группы по ядерной безопасности*, МАГАТЕ, No. 75-INSAG-7, Вена 1993.
- Integrating Environment into Agriculture and Forestry Progress and Prospects in Eastern Europe and Central Asia. Ukraine: Country Review*, The World Bank 2007, vol. 1.
- Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*, Львів 1996.
- J. Jagielak, M. Biernacka, D. Grabowski, J. Henschke, *Zmiany sytuacji radiologicznej środowiska Polski w okresie 10 lat po awarii w Czarnobylu*, Warszawa 1996.
- А.В. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, *Чернобыль: Последствия катастрофы для человека и природы*, Санкт-Петербург 2007.
- Ядерная Энциклопедия*, ред. А. А. Ярошинская, Москва 1996.
- Л. Янок, *Місто – це його люди*, „Радянська Україна” 29 III 1988.
- В. Ярошенко, *Правда про зону відчуження*, „Вісник Чорнобиля” 25 IV 2009, № 16–17 (1579–1580).
- В. Ярошенко, *В ці дні 25 років тому*, „Вісник Чорнобиля” 3 IX 2011, № 36 (1703).
- В. Ярошенко, *Зона відчуження. Територія закону*, „Вісник Чорнобиля” 28 III 2009, № 12 (1575).
- Z. Jaworowski, *Radioaktywność a zdrowie ludzkie*, Warszawa 1964.
- G. Jezierski, *Energia jądrowa wczoraj i dziś*, Warszawa 2005.
- Katastrofa Czarnobyla*, red. J. Kmieciński, J. Gurba, W. Kozak-Zychman, A. Gąsiorowski, Lublin 1998.
- Katastrofa w Czarnobylu a Polska*, red. J. Jaśkowski, Gdańsk 1992.
- J.E. Kenigsberg, E.E. Buglova, *Health Consequences*, [w:] *Chernobyl- Catastrophe and Consequences* ed. J.T. Smith, N.A. Beresford, Chichester 2005.

- P. Kenney, *A Carnival of Revolution: Central Europe, 1989*, Princeton 2002.
- К. Клєц, *Реорганізація і ліквідація державних промислових підприємств в Киргизстані*, „Studies & Analyses” 1996, no 100.
- B. Knabe, *Der Reaktorunfall im Kernkraftwerk Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien”, 1986, Nr 52.
- B. Knabe, *Das „neue„ Denken, glasnost und Tschernobyl*, „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien”, 1987, Nr 48.
- L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, Paryż 1976–1978.
- Є. Колодійчик, *Геноцид продовжується?*, „Київ” 1991, № 6.
- J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1980.
- I. Kostin, *Czarnobyl. Spowiedź reportera*, Warszawa 2006.
- S. Kossakowski, *Promieniotwórcze skażenie środowiska*, Puławy 1995.
- Л. Костенко, *Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала*, Львів 2001.
- А. Коваленко, Ю. Рисованный, *Чернобыль – каким его увидел мир*, Киев 1989.
- Л. Ковалевська, *Не приватна справа. До всесоюзної наради з проблем постачання*, „Сучасність” VI 1986, № 6 (302).
- Л. Ковалевская, *Чернобыльский дневник*, Киев 1990.
- Л. Ковалевская, *Чернобыль ДСП . Последствия Чернобыля*, Киев 1995.
- Краткая Энциклопедия. Атомная Энергия*, ред. В. С. Емельянов, Москва 1958.
- С. Кравченко, *Право громадян України на сприятливе навколишнє середовище та його судовий захист*, „Сучасність” VII–VIII 1991, № 7–8 (363–364).
- J. Krawulski, *Estonia, Litwa, Łotwa. Przeobrażenia polityczne i gospodarcze*, Warszawa: CBW UW, 1996.
- О. Криштопа, В. Арьев, *Зона безответственности*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- T. Krząstek, *Ukraina*, Warszawa 2002.
- J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990.
- L. Kuczma, *Ukraina to nie Rosja*, Kraków 2004.
- В. Кудряшов, *Черная быль*, „Защита и безопасность” 2011, № 2 (57).

- S. Kulczycki, *Hołodomor: Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo: Problem świadomości*, Wrocław 2008.
- W. Kułyk, *Szkic do dziejów ukraińskiej rewolucji 1917–1991*, [w:] *Ukraina – Polska: kultura, wartości, zmagania duchowe*, red. R. Skeczowski i in., Koszalin 1999.
- R. Kuśnierz, *Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008.
- R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- M.B. Kuropas, *The Chornobyl Catastrophe’s „Revelations”*, „The Ukrainian Weekly” 11 V 1986, no. 19.
- P. Kuspys, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991–2008. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.
- S. Kuśmierski, *Propaganda polityczna PPR w latach 1944–1948*, Warszawa 1976.
- T. Kuzio, *History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space*, „Nationalities Papers” 2002, no 2.
- T. Kuzio, A. Wilson, *Ukraine: Perestrojka to Independence*, Toronto 1994.
- D. D. Laitin, *Identity in Formation: the Russian-speaking Populations in the Near Abroad*, New York 1998.
- N. Lakiza-Sachuk, S. Pyrozhkow, M. Omeljanents, *Ten Years after Chernobyl: Socio-Demographic Consequences for Ukraine*, [w:] *The Legacy of Chernobyl 1986 to 1996 and Beyond*, Washington 1996.
- A. Lawton, *Before the Fall: Soviet Cinema in the Gorbachev Years*, Washington 2002.
- В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960.
- V. S. Lazarev, *Psychological-and-Emotional Problems of Chernobyl. Role of Mass Media in the Development of post Chernobyl Mental Disorders in Population: Critical-and-Analytical Review*, „International Journal of Information Sciences for Decision Making” February 1999, no. 3.
- M. Lech, *Elektrownie jądrowe*, Wrocław 1992.
- The Legacy of Chernobyl: Health and Safety 20 Years Later*, Washington 2007.
- R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, New Jersey 2005.
- W. Lenin, *O moralności socjalistycznej*, Warszawa 1981.
- J. Liniecki, *Zasady systemu ochrony radiologicznej*, [w:] *Człowiek i promieniowanie jonizujące*, red. A. Z. Hrynkiewicz, Warszawa 2001.

- V. Лісичин, *За вибух на ЧАЕС, виявляється, засудили зовсім не тих людей*, „Чернобиль Нагадує”, 30 IV 2001, № 1 (19).
- W. Łarionow, *Raport o łotewskich ofiarach Czernobyla*, [w:] *III Międzynarodowe Bałtyckie Forum Ekologiczne w Gdańsku: materiały naukowe zjazdu, Gdańsk 8–10 XI 1991*, pod. red. J. Jaśkowskiego, Gdańsk 1991.
- L. Mackay, M. Thompson, *Introduction: Chernobyl and Beyond*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988.
- P.R. Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto 1996.
- D.R. Marples, *Chernobyl and Nuclear Power in USSR*, Edmonton 1986.
- D.R. Marples, *Chornobyl: Political Consequences*, „The Ukrainian Weekly” 28 IX 1986, no. 39.
- D.R. Marples, *The Decade of Despair*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, no. 3, V/VI 1995.
- D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2006.
- D.R. Marples, *An Insider’s View of Chernobyl: An Interview with Yurii Risovannyi*, [w:] *Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, ed. R. Solchanyk, Edmonton 1992.
- D.R. Marples, *Razing of Chornobyl Makes Future of Planet Uncertain*, „Ukrainian Weekly” 20 X 1988, no 47.
- D.R. Marples, *The Social Impact of the Chernobyl Disaster*, London 1988.
- D.R. Marples, *Workers are Leaving Sinking Ship at Slavutyich Construction Project*, „Ukrainian Weekly” 5 X 1987, no. 39.
- Я. Машарова, *Тривожна зона Полісся*, „Жовтень” IX 1988, № 9.
- P. Matera, R. Matera, *Stany Zjednoczone i Europa. Stosunki polityczne i gospodarcze 1776–2004*, Warszawa 2007.
- J. Mazurek, *Ideowe i teoretyczne podstawy socjalistycznej propagandy*, Warszawa 1979.
- G.U. Medvedev, *No Breathing Room*, New York 1993.
- G.U. Medvedev, *The Soviet Myth of Safety*, [w:] *Chernobyl. Perspectives on Modern World History*, ed. D.E. Nelson, Detroit 2009.
- Г.У. Медведев, *Дозы правды и совести*, „Новый Мир” VII 1990, № 7 (787).
- R.A. Medvedev, Z. A. Medvedev, *Khrushchev. The Years in Power*, New York 1976.
- Z.A. Medvedev, *Andropov*, New York, 1983.

- Z.A. Medvedev, *Chernobyl. A Catalyst for Change*, [w:] *Milestones in Glasnost and Perestrojka: Politics and People*, ed. E.A. Hewett, V.H. Winston, Washington 1991.
- Z.A. Medvedev, *Nuclear Disaster in the Urals*, New York 1979.
- Z.A. Medvedev, *The Legacy of Chernobyl*, Oxford 1990.
- Z.A. Medvedev, *The Soviet Nuclear Energy Programme: The Road to Chernobyl*, [w:] *Something in the Wind: Politics After Chernobyl*, ed. L. Mackay, M. Thompson, London 1988.
- G.U. Miedwiediew, *Raport z Czarnobyli*, Warszawa 1991.
- W. Malendowski, *Zimna Wojna, sprzeczności, konflikty i punkty kulminacyjne w radziecko – amerykańskiej rywalizacji*, Poznań 1994.
- E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999.
- А.Ф. Митенков, *Четверть века: Воспоминания о группе радиационной разведки*, Нижний Новгород 2012.
- W. Mokry, *Apostolskie słowo Jana Pawła II na Ukrainie w 2001 roku*, Kraków 2002.
- W. Mokry, *Obraz Przenajświętszej Bogarodzicy jako Matki Miłosierdzia w życiu duchowym Ukrainy XI–XX w. i w papieskich postaniach Jana Pawła II do Ukraińców*, [w:] *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci*, red. W. Mokry, Kraków 2001.
- W. Mokry, *Papieskie postania Jana Pawła II do Ukraińców*, Kraków 2001.
- В. Мокрий, *РУХ на Україні, „Сучасність” XII 1989, № 12 (344)*.
- M. Mucio, *Piołunowy las. Historia Czarnobyli*, Poznań 2006.
- B. Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*, London 1999.
- O. Nasvit, *Legislation in Ukraine about the Radiological Consequences of the Chernobyl Accident*, „Research Activities about the Radiological Consequences of the Chernobyl NPS Accident and Social Activities to Assist the Sufferers by the Accident”, KURRI-KR, no. 21.
- A. Наумов, *Вся информация о чернобыльских болезнях со 2 мая 1986 года была под грифом “секретно”*, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- Nazajutrz – reakcje społeczeństwa polskiego na katastrofę w Czarnobyli*, red. A. Siciński, Warszawa 1989.
- N. Nazarabajew, *Kazachstańska droga*, Warszawa 2007.
- N. Nazarabajew, *U progu XXI wieku*, Warszawa 1997.
- Неизвестный Чернобыль: история, события, факты, уроки*, Е.Б. Бурлакова ет ал., Москва 2006.

- F. Nieuważny, *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*, Białystok 1993.
- T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1993.
- T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003.
- M.I. Омельянець, Н.Ф. Дубова, Н.В. Гунько, *До питання про демографічні втрати радіоактивно забруднених територій України, „Демографія та соціальна економіка” 2005, № 2.*
- Л. Орел, *Земля, обпалена Чернобилем*, Київ 2009.
- Б.Я. Осколков, А.В. Носовський, *Про критерії екологічної безпеки об'єкта “Укриття”*, Славутич 2001.
- The Other Report on Chernobyl (TORCH)*, I. Fairlie, D. Sumner, Brussels 2006.
- O. Pachłowska, *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, pod red. J. Kłoczowskiego, H. Gapskiego, Lublin 1994.
- J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 2001.
- I. Palciauskas, B. Vesaitė, *Some Effects of the Chernobyl Disaster on Lithuania*, [w:] *III Międzynarodowe Bałtyckie Forum Ekologiczne w Gdańsku: materiały naukowe zjazdu, Gdańsk 8–10 XI 1991*, pod red. J. Jaśkowskiego, Gdańsk 1991.
- A. Панов, *Зелений рух в Україні, „Сучасність” VI 1991, № 6 (362).*
- Ł. Panufnik, *Jak chronić się przed działaniem broni atomowej*, Warszawa 1957.
- J. Paska, *Elektrownie jądrowe*, Warszawa 1990.
- A.M. Petrosjanc, *Współczesne problemy atomistyki w ZSRR*, Warszawa 1980.
- A. Petryna, *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*, New Jersey 2002.
- J. Podołyński, *Pisarze ukraińscy w walce z rusyfikacją dawniej i dziś*, [w:] *Notatnik polityczny*, Lublin 1988.
- Н. Поклад, *Захистити себе можна лише об'єднавшись, „Вісник Чернобиля” 25 IV 2009, № 16–17 (1579–1580).*
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 7: Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933, wybór dokumentów i red. D. Bojko*, Warszawa–Kijów 2008.

- В.А. Пономаренко, *О психологических последствиях Чернобыльской катастрофы*, [w:] *Чернобыль. Дайджест '93–94*, ред. И.В. Ролевич, Минск 1995.
- V. Popov, F. Parker, N. Egorov M. Novikov, *The Radiation Legacy of the Soviet Nuclear Complex*, London 2000.
- B. Potyrała, R. Fudali, *Od zwycięstwa do upadku. Siły Zbrojne Związku Radzieckiego 1945–1991*, Warszawa 2009.
- В. Прицкер, *Жизнь после большой лжи*, „Зеркало недели” 2006, № 12 (591), [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- М. Прокоп, *Атомна катастрофа в Чорнобилі*, „Сучасність” VI 1986, № 6 (302).
- Про стан подолання наслідків чорнобильської катастрофи в Україні за 2006–2007 роки. Щорічна національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В. І. Холоша, О. М. Єдвін, Г. В. Перепелятников, Н. В. Ткаченко, Київ 2008.
- Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin 2005.
- Raport Komisji Rządowej*, Komisja Rządowa do Spraw Oceny Promienionowania Jądrowego i Działań Profilaktycznych, pod przew. Z. Szałajdy, Warszawa 1986.
- A. Rażny, *Zwycięstwo niepokornego. Twórczość Władimira Bukowskiego*, [w:] *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*. red. L. Suchanek, Kraków 1996.
- P.P. Read, *Czarnobyl. Zapis faktów*, Warszawa 1996.
- D. Remnick, *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, Warszawa 1997.
- E. Repšs, *Černobija 1986. Dokumentāls fotostāsts*, Rīga 2013.
- M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002.
- A. Roche, *Chernobyl Heart, 20 Years On*, Dublin 2006.
- A. Roche, *Children of Chernobyl: Human Cost of the World's Worst Nuclear Disaster*, London 1996.
- A. Rosen, *Literature Review: Effects of the Chernobyl Catastrophe*, Düsseldorf 2006.
- W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Warszawa 2002.
- Руководство для пользователей международной шкалы ядерных и радиологических событий*, Международная шкала ядерных и радиологических событий (ИНЕС) 2008.
- T. Салига, *І Калина з Теліжинець і полин із Чорнобіля*, „Жовтень” 1989, № 11.

- A. Schopenhauer, *Erytyka, czyli sztuka prowadzenia sporów*, Warszawa 2001.
- T. Schramm, *Wiek XX*, Poznań 2001.
- M.S. Sebag, *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Warszawa 2004.
- B.A. Semenov, *Nuclear Power in the Soviet Union*, „IAEA Bulletin” 1982, vol. 25, no. 5.
- Y. Shcherbak, *The Strategic Role of Ukraine. Diplomatic Addresses and Lectures (1994–1997)*, Cambridge 1998.
- A. Shlyakher, R. Wilson, *Chernobyl: the Inevitable Results of Secrecy*, „Public Understand of Science” 1992, no. 1.
- Ю. Щербак, *Что запретил Чернобыль*, „Литературная газета”, 2 IX 1987, № 36.
- Н. Севидова, *Чистилище характеров*, „Вести Сегодня” 13 VI 2011, № 71.
- W. Siwiński, *Czernobyl*, Warszawa 1989.
- A. Skłodowska, B. Gostkowska, *Promieniowanie jonizujące a człowiek i środowisko*, Warszawa 1996.
- Л. Скирда, *Чернобыль: Епічне осмислення*, „Дніпро” 1989, № 7.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 1, Warszawa 1880.
- J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992.
- J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
- Солдаты Чернобыля*, ред. Ю. И. Аляев, Ленинград 1987.
- A. Sołżenicyn, *Jak zbudować Rosję? Słowo do Ukraińców i Białorusinów*, „Zustriczi” VII 1991, nr 1.
- Д. Стацура, *Ещё раз о причинах Чернобыльской аварии*, „Атомная стратегия” 2006, № 22, [w:] *Чернобыль. Зона отчуждения*, уклад. О. Криштопа, Харьков 2011.
- О. Стегній, *Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз*, Київ 2001.
- J. Stefanowicz, *Czy zimna wojna może się powtórzyć?*, Warszawa 1992.
- J. Stefanowicz, *Europa powojenna 1945–1975*, Warszawa 1975.
- T. Sterner, *Economic Policies for Sustainable Development*, Dordrecht 1996.
- R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998.
- S.S. Streifel, *Review and Outlook for the World Oil Market*, „World Bank Discussion Papers”, Washington 1995, No 301.

- L. Suchanek, *Homo sovieticus. Światłana przyszłość, gnijący zachód*, Kraków 1999.
- Н. Світлична, *Екологія і громадський рух в СРСР*, „Сучасність” II 1990, № 2 (346).
- A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013.
- R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000.
- Р. Шпорлюк, *У пошуках майбутнього часу*, Київ 2010.
- Н.Д. Тараканов, *Чернобыльские записки или раздумья о нравственности*, Москва 1989.
- A. Ter-Gazarian, *Energy Storage for Power Systems*, London 1994.
- O. Thomson, *Historia propagandy*, Warszawa 2001.
- J. Topolski, *Historia Polski*, Poznań 2000.
- J. Topolski, *Pozycja militarna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, pod red. M. Pietrasia i T. Kapuśniaka, Lublin 2007.
- Twenty-five Years after Chernobyl Accident: Safety for the Future*, Ministry of Ukraine of Emergencies, ed. V.I. Baloga, Kiev 2011.
- V. Tykhyi, *Chernobyl Sufferers in Ukraine and Their Social Problems: Short Outline*, [w:] *Research activities about the radiological consequences of the Chernobyl NPP accident and the social activities to assist the sufferers by the accident*, ed. T. Imanaka, Kyoto 1998.
- A. Tyszecki, *Atomowy syndrom*, Warszawa 1989.
- Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty*, ed. R. Solchanyk, , Edmonton 1992.
- Україна та світ: випробування чорнобилем*, Міністерство закордонних справ України, Славутич 2006.
- J. Urbanowicz, „Tak” i „nie” *energetyce jądrowej* „Zbliżenia” 30 VI 1988, nr 26 (474).
- С. Ушанов, Требуются несогласие, „Литературная газета” 20 VI 1988, № 29. *United Nations Report of the United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation*, United Nations 2008, A/63/46.
- Н.И. Велигоцкая, *Город славутич – нереализованный синтез*, „МІСТ” 2009, № 6.
- A. Wilson, *The Ukrainians. Unexpected Nation*, London 2000.
- A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2000.
- L. Wittgenstein, *Traktat logiczno-filozoficzny*, Warszawa 2000.
- Военный энциклопедический словарь*, нач. ред. Ю. Я. Киршин, Москва 1986.
- А.Ф. Войстроченко, *Как это Было. Чернобыль и Брянщина*, Брянск 2008.

- A.A. Волкогоеонов, *XXVII Съезд КПСС об актуальных вопросах идеологической работы*, „Военно-исторический журнал” VIII 1986, № 8.
- The world's worst polluted places*, Blacksmith Institute, New York 2007.
- A. Yaroshinskaya, *Chernobyl: Crime without Punishment*, New Brunswick 2011.
- S. Yekelchuk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009.
- M. Zając, *Propaganda antyżydowska Niemców na łamach „Gońca Krakowskiego” w latach 1939 – 1945*, Kraków 1998.
- В. Захарченко, *Радіонукліди на продаж*, „Київ” 1991, № 4.
- Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Чорнобиль у п'єсі*, „Сучасність” XII 1987, № 12 (320).
- Л.М.Л. Залеська Онишкевич, *Відбитка Чорнобиля в літературі*, „Сучасність” IV 1989, № 4 (336).
- C. Zelenko, *The Chernobyl. Nuclear Disaster*, London 1986.
- И. Земцов, *Советский политический язык*, Лондон 1985.
- Д. Зербіно, М. Гжегоцький, *Екологічні катастрофи у світі та в Україні*, Львів 2005.
- J. Zieliński, *Dziesiąta pięćlatka: jakość i efektywność*, [w:] *Na progu dziesiątej pięćlatki*, pod red. M. Antipow, J. Bednarowicz, B. Gołębiowski, Z. Kanarek, D. Kobielski, B. Płaza, Warszawa 1977.
- A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, Londyn 1980.
- A. Зиновев, *Комунизм как реальность*, Москва 1994.
- W. Zubok, K. Pleszakow, *Zimna wojna z za kulis Kremla*, Warszawa 1999.
- В. Жуковский, *Дозиметри показывают одинаково*, „Україна” 17 IV 1987, № 17.
- В.М. Журбенко, В.И. Кудряшов, *Участие вооруженных сил СССР в ликвидации последствий взрыва на чернобыльской атомной электростанции*, „Военно-исторический журнал” 2004, № 4.
- Живы пока нас помнят. Воспоминания ликвидаторов*, состав. А. Купный, Харьков 2011.

VI. Źródła internetowe

- Bank Światowy <http://www.worldbank.org/>
- Elektrownia Jądrowa w Czarnobylu <http://www.chnpp.gov.ua/index.php?lang=uk>
- Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju <http://www.ebrd.com/pages/homepage.shtml#&panel1-2>

- Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci <http://www.unicef.org/>
- Fundusz Emerytalny Ukrainy <http://www.pfu.gov.ua>
- Gabinet Ministrów Ukrainy <http://www.kmu.gov.ua>
- Gazeta Zwierciadło Tygodnia <http://www.gazeta.zn.ua>.
- Gazeta Lwowska <http://www.gazeta.lviv.ua/>
- Gazeta Nowa <http://novaya.com.ua>
- Gazeta Tydzień <http://tyzhden.ua/>
- Gazeta.ua <http://gazeta.ua/>
- Gazeta Wołyń <http://www.volyn.com.ua/>
- Gazeta ZIK <http://zik.ua/>
- Greenpeace <http://www.greenpeace.org/international/en/>
- Informacja o strefie czarnobylskiej i CzAES <http://chornobyl.in.ua/>
- Kazachstańska Prawda <http://www.kazpravda.kz/>
- Komitet Naukowy ONZ ds. Skutków Promieniowania Atomowego <http://www.unscear.org/>
- Kościół św. Teodozego Czernihowskiego <http://www.hram-feodosy.kiev.ua/>
- Lekarze Przeciw Wojnie Nuklearnej <http://www.ipnw.org/>
- Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej <http://www.iaea.org/>
- Międzynarodowa Sieć Badań i Informacji o Czarnobylu <http://www.chernobyl.info/Default.aspx?tabid=266>
- Międzynarodowy Czarnobylski Portal Projektu ICRIN, <http://www.chernobyl.info/Default.aspx?tabid=62>
- Ministerstwo Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy <http://www.menr.gov.ua/>
- Ministerstwo Energetyki i Przemysłu Węglowego Ukrainy <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/index>
- Ministerstwo Obrony Ukrainy <http://www.mil.gov.ua>
- Ministerstwo Ochrony Zdrowia Ukrainy <http://www.moz.gov.ua/ua/portal/>
- Ministerstwo Polityki Socjalnej Ukrainy <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Ukrainy <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych Ukrainy <http://www.mfa.gov.ua>
- Ministerstwo Ukrainy ds. Nadzwyczajnych <http://www.mns.gov.ua/>
- Narodowa Biblioteka Ukrainy im. W. I. Wiernadskiego <http://www.nbu.gov.ua/>

- Narodowy Instytut Badań Strategicznych Ukrainy <http://www.niss.gov.ua>
- Novaja Gazeta <http://www.novayagazeta.ru/>
- Oak Ridge National Laboratory <http://www.ornl.gov/>
- Organizacja Narodów Zjednoczonych <http://www.un.org>
- Ośrodek Studiów Wschodnich <http://www.osw.waw.pl>
- Oświata Ukrainy <http://ru.osvita.ua/>
- Państwowa Służba Archiwalna Ukrainy <http://www.archives.gov.ua/>
- Państwową Służbę ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Ukrainy <http://www.mns.gov.ua/>
- Państwowy Komitet Statystyki na Ukrainie, <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Pierwszy Narodowy Kanał Telewizyjny <http://1tv.com.ua/uk/news>
- Polska Agencja Prasowa <http://www.pap.com.pl>
- Portal korporacji Ukrtransbud <http://ukrtransbud.com/en/>
- Portal Radia Svoboda <http://www.radiosvoboda.org/>
- Prevent Genocide International <http://www.preventgenocide.org/pl/>
- Prezydent Kazachstanu <http://www.akorda.kz/>
- Prezydent Ukrainy <http://www.president.gov.ua>
- Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju <http://www.undp.org/content/undp/en/home.html>
- Chernobyl Children's Project International <http://www.chernobyl-international.com>
- Rada Miasta Sławutycza www.e-slavutich.gov.ua
- Rada Najwyższa Ukrainy <http://www.rada.gov.ua>
- Ria Novosti <http://en.rian.ru/>
- Ruch dla Bezpieczeństwa Jądrowego <http://www.nuclearpolicy.ru/>
- Russki Dom <http://www.russsdom.ru/frontpage>
- Serwis informacyjny BBC News. Ukraina <http://www.bbc.co.uk/news/>
- Sojusz Czarnobyl Ukrainy <http://www.souzchernobyl.org/>
- Strona gazety Dzerkało Tyżnia <http://dt.ua/>
- Strona Miasta Prypeć <http://pripyat.com/>
- Strona o Sławutyczu (nieoficjalna) <http://www.slavutichcity.net>
- Strona poświęcona twórczości Lubow Siroty http://public.wsu.edu/~brians/chernobyl_poems/chernobyl_poems.html
- Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) <http://www.who.int/en/>
- Twórczość Liny Kostenko <http://kostenko.electron.com.ua/>
- Ukraińska agencja informacyjna UNIAN <http://www.unian.net>
- Ukraińska Agencja Państwowa ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą <http://dazv.gov.ua/>

- Ukraińska Gazeta <http://ukrgazeta.plus.org.ua/>
Ukraińskie Wiadomości Narodowe <http://www.unn.com.ua/>
Ukr.net (ukraiński portal informacyjny) <http://www.ukr.net>.
Word Nuclear News <http://www.world-nuclear-news.org>
Wydział Oświaty Miasta Sławutycza <http://www.osvita.slavutich.info>
О. Бітнер, *Чужі тут не ходять*, <http://www.ukurier.gov.ua>
Н. Черная, *Чернобыльские территории «очистят» от социальных гарантий*, <http://www.economics.unian.net>
И. Орел, *Интервью с Андреевым Юрием Борисовичем, Президентом всеукраинской общественной организации инвалидов-чернобыльцев „Союз Чернобыль Украины”*. <http://www.kadievka.com.ua>

Spis tabel i wykresów

Tabela 1. Moc elektrowni jądrowych w ZSRS i produkcja energii elektrycznej	200
Wykres 1. Planowa oraz faktyczna produkcja energii elektrycznej w sowieckich AES 1986–1990	202
Tabela 2. Produkcja energii elektrycznej TWh (terawatogodzina) w elektrowniach jądrowych ZSRS i jej udział w ogólnej produkcji energii elektrycznej.....	201
Tabela 3. Kosztorys wydatków na usunięcie skutków katastrofy w Czarnobylu proporcjonalny do budżetów Ukrainy i Białorusi	204
Tabela 4. Użytki rolne, lasy, zakłady wyłączone z eksploatacji w rezultacie katastrofy w Czarnobylu	211
Tabela 5. Budżet zbiorczy Ukrainy (w mln UAH)	215
Tabela 6. Wydatki z budżetu Ukrainy na Czarnobyl w milionach dolarów USD	223
Tabela 7. Ludność ewakuowana i przesiedlona	227
Tabela 8. Liczba miejscowości na Ukrainie uwzględnionych według stref promieniotwórczego skażenia	234
Tabela 9. Ocena mieszkańców Ukrainy dotycząca wpływu skutków katastrofy czarnobylskiej na ich stan zdrowia	264
Tabela 10. Warunki przyznawania emerytur wg wieku uczestnikom likwidacji skutków katastrofy w CzAES.....	290
Tabela 11. Warunki przyznawania emerytur wg wieku ludności, która ucierpiała w rezultacie katastrofy w CzAES	291

Tabela 12. Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej	293
Tabela 13. Liczba osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy w CzAES, zamieszkujących promieniotwórczo skażone tereny Ukrainy (2009).....	294
Tabela 14. Zarejestrowana liczba osób przebywających w strefie alienacji (samoosiedleńców).....	299
Mapa 1. Podział terytorium skażonego pierwiastkami promieniotwórczymi (Ukraina, 2013 r.).....	306

Spis treści

Przedślowie (<i>Włodzimierz Mokry</i>)	7
Wstęp	15
1. Cele pracy.....	25
2. Terminologia	28
3. Stan badań.....	35
Rozdział 1. Tragedia w Czarnobylu 1986 roku. Uwagi ogólne.....	45
1. Skrót wydarzeń.....	45
1.1. „Sarkofag” czarnobylski	58
2. Międzynarodowa współpraca ZSRS a ocena medycznych skutków katastrofy	64
Rozdział 2. Sowiecki system sprawowania władzy jako główna przyczyna tragedii czarnobylskiej.....	93
1. Awaria czarnobylska jako efekt komunistycznej gospodarki planowej.....	93
2. Wpływ zimnowojennych stosunków na niewydolność przemysłu jądrowego ZSRS	105
2.1. Etapy zimnej wojny.....	112
3. Mentalność homo sovieticus a problem etyki i odpowiedzialności pracy.....	115
3.1. Autorytet w sowieckim świecie wartości.....	125
4. Rola języka w kształtowaniu homo sovieticus	130
Rozdział 3. Propaganda czarnobylska jako rezultat sowieckiej polityki zarządzania i kontroli.....	139
1. Forma i sposób informowania o przemyśle jądrowym ZSRS.....	139
2. Wpływ polityki informacyjnej ZSRS na społeczeństwo po katastrofie w Czarnobylu.....	156
3. Bohater z Czarnobyla w kręgu komunistycznej kultury agitacji i propagandy	170

4. Ofensywa propagandowa Związku Sowieckiego na forum międzynarodowym	186
5. Rok po katastrofie. Kontynuacja dezinformacji	191
Rozdział 4. Gospodarcze i społeczno-kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej w Czarnobylu.....	203
1. Straty ekonomiczne	203
1.1. Regulacje prawne dotyczące skażonego terytorium Ukrainy	233
2. Próby adaptacji społeczności „postczarnobylskiej” na Ukrainie do nowej rzeczywistości kulturowo-społecznej	243
2.1. Sławutycz. Narodziny nowego miasta	271
3. Współczesne problemy ludności poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej w kontekście przemian społeczno-gospodarczych na Ukrainie	282
3.1. Kazus Sławutyca	282
3.2. Społeczno-prawne aspekty położenia czarnobylców na Ukrainie	292
Rozdział 5. Polityczne następstwa katastrofy w Czarnobylu	319
1. Katastrofa w Czarnobylu jako impuls do narodowego odrodzenia Ukraińców.....	319
1.1. Postawa elit ukraińskich	324
2. „Postczarnobylska” polityka Michaiła Gorbaczowa.....	346
3. Radykalizacja konfliktu pomiędzy komunistycznymi władzami a ukraińską opozycją.....	355
3.1. Ostatnia faza konfrontacji	375
Rozdział 6. Tragedia czarnobylska w ukraińskiej literaturze pięknej	389
1. Czarnobyl w oczach ukraińskich poetów i pisarzy	389
2. Symbolika „duchowego Czarnobyla” w dziełach pisarzy i twórców ukraińskich	411
Zakończenie.....	425

Aneks	437
1. Wykaz ukraińskich miejscowości znajdujących się w strefach promieniotwórczo skażonych (strefy 1–3).	437
2. Terytorium Ukrainy skażone cezem 137 w maju 1986 r. ...	454
3. Terytorium Ukrainy skażone cezem 137 w maju 2011 r. ...	454
4. Prognozowany stan skażenia terytorium Ukrainy cezem 137 w 2036 r.	455
5. Terytorium Ukrainy skażone izotopami plutonu	455
6. Budowa czarnobylskiej AES, 1974 r.	456
8. Nowe miasto Sławutycz.....	457
9. Legitymacja mieszkańca strefy zwiększonej kontroli radioekologicznej (kat. 4).	458
10. Przepustka do czarnobylskiej strefy z adnotacją <i>Wszędzie</i> (1986 r.).	458
11. Ikona „Czarnobylski Spas”	459
Bibliografia	461
Spis tabel i wykresów	480

Contents

Foreword (<i>Włodzimierz Mokry</i>)	7
Introduction	15
1. Objectives of the thesis	25
2. Terminology	28
3. State of research.....	35
Chapter 1. The Chernobyl disaster of 1986. General remarks	45
1. Summary of events	45
1.1. The Chernobyl „sarcophagus”	58
2. International cooperation of the USSR versus evaluation of medical effects of the disaster	64
Chapter 2. Soviet system of governance as the main cause of the Chernobyl tragedy.....	93
1. The Chernobyl breakdown as the effect of the communist planned economy	93
2. Influence of the cold war relationship on failure of the USSR nuclear industry	105
2.1. Stages of the Cold War.....	112
3. Homo sovieticus mentality versus question of the ethics and work responsibility	115
3.1. Authority in the Soviet world of values	125
4. Role of language in the homo sovieticus formation	130
Chapter 3. The Chernobyl propaganda as a result of the Soviet politics of governance and control	139
1. Form and manner of informing about the USSR nuclear industry	139
2. Influence of the USSR information policy on the society after the Chernobyl disaster	156
3. Hero from Chernobyl in the communist agitation and propaganda culture.....	170

4. The USSR international propaganda offensive	186
5. A year after the disaster. Continuation of disinformation ...	191
Chapter 4. Economic and socio-cultural consequences of the Chernobyl nuclear disaster	203
1. Economic loss.....	203
1.1. Legal regulations concerning the Ukraine's contaminated territory	233
2. Attempts of adaptation of the „post-chernobyl” community in Ukraine to the new socio-cultural reality	243
2.1. Slavutych. Birth of a new city.....	271
3. Contemporary problems of people harmed as a result of the Chernobyl disaster in the context of socio-economic changes in Ukraine.....	282
3.1. Case of Slavutych	282
3.2. Socio-legal aspects of Chernobyl victims situation in Ukraine.....	292
Chapter 5. Political implications of the Chernobyl disaster	319
1. The Chernobyl disaster as the encouragement for the national rebirth of the Ukrainians	319
1.1. Attitude of the Ukrainian elites	324
2. „Post-chernobyl” policy of Mikhail Gorbachev	346
3. Radicalisation of conflict between the communist authorities and the Ukrainian opposition.....	355
3.1. Last phase of confrontation	375
Chapter 6. Chernobyl tragedy in Ukrainian belles-lettres	389
1. Chernobyl in the eyes of Ukrainian poets and writers	389
2. Symbolism of the „spiritual Chernobyl” in works of Ukrainians writers and artists.....	411
Epilogue.....	425